

आदर्शपत्रों द्वाषपत्र

त्रैसासिकी

सम्पूर्णजन्म संस्कृतविद्यालयानुसन्धान पत्रिका

एन्ड्रमविश्व संस्कृत सम्मेलन विशेषाङ्कः

३६ वर्षे

१०४ अंक्षाः

ज्येष्ठ भाद्र माह फाल पूर्णी, वैदा संक्ष २०३८

जून-सित-बर-दिसम्बर-मार्च, १९८१-८२

सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्दसंखृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

[त्रैमासिकी]

पञ्चमविश्वसंखृतसमेलनविशेषाङ्कः

सम्पादकः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागोद्धाः शास्त्री'

अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकः

उपसम्पादकः

डॉ० हरिश्चन्द्रभणित्रिपाठी

प्रकाशनाधिकारी

परामर्शदातृसम्पादकमण्डलम्

श्रीगोरीनाथज्ञास्त्री, कुलपति:, अध्यक्षः

१. डॉ० कालिकाप्रसादशुप्लः,
वेदवेदाज्ञसंकायाध्यक्षः	२. डॉ० देवस्वरूपमिश्रः,
दर्शनसंकायाध्यक्षः
३. डॉ० पारसनाथद्विवेदी,
साहित्यसंस्कृतिसंकायाध्यक्षः	४. प्रो० जगन्नाथोपाध्यायः,
धर्मणविद्यासंकायाध्यक्षः
५. डॉ० सत्यनातज्ञार्मा,
आधुनिकज्ञान-विज्ञानसंकायाध्यक्षः	६. डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी,
'चांगोक्तः ज्ञास्त्री' संयोजकः

नैवेद्यम्

सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिकेयं 'सारस्वती सुपमा' नाम स्वकीयं पञ्चविंशं हायनं परिषूर्य साम्प्रतं पट्टिशे संचत्सरे स्वच्छरणविन्यासेन वाराणस्यां समायोजितं पञ्चमं विश्वसंस्कृतसमेलनं पावयन्ती स्ववर्णविज्ञानविलासपूर्वकं लब्धवर्णनां संस्कृतप्रणयिनां च मनांसि समावर्जयतीति सुनिखिरं प्रमोदावहम् ।

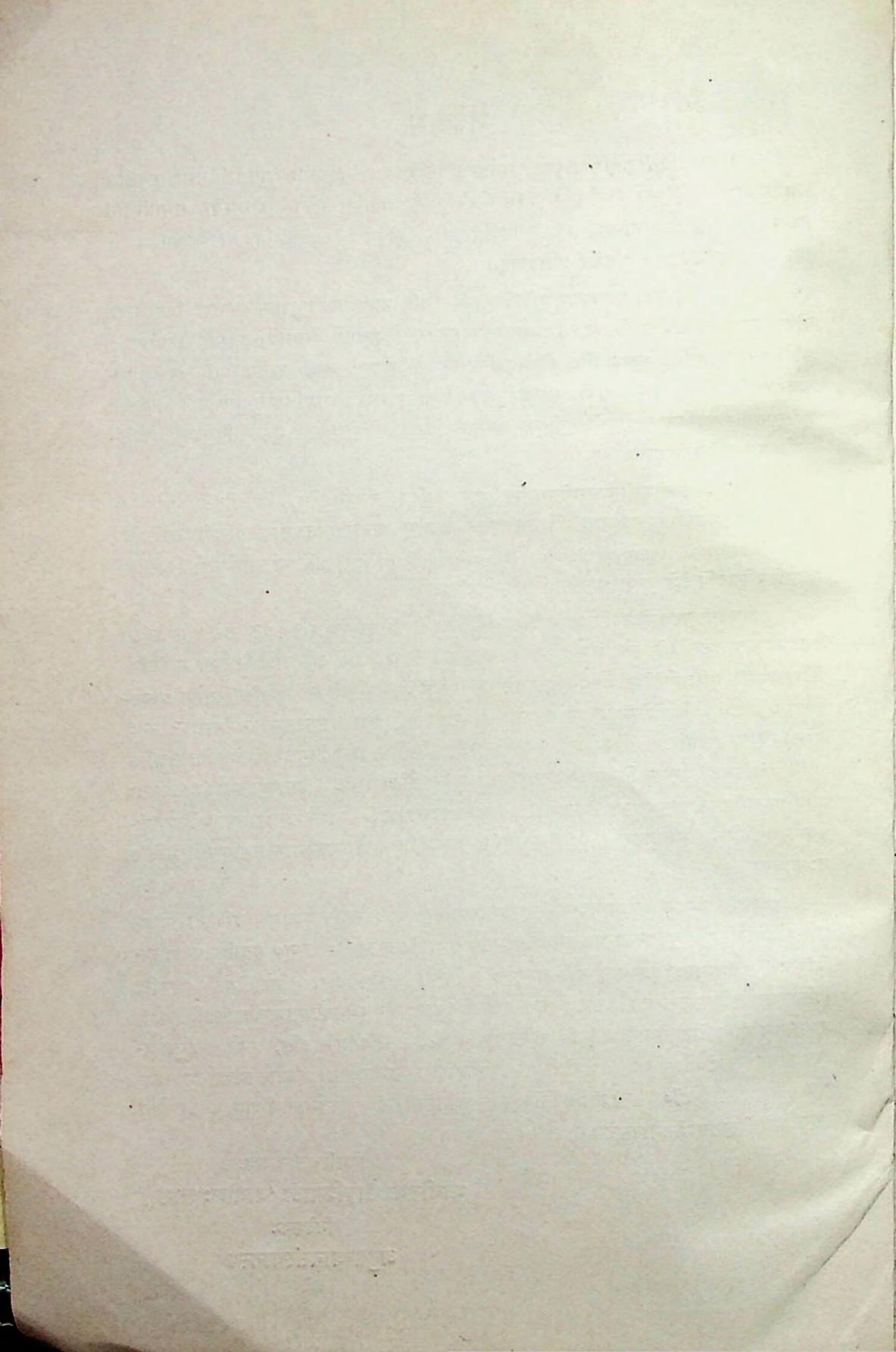
सर्वभूतहितधारणपरायणा गीर्वाणिवाणी कस्मै मानवाय बहुपात्पादप इव विश्ववारा नोपानयेत् परमानन्दं शान्तिं च कुटुम्बायमानवसुन्धरा । अगाधो नामास्या वाङ्मयपारावारः । अनितरसाधारणानि महाधर्याणि पीयुषपृथिव्यन्तरलतानि राजन्ते गर्भे रत्नगर्भाया एतस्याः । तत्परीष्टये प्रवृत्ता विश्वजनीना मानवा न तावत् पारयन्ते समधिगन्तुमनूनकानि तानि । एतत्सुधानिस्यन्दविन्दु सन्दोहनदोहनदोहना आत्मसुहृदो दृश्यन्ते यथावसरं सुरगवीविद्यानदीणजन-सम्मेलनसमायोजनोत्काः ।

अखिलभारतीयसंस्कृतसमेलनानि भारतवर्षस्य नगरनगरेषु, निवेणीतटे प्रयागे च पर्वसु समायोज्यन्ते । इदं नाम विश्वसंस्कृतसमेलनम् अन्ताराष्ट्रियसंस्कृतपरिषदा (International Association of Sanskrit studies) प्रतिवर्षद्वयाभ्यन्तरे विष्टपस्य कर्तमस्मिन्दिवदपि देशे मन्त्रालयमुखेन निश्चीयते समारम्भाय ।

विश्वसंस्कृतसमेलनमिदप्थमतया हस्तिनातुरे समाहृतमभूत् १९७२ तमे खीस्ताव्दे । ततः पश्चाद् इटलीदेशे, ततः फांसदेशस्य परीसनगर्या १९७७ तमे खीस्ताव्दे, ततश्च महाकविगेटेजन्मभूमी पूर्वजर्मनीदेशस्य वाइमरनगरे क्रमशस्त्रीणि सम्मेलनानि समाकारितानि प्राच्यविद्यामनीषिणां विविधदेशोभ्यः समुपागतानाम् । पञ्चमिदं विश्वसंस्कृतसमेलनमैषमः २१-२६ अक्टूबरमासे पुनर्भारते विश्वजनीनजनविश्वसप्तादनविधतापशूलोन्मूलनार्थसंभृतविश्वलशूलिमौलिविहारिण्या उत्तरवाहिन्या जगत्पावन्या: सुरनिर्झरिण्यास्तटे विद्यमानस्य महामनसः श्रीमन्मदनमोहनकीर्तिस्तम्भस्य प्राज्ञेण विश्वविधुतयशसां डॉ० रामचन्द्रनारायणदाढेकरमहोदयानां साभापत्ये समाहृयमानां विश्वजनक्षेमार्थं देववाणीचरणशरणग्रहणाय सर्वान् संप्रेरयेदिति नः कामना ।

श्रीसूक्तभाष्यम्, (पूज्यपादस्वामिकरपात्रस्वामिकृतम्), ब्रह्मसायुज्यम् (डॉ० गौरीनाथ-शास्त्रिविभावितम्) पूर्वतन्त्रतन्त्रशास्त्रयोस्साम्यविमर्शः (आचार्यपी० एन० पट्टाभिरामशास्त्रिविहितः), समवायः (आचार्यवदरीनाथशुक्लविरचितः), विश्ववारा भारतीया संस्कृतिः (श्रीकृष्णापत्रिपाठिरचिता), ब्रह्मसूत्राणां तात्पर्यविचारः (एस० श्रीसुब्रह्माण्डशास्त्रिविहितः), अध्यासस्वरूपं तन्त्रियासोपायाश्च (डॉ० रामप्रसादत्रिपाठिप्रतिपादितम्) इति, पर्यन्ते, लघुग्रन्थतया रामाज्ञापाण्डेयविरचिता श्रीगौरीनाथशास्त्रिणां च सम्पादिता 'व्याकरणदर्शनभूमिका' इति च नैवेद्यं डॉ० सत्यनंतरसिंहर्निर्मिताघोरदर्शनसंबलितं विद्वन्मनोमोदाय समर्पयते पञ्चमविश्वसंस्कृतसमेलनावसरे ।

विपश्चितामाश्रवः
भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
निदेशकः
अनुसन्धानसंस्थानस्य

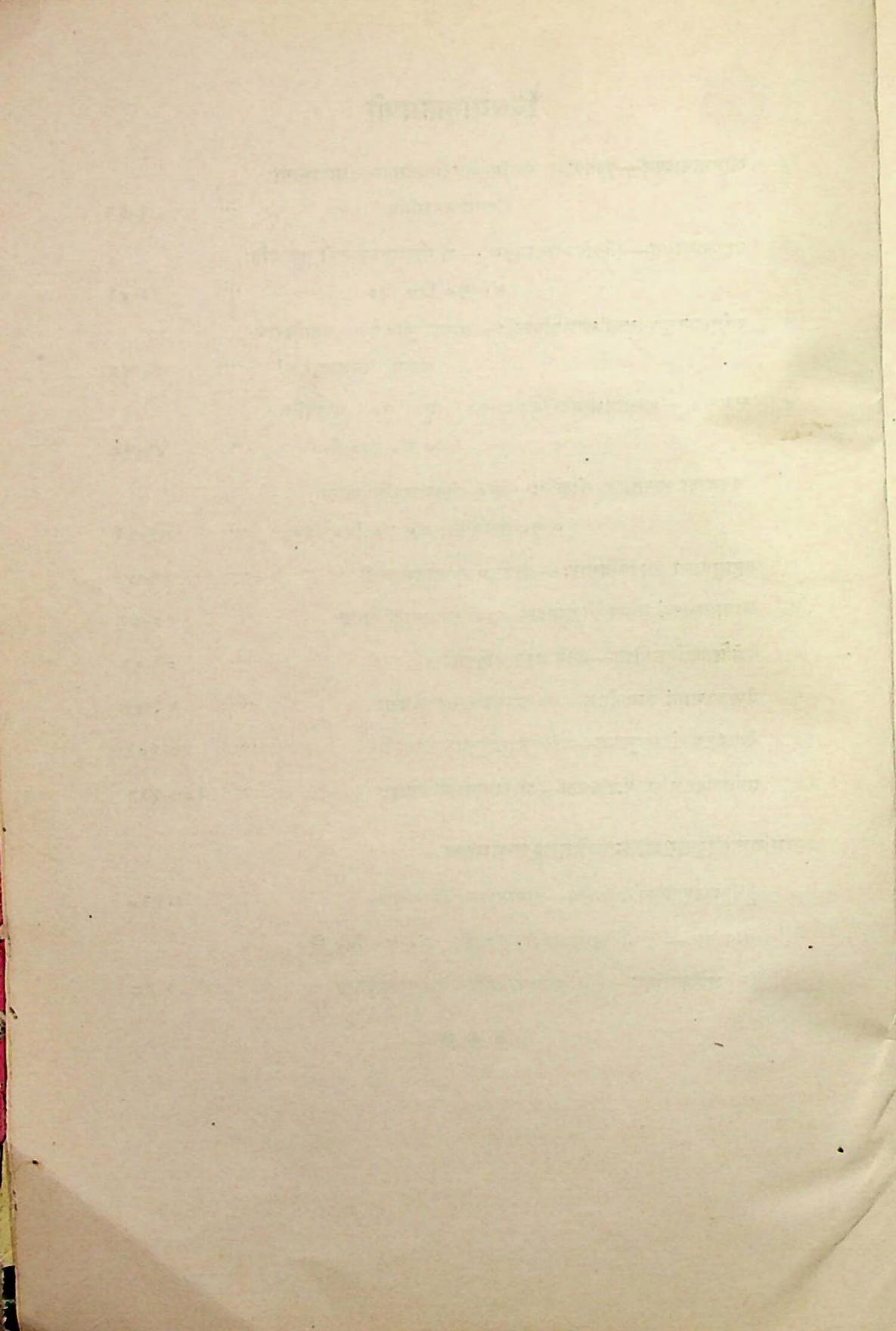

विषयानुक्रमणी

१. श्रीसूक्तभाष्यम्—पूज्यपादा: स्वामिहरिहरनन्दसरस्वतीमहाभागः ‘करपात्रस्वामिनः’	१-३२
२. ब्रह्मसायुज्यम्—(वैयाकरणसम्मतम्)—श्रीगोरीनाथशास्त्री, कुलपति:, सं० सं० वि० वि०	३३-४१
३. पूर्वतन्त्रतन्त्रशास्त्रयोस्साम्यविमर्शः—आचार्य पी० एन० पट्टाभिराम- शास्त्री ‘विद्यासागरः’	४२-४८
४. समवायः—आचार्यश्रीबदरीनाथशुचलः, भू० पू० कुलपति:, सं० सं० वि० वि०	४९-५८
५. चिकित्सारा भारतीया संस्कृतिः—प्रो० श्रीकरुणापतित्रिपाठी भू० पू० कुलपति:, सं० सं० वि० वि०	५९-६६
६. ब्रह्मसूत्राणां तात्पर्यविचारः—श्रीएस० सुव्रह्मण्यशास्त्री	६७-७७
७. अध्यासस्वरूपं तन्त्रिरासोपायाश—डॉ० रामप्रसादत्रिपाठी	७८-८९
८. वैज्ञेयिकदर्शनसमीक्षा—श्रीकेदारनाथत्रिपाठी	८२-९१
९. वैयाकरणानां शब्दाद्वैतम्—प० श्रीकेदारनाथ ओझा:	९२-९७
१०. वैयाकरणमते सायुज्यम्—डॉ० महाप्रभुलालगोप्त्वामी	९८-१०६
११. ग्रातिपदिकार्थस्य पञ्चविधता—श्रीरामानन्दन ओझा:	१०७-१११

पञ्चमविश्वसंस्कृतसम्मेलनविशेषाङ्कग्रन्थमाला

[१]-वैयाकरणदर्शनभूमिका—रामाज्ञापाण्डेयत्रिरचिता	१-१३०
सम्पादकः—श्रीगोरीनाथशास्त्री, कुलपति:, सं० सं० वि० वि०	
[२]-अघोरदर्शनम्—डॉ० सत्यव्रतर्सिहत्रिरचितं सम्पादितञ्च	१-१८

सारस्वती सूषमा

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

३६ वर्षः || ज्येष्ठ-भाद्र-मार्गशीर्ष-फाल्गुनपूर्णिमाः वि० सं० २०३८ १-४ अङ्का:

श्रीसूक्तभाष्यम्

पूज्यपादाः स्वामिहरिहरानन्दसरस्वतीमहाभागाः 'करपात्रस्वामिनः'

❀ ❀ ❀

हिरण्यवर्णा हरिणो मुवर्णरजतस्त्रजाम् ।

चन्द्रां हिरण्मयो लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह ॥ १ ।

हिरण्यवर्णमिति पञ्चदशार्चस्य सूक्तस्य आनन्द-कर्दम-चिकलीतेन्दिग्रासुता ऋषयः, सूक्तेऽस्मिन्नाद्यास्त्वक्षोऽनुष्टुभः कां सोऽस्मीति चतुर्थी वृहती, चन्द्रां प्रभासाम्, आदित्यवर्णं, इति पञ्चमी-पष्ठयो त्रिष्टुभी, ततोऽष्टावनुष्टुभः, तां म आवह इति पञ्चदशी प्रस्तारपङ्किछन्दस्का इति नानाछन्दांसि, श्रघग्नी देवते हिरण्यवर्णमिति ऋषीजम्, कां सोऽस्मिन्नामिति शक्तिः, तां म आवह जातवेद इति ऋची कीलकम् । पृथ्वीधराचार्यं रीत्या तां म आवह जातवेद इति शक्तिः, कीर्तिमृद्धिं ददातु मे इति कीलकम् । थ्री वीजं ह्रीं शक्तिः क्लीं कीलकम् इत्यपरे । श्रीसूक्तस्थहलो वीजानि, स्वराः शक्तयः, विन्दवः कीलकमिति परे । श्रीलक्ष्मीप्रसादसिद्धयर्थं जपे होमे वा विनियोगः ।

हे जातवेदः ! जात उत्पन्न वेदो ऋग्वेदो ज्ञानं वा यस्मादसौ जातवेदाः, तत्सम्बुद्धौ हे जातवेदः, हे जातप्रज्ञ ! अथवा जातानि भ्रुवनानि धनानि वा वेद जानातीति जातवेदाः, तत्सम्बुद्धौ हे जातवेदः अनेन, त्वं हिरण्यवर्णं हिरण्यस्य मुवर्णस्य वर्णं इव वर्णो (कान्तिवर्णी) यस्याः सा हिरण्यवर्णा ताम् । तद्वत् पीतमास्वरवर्णविग्रहाम् । अनेन विग्रहस्य निर्मलत्वप्रतीत्या नित्यनिरस्तदोषत्वमवगम्यते । यद्वा हिरण्यमिव स्पृहणीयो वर्णः श्रीरिति शब्दो यस्यास्ताम्, स्थिरां सर्वाधारभूतामिति यावत् । हरिणो हरितवर्णाम् द्यामतेजोमयस्य हरेगाँरतेजोमय्याः श्रियाः संबलनेन श्रीहरेहरितवर्णो भवति, तत्प्रतिफलितरूपत्वात् श्रीरपि हरितवर्णा भवतीति । हरिणी-रूपधरां वा हरिणों सुवर्णप्रतिमां तामिवोज्ज्वल्यसौन्दर्यलावण्यवर्तीं हरिणीवद्विशाललोचनां वा । 'योषिदवृत्ताप्सरो भेदः सुवर्णप्रतिमा मृगी । हरिताथ हरिण्यथ स्युः' इति नानाथरत्नमाला । हरिणोवदतिचपलस्वभावां वा । सुवर्णस्य पुष्पाणि सुवर्णानि, रजतस्य पुष्पाणि

रजतानि तेषां स्वजा माला यस्याः सा सुवर्णरजतस्वजा ताम् । अत्र स्वक्षमाहन्त्यर्थं पुष्पाणीत्यवगम्यते । पुष्पसादृश्यात् 'फले लुक्'^१ इत्यादिना लुक् । सजेत्यत्र 'आपं चैव हूलन्तानाम्' इति भागुरिवदृश्या आप् । सुवर्णरजतनिर्मितभूषणोपेतां वा । यद्वा सुषु पर्वं यस्य तत् सुवर्णं तादृशं यद्वजतं तत् सुवर्णरजतं तत्तद्विव्यावयवोपचित्सुवर्णरजतादिमयदिव्यभूषणकलापाम् । यद्वा हर्त्रनयति चेतनामिति हरिणी ताम्, भगवदाश्रयणे पुरुषकारभूताम् हरिणीम् । यद्वा 'यद्वाभूद् भार्गवो रामस्तदा श्रीहरिणी स्वयम्'^२ इति विष्णुपुराणात् । परसुरामावतारकाले श्रियो हरिणीरूपधारणावगमात् । 'श्रीधृत्वा हरिणीरूपमरण्ये सच्चार हृ' इति । चन्द्रां चन्द्रवत्प्रकाशमानां चन्द्ररूपेणावस्थितां वा । चन्द्रवत् पोडशकलापूर्णा चन्द्रमसो यथा पञ्चदशकला ह्रासविकाशशालिन्यः, एका तु कूटस्थनिर्विकाररूपाः, तथैव श्रियोऽप्यनन्तनन्तप्रपञ्चरूपाः पञ्चदश कलाः । अधिष्ठानभूता निष्कला निर्विकारा क्षयातिशयरहिता पोडशी कला अनन्तत्रह्रासतासामान्यरूपा सीतोपनिषदादावृक्ता । अथवा चन्द्रां मुखे चन्द्रसदृशीं तद्वदाह्लादिनीं वा । हिरण्यगी हिरण्यस्वरूपां परज्योतिर्ब्रह्मरूपां 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः तमसः परमुच्यते'^३, 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासां सर्वं भिदं विभाति'^४ इत्यादिस्मृतिश्रुतिभ्यः । ज्योतिमंयविग्रहां वा निर्गुणनिराकारब्रह्मरूपां सगुणनिराकारब्रह्मरूपां सगुणसाकाररूपां च हिरण्यप्रचुराभरणां लक्ष्मीं प्रशस्तलक्ष्मवतीं 'लक्ष्मी लाभाद्वा लक्षणाद्वा'^५ इति यास्कोक्ते । एवंसंहृपां श्रियं मे महाम् आवह आह्य ।

अग्नेदेवानामाह्नातृत्वात् तदाह्नानमपि तदधीनमिति तदर्थमपि स एव प्रार्थ्यते । 'अग्निमुखं प्रथमो देवतानाम्'^६, 'अग्निवै देवानां होता'^७ 'अग्निर्वा देवानां दूत आसीन्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । यद्वा जाता वेदाः सर्वेऽपि यस्मात् सोऽत्र सर्ववेदकारणभूतः परमेश्वर एव जातवेदः शब्देनोच्यते । 'तस्माद्यज्ञात् सर्वंहुत ऋचः समानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्माद्यायत'^८ इति मन्त्रवर्णात् । परमेश्वरस्य विष्णोर्नारायणस्य सर्वजीवान्तर्यामिणः स्वरूपभूतायाः प्राणेश्वर्यस्तदीयहृदयेश्वर्याः । श्रियः समाह्नानं तदधीनमेव भवति । यद्वा हिरण्यगी 'अस्मिन् कामाः समाहिता.'^९ इतिवद् हिरण्यस्पृहणीयकल्याणगुणगणप्रचुरां हिरण्यप्रभृतिसकलधनप्रचुरां लक्ष्मीं भगवत्वेतनानां च सम्पदम् । यद्वा लक्ष्माण्युतमस्त्रीलक्षणानि सन्ति यस्यां सा लक्ष्मीस्ताम् 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्'^{१०} इत्यमरकोपात् ॥ १ ॥

तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्चं पुरुषानहम् ॥ २ ॥

हे जातवेदः अग्ने, त्वम् अनपगामिनीं अपगमनरहितामनपायिनीं सुस्थिरां तां लक्ष्मीं मे महाम् आवह आह्य । यस्यां भगवत्यामावहितायां हिरण्यं सुवर्णं मणिरत्नादिकं गां धेनुम् अश्वं वाजिनं पुरुषान् पुत्र-कलत्र-मित्र-दास-दासीरूपान् विन्देयं प्राप्नुयाम् ।

१. पा० सू० ४। ३। १६३ ।	२. विष्णुपुराणे-१। १। १४३ ।	३. म० गी० १३। १७ ।
४. मु० उ० २। २। १० ।	५. नि० ४। १० ।	६. ऐ० ब्रा० १। १४ ।
७. ऐ० ब्रा० ३। १४ ।	८. वा० सं० ३। १६ ।	९. छा० ८। १। १६ ।
१०. अमरको० १। ३। १७ ।		

यद्वा हे जातवेदः, ऋग्वेदादिवेदचतुष्यकारणभूत परमेश्वर, त्वम् अनपगामिनीम् अखण्ड-रूपेण त्वयेव सुस्थिरामनपायिनीं सीता-राधा-श्री-लक्ष्म्यादिरूपेण विराजमानां मे मह्यमुपासनायथंम् आवह आह्रय । मम हृदये स्थापय । यद्वा अपनगामिनीं वात्सल्याद दोषभूयस्त्वेऽप्यविमुक्तचेतन-जातां भगवन्नित्यानपायिनीं शक्ति मम हृदये स्थापय । स्वयं न तया परप्रेमास्पदभूतया सह विराजमानो भव । यस्यामागतायां हिरण्यं ज्योतिर्मयं तद्वात्मविज्ञानं गां कामदुधां भक्तिम् अश्रममीष्टशक्ति पुरुषान् देवमनुप्याननुकूलान् त्वदगुणस्मारकान् अहं विन्देयं प्राप्नुयाम् । तस्या भगवत्याः कृपाकटाक्षेणैव सर्वाभीष्टसौलभ्यात् ॥ २ ॥

अश्वपूर्वा रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् ।

श्रियं देवीमृणहृये श्रीर्मा देवीर्जुपताम् ॥ ३ ॥

अश्वा हयाः पूर्वे प्रथमवाहनाः पुरोगमा वा यस्याः सा अश्वपूर्वा ताम्, रथमध्यां रथा रमणसाधनानि वाहनविद्येषा मध्ये यस्याः सा रथमध्या ताम्, रथा मध्या मध्यवाहना वा यस्याः सा रथमध्या ताम् । यद्वा रथा मध्ये सेनायां यस्यास्ताम् । यद्वा अश्वाः पूर्वे प्रथमप्राकाराजिरस्थिता यस्याः सा अश्वपूर्वा ताम्, रथा मध्यमप्राकाराजिरस्थ्या यस्याः सा रथमध्या ताम् । हस्तिनादप्रबोधिनीं हस्तिनां ततोऽपि तृतीयप्राकाराजिरस्थितानां दत्तिनां नादैवृहिते: प्रबोधिनी जागरणशीलेति हस्तिनादप्रबोधिनी ताम् । लक्ष्म्या नगरे प्रथमप्राकारवृत्तवीथ्यामश्वाः, द्वितीयप्राकारावृत्तवीथ्यां रथाः, तृतीयप्राकारावृत्तवीथ्यां हस्तिनश्च निवसन्ति । तत्र हस्तिनां सान्निद्यात्तन्नादैः सुसा सती प्रातः प्रवृद्धा भवतीत्यर्थः । अनेन तस्या निरतिशयैश्वर्यं सूचितम् । यद्वा—'कोणपत्रगजैहैम्कमलैरमृतोदकैः । सम्भृतैस्तर्थ्यमाणां तां बोध्यमानां च तंगंजैः ॥' इति स्वायंभुववचनरीत्या स्वासनपद्मदलस्थितहस्तिनादरहरहः प्रवुद्धमानाम्, रथानां मध्यां रथ-समूहमध्यस्थितां वा हस्तिनादप्रबोधिनीं हस्तिनां मदस्ताविगजानां नादेन वृहितेन गलुञ्जकरुयं-नादेन प्रबोधिनीं प्रकर्षेण ज्ञापयित्रीम् ।

यद्वा मदस्ताविगजानां नादैः प्रबोधनं निद्रातो ब्राह्मे मुहूर्ते जागरणं यस्यास्ताम् । गजस्थदुन्दुभिनादेन तदधण्टानादेन वा प्रबोधवतीम् । यद्वा चरम- वाहनगजनादेन विकस्वराम् । श्रियं श्रव्यति भगवन्तमिति श्रीस्ताम् । एवं निरङ्गुशैश्वर्येऽपि चेतनरक्षणलालसया भगवन्तमात्रिताम् । देवीं देवयति क्रीडयति कान्तमिति देवी ताम्, भक्तदोषालक्ष्मीहरणाय भगवतः क्रीडापारवश्यमापादयन्तीम् । यद्वा देवी देवनशीलां द्योतनात्मिकां नित्यस्वप्रकाशब्रह्मात्मसंविद्वपाम् । यद्वा दीव्यति विजिगीपति अविद्यातत्कार्यात्मकं प्रपञ्चं ब्रह्मविद्यारूपेणेति देवी ताम् । यद्वा दीव्यति तत्तद्वैषेण महिषशुभ्मनिशुभ्मरक्तवीजमधुकैभाद्यमुरैरिति देवी ताम् । अनन्तब्रह्माण्डनिर्माणादिलीलया सदैव क्रीडते या सा श्रीस्ताम् । श्रीयते वा या सा श्रीः, तां श्रियम्, सत्त्वेः शरण्यत्वेन आश्रयणीयां सेव्यमानां महालक्ष्मीं सेनारूपां वा उपह्रये स्वसमीपं प्रत्याह्रये । एतादृशी श्रीदेवी मा मां अत्रागम्य जुष्टां सेवतां प्रीयतां वा । विभक्त्यलोपश्छान्दसः ।

अध्यात्मम्—अश्वपूर्वा सैव कमला लक्ष्मीः सीताराधारकिमप्यादिरूपेण वर्तमाना पूज्यते । अनन्तब्रह्माण्डजनकत्वेन परमेश्वर्यंवत्त्वेन हस्त्यश्वरथादैश्वर्याणि तस्या वर्णन्ते श्रीराघवेन्द्रप्राणेश्वरीत्वेनापि श्रीरामस्य सर्वेश्वर्याण्येतस्या एव महासप्तश्रीत्वेनाश्वरथहस्त्यादिमत्त्वं तन्मध्यस्थितवं तन्मादप्रबोधवत्त्वादिकं तस्यामेव सूपपञ्चम् । जगदुत्पत्तिस्थितिलयलीलत्वेन क्रीडत्रीत्वेन

मक्तविद्यादिविजिगीपावत्वेन स्वप्रकाशपरमात्मरूपत्वेन वा देवीत्वम् । तां देवीं श्रियमुण्ड्ये सामीयेन परिचरितुमाहृये । श्रयते सेवते हर्षं या सा श्रीः । श्रयते भजते सर्वनैरपेक्ष्येण स्वान-पेक्षयपि हर्षं या सा श्रीस्तां श्रियं मक्ति वा, तस्या अपि तलङ्कणत्वात् । 'मदगुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वं गुह्याशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाभ्यसोऽम्बुधी' ॥' यथा निर्मलस्य निष्कलङ्कस्य द्रवीभूतस्य गङ्गाभ्यसोऽविच्छिन्नप्रवाहः समुद्राभिमुखोऽभिसरति, तथैवाह्नादिनीशक्तिविशिष्टस्य भगवदगुणादिश्रवणेन द्रवीभूतस्य निर्मलस्य मनसो भगवदाभिमुख्येन योऽखण्डप्रवाहः सैव मक्तिरभिधीयते । राधारूपेणाराधनारूपापि सैव या हर्षं श्रयते । सर्वेष्व श्रीयते सेवते या सा श्रीः । ब्रह्मादयो वहृतिर्थं यदपाङ्गमोक्षकामास्तपश्चरन्ति, साऽन्यैः श्रयणीयेति कैमुतिकन्यायेन सिद्धति—

ब्रह्मादयो वहृतिर्थं यदपाङ्गमोक्षकामास्तपः समचरन् भगवत्प्रपन्नाः ।

सा श्रीः स्ववासमरविन्दवनं विहाय यत्पादसौभगमलं भजतेऽनुरक्ता ॥^२

इति श्रीमद्भागवतोक्तेः ।

श्रयते सर्वं गुणं वर्ता या सा श्रीः सौन्दर्यं माधुर्यं लावण्यसौरस्य सौगन्ध्यसौकुमार्याद्य-धिष्ठात्रीणां महाशक्तीनां गृहीतदिव्यविग्रहाणां सौन्दर्यादयो गुणा लोकोत्तरा एव । ता अपि दास्यो भूत्वा यां श्रयन्ते सा श्रीः । ऋदिमाधिष्ठात्र्या महाशक्तेः पादारविन्दसौकुमार्य-मालोक्य कमलान्यपि विलज्जन्ते, अरविन्दपरागा अपि तत्पादस्पशं ने सङ्कुचन्ति, कमलकोमला-ङ्कुराणां मार्दवमपि यत्र कर्कशं प्रतीयते, तस्याः करसरोरुहयोः सर्वातिशायि सुस्पशं त्वं लोकोत्तर-मेव । सा ऋदिमाधिष्ठात्री महाशक्तिरपि यस्याः पादपङ्कजं सेवितुं कामयमाना स्वीयेषु कर-कमलेषु काठिन्यं मन्वाना ताहशैरपि स्वीयैः करकमलैस्तत् स्पृष्टुं सङ्कुचती पादपीठमेव सेवते ।

'यस्यास्ति भक्तिर्मंगवत्यकिञ्चना सर्वं गुणं स्तत्र समाप्तते सुराः । हरावमक्तस्य कुतो महदगुणा मनोरथेनासति धावतो वहिः ॥'^३ इति श्रीमद्भागवतोक्तेभक्तानां सर्वाभिप्रायान् परमवात्सल्येन शृणोति या सा श्रीः । भगवतोऽप्यधिकपरमवात्सल्येनाकारणकारुण्यात् शरणं श्रय इत्याद्युक्तिमप्यनपेक्ष्य रक्षित्रीमेवाश्रित्य यस्या अङ्गमवाप्य वाल इव सर्वोऽपि निःशङ्कं शेते, सा श्रीः । अथवा शृणाति हिनस्ति निखिलात् भक्तदोपान् या सा श्रीः । अथवा पुरुषोत्तमो भगवान् यस्या कान्तः, फणिपतिः शेषो यस्याः शश्या, वेदात्मा विहगेश्वरो भगवान् गरुदमान् यस्या वाहनम्, जगन्मोहिनी माया यस्या यवनिका, ब्रह्मेश्वरादिसुरवजः सदयितो यस्या आराधकः, श्रोरिति च लोकोत्तरं यस्या नाम, तस्या महत्त्वं को वर्णयितुं शक्नोति । तदुक्तं चतुःश्लोक्याम्-‘कान्तस्ते पुरुषोत्तमः फणिपतिः शश्यासनं वाहनम् । वेदात्मा विहगेश्वरो यवनिका माया जगन्मोहिनी । ब्रह्मादिसुरवजः सदयितस्त्वदासदासीगणः । श्रोरित्येव च नाम ते भगवति ब्रूमः कथं त्वां वयम् ॥' ताहशी श्रीदेवी मां मा शरणागतं लीलयैवायोग्यमपि निष्कारणकारुण्यात् जुपतां सेवतामनुगृह्यतां प्रीयतां वा । विभक्त्यलोपश्चान्दसः ।

यद्वा श्रीयते हरिणा विष्णुरूपेण या सा श्रीः, सीतारूपेणाश्रीयते या रामेण सा श्रीः, राधारूपेणाश्रीयते कृष्णेनापि या सा श्रीः । यस्याः कृते समुद्रो मथितः, यस्याश्च कृते समुद्रो

१. श्री० मा० म० पु० ३२९।१।

२ श्री० मा० म० पु० १।६।३।

३. श्री० मा० म० पु० ५।८।१।

बद्धः, सा श्रीः । सर्वं जगत् स्वगुणः श्रीणाति वर्धयति या सा श्रीः । तदुक्तं सूरिभिः—‘श्रिता-स्यन्यैः सर्वैः अयसि रमणं संश्रितगिरः, शृणोषि प्रेयांसं श्रितजनवचः श्रावयसि च । शृणास्येतदोषान् जननि निखिलान् सर्वजगतीं गुणैः श्रीणासि त्वं तदिह भवतीं श्रीं ति विदुरिति ॥ ३ ॥

कां सोऽस्मि तां हिरण्यप्राकारामाद्रौ ज्वलन्तीं तूसां तर्पयन्तीम् ।

पद्मे स्थितां पद्मवर्णं तामिहोपह्ये श्रियम् ॥ ४ ॥

कां ब्रह्मात्मसुखस्वरूपाम्, अथवा कां काञ्चिद् मनोवचनातीतां दुर्निरूपस्वरूपां ‘को ह वै प्रजापतिः’ इति श्रुतेः, ‘कं ब्रह्म’, ‘खं ब्रह्म’^१ इति श्रुतेन । यथा भूताकाशवाचकोऽप्याकाशशब्दः श्रुतो ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यमिसांविशन्ति’^२ इत्यत्र ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’^३ इति ब्रह्मलक्षणलक्षितत्वेन ब्रह्मवाचको भवति, तथैवेह ब्रह्मलक्षण-लक्षितत्वात् श्रीरपि ब्रह्मरूपैव भवति । यथा विष्णुपदेन निर्गुणं निराकारं सगुणं साकारं च ब्रह्माभिधीयते, श्रीपदेनापि तदेव त्रिविधं ब्रह्माख्यायते, ‘सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि । दुर्द्धं या नः प्रचोदयात्’^४ । इति श्रीमद्वीभागवतोक्तेः ।

अनन्तब्रह्माण्डकारणत्वेन सगुणनिराकारब्रह्मरूपा अनन्तप्रपञ्चाद्विष्टानत्वेन सत्तास्फूर्ति-प्रदत्वेन सर्वभासकत्वेनाशेषविशेषातीतत्वेन वाङ्मनसयोरगोचरत्वेन च निर्गुणनिराकारब्रह्मरूपा श्रुतिसीमन्तसिन्दूरीकृतपादान्वज्वूलिका श्रीसीताराधादिरूपेण सगुणसाकारब्रह्मरूपा च । ब्रह्मरूपत्वादेवानन्तत्वमनन्तमहामहिमवैभवत्वमपि । यथा श्रीहरिरप्यात्ममहिमानमनन्तत्वादेवेयत्था न मातुमलम्, तथैव श्रियोऽप्यनन्तमहिमानं नेयत्था मातुमलमिति । तदप्युक्तं चतुःश्लोकाम्—‘यस्यास्ते महिमानमात्मन इव त्वद्वल्लभोऽपि प्रभुर्नालं मातुमियत्था निरवधि नित्यानुकूलं स्वतः ।’ तामुक्तलक्षणां वक्ष्यमाणलक्षणां वा भगवतीमुपह्ये ।

कीदृशीं तां सोऽस्मितां आ ईषदुद्गतेन स्मितेन सहिताम् । उदन्त्यलोपश्छान्दसः । यद्वा उत् अतिशयितं स्मितमुत्स्मितम्, उत्स्मितेन सहिता सोऽस्मिता । उदन्त्यलोपश्छान्दसः । तां निःसहापराधजननिश्चाङ्कसंश्रयणाय नित्यव्यक्तमन्दहासादिपरमानुयहमयीमित्यर्थः । यद्वा ‘कमु कान्ती’ इति धातोः कां सोऽस्मिताम्, अर्थात् तां प्रति साकाङ्क्षोऽस्मि । अन्यत्र सर्वत्र निराशोऽपि तस्या गुणानाकर्ण्य तां प्रति आशावानस्मि तस्या आशाकल्पलताजननीत्वात् । हिरण्यप्राकारां हिरण्यस्य सुवर्णस्य प्रकारो दुर्गंपरिखादिरूपो यस्याः सा हिरण्यप्राकारा ताम् । अथवा हिरण्यस्य प्रकारो वरणं गृहं वर्णो वा यस्याः सा हिरण्यप्राकारा ताम्, तस्माच्चनसौधां तस्माकान्वनवर्णाभां वा । अथवा हिरण्यं प्राकारः प्रकृष्ट आकार आकृतिर्यस्याः सा हिरण्यप्राकारा ताम् । तथा भूतामनन्तवैभवामपि आद्रां क्लिन्नाम्, क्षीरसन्धोराविर्मावात् । यद्वा आद्रानिक्षत्ररूपां तस्य रुद्रदेवतत्वाद् रुद्ररूपामित्यर्थः । रुद्रशब्दोऽत्र मूर्धन्यस्वरादिर्बोध्यः, ‘ऋद्र’ इति यावत् । ‘आद्रंया ऋद्रः प्रथमान एति’ इत्यादी तथा दर्शनात् । वाहूलकाङ्गूपसिद्धिः । मक्तानां कष्टेन दयाद्रंहृदयां वा । ज्वलन्तीं प्रकाशमानां विश्वं भासयन्तीं स्वप्रकाशां ज्योतिषामपि ज्योतिः-

१. छा० उ० ४१०१५ ।

२. तै० उ० ३११ ।

३. तै० उ० २१११ ।

४. श्रीमद्वीभा० ११११ ।

स्वरूपां तृष्णां नित्यतृष्णां स्वरूपगूपतपरमानन्दसुधासिन्धुनैव परिपूर्णमाप्तसमस्तकामां तर्पयन्तीं तत्त्वन्मनोरथप्रापणेन भक्तानां तृष्णिमापादयन्तीं स्वस्वरूपानुभावनेन निःस्पृहात् अलंप्रत्ययात् सम्पादयन्तीम् ।

यद्वा तृष्णां स्वकृतेन भगवत्स्वरूपगुणविभूत्यनुभवेन तत्संश्लेषजनितानन्देन वा तृष्णाम् । तर्पयन्तीं भगवत्कृतस्वरूपाद्यनुभवेन स्वसंश्लेषसुखेन वा तं तर्पयन्तीं स्वस्वकान्तोभयस्वरूपरूपगुणविभूत्यनुभवप्रापणेन संश्रितात् तर्पयन्तीम् । यद्वा 'आतों जिज्ञासुरथर्थीं ज्ञानी च भरतर्पयं' इति भगवद्वुत्तेन चतुर्विधाधिकारिणस्तत्तदभिलिपितप्रापणेन तर्पयन्तीम् । पच्चे स्थितां स्वसीन्ददर्श-सौगन्ध्यसौकुमार्यानुगुणसुन्दरसुगन्धिमुक्तमारसरसिजादीनाम् । पद्मवर्णीं 'सर्वलक्षणसम्पन्ना नारी-णामुतमा वधुः'^१ इत्युक्तप्रकारेण उत्तमकान्तत्वेन पद्मारुणपाणिपादतलप्रान्तलोचनां पद्मवर्णविग्रहां वा श्रियं सर्वराश्रयणीयाम् । चन्द्रां चन्द्रयत्यानन्दयति चेतनानीश्वरं च स्वगुणेरिति चन्द्रा ताम् । प्रभासां मासानं भासाः प्रकृष्टो भासो यस्याः सा प्रभासा तां भगवदानन्दजनितहर्ष-सम्भूतप्रकृष्टकान्तिम् । यशसा संश्रितानां सर्वभीष्मप्रापणकीर्त्या ज्वलन्तीं 'अभिविच्य च लङ्घायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह' ^२ ॥ इतिवल्लोके च प्रकाशमानां श्रियं जगदगुणीर्योजयन्तीम् । देवजुष्टां देवे नारायणे 'दिव्यो देव एको नारायणः'^३ इति श्रुतेः । जुष्टां प्रीतां प्रेमसम्पन्नां देवैव्रह्मादिमिस्तत्तदभिलिपितलाभाय जुष्टां सेविताम् 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' देवं परमात्मानं 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति श्रुतेर्जुषते प्रीत्या सेवते या सा जुष्टा । छान्दसत्वात् कर्तंरि निष्ठा । यद्वा वाहुलकात् कर्तंरि निष्ठा । यद्वा देवेन परमात्मना श्रीरामेण श्रीकृष्णेन वा जुष्टा सेविता देवजुष्टा ताम् । उदारां काङ्क्षाधिकदातृत्वलक्षण-निरतिशयौदायां तां तादृशवैभवयुक्ततया सर्ववेदान्तप्रसिद्धाम् ।

पच्चे स्थितां कमलवनवासिनीं भक्तानां हृत्सरोजे वा विराजमानां पद्मवर्णी सरोजादप्य-धिककोमलां सरोजकञ्जलकसमानवर्णां वा तां प्रसिद्धां श्रियं सर्वश्रियणीयाम् इह मम समीपे हृदये वा उपहृदये आहृदये । यद्वा कां कं सुखमस्त्यस्यामिति का तां सुखस्वरूपां भगवतोऽपि सुखदात्रीं वा । यथा चाहुः - 'देवत्वे देवदेहेण मनुष्यत्वे च मानुषी०' 'राघवत्वेऽमवत्सीता रक्षिमणी कृष्णजन्मनि । अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेपानपायिनी ॥' ^४ इति । इच्छाकृतोज्ज्वलानेक-भगवदभिमतानुरूपविग्रहां हिरण्यप्राकारपरिवृत्तानन्दमयमहामणिमण्डपान्तर्वासिनीम् । आद्वामनुकूलविषये दयाद्र्वदशम् अनुकूलतेजसं प्रतिकूलविषये ज्वलन्तीं तदभिमावक्तेजोयुक्ताम्, 'नित्यानुकूलमनुकूलनृणां परेषामुद्देजनं तव तु तेज उदाहरन्ति' इत्युक्तेः ^५ ॥

चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्ती श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।

तां पद्मिनीमीं शरणं प्रपद्ये अलक्ष्मीमें नश्यतां त्वा वृणे ॥ ५ ॥

चन्द्रां चन्द्रवत्प्रकाशमानां चन्द्रवन्मनोज्ञां चन्द्रवदाह्मादयित्रीं वा । प्रभासां प्रकृष्टा भाः कान्तिर्यस्याः सा प्रभाः, ताम् प्रकृष्टतेजोयुक्तां 'आपं चैव हलन्तानाम्' इति भागुरिवष्टेराप् ।

१. वा० रा० १११२७ । २. वा० रा० १११८५ । ३. सुबालोपनिषद्-६ ।

४. वि० पु० ११११४२ । ५. वि० पु० ११११४२ ।

यशसा कीर्त्या ज्वलन्तीं प्रद्योतमानाम् । देवजुटां देवैरिन्द्रादिमिर्जुटां प्रीत्या सेवितां प्रीतां प्रसन्नां वा । उदारां वदान्यामीदार्यातिशयोपेतां प्रगल्मां वा । पद्मिनीं पद्मलतारूपां पद्माकारां पद्ममालिनीं वा । पद्मिनीलक्षणोपेतां वा । इं कामकलारूपां सानुस्वारचतुर्थस्वररूपां वा । शुद्धप्रकाशविन्दुना मुखं प्रकाशविमर्शाभ्यां स्तनीं तयोः सामरस्येन योनिरिति व्रह्मचैतन्येन मुखं जीवेश्वरतत्त्वपदार्थाभ्यां स्तनीं तयोः सामरस्येन योनिरिति व्येयाम् । यद्वा अस्य (अकारस्य) विष्णोरित्यं स्वीं ई तामीम् ईकारवाच्यां तां थियमिह लोके अहं शरणं आथयं रक्षित्रीं वा प्रपद्ये आथयत्वेन रक्षित्रीत्वेन वा त्वामहं प्रपन्नोऽस्मीति । सर्वदेवित्वस्य सौलभ्यातिशयत्वस्य च शरण्यप्रयोजकत्वेन तद्वतीं सर्वोत्कृष्टां सदयहृदयात्वेन परमसुलभां शरणं त्वामहं प्रपन्नोऽस्मीति । हे श्रीः, मे मम अलक्ष्मीः अश्रीः नश्यतां तदर्थं त्वां वृणे सम्भजामि, त्वं शरणागतत्वेन मां प्रणिपतितं स्वीकुरुव्वेति । 'प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलमेवा परिव्रातुं राक्षस्यो महतो भयात्' ॥ इति श्रीरामायणोक्तेः ॥ ५ ॥

आदित्यवर्णं तपसोऽधिजातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ विल्वः ।

तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तरायाश्च वाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

आदित्यवर्णं आदित्यस्येव वर्णो यस्याः सा आदित्यवर्णा तत्सम्बुद्धी आदित्यवर्णं, हे आदित्यवर्त्तेजःपुञ्जस्वरूपे तद्वदन्यप्रकाशानपेक्षास्वयंप्रकाशस्वरूपे वा । आदित्यः सजातीयप्रकाशानपेक्षोऽपि चक्षुमंन आत्मादिप्रकाशसापेक्षो भवत्येव, किन्तु प्रत्यक्चैतन्याभिन्नपरव्रह्मवरूपा श्रीस्तु सजातीयविजातीयसर्वविधप्रकाशानपेक्षप्रकाशस्वरूपेति निरुपचरितमेव तस्याः स्वप्रकाशत्वम् । हे श्रीः, तब तपसा नियमाद्वेतोः वनस्पतिः 'अपुष्णाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः'^३ इत्युक्तलक्षणोऽपुष्णः सत्रुं फलोपेतः विल्वनामा वृक्षः तरुः अधिजातः प्रादुर्भूतः । त्वदीयात्करादिति शेषः । 'विल्वो लक्ष्म्याः करोऽभवत्' इति वामनपुराणात् । अथ अनन्तरं तस्य श्रीवृक्षस्य फलानि अपवानि पवानि वा तपसा त्वत्तपसा त्वदनुग्रहेण आन्तराः अन्तरिन्द्रियान्तःकरणमनोवुद्धिचित्ताहङ्कारसम्बन्धिन्यो यास्ता वाह्याश्च दारिद्र्यादिलक्षणा माया विगक्तेराकारश्छान्दसः । अलक्ष्मीः अश्रियः । नुदन्तु अपनुदन्तु विनाशयन्तु । यद्वा तपसा फलसाधनहोमादिकर्मणा तरफलाशनकर्मणा च । यद्वा मायान्तरा अन्तःकरणगां मायामज्ञानम् । यद्वा आन्तरा देहाद्यन्तरंगताः माया अलक्ष्मीः नुदन्तु । आन्तराः अन्तरिन्द्रियसम्बन्धिन्यो याः याथ वाह्याः दारिद्र्यादिलक्षणा अलक्ष्मीस्तात्तच नुदन्तु दूरोकुर्वन्तु । तत्कृपया श्रीवृक्षफलानि मया हृतानि भक्षितानि वा ममाज्ञानदारिद्रिघदुःखादिनाशं कुर्वन्त्वत्यर्थः ॥ ६ ॥

उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह ।

प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिमूर्दि ददातु मे ॥ ७ ॥

हे श्रीः, देवसखः देवो महादेवस्तस्य सखा कुबेरः । कीर्तिः कीर्त्यमिमानिनी देवता दसकन्या कुबेरकोषागारवासिनी सम्पत्यधिष्ठात्री वा मणिना मणिभद्रेण कोषाद्यक्षेण चिन्ता-मणिना वा सह साधं माम् उपैतु उपागच्छतु । यद्वा देवानां सखीभूतः कल्पवृक्षो मणिना चिन्तामण्यादिरल्लेन साधं मामुपैतु देवानां सखीभूतो नारायणो वा मणिना कौस्तुभेन साकं

मामुणेतु । आगत्य च अहं यस्मिन् राष्ट्रे देशे उत्पन्नोऽस्मि, तत्र कीर्ति यशः कोपं वा ऋद्धिं रस-वद्वस्तुसमृद्धिं च मे मह्यं ददातु । यस्मिन् यस्मिन् राष्ट्रे मम प्रादुर्भावः स्यात् तत्र तत्र महां कीर्ति समृद्धिं ददातु । यद्वा मे महां मदीयराष्ट्राय च कीर्ति समृद्धिं ददात्त्वित्यर्थः । सर्वेश्वर्याः सर्वकारणभूतायाः सर्वसमर्थत्वात् तदनुग्रहेण रुद्रो वा नारायणो वा सर्वेश्वर्येण भक्ताननु-ग्रहीतुमायात्वेव ॥ ७ ॥

क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।

अभूतिमसमृद्धिं च सर्वा निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥

क्षुत्पिपासामलां क्षुत्रं क्षुधा वुभुक्षा, पिपासा जलतृष्णा च, मलं मालिन्यं यस्याः सा क्षुत्पिपासामलां ताम् । अशनायापिपासे जीवधर्मः । परब्रह्माणोऽशनायातीतत्वं त् । तत एवेदमैश्वर्य-मलमविद्यामूलकम् । ताहौशीमशनायातृष्णामलोगेतां ज्येष्ठां वृद्धां श्रियः प्रागुत्पन्नाम् अलक्ष्मी-मत्रियं दारिद्र्यधर्मिति यावत्, अहं नाशयामि । यथा ज्ञानमज्ञानपूर्वकं भवति, तथैव लक्ष्मीरपि अलक्ष्मीपूर्वकं भवति । देवानपेक्ष्य असुराणां ज्येष्ठत्वं बलवत्त्वं भूयस्त्वं च, अनादिकालादेव तेषां संसारे बद्धमूलत्वात् । यद्यपि यथा त्रीह्यादिभर्जनसाधने भ्राष्टे त्रीहियवगोधूमादीनां स्थितिरपि दुलंभा तदद्वाराद्युत्पत्तिस्तु सुतरां दुलंभा, तथैव अविद्याऽशनायापिपासाकामक्रोधादिमये भ्राष्टे-पमेऽन्तःकरणं संसारे च ज्ञानमक्तिशान्तिसन्तोषादिदौलंभ्यमेव । तथापि यथाऽनादिकालाद् गिरि-कन्दरादिषु बद्धमूलमपि तमः प्रथमप्रदीपप्रभर्यैव पलायते, प्रकाशेन सञ्चूर्पय न प्रतिमटो भवति, तथैवानाद्यविद्योपवृहितं बद्धमूलमपि कामक्रोधविद्यातृष्णाशनायादयो भक्तिविद्याशान्तिदान्त्यादी-नामाविभाविमात्रादेवास्तं यान्ति, बुद्धेस्तत्पक्षपातित्वात् । धर्मकीर्तिवांदोऽपि तथैवाह—‘निरुपद्रव-भूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न वाधो यलवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः’^३ ॥ इति ।

अत एवान्ते दंबपक्षस्य विजयोऽसुरपक्षस्य पराजयः । तथैव श्रियोऽनुग्रहेऽनादिप्ररूढाया अपि क्षुत्पिपासामलाया ज्येष्ठाया अपि अलक्ष्म्या नाश एव भवति ।

हे श्रीः, त्वम् अभूतिम् असम्पत्ति सर्वा चासमृद्धिम् असंवृद्धिं मे मम गृहाद् निर्णुद निवारय । तत्कृपाकटाक्षितस्यैवेश्वरत्वात् । यत्र भूयांसस्त्वदपाङ्गाः पतन्ति, स एव परब्रह्म परमेश्वरो वा भवति । अमी अपाङ्गा यत्र द्वित्राः पतन्ति, स इन्द्रादिभंवति । तदुक्तं गुणरत्न-कोषे—‘अपाङ्गा भूयांसो यदुपरि परब्रह्म तदभूदमी यत्र द्वित्राः स च शतमखादिस्तदधरात् । अतः श्रीराम्नायस्तदुभयमुषांस्त्वां प्रणिजगौ प्रशस्तिः सा राज्ञो यदपि च पुरीकोशकथनम्’^४ ॥

हे श्रीः, भूयासो बहुसंख्यका अपाङ्गाः कटाक्षा यदुपरि पतन्ति तदस्तु परब्रह्म अमूर्त । तत्र कटाक्षविषयीमूर्तं वस्तु परब्रह्मत्वमुपागच्छदित्यर्थः । अमी अपाङ्गा यत्र द्वित्रा द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः प्रसरन्ति स तदधरात् परब्रह्माणोऽवाचीन इन्द्रादिभंवति । अतस्तत्पक्षटाक्षलब्धविमव-त्वात् तदुभयं परब्रह्मशतमखादिरूपम् उशन् कामयमानः वदन्नाम्नायः त्वामेव प्रणिजगौ सुस्पष्टं गदितवान्, यथा पूर्या राजधान्याः कोशस्य धनसम्पदादेश्य यद्वर्णं न क्रियते । तद्यथा राजस्तत्परि-पालकस्य प्रभोरेव प्रशस्तिभंवति, तथैव परब्रह्मशतमखादिवर्णं नमपि त्वन्माहात्म्यवर्णं नमेव भवति । विष्णोः परमेश्वरस्य त्वदायत्तैश्वर्यत्वेऽपि न वैगुण्यम् । यथा माणिक्यं स्वकान्त्या महाधं

निरवधिकपूल्यं भवदपि न विगुणं भवति, तथैव कोस्तुभादेः कान्तिरिव त्वं स्वभावात्तस्य निरपाधिकात्मस्वभावासि । तेन त्वदायत्तद्वित्वेणि सोऽराधीनविभवोऽभवत् । तदपि तत्रैवोक्तम्—‘स्वतः श्रीस्त्वं विष्णोः, त्वमसि तव एवैष भगवांस्त्वदायत्तद्वित्वेऽप्यभवदगराधीनविभवः । स्वयं दीप्त्या रत्नं भवदपि महाधं न विगुणं न कुण्ठस्वातन्त्र्यं भवति च न चान्याहितगुणम् ॥’ इति ॥ ८ ॥

गन्धद्वारां दुराधर्पा नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरों सर्वभूतानां तामिहोपहृये श्रियम् ॥ ९ ॥

गन्धो ग्राहो गुणो द्वारं लक्षणं प्रमापकं यस्यां प्रमाणं भवति सा गन्धद्वारा ताम् । शोभनानि गन्धानि शोभनगन्धवन्ति द्वाराणि पुरवेशद्वाराणि वा यस्याः सा गन्धद्वारा ताम् । दुराधर्पा केनापि धर्पयितुमशक्याम् । दैव्यदानवाद्यनभिमूलप्रभावां नित्यपुष्टां सदा सस्यादिभिः समृद्धां करोषिणीं करीषोऽस्यत्यस्या आश्रयत्वेनेति करीषिणी ताम् । ‘गोमगे वसते लक्ष्मीः’ इति स्मृतेः । यदा करीषः शुष्कगोमयः, तद्वत्तां गवाश्वादिवहुधनोपेतां सर्वभूतानां सर्वप्राणिनामीश्वरीं स्वामिनीम्, आधारभूताम् अधिष्ठानभूतां सर्वस्याप्यधिष्ठानस्यैव सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन स्वाव्यायस्तस्य नियामकत्वात् । भूमिरूपां भूशक्तिस्वरूपां वा उपहृये ॥ ९ ॥

मनसः काममाकूर्तिं वाचः सत्यमशीमहि ।

पश्चानां रूपमन्वस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १० ॥

मनसः अन्तःकरणस्य कामं मनोरथमभिलापम्, आकूर्ति सङ्कल्पं गमनागमनादिचेष्टां वा वाचो वागिन्द्रियस्य सत्यं यथार्थभावणं पश्चानां गोमहिपादीनां रूपं क्षीरादि अन्नस्य अदनीयस्य च रूपं भक्षयादिचतुर्विधं च अशीमहि लभेमहि । त्वदनुग्रहेण मनोवाक्कायसङ्कल्पचेष्टादिलक्षणानि कर्मणि शुभानि सफलानि च भवन्त्वत्यर्थः । श्रीः सम्पत् यशः कीर्तिश्च मयि त्वदुपासके श्रयताम् आश्रयताम् ॥ १० ॥

कर्दमेन प्रजा भूता मयि सम्भव कर्दम ।

श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥ ११ ॥

कर्दमेन कर्दमाख्यपुत्रेण प्रजा प्र प्रकृष्टा जा अपत्यं यस्याः सा । कर्दमाख्येन प्रकृष्टापत्येनापत्यवती सुपुत्रेत्यर्थः । ‘जा अपत्यम्’ इति यास्कोक्तेः । भूता अभवत् । श्री कर्दमाख्येन प्रकृष्टपुत्रेण सुपुत्रा अभवत् । अतः हे श्रीपुत्रकर्दमं त्वं मयि मदीये गृहे सम्भवं संवस । अतः पद्ममालिनीं कमलमालाधारिणीं मातरं त्वदीयां जननीं श्रियं मे मम कुले बंशे बांसव निवासं कारय । कर्दमस्य प्रजापतेः महातपसो देवहृत्याः सुखार्थं दिव्यविमानगृहादिनिर्मितंवतः प्रख्यातमहावैभवस्य श्रीपुत्रत्वादेव तथात्वं ज्ञातव्यम् । श्रियः पुत्रवात्सल्यात् तदिच्छ्या तदभिमते गृहे वासो नासम्भवः ॥ ११ ॥

आपः सृजन्तु स्तिंगधानि चिक्लीत वस मे गृहे ।

नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥१२॥

आपः उदकानि तदभिमानिन्यो देवता आप इत्युच्यन्ते । तात्त्वं स्तिंगधानि स्नेहयुक्तानि कार्याणि सृजन्तु उत्पादयन्तु, सोमात्मकानामपां स्नेहमयत्वात् । अग्नीषोमात्मकस्य जगतः सर्वस्य-

वाग्नीपोमकार्यंत्वं प्रसिद्धम् । अग्निप्राधान्येन काठिन्यवलवत्त्वाद्युपेतं कार्यं भवति । सोमप्राधान्येन स्नेहप्रधानानि कार्याणि भवन्ति । नहि स्नेहमन्तरा किञ्चिदपि वस्तु वस्त्वन्तरेण संश्लिष्ट्यते, युज्यते च । स्नेहमन्तरा य परमाणुः परमाणवन्तरेण द्वयणुकं द्वयणुकाभ्यां शिलब्यते । स्नेहेनैव मित्राणि मित्रैः, पत्न्यः पतिभिः संयुज्यन्ते । देवमनुष्णादयः सर्वेभिः स्नेहाविश्वाः सन्तः स्तिर्घानि कार्याणि यज्जनयन्ति, तत्सोमात्मकानामपां स्नेहनादेवेति ।

हे चिक्लीताख्य श्रीपुत्र, मे मम गृहे वस निवासय । अपि च, देवीं क्रीडापरां मातरं श्रियं मम कुले वासय निवासय । वेदवेदान्तवेदं सच्चिदानन्दात्मकं मूलतत्त्वमेव सर्वस्य प्रपञ्चस्य निर्मित्तकारणमुपादानकारणं च । गथंव वीजेऽङ्गुरोत्पादिनी शक्तिर्भवति, तथंव ब्रह्मणि प्रपञ्चोत्पादिनी शक्तिर्भवति । साधिष्ठाना शक्तिः, शक्तिमद्व्रह्मा चानर्थान्तरमेव । तत्र साधिष्ठाना शक्तिरेव विमर्शप्रधाना प्रकाशः । शक्तिमद्व्रह्मेव च प्रकाशप्रधानो विमर्शः । यथा शीतोष्णाभ्यां तन्नीभ्यामेव संयुज्य विद्युत्प्रकाशो दीप्यते, तथैव प्रकाशविमर्शयोऽन्तर्हृतच्छवत्योरेवाग्नीपोमात्मनाऽभिव्यक्तिः । तयोरेव प्रसिद्धसूर्यचन्द्ररूपेणाग्निजलरूपेण चाभिव्यक्तिः । सृष्टिसमयेऽभ्युदयाय स्नेहप्रीतिसामञ्जस्यादिकमपेक्षितम् । मातृषु वात्सल्यं पत्नीषु मित्रेषु स्नेहादिकं यद दृश्यते, तत्सर्वं मूलभूतायाः श्रियः सकाशादेव सम्भवति । यथाधिष्ठानसत्त्वस्फृतभ्यामेव तदध्यस्तानां सत्तावत्त्वं स्फूर्तिमत्त्वं च सम्भवति, तथैव साधिष्ठानायाः शक्तेः श्रियः एव स्नेहवात्सल्यप्रीत्यादयः सर्वं प्रसरन्ति । यथा अस्ति भातीति ब्रह्मण एव रूपद्वयं सर्वं वानुभूयते, तथैवेष्टमिति वा प्रियमिति वा यद्ग्राति तदपि ब्रह्मरूपमेव, तस्यैव सर्वं प्राणिपरप्रेमास्पदत्वात् । प्रेमास्पदता च सर्वांतिशायिनी प्रतीच्येव पर्यंवस्यति, 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति श्रुतेः ।

स च प्रत्यगात्मा चितिरूपाया ब्रह्मात्मिकाया तत्पदार्थात्मिकाया एव रूपान्तरमिति तस्मन्नेव तत्प्रत्यक्षकल्पना भवति । तस्य च परप्रेमास्पदत्वादेव स्तिर्घत्वात् प्रेमकिलन्तत्वात् चिक्लीतकदंमादिपदवाच्यता । तत एव चिक्लीतकदंमयोरभेद एव मन्त्रव्यः । निरतिशयपरप्रेमास्पदत्वाभिप्रायेणवान्यत्र प्रत्यक्षप्रातमनोरेव दिव्यदम्पतीत्वमपि । यथा व्याजहार तत्रभवान् कविकुलगुहः श्रीकालिदासः—'वागर्थाचिव सम्पृक्तां वागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वन्दे पावर्तीपरमेश्वरो' ॥' श्रीशङ्कराचार्येण प्रत्यक्षप्रातमनोर्जलवीचिभाव उक्तः । तरङ्गाणां समुद्रोपयुंपलभ्यमानत्वाभिप्रायेणव श्रियो विष्णुवक्षःस्थलस्थायित्वम् । राधायाः श्रीमत्कृष्णाङ्गपर्यङ्गस्यायित्वम्, राजराजेश्वर्यास्तिपुरसुन्दर्याः कामेश्वराङ्गनिलयात्वमुक्तम् । प्रकृते तु ब्रह्मचिद्रूपाया निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन प्रत्यक्षसमूहरूपस्यैव कदंभवत्वं चिक्लीतत्वं चोक्तम् । पुत्रवात्सल्यातिशयाद्या जननी प्रियपुत्रपराधीना पुत्रेच्छयैव तत्र तत्र तिष्ठति, तथैव कदंभवत्वं चिक्लीतस्य वा प्रसादेन तदभीष्टस्थले सर्वेश्वर्यपूर्णायास्तपदार्थात्मिकाया भगवत्याः श्रियो वासो भवतीति तदेव प्राप्यते ॥१२॥

आद्रीं पुष्करिणीं पुर्णिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।

चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥१३॥

आद्रीं किलज्ञां क्षीरोदधेष्टप्रज्ञत्वात् । दयाद्र्दृदयां वा । रुद्ररूपां वा । पुष्करिणीं पुष्करं पद्मम् अस्ति अस्याः (हस्ते) इति पुष्करिणी ताम् । यद्वा पुष्करं गजशुण्डाग्रम् अभिषेकार्थम्

उद्युक्तं दिग्गजानां पुष्करं शुण्डाग्रे यस्याः सा पुष्करिणी ताम् । 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिंखगराजौ-पथान्तरे । तुर्याशेऽसि फले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे' ॥' इति अनेकार्थं सङ्ग्रहकोपात् पद्मलतारूपां वा । 'पुष्टि पुष्टिमतीं चित्सारस्पत्वाच्छक्तिस्पत्वाच्च पुष्टिप्रदां वा पुष्टिरूपां पुष्टाभिमानिनीं देवतां वा 'या देवी सर्वभूतेषु पुष्टिरूपेण संस्थिता' इति सप्तशतीवचनात् । पिङ्गलां पिङ्गलवर्णाम्, तस्काञ्चनप्रभामित्यर्थः । पद्ममालिनी पद्ममालाधारिणीम् । चन्द्रां चन्द्रवदाह्नादकारिणीं चन्द्रमुखीं वा । हिरण्मयीं ज्योतिमयीं सर्वज्योतिपां ज्योतिन्द्रंहरूपां वा । लक्ष्मीं दिव्यलक्षणोज्जवलां विष्णुपत्नीं मे महां, हे जातवेदः, वेदाविभाविक नारायण, आवह आवाहय ॥१३॥

आद्रीं यष्टिरिणीं यर्थं सुवर्णा हेममालिनीम् ।

सूर्या हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १४ ॥

आद्रीं विलक्ष्माम् अकारणकारुण्यद्रवदृदयां यष्टिरिणीं यर्थियक्तकराम् पृष्ठोदरादित्वात् साधुत्वम् । वेत्रहस्तां रत्नांचलहङ्कृतदण्डधारिणीं वा यर्थिदण्डविधात्रीं शिक्षणकर्तीं वा । यर्थिदण्ड-रूपां तद्युतां धर्मदण्डस्वरूपिणीं सतामालम्बनयर्थिरूपां वा । सुवर्णा शोभनवर्णा सुवर्णसमानवर्णी वा काञ्चनस्वरूपां हेममालिनीं हेम्ना हेमविकारैः सुवर्णमरणमालिते शोभत इति हेममालिनी, तां हेमविकृतमणिशृङ्गलादिमालायुक्ताम् । सूर्या सूर्यवत्प्रकाशमानां सूर्यंवत् ज्ञानप्रकाशप्रदां सूर्यरूपां वा । अथवा सूर्यवज्जगतो जङ्गमशीलस्य तस्थुषः स्थावरस्य चात्मभूतां आदिकारणभूतां वा तां हिरण्मयीं ब्रह्मज्योतीरूपां लक्ष्मीं मे महां, हे जातवेदः, अग्ने परमेश्वर आवह आनय ॥१४॥

तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं-प्रभूतं गावो दास्योऽधान् विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥

हे जातवेदः, जातप्रज्ञ, जातोपलक्षित जाताजातसर्ववेदितः सर्ववेदकारणत्वेन सर्वज्ञानभूक् हे सर्वज्ञ परमेश्वर, तां पूर्वोक्तलक्षणां लोके वेदे च ब्रह्मविद्वरिष्ठगोषुचां वा सर्वकारणत्वेन सर्वेश्वर्यवत्त्वेन प्रसिद्धां वा अनपगामिनीम् अनपायिनीं नित्यां लक्ष्मीं मे महाम् आवह आनय आवाहय वा । यस्यां प्रसन्नायामावाहितायां वा प्रभूतं भूयिष्ठं हिरण्यं सुवर्णं गावो गाः धेनुः दास्यः दासीः सेविकाः । उभयत्र छान्दसत्वात् व्यत्ययेन प्रथमा । अश्वान् हयान् पुरुषान् पुत्र-मित्रादीनहं विन्देयं लभेय ॥ १५ ॥

यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् ।

श्रियः पञ्चदशर्च च श्रीकामः सततं जपेत् ॥ १६ ॥

यः पुमानधिकृत उपनीतस्त्रैवर्णिकः । श्रीकामः श्रियं लक्ष्मीं परब्रह्माकारां वृत्तिं वा कामयमानः शुचिः वाह्नाभ्यन्तरं शुद्धः । मृज्जलाभ्यां वाह्यतः, कामक्रोधाहङ्कारादिपरिहारेणात्तरतः पवित्रः प्रयतः । जितेन्द्रियो भूत्वा अन्वहं प्रतिदिवसं पञ्चदशमिः पूर्वोक्तामित्रहर्षिमिः, आज्यं घृतमाहवनीये आवस्थ्ये यथोक्तसंस्कारसंस्कृते लौकिके वाग्नौ जुहुयात् होमं कुर्यात्, सन्ततं

निरन्तरं च श्रियः श्रीदेवतं पञ्चदशर्चं जपेत् । तस्य पूर्वोक्तं वक्ष्यमाणं च फलं सम्पादय, हे जातवेद इति शेषः । स सकामश्वेदगीष्टफलसिद्धि निष्कामश्वेन्निरावरणव्रह्मरूपं मोक्षं श्रियोज्ञुप्रहं च प्राज्ञोत्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

पद्मानने पद्मठरु पद्माक्षि पद्मसम्भवे ।

तन्मे भजसि पद्माक्षि येन सौख्यं लभाम्यहम् ॥ १७ ॥

पद्मानने पद्मवद्वर्तुलं सुन्दरं सुगन्धिआननं मुखं यस्याः सा पद्मानना तत्सम्बुद्धी हे लक्ष्मि, मे मह्यं तत् चतुर्वर्णं तत्तल्लोकोत्तरं प्रेमतत्त्वं वा त्वं भजसि यच्छसि, धातूनामनेकार्थत्वात् । येनाहं सौख्यं सुस्थित्वं लभामि प्राप्नुयाम् । पद्मठरु पद्मवत् कोमले ठरु यस्याः सा पद्मठरुस्तत्सम्बुद्धी, असन्धिरार्थः । पद्माक्षि पद्मवदक्षिणी यस्याः सा पद्माक्षी तत्सम्बुद्धी । यद्वा पदोन्नरायणपदयोर्या शोभा पद्मा तस्यामक्षिणी यस्याः सा पद्माक्षी तत्सम्बुद्धी । अस्य शब्दस्य द्विचक्तिरादरार्थः । अतिविशालेनेत्रत्वेन सर्वद्रष्टीत्वं सर्वज्ञात्वं वा भगवत्याः । अर्थाद् हे सर्वं जे भगवति पद्मसम्भवे, पद्मात् सम्भवो यस्याः सा पद्मसम्भवा कमलोत्पत्तिका तत्सम्बुद्धी । यद्वा—‘पदो व्यूहो निधौ अहीं । संख्याव्ययोः पद्ममिभविन्दी’^१ इति अनेकार्थं सङ्ग्रहकोशात् पद्मशब्दोऽसंख्यातवाचकः । आननशब्देन च मुखयुक्तं शिरो लक्ष्यते । पद्मानि पद्मसंख्यानि असंख्यातानि अननानि शिरांसि यस्याः सा पद्मानना तत्सम्बुद्धी हे सहस्रशीर्ये । विराङ्गपत्वेन सर्वेषां प्राणिनां यानि शिरांसि तानि त्वदीयान्येव शिरांसि अनन्तशीर्ये । अनन्ताक्षि अनन्तपात् । पद्मसंख्याका ऊरुपोपलक्षिताः पादा यस्या सा पद्मठरु, तत्सम्बुद्धी, अर्थात् हे सहस्रपात् । पद्माक्षि पद्मसंख्यानि अक्षीणि यस्याः सा तत्सम्बुद्धी हे पद्माक्षि, हे सहस्रलोकने ! पद्मसम्भवे पद्मानामनन्तानां जगतामुत्पत्तिर्यस्याः सकाशात् सा पद्मसम्भवा तत्सम्बुद्धी । यद्वा पद्मपदं सर्वनिधीनामुपलक्षणं पद्मानामनन्तानां महापद्मादिनिधीनां सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सकाशात् सा पद्मसम्भवा तत्सम्बुद्धी । सोतोपनिषदादौ निधीनां तद्विभूतित्ववर्णनात् । हे सर्वनिधीनामादिकारणभूते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

पद्मानने पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ।

विश्वप्रिये विश्वमनोज्ञुकूले त्वत्पादपद्यं मयि सन्निधत्त्वं ॥ १८ ॥

हे पद्मानने पद्मवत्कोमलं सुगन्धिसुन्दरमाननं यस्याः सा पद्मानना तत्सम्बुद्धी । हे पद्मिनि, पद्ममस्ति अस्या आश्रयत्वेनेति पद्मिनि तत्सम्बुद्धी, पद्मलतारूपे तद्वामिके हे महालक्ष्मि वा । पद्मपत्रे पतनं पत, त्रायत इति त्रम्, पतस्त्रायत इति पत्रम्, स्थित्यधिकरणं पद्यं पत्रं यस्याः सा पद्मपत्रा तत्सम्बुद्धी । ‘पत्रं वाहनपक्षयोः’ इति कोशात् । पद्मासने कमलारूपे वा । पद्मप्रिये पद्मस्य पत्रं पद्मम्, पद्मस्य पुष्पं वा पद्मम्, तत् प्रियं यस्याः सा पद्मप्रिया तत्सम्बुद्धी । पद्मदलायताक्षि पद्मस्य दलं पद्मदलं तद्वद् आयते विस्तृते अक्षिणी नेत्रे यस्याः सा पद्मदलायताक्षी तत्सम्बुद्धी कर्णान्तदीघंनयने । विश्वप्रिये विश्वस्य जगतः प्रिया प्रीतिविषयेति विश्वप्रिया तत्सम्बुद्धी । विश्वं प्रीणाति तपर्यति वा या सा विश्वप्रिया तत्सम्बुद्धी । विश्वमनोज्ञुकूले विश्वस्य

जगतो मनसामनुकूलेति विश्वमनोज्ञकूला तत्सम्बुद्धो । हे सर्वमनोरथपूरिके दयामयि । त्वत्पाद-
पञ्चं पादो पश्चिमेति पादपञ्चं तव पादपञ्चं त्वत्पादपञ्चं स्वचरणपञ्चं पापतापनाशकं मयि
मदुपरि सन्निधत्स्व स्थापय । येनाहं कृतार्थः स्यामित्यर्थः ॥ १८ ॥

अश्वदायि गोदायि धनदायि महाधने ।

धनं मे जुषतां देवि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ १९ ॥

अश्वदायि अश्वान् ददाति प्रयच्छतीति अश्वदायी तत्सम्बुद्धो । गोदायि गाः गोधनं
ददातीति गोदायी तत्सम्बुद्धो । धेनुदात्रि वाग्दात्रि पाटवादिगुणयुक्तेन्द्रियदात्रि वा । धनदायि धनं
ददातीति धनदायी तत्सम्बुद्धो । धनत्वत्वत्सर्वधनदात्रि । अत्र सर्वं त्रिकर्मण्यन्^१ इत्यण् ‘आतो
युक्’^२ इति युक् । ‘टिङ्डाणग्र्’^३ इति डीप् । छान्दसत्वात् समाधानम् । महाधने
महद् उत्कृष्टम्, अपरिमितम्, बहुमूल्यं परिणामतोऽत्यधिकं वा धनं यस्याः सा महाधना
तत्सम्बुद्धो । धनं सर्वमपि धनपदवाच्यं सुवर्णमणिरत्नगवाश्वगजपुरुषराज्यसाम्राज्यादि मे
मम गृहं जुषतां सेवताम् । हे देवि क्रीडाकीरुकाय जगन्मित्तात्रि मे मह्यं त्वदुपासकाय च त्वरया
हृष्टया वा । सर्वकामान् काम्यन्ते इति कामा अभिलापा विपया धर्मार्थकाममोक्षरूपाः पदार्थाः ।
सर्वं च ते कामाः सर्वकामास्तान् । देहि प्रयच्छ ॥ १९ ॥

पुत्रपौत्रधनं धान्यं हस्त्यश्वाश्वतरीरथः ।

प्रजानां भवसी माता आयुष्मन्तं करोतु माम् ॥ २० ॥

हे श्रीः, पुत्रपौत्रधनं पूर्यते दुर्गन्धिव्रणादिवनतिमिरमयं दुःखमनुभूयते अस्मिन्निति पुत्र,
तन्नामा नरकः । तस्मात् त्रायते रक्षतीति पुत्रः । पुत्रस्यायं पुत्रः पौत्रः । पुत्रश्च पौत्रश्च (नसा च)
धनं चेति (हिरण्यादि च) एतेषां समाहारः पुत्रपौत्रधनम् । तद् धान्यं त्रीहियवगोधूमादि ।
हस्त्यश्वाश्वतरीरथः हस्तः शुण्डादण्डोऽस्ति येषां ते हस्तिनः । हस्तिनः करिणश्च, अश्वा हयाश
अश्वतर्यो वाम्यथ रथाश्वेति हस्त्यश्वाश्वतरीरथास्तैः । अर्याद् एतेयुक्तं पुत्रादिकं प्रयच्छेति शेषः ।
हे लक्ष्मि, त्वं प्रजानां लोकानां माता निर्मात्री भवसि । ई इति निपात आश्वर्यार्थकः । आश्वर्यं
असाधना सर्वं निर्मिषीषे इति । सर्वशक्तिमतीत्वात् । अतो मह्यं पुत्रादिकं प्रयच्छ तथा मां
स्तोतारम् आयुष्मन्तं प्रशस्तादीर्घयुष्ययुक्तं करोतु विदधातु ।

धनमग्निधनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसु ।

धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमश्विना ॥ २१ ॥

अग्निस्तन्नामको देवो धनाभिमानी धनाधिष्ठाता वा । वायुः सर्वप्राणात्मा देवो धनम् ।
सूर्यः सर्वलोकैकच्चक्षुरपि धनम् । वसुः अष्टवस्रोऽपि धनम् । इन्द्रः परमैश्वर्यशाली देवराजोऽपि
धनम् । बृहस्पतिः बृहतां महामहीयसां पतिः बृहस्पतिस्तन्नामा देवोऽपि धनम् । वरुणः व्रियते
सर्वेरिति वरणः क्लीबत्वमार्पणम् । सोऽपि धनम् । अश्विना अश्विनौ नासत्यदस्तौ तावपि धनम् ।
'सुपां सुलूक्'^४ इतिवि भक्ते राकारः । इति मन्त्रोक्ताः सर्वा देवता धनाभिमानिन्यो धनाधिष्ठात्र्यश्च ।
अतः सर्वं एवैते धनोत्पत्तिहेतवो धनदातारथ ।

१. पा० सू० ३।२।१ ।

२. पा० सू० ७।३।३३ ।

३. पा० सू० ४।१।१५ ।

४. पा० सू० ७।१।३९ ।

यद्वा भूरादीनां सप्तव्याहृतीनामग्न्यादिदेवताकत्वेन प्रसिद्धत्वात् ता एव तत्तादात्म्येन सप्तव्याहृतयो वा धनरूपत्वेन विवक्षिताः । सप्तलोका धनरूपा इत्यर्थः । व्याहृत्यादिद्वारा समस्तवेदादेः सकललोकादेः सकलस्थावरजङ्गमादेवा त्वं धनरूपासि । पृथिव्यामेव वज्रं (हीरकं) इन्द्रनीलं (नीलम) गारुदमतं (पन्ना) सुवर्णं रजतं गोमेदः (पुखराज) इत्यादिरत्नान्यामेयद्रव्यम् (पेट्रोल), इङ्गालम् (कोयला) आदि धनमिति साम्प्रतिका अप्यभ्युपगच्छन्ति । अत एव कौटल्योऽर्थं परिगापमाणः ‘मनुष्यवर्ती भूमिरथं’ इत्युक्तवान् । धिनोति प्रीणाति जनोजेनेति धनमिति व्युत्पत्त्या प्रीणनहेतुत्वेन प्रीणनकर्त्री लक्ष्मीरपि धनमुच्यते ॥

वैनतेय सोमं पिव सोमं पिवतु वृत्रहा ।

सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं ददातु सोमिनः ॥ २२ ॥

पूर्वोक्ताः सर्वा देवता धनरूपा उक्ताः । तेनैव धनेन यज्ञव्रतदानादयो भवन्ति । तच्च धनमग्नेः प्रसादात्प्राप्तम्, तस्माद्यज्ञप्रशासोच्यते वैनतेयेति । हे वैनतेय, विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयस्तत्सम्बुद्धौ, हे विनतानन्दन गरुड, त्वं सोमप्रस्पाभिः सम्पादितं सोमरसं पिव सोमरसपानं कुरु । तथा वृत्रहा वृत्रं हतवानिति वृत्रहा वृत्रहनकर्ता इन्द्रः सोमं पिवतु । सोमिनः सोमः अस्ति येषां ते, सोमसम्बन्धिनो मह्यं मया साकम् । छान्दसो विभक्तिविपरिणामः । सोमिनः सोमयागकर्तारः, मह्यं सोमं ददातु ददतु । यद्वा सर्वे देवा धनरूपा उक्ताः । धनेनैव यज्ञादिकं भवति । तत्साधनं च सोमः । तल्लाभश्चेन्द्रगरुडाधीनः, गत-स्तत्स्तुतिः । यद्वा वैनतेयो विष्णोरिव लक्ष्म्या अपि वाहनमूरूः । तदुक्तमेव—‘कान्तस्ते पुरुषोत्तमः फणिपतिः शय्यासनं वाहनम्, वेदात्मा विहगेश्वरो, यवनिका माया जगन्मोहिनी’ इति । गरुडो लक्ष्म्या वाहनत्वान्निकटवर्तित्वाच्च तद्विशेषकृपाभाजनमिति गरुडप्रसादनमपि लक्ष्म्याः प्रसादहेतुः । अत्यार्थस्य भक्तस्येयमुक्तिः । हे वैनतेय त्वं सोमं पिव । इन्द्रोऽप्युपेन्द्ररूपस्य लक्ष्मीपतेविष्णोभ्रातृत्वात् सोमं पिवतु । वृत्रहपदमन्येषामप्युपलक्षणम् । सोमिनः सोमकर्तार ऋत्विजः । सोमिनः सोमः अरित अस्येति सोमी तस्य, सोमयागसम्बन्धिनो यागार्थमुपकल्पितस्य धनस्य गवादिदशद्रव्यान्यतमस्य क्रयविक्रयरूपसम्बन्धेन सम्पादितस्य सोमस्य । यद्वा यागस्य निवर्तन्तं धनाभिन्नं सोमम् आहूतेभ्यो देवेभ्यः प्रयच्छतेति शेषः । यद्वा कायक्लेशादिसाध्यलक्ष्मी-प्रसादजन्यत्वात् सोमे धनत्वारोप इत्यन्ये ॥ २२ ॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा भर्ति ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् ॥ २३ ॥

कृतपुण्यानां पुण्यकर्तृणां भक्तानामास्तिक्यवुद्ध्या श्रीसूक्तजापिनां क्रोधो न भवति । मात्सर्यं परोत्कर्षासहिष्णुत्वं न भवति । लोभः परकीयवस्तुग्रहणे मनसोऽस्तीव लौल्यं न भवति । तथा अशुभा मतिनं भवति । यद्वा कृतपुण्यान्तं कृतं जन्मान्तरेऽनुष्ठितं पुण्यं धर्मकर्म यैस्ते कृतपुण्यास्तेषामिह जन्मनन्यपि जपपाठादितत्पराणां वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयो मनोविकारविशेषो न भवति । लक्ष्मीप्रसादात् श्रीसूक्तं जपेत् अर्थात् श्रीसूक्तस्य जप्तुः किमपि प्रतिबन्धकं न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलतरांशुकगन्धमाल्यशोभे ।

भगवति हरिवल्लभे मनोजे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद महाम् ॥ २४ ॥

सरसिजनिलये सरसिजं कमलं निलयो निवासस्थानं यस्याः सा सरसिजनिलया तत्सम्बुद्धो । हे कमलाळये ! सरोजहस्ते सरोजं हस्ते यस्याः सा सरोजहस्ता तत्सम्बुद्धो । धवल-तरांशुकगन्धमाल्यशोभे । अंशुकथ गन्धश माल्यं च अंशुकगन्धमाल्यानि, अतिशयं धवलानीति धवलतराणि, धवलतराणि च तान्यंशुकगन्धमाल्यानीति धवलतरांशुकगन्धमाल्यानि, तैः शोभत इति धवलतरांशुकगन्धमाल्यशोभा तत्सम्बुद्धो । अथवा शोभनं शोभा, धवलतरांशुकगन्धमाल्यैः शोभा यस्याः सा धवलतरांशुकगन्धमाल्यशोभा तत्सम्बुद्धो । भगवति भगः सौभाग्यं तदतिशय-मस्ति यस्याः सा भगवती तत्सम्बुद्धो । अतिशायने मतुप् । तदुक्तं शाब्दिकैः—‘भूमिनन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । सम्बन्धेऽतिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥’ इति । पद्मविधेश्वर्यशालिनि वा । ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरणा ॥’ इति । अथवा उत्पत्तिप्रलयादिज्ञानसम्पन्ने वा । तथा चोक्तम्—‘उत्पत्ति प्रलयं चैव भूतानामागर्ति गतिम् । वेति विद्यमविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥’ इति । हरिवल्लभे हरिवल्लभो यस्याः सा हरिवल्लभा तत्सम्बुद्धो । अथवा हरेवल्लभा हरिवल्लभा तत्सम्बुद्धो । हे हरिप्रियतमे ! मनोजे रमणीयतमे लोकोत्तरसौन्दर्येण नवनवायमानत्वेन अनेकरूपैभर्गवता सदानुभूताप्यपूर्णवत् विस्मयमादधाति । तदुक्तं स्तोत्रत्वे—‘स्ववैश्वर्येण सदानुभूतयाऽप्यपूर्व-वद्विस्मयमादधानया । गणेण रूपेण विलासचेष्टिः सदा तवैर्वोचितदा तव श्रिया ॥’ इति । त्रिभुवनभूतिकरि त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं भूति करातीति भूतिकरो त्रिभुवनस्य भूतिकरी त्रिभुवनभूतिकरी तत्सम्बुद्धो । त्रिभुवनैश्वर्यकारिणी हे लक्ष्मि, महं मदर्थं प्रसीद अनुकूलतया सदयहृदया भव ।

ऋणरोगादिवारिद्रिघं पापं क्षुदपमृत्यवः ।

भयशोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा ॥ २५ ॥

हे लक्ष्मि, तव प्रसादात् तव भक्तस्य मम सर्वदा सर्वदेशेषु सर्वकालेषु च ऋणरोगादि ऋणं च रोगाश्चेति ऋणरोगास्ते आदौ यस्य तत् । दारिद्र्द्वं दरिद्राति दुर्गंति सदानुभवतीति दरिद्रस्त्य भावो दारिद्राद्यम् । पापं पातकम् । कुतुं कुधा तृष्णा च । अपमृत्यवः बन्धुवान्धवा-दिभिरितरंर्वा अपमानजनिता ऋणरोगादिभिः दुःस्थितिजनिता वा चादुतस्करदुवृत्तादिभिः पराभवजनिता सम्पदपगमजनिता वा महासाहस्रिकादिभिः प्रसह्य वित्ताहरणजनिता वा ग्रहादिपीडाजनिता वा राजादिकोपनिवन्धना वा अपमृत्यवः, मयशोकमनस्तापा: । तप्यते एभिरिति तापा:, मनसः तापा मनस्तापा:, मयं च शोकश्चेति मयशोको ताम्यां जनिता मयशोकजा-स्त्रावशास्ते मनस्तापाश्चेति मयशोकमनस्तापा: । राजादिभिर्विहितं दण्डरूपं मयं प्रियवस्तुवियोगजः शोकः । तदुभाम्यां जायमाना चिन्ता मनस्तापः । तत्सर्वं तव कृपया मम नश्यत्वित्यर्थः ।

श्रीवर्चंस्वमायुष्मारोग्यमाविधात्पवमानं महीयते ।

धान्यं धनं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥ २६ ॥

श्रीसूक्तजप्तुरुपासकस्य श्रीः लक्ष्मीः, वर्चंस्वं ब्राह्मादिविशिष्टं तेजः स्वीयं वा वर्चंस्तेजः, आयुष्मारोग्यं च आविधात् दध्यात् श्रीरित्यर्थः । किञ्च, पवमानम् उत्तमं लोकं पर्विंश्च स्थलं वा अपवित्रतां वा महीयते प्रशंसया सह प्राप्नोति स जापक इति शेषः । 'महीङ् पूजायाम्' इति कण्डवादिः । धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्राप्त्यर्थता । किञ्च, धान्यं द्रीह्यादिकं धनं मणिहिरण्यादिकं पशुं गवाश्वादिकं बहुपुत्रलाभं बहुपुत्रपौत्रादिसंततीनां लाभम् । शतसंवत्सरं साग्रशतसंवत्सरं दीर्घमायुथं प्राप्नोति श्रीसूक्तजापक इति शेषः ।

यथा भक्तानां कृते भगवान् प्रतिक्षणमपूर्वत् प्रतीयते—'यद्यप्यसी पाश्वंगतो रहोगत-स्तथापि तस्याङ्गियुगं नवं नवम् । पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्चलापि यच्छ्रीनं जहृति यत्परम्' ॥' तद्वदनन्तमाधुर्यं सौन्दर्यलावण्यादिगुणादिभिः श्रीभंगवतोऽपि नवनवायमानत्वेन स्फुरति । स्वस्य विश्वशरीरत्वेन सदानुगूतया 'यो वेत्ति युगपत्सवं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः' इतीद्वशेन सहजप्रत्यक्षेण सदा साक्षात्कृतया सदा गाढोपगूढयापि गुणेन रूपेण विलासचेष्टिरूपवद्विस्मय-मादधानया सदा तवैवोचितया श्रिया सहासीनं भगवन्तमाश्रये इत्यर्थः । 'देवत्वे देवदेहेष्यं मनुष्यत्वे च मानुषी । विष्णोर्देहानुरूपाणां वै करोयेषात्मनस्तनुम् ॥ देवतिर्यङ्गमनुष्येषु पुनामा भगवान् हरिः । स्त्रीनामनी श्रीश्च विजेया नानयोविद्यते परम् ॥' एवं सर्वदा सर्वरूपैः सर्वरूपां तुल्यशीलवयोवृत्तां सदानुयायिनीं सार्वज्ञेनानुभवन्नप्यौत्सुकयातिशयेन प्रतिक्षणमपूर्वमिव मन्यते ।

अतिप्रियत्वादेव भक्ता भगवते श्रियो गुणगणार्णवं प्रवणेन भगवतो हर्षातिशयेन भुजयोः कञ्चुकशतस्फुटनं मन्यन्ते । यद्यथा—'श्रियः श्री श्रीरङ्गेशय तव च हृद्यां भगवतीं श्रियं त्वत्तोऽप्युच्चर्वयमिह फणामः शृणुतराम् । हशो ते भूयास्तां सुखतरलतारे श्रवणतः पुनर्हंपोत्कर्षात् स्फुटतु भुजयोः कञ्चुकशतम्' ॥' सर्वेषां श्रियः समाश्रयेन स्वरूपलाभः । श्रियोऽपि यदाश्रयेन स्वरूपलाभः स श्रियोऽपि श्रीः । हे रङ्गेशय, तव च हृद्यां हृदयङ्गमां वक्षः स्थलनिवासिनीं पाढ्गुण्यपूर्णां भगवतीं श्रियं त्वत्तोऽप्युच्चर्वयं फणामः । त्वत्तोऽप्युच्चैः श्रियो महत्त्ववर्णनेन श्रवणसुखेन चक्षुषोर्वश्यम् । सन्तोषातिशयाद् अपरिमितकञ्चुकस्फुटनहेतुर्गात्रपरिपोषः । उत्तरनारायणसूक्तेऽपि—'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहरोरात्रे पाश्वे नक्षत्रार्णं रूपमश्विनी व्यातम् । इत्प्रियाणामुम्म इषाणं सर्वलोकम् इषाणं' ॥' 'सुमज्जनये विष्णवे' 'श्रद्धया देवत्वमनुरूपे' 'वेदे रामायणे पुण्ये पुराणे भरतर्पंभ । आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते' ॥' इत्यादिरीत्या सकलसच्छास्त्रेषु यत् परमतत्त्वं प्रतिपाद्यते तदेव ब्रह्मविलु-शिवादिशब्दस्त्रं तत्र प्रतिपादितम् । तदपि श्रीतत्त्वमेव, तस्या एव सगुणनिर्गुणब्रह्मरूपत्वात् । रामायणमपि सीताचरित्रमेव, 'सीतायाश्चरितं महत्' इति रामायणोक्ते । पतिव्रतायाश्चरित्राङ्गत्वेन पतिवर्णनमप्यावश्यकमिति कृत्वा श्रीरामचरित्रमपि तदङ्गमेव । सीताचरित्रत्वादेव श्रीरामचन्द्रकर्तुं तच्छ्रवणम्, अन्यथा धीरोदात्तनायकस्य स्वचरित्रधर्वणे प्रवृत्यसम्भव एव ।

१. मा० पु० १११३३ ।

२. गुणरत्नकोशः ९ ।

३. वा० सं० ३१२२ ।

४. तौ० ब्रा० २४१३१ ।

५. तौ० ब्रा० ३१२३१ ।

६. हरिवंशोऽन्तिमेऽध्याये-९३ ।

७. वा० रा० १४७ ।

लक्ष्म्या: कृपाकटाक्षितस्यैश्वर्यंभाक्त्वं तद्वच्चितस्य विविधदौगंत्यभाक्त्वमपि प्रसिद्धमेव । तदुक्तं गुणरत्नकोशाकृता—‘एको मुक्तातपत्रप्रचलमणिधणात्कारिमौलिमर्णनुष्ठो दृप्यदृन्तावलस्थो न गणयति नतान् यत्क्षणं क्षोणिपालान् । यत्समै तिष्ठतेऽन्यः कृपणमशरणो दर्शयन् दन्तपर्दिक्त तत्ते श्रीरङ्गराजप्रणयिनि नयनोदच्चितन्यच्चिताभ्याम् ॥’^१ एकः कथिज्जनो दृप्यदृन्तावलस्थः दृप्यन् मत्तो यो दन्तावलो हस्ती दृप्यदृन्तावलरतत्र तिष्ठतीति दृप्यदृन्तावलस्थः मत्तद्विग्रहमस्तकस्थितः, मुक्तातपत्रप्रचलमणिधणात्कारिमौलिः आ समन्ताद तपतीति आतपो धूपः, तस्मात् त्रायते इति आतपत्रं छत्रं मुक्तं विकसितं च तद् आतपत्रं मुक्तातपत्रम्, अथवा मुक्ताग्रथितं यद् आतपत्रं तद् मुक्तातपत्रं तस्मिन् प्रचलाः गमनागमनेन चलन्तो ये मण्यः, तां परस्परं घट्टने घणात्कारी (घणादिति शब्दानुकरणम्) घणान् शब्दं कुर्वन् मौलिः किरीटं यस्याऽसौ, ताहशो यो मनुष्यः, नतान् प्रणतानञ्जलीन् कुर्वतः क्षोणिपालान् पृथिवीपतीन् न गणयति । इयमेश्वर्यस्य पराकाष्ठा । अन्यः अशरणः नास्ति शरणं गृहं यस्यासौ गृहादहीनः कृपणं दीनदीनं यथा स्यातथा दन्तपर्दिक्त दर्शयन् दन्तावलस्थिताय तिष्ठते, स्वदेन्यं प्रकाशयति हे श्रीरङ्गः जप्रणयिनि लक्ष्मि, एतदुभयमपि यत् तत् ते नयनोदच्चितन्यच्चिताभ्यां उदच्चितं च न्यच्चितं चेति उदच्चितन्यच्चिते नयनयोरुदच्चितन्यच्चिते नयनोदच्चितन्यच्चिते ताभ्यां नयन-कटाक्षोदयसङ्कोचाभ्यां भवति ।

‘इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिमयं यद्भावसाधनम् । तदत्त्वसत्तासामान्यं सीतातत्त्वमुपास्महे ॥’ इति सीतोपनिषद्वीत्या इच्छाज्ञानक्रियाशक्तित्रयेण यस्य भावः साध्यते, यथाङ्कुरेण वीजमनुमीयते, तथैवानन्तत्रहाण्डिततिसमुद्भूतियंस्येच्छादिशक्तयैव भवति, तदत्त्वसत्तासामान्यमेव सीतातत्त्वमिति ज्ञायते । न केवलं ब्रह्मसत्तासामान्यमेव, किन्तु भूलप्रकृतिरूपत्वात् सैव प्रकृतिरपि प्रणवप्रकृति-रूपत्वाच्च प्रकृतिः सीतेति त्रिवर्णत्मा साक्षान्मायामयी भवति । तत्र विष्णुः प्रपञ्चवीजं माया च ईकाररूपापि ईकारवाच्यापि च । सत्यममृतं प्राप्तिः सोमश्च सकाररूपाणि सकारवाच्यानि च तारो लक्ष्म्यामुक्तो वैराजः प्रस्तरो विराङ् वैमवं तकाररूपाणि तद्वाच्यानि च ईकाररूपिणी सीतेव सोमामृतावयवदिव्यालङ्कारसङ्गैक्तिकाद्याभरणालङ्कृता महामायाऽव्यक्तरूपिणी सती व्यक्ता भवति । एतेन सामान्यराजाद्यारभ्य आविभोरुत्तरोत्तरं यदेश्वर्यं यच्चोक्तं मेर्वादि, मङ्गलं चन्दनकुसुमादि, उज्ज्वलं मणिद्युमणिदीपादि, यच्च गरिमवद् हिमवन्मन्दरादि, गुणं तत्साधन-भूतं ज्ञादि, यच्च पावनं तीर्थं गङ्गादि, यच्च धन्यं भाग्यकलभूतम् अष्टसिद्धिनवनिध्यादि, यच्चान्यदप्यैश्वर्यं तत्सर्वमपि श्रियः कटाक्षकन्दलिता विन्दव एवेति स्पृष्टमुक्तं गुणरत्नकोशकृता । ‘आकृप्रामनियामकादपि विभोरासर्वनिवाहिकादेश्वर्यं यदिहोत्तरोत्तरगुणं श्रीरङ्गभर्तुः प्रिये । तु झं मङ्गलमुज्ज्वलं गरिमवत्तुण्यं पुनः पावनं धन्यं यत्तददश्च वीक्षणमुतस्ते पञ्चपा विप्रुपः’ ॥ इति ।

‘प्रथमा सकाररूपा शब्दत्रह्यमयी स्वाध्यायकाले प्रसन्ना उद्भावनकरी सात्मिका, द्वितीया भूतले हलाग्रे समुत्पन्ना, तृतीया ईकाररूपिणी अव्यक्तस्वरूपा भवतीति सीतेत्पुदाहरन्ति ।

१. गुणरत्नकोशः—१६ ।

श्रोरामसाज्जिध्यवशाज्जगदानन्दकारिणी ।

उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनाम् ॥

सीता भगवती ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिता ।

प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ग्रहावादिनः ॥'

सा रावंवेदमयी सर्वदेवमयी सर्वलोकमयी सर्वकोर्तिमयी सर्वधर्ममयी सर्वाधारा कारणमयी महालक्ष्मीदेवेशस्य भिन्नाभिन्नरूपा चेतना चेतनात्मिका ब्रह्मस्थावरात्मिका तदगुणकर्मविभागभेदाच्छरीररूपा इवपिमनुष्यगन्धरूपा असुरराक्षसभूतप्रेतपिशाचभूतादिभूतशरीररूपा भूतेन्द्रियमनःप्राणरूपेति च विजायते ।

सा देवी त्रिविधा—शक्त्यासनेच्छाशक्तिः, क्रियाशक्तिः, साक्षाच्छक्तिरिति । इच्छाशक्तिस्त्रिविधा भवति । श्रीभूमिनीलात्मिका मद्रूपिणी प्रभावरूपीणि सोमसूर्याभिन्नरूपा भवति । सोमात्मिका औषधीनां प्रभवति । कल्पवृक्षपुष्पफलतागुल्मात्मिका औषधभेदजात्मिका अमृतरूपा देवानां महृत्स्तोभक्तप्रदा । अमृतेन तृष्णि जनयन्तो देवानामन्नेन पशुनां तृष्णेन तत्तज्जीवानां सूर्याद्विसकलभुवनप्रकाशिनी दिवा च रात्रिः कालकलानिमेपमारभ्य घटिकाट्यामदिवसरात्रिभेदेन पक्षमासत्वंयनसंवत्सरभेदेन मनुष्याणां शतायुःकल्पनया प्रकाशमाना चिरक्षिप्रव्यपदेशेन निमेपमारभ्य पराधंपयंत्तं कालक्रां जगच्चक्रमित्यादिप्रकारेण चक्रवत्परिवर्तमानाः सर्वस्यैतस्यैव कालस्य विभागविशेषाः प्रकाशरूपाः कालरूपा भवन्ति । अपिनिरूपा अन्नपानादिप्राणिनां क्षुत्तृष्णात्मिका देवानां मुखरूपा, वनीषधीनां शीतोष्णरूपा, काष्ठेवन्तर्वहित्य नित्यानित्यरूपा भवति । श्रीदेवी त्रिविधं रूपं कृत्वा भगवत्सङ्कल्पानुगुणेन लोकरक्षणार्थं रूपं धारयति । श्रीरिति लक्ष्मीरिति लक्ष्यमाणा भवतीति विजायते । भूदेवी सागराम्भः सप्तसमुद्ररूपा वसुन्धरा भूरादिचतुर्दशभुवनानामाधाराधेया प्रणवात्मिका भवति । तीला नाम मुखविद्युन्मालिनी सर्वाषधीनां सर्वप्राणिनां पोषणार्थं सर्वरूपा भवति । सकलभुवनस्याधोभागे जलाकारात्मिका मण्डकमयेति भ्रुवनाधारेति विजायते ।

क्रियाशक्तिस्वरूपं तु हरेमुखानादः, तन्नादादिवन्दुः, न्दोरोङ्कारः, ओङ्कारात् परतो रामवैखानसपवर्तः । तत्परते कर्मज्ञानमयीभिर्हुशाखा भवति । तत्र त्रयीमयं शास्त्रमाद्यं सर्वार्थदर्शनम् । ऋग्यजुःसामरूपत्वात् त्रयीति परिकीर्तिताऽकार्यसिद्धेन चतुर्धा परिकीर्तिता ॥ ऋचो यजूपि सामानि अथर्वाज्ञिरसस्तथा । चातुर्होत्रप्रधानत्वात् लिङ्गादित्रितयं त्रयी ॥ अथर्वाज्ञिरसं रूपं सामऋग्यजुरात्मकम् । तथा दिशन्त्याभिचारसामान्येन पृथक् पृथक् ॥ एकविशतिशाखायामृग्वेदः परिकीर्तिः । शतं च नव शाखासु यजुषामेव जन्मनाम् ॥ साम्नः सहस्रशाखाः स्युः पञ्चशाखा अथर्वणः । शश्वद्वह्नमयं रूपं क्रियाशक्तिरूदाहृता ॥' साक्षाच्छक्तिर्मवतः स्परणमात्ररूपाविर्भावप्रादुर्भावात्मिका निग्रहानुग्रहरूपा शान्तितेजोरूपा व्यक्ताव्यक्तकारणचरणसमग्रावयवमुखवर्णभेदरूपा भगवतः सहचारिणी अनपायिनी अनवरतसहश्रयणपुदितानुदिताकारा निमेषोन्मेषसृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहादिसर्वशक्तिसामर्थ्यात् साक्षाच्छक्तिरिति गीयते । इच्छाशक्तिस्त्रिविधा । प्रलयावस्थायां विश्रमणार्थं भगवतो दक्षिणवक्षस्थलं श्रीवत्साकृतिर्भूत्वा विश्राम्यतीति सा योगशक्तिः । भोगशक्तिर्भोगरूपा कल्पवृक्षकामघेनुचिन्तामणिशङ्कपथनिध्यादिनवनिधिसमाश्रिता भगवद्विषयासकानां कामनयाङ्कामनया वा

मक्तियुक्ता नरं नित्यनैमित्तिककर्मभिरग्निहोत्रादिभिर्वा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-व्यानसमाधिभिर्वलिमनष्वपि गोपुरप्राकारादिभिर्विमानादिभिः सह भगवद्विग्रहाचूप्तिजोपकरणेरचंनैः स्नानादिभिर्वा पितृपूजादिभिरन्पानादिभिर्वा भगवत्प्रीत्यर्थंमुक्त्वा सर्वं क्रियते ।

अथातो वीरशक्तिशतुर्भुजा अभयवरदपद्मधरा किरीटाभरणयुक्ता सर्वदेवैः परिवृता ग्रहादिभिर्वन्द्यमाना अणिमाद्यश्वयता सम्मुखे कामधेनुना स्तूयमाना वेदशास्त्रादिभिः स्तूयमाना जयाद्यप्सरःस्त्रीभिः परिचर्यमाणा आदित्यसोमाभ्यां दीपाभ्यां प्रकाश्यमाना तुम्बुरुनारवादिभिर्गीयगाना राकासिनीबालीभ्यां छत्रेण ह्लादिनीमायाभ्यां चामरेण स्वाहास्वधाभ्यां व्यजनेन भृगुपृष्ठादिभिर्चर्यमाना देवी दिव्यर्सिंहासने पद्मासनारूढा सकलकारणकायंकरी लक्ष्मीदेवस्य पृथग्भवनकल्पना । अलंचकार स्थिरा प्रसन्नलोचना सर्वदेवतैः पूज्यमाना वीरलक्ष्मीरिति विजायते इत्युपनिषद् ।

उपर्युक्तसीतोपनिषद्वचनानां संक्षेपेणायमभिप्रायः—इच्छाज्ञानक्रियाशक्तयो यस्य मावं सत्तां साधयन्ति, इच्छादिशक्तित्रयस्य वा सत्त्वं येन संविद्रूपेण सिद्धत्ति, तद्वद्वृत्त्य सत्तासामान्यं सीतातत्त्वमिति । सत्ताविशेष एव जगत् । यथा मृद्विशेषा घटादयो विकारा मृत्सामान्यं मूलतत्त्वम्, जलविशेषास्तरज्ञादयो विकारा जलसामान्यात्मका एव, यथा वा सुवर्णविशेषाः कटकमुकुटकुण्डलादयः सुवर्णसामान्यमेव, यथा मृत्सामान्यमेव घटशरावोदञ्चनादिमृद्विशेषरूपेण, यथा वा सुवर्णसामान्यमेव कटकमुकुटकुण्डलादिसुवर्णविशेषरूपेण परिणमते, तथैव व्रहसप्तासामान्यमेव सत्ताविशेषप्रपञ्चात्मना विवरतंते । यथा वीजे तदद्वृत्तरोत्पादिनी शक्तिमंवति, तथैव व्रहसप्तासामान्येऽपि प्रपञ्चोत्पादिनी शक्तिमंवति । तस्यामेवानेके शक्तिभेदा भवन्ति । ‘परास्य शक्तिर्विविधैव थ्रूयते’^१ इति थ्रुत्यन्तरात् । व्रह्मात्मसत्तारूपे सीतातत्त्वे च काचिन्मूलप्रकृतिरूपा काचिच्च प्रणवप्रकृतिरूपा शक्तिः, सापि सीतैव ।

सीतेति त्रिवर्णरूपा विशुद्धसत्त्वरूपत्वात् सैव मायारूपाणि । तत्र प्रपञ्चवीजं माया विष्णुश्च ईकाररूपः सत्यममृतमभीष्टप्राप्त्यादिकं सकाररूपः । तारलक्ष्म्या सह प्रस्तरः विस्तृतः वैराजः स्थूलप्रपञ्चविशिष्टेतनस्तकाररूपः । यथा प्रणवे अ उ म् इति मात्रात्रये विश्वतैजसप्राज्ञा विराङ्गुरुण्यगर्भेश्वरा अन्तर्मन्ति, अर्धमात्रा च तुरीयरूपा भवति, तथैव प्रकृतेऽपि सीताशब्दगते स ई ता इति वर्णत्रये प्रकृतिविकारात्मकः प्रपञ्चोऽर्धंमात्रारूपं च व्रह्मसत्तारूपं मूलसीतातत्त्वम् ।

ईकाररूपिणी सोमामृतावयवदिव्यस्फ़ौक्तिकदिव्याभरणालङ्कृता विग्रहवती व्यक्तरूपा भवति । सात्मिका सकाररूपा शब्दव्रह्मयी स्वाध्यायकाले प्रसन्ना प्रपञ्चोद्भावनकरी भवति । सृष्टे: शब्दपूर्वकत्वात् ‘स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजते’^२ इति श्रुतेः, ‘वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः’^३ इति स्मृतेः, ‘शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्’^४, ‘अत एव च नित्यत्वम्’^५ इति सूत्रेभ्यश्च । द्वितीया भूतले हलाग्रे समुत्पन्ना । सा चाम्युदयहेतुत्वात् कृष्यधिष्ठात्री शक्तिविग्रहवती जनकस्य यज्ञे चयनक्षेत्राकर्षणकाले हलाग्रादाविर्भूता सीता । तृतीया अव्यक्तरूपिणी ईकाररूपिणी

१. श्वेऽउ० ६१८ ।

२. तै ब्रा० २१२४२ ।

३. ब्र० सू० १३२८ ।

४. ब्र० सू० १३२९ ।

भवति । शक्तिरूपैव सोता ब्रह्मसत्तात्मश्रीरामसान्निध्यवशाद् जगदानन्दकारिणी सर्वदेहिनां हिताय उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी भवति । सैव मूलप्रकृतिसंज्ञिता शेया । प्रणवरूपत्वाच्च सोता प्रकृतिरूप्यते । सैव च ब्रह्ममयी सर्ववेदमयी सर्ववेदमयी सर्ववीर्तिमयी सर्वधर्ममयी सर्वाधारा कार्यकारणमयी महालक्ष्मीः सर्वकारणत्वात् रावंगयी भवति, कारण-मूलम-स्थूल-सपाइव्यष्टिरूपत्वात् । प्रकारान्तरेण सैव इच्छाशक्तिः, क्रियाशक्तिः, साक्षाच्छक्तिरिति च गीयते । श्रीरूपा भूरूपा नीलारूपेति त्रिधा इच्छाशक्तेविस्तारः । पूर्वा भद्ररूपिणी, द्वितीया प्रमातृरूपिणी, तृतीया सोमसूर्यानिरूपा । सोमरूपा सती ओषधीनां नियामिका भवति । सैव च कल्पवृक्षमुञ्जफललतागुलमालिमका औपधभेदपालिमका अमृतरूपा देवानां महत्स्तोमफलप्रदा अमृतेन देवानां तृष्णिजनयन्ती मनुष्याणां गम्भेन पश्चानां तृष्णेन तत्तज्जीवानां कल्पाणाय पोषणाय च सूर्यादिसकलभुवनप्रकाशिनी दिवाराश्चादिखण्डकालमहाकालकल्पनया प्रकाशमाना जगद्व्यवहारहन्तुर्भवति । सैव बाह्याभ्यन्तराग्निरूपेण, कि वहुना सैव त्रुद्धिनिद्राक्षुधाछायानृष्णाकाशन्तिजातिशान्तिशद्वाकान्तिलक्ष्मीवृत्तिमृतिदग्नात् इतिमातुभ्रान्त्यादिरूपेण सर्वाभ्युदयसर्वजीवनसर्वविथामहेऽनुभवंति । सैव च भगवत्सङ्घल्पानुग्रुणेन लोकरक्षणार्थं श्रीलक्ष्मीभूदेवीरूपेण विश्वं पोपयति । तस्या एव जगन्निर्वाहाय एकविशतिशाखात्मकर्वदात्मना नवोत्तरशतशाखात्मकयजुर्वदात्मना सहस्रशाखात्मकसामवेदात्मना पञ्चशाखात्मना पञ्चशत्शाखात्मना वा अथर्ववेदरूपेण प्रादुर्मविः । 'अथर्वणस्य शाखाः स्युः पञ्चशास्त्रद्वेदतो हरे' ॥ इति मुक्तिकोपनिषद्गुरुत्त्वे ।

वस्तुतस्तु 'अनन्ता वै वेदाः' ॥ इति तैत्तिरीयसंहितानुसारेण वेदा अनन्ता ईश्वरज्ञानस्यानन्तत्वात् तदनुगता वेदा अप्यनन्ता एव । 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धिमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥' ॥^३ इति वाक्यपदोयरीत्या अस्मदादिज्ञानान्यपि शब्दानुविद्धान्येव । ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वात् तदनुविद्धाः शब्दा अपि नित्या एव । नित्या अपौरुषेया: शब्दा एव वेदाः । ईश्वरज्ञानपूर्विका एव सृष्टिर्भवति । तत एव वेदशब्दपूर्विकाः सर्वा अपि सृष्टयः । तत्र वेदा यद्यप्यनन्ता एव, तथापि मानववृद्धिग्राहा वेदा महामात्र्यादिरीत्या एकन्त्रिशदुत्तरैकादशशतसंख्याकशाखात्मकाः, सीतोपनिषद्वीत्या पञ्चनिशदुत्तरैकादशशतसंख्याः, मौक्तिकोपनिषद्वीत्या अशीत्युत्तरैकादशशतसंख्याकशाखात्मकाः । इदानीं तु नवशाखात्मका एवोपलभ्यन्ते वेदाः । वेदेषु चतुर्मुखादिषु आदित्ये च सर्वा एव शाखास्तिष्ठन्ते । कल्पव्याकरण-शिक्षा-निरुक्तज्योतिष्ठन्दोरूपाणि पड़ज्ञानि । न्यायवैशेषिकौ सांख्ययोगी पूर्वोत्तरमीमांसे च धर्मशास्त्रमिति हास्तुराणवास्तुवेदधनुर्वेदायुर्वेदगान्धवं चैते पञ्चोपवेदा भवन्ति । दण्डनीतिश्च वार्ता च वायुजयश्चैव सर्वाणि शास्त्राणि विष्णोर्वर्णी ।

शब्दद्वयमयं रूपं क्रियाशक्तिरूपादिर्भवतः स्मरणमात्ररूपादिर्भव-प्रादुर्भावात्मिका निग्रहाग्रहरूपा शान्तितेजोरूपा व्यक्ताव्यक्तकारणचरणसमग्रावयवमुखवर्णभेदभेदरूपा भगवत्सहचारिणी अनपायिनी अनवरतसहाश्रयिणी उदितानुदिताकारा निमेषोन्मेषसृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहादिसर्वशक्तिसामर्थ्यात् साक्षाच्छक्तिरिति गीयते । इच्छाशक्तिस्थितिश्च

१. मुक्तिकोपनिषद्-१३ ।

२. तै० ब्रा० ३१० ११४ ।

३. वा० पदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्-१२३ ।

प्रलयावस्थायां विश्रमणार्थं भगवतो दक्षिणवक्षःस्थले श्रीवत्साकुतिभूत्वा विश्राम्यतीति सा योग-शक्तिः । भोगशक्तिमर्गिण्युपा कल्पवृक्षकामधेनुचिन्तामणिच्छ्रुपद्यनिव्यादिनवनिधिसमाश्रिता । अथातो वीरशक्तिथतुभुंजा अग्यवरदपद्यधरा किरीटाभरणयता सर्वदेवैः परिवृता कल्पतश्मूले चतुर्भिंगंजे रत्नघटैरमृतजलैरभिपिच्यमाना सर्वदेवतैर्त्रिंश्चादिभिर्वन्न्यमाना अणिमाद्यैश्वर्यंयुक्ता सम्पुष्टे कामधेनुना स्तूयमाना वेदशास्त्रादिभिः स्तूयमाना जयाद्यप्सरःस्त्रीभि परिचर्यमाणा आदित्यसोमाभ्यां प्रदीपाभ्यां प्रकाश्यमाना तुम्बुरुणारदादिभिर्विष्यमाना राकासिनीवालीभ्यां छत्रेण ह्लादिनीमायाभ्यां चापरेण स्वाहास्वधाभ्यां व्यजनेन भृगुपुण्यादिभिरुच्यंमाना देवी सिंहासने पद्मासनारुढा सकलकारणकायंकरी लक्ष्मीदेवस्य पृथग्मवनकल्पना अलञ्चकार स्थिरा प्रसन्नलोचना सर्वदेवतैः पूज्यमाना वीरलक्ष्मीरिति विज्ञायते ।

तारसारोपनिषद्वितीया प्रणवार्थंभूत एव साङ्गः सशक्तिः परमेश्वरः श्रीरामः । तत्र तत्र याज्ञवल्क्यो भरद्वाजायाह—ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवानकारवाच्यो जाम्बवाच्च भूर्भुवःस्वस्तस्मै वै नमो नमः । ॐ उकारवाच्य उपेन्द्रस्वरूपो हरिनायकः । ॐ मकार-वाच्यः शिवस्वरूपो हनुमान् । ॐ विन्दुरूपः शत्रुघ्नः । ॐ नादस्वरूपो भरतः । कलास्वरूपो लक्ष्मणः । ॐ कलातीता भगवती सीता चित्स्वरूपा । ॐ यो वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवांस्तत्परः परमपुरुषः पुराणपुरुषोत्तमो नित्यशुद्धवृद्धमुक्तसत्यपरमानन्दाद्यपरिपूर्णः परमात्मा ब्रह्मैवाहं रामोऽस्मि भूर्भुवःसुवस्तस्मै नमो नमः । रामरहस्योपनिषदि पूर्वोत्तररामतापन्यादिपु च भगवतः श्रीसहितस्य अनन्तमाहात्म्यानि चरित्राणि नामानि मन्त्राश्च वर्णितानि । यथा कस्यचित्प्रभोः प्रीत्यं केनचित्प्रत्यल्लासाध्ये कर्मणि कृते प्रभुणा तदृशनेन तदनुमोदनेन च कर्तुंमहानानन्दोः भवति, तथा समस्तचिद्विधानव्यसनिनो हरेरपि तत्प्रयत्ने श्रिया तदृशनेनानुमोदिते तस्यापि महानानन्दो भवति । हरिः सर्वपापानां हरणाद्वशीकरणाद्वा । समस्तानां चिदचितां करणकलेवर-योजनाय महदहङ्कारभूतकरणग्रामोत्पादनम् । समस्तवद्वमुक्तनित्यरूपाणां चेतनानां शुद्धसत्त्वमित्र-सत्त्वशून्यलक्षणानामचेतनानां भगवदिच्छात एव सृष्टिस्थितिलया भवन्ति । सूरीणां नित्यासङ्कुचित-जानतया सङ्कल्पनम्, मुक्तानामाविभूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकतया सङ्कल्पनम्, बद्धानां करणादि-प्रदानकर्मतारतम्यज्ञानोत्पादनादिविधानं भवति । अचेतनविषये तु शुद्धसत्त्वस्य स्वेच्छाया नित्य-विभूतिविमानगोपुरमण्डपप्रासादादिरूपेण परिणामयितृत्वं मिश्रसत्त्वस्य संसारितेवनान् प्रति भोग्यमोगोपकरणस्थानरूपेणाण्डतदावरणवतुर्दशभुवनसमस्तदेहेन्द्रियादिरूपेण चोत्पादनम् । सत्त्व-शून्यस्य कालस्य चेतनकर्मानुगुणेन कलाकाष्ठामुहूर्तंयामदिनपक्षमासत्त्वयनसंवत्सरादिरूपेण परिणमयितृत्वं च तदिच्छात एव विधानं श्रियः प्रमोदः । श्रीहरेस्तादुशचिदचिद्विधानव्यसनम्, श्रीश्वरीकारणीयां तदनुमोदते । ‘स्मितविकसितगण्डकीडविभ्रान्तनेत्रं मुखमवनमयन्तो स्पष्टमाचष्ट सीता’ । इतिवज्ञयनलीलयैवाङ्गीकारः सूच्यते । तदेवोक्तं गुणरत्नकोशे—‘श्रिये समस्तचिद-चिद्विधानव्यसनं हरे: । अङ्गीकारिभिरालोकैः सार्थशत्यै कृताङ्गज्ञिः ॥’ इति । ‘क्रीडेयं खलु नान्यथास्य रसदा स्यादेव रस्या तथा’ इति श्रीस्त्वबोक्तते । तस्मात् सैव षोडा श्रीमंवति ‘श्रितास्यन्यैः सर्वैः श्र्यसि रमणं संश्रितगिरिः, शृणोषि प्रेयांसं श्रितवचः श्रावयसि च । शृणास्ये-तद्वापान् जननि निखिलात् सर्वजगतीं गुणैः श्रीणासि त्वं तदिह भवतीं श्रीरिति विदुः ॥’ इति व्याख्यातमेतत् ।

श्रीहरे: स्थिरचरसृष्टी यत्तारतम्यं दृश्यते, तदपि श्रीभगवत्या भ्रूभङ्गापेक्षयैव । तथा स्थावरसृष्टी कल्पवृक्षचन्दनरसालाश्वत्थनारिकेलस्नुहीवर्बूराकीडिकण्टकिद्रुमाणां चरेषु देवमनुष्य-ब्राह्मणक्षत्रियादीनां हंसगरुडशुकपिकमयूरकोकिलकङ्गगृधकाकादीनां यदुच्चावचभावलक्षणं तारतम्यं दृश्यते, तत्सर्वं श्रियः कटाक्षमूलकमेव । यथा धातुर्जगत्सृष्टी वेदाः प्रमाणम्, तथैव श्रीहरे: स्थिरचररचनातारतम्ये श्रीभ्रूभङ्गा एव प्रमाणम् । श्रीभ्रूभङ्गतारतम्ये च तत्त्वकर्मतपोयोगोपासनादितारतम्यसापेक्षमेव । तेनैव न तत्र वैपस्यनैवृण्णादयो दोपाः । तदुक्तमेव—‘प्रह्लादयो बहुतिथं यदपाङ्गमोक्षकामास्तपः सगचरन् भगवत्प्रपन्नः’^१ इत्यादिषु । तत्कृपाकटाक्षाणां बाहुल्यतारतम्येनोल्कर्षतारतम्यम्, अत्यत्वतारतम्येनापकर्षंतारतम्यम् । भगवतः श्रीहरेरसि यस्याः पादचिह्नैर्वेदान्तास्तत्त्वसंदर्शयं तरन्ति, यस्याः पादालक्षाङ्गः श्रीहरे: परत्वं वेदान्ता निर्णयन्ति, लक्ष्मीचरणलाक्षाचिह्नैर्यस्य वक्षःस्थलमलङ्घकृतम्, तस्यैव परतत्त्वत्वमिति । श्रीपदलक्षालाञ्छनदर्शनेन अयमेव परतत्त्वमिति निश्चिन्तते । ‘एको ह वै नारायण आसीन ब्रह्मा नेशानः’ इतीतरनिरपेष्ठपूर्वकं भगवतः प्रलयसमयावस्थिर्ति प्रतिपाद्य ‘अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेय’ इति तस्य पुरुषशब्दवाच्यतां जगत्सृष्ट्यादिकर्तृतां च प्रतिपाद्य ‘सहस्रशीर्पा पुरुषः’ इत्यारम्य ‘तस्य योनि परिपश्यन्ति धीराः’ इत्यन्तेन वाक्यजातेन नारायणपुरुषशब्दवाच्यस्य सहस्रशिरःपादादिमत्त्वं विश्वशरीरत्वं मोक्षप्रदत्त्वं महामहिमत्त्वं सर्वतो ज्यायस्त्वं सर्वभूतैकपादत्त्वं त्रिपाद्विभूतिमत्त्वं विश्वाक्रमणकर्तृत्वं चराच्चरोत्पादकनानावयवत्त्वं तमःपरवर्तित्वं सर्वनामरूपव्याकर्तृत्वं कर्मकृतजन्मरहितत्वं स्वेच्छाकृतावतारत्वं तदवतारहेत्वपारकार्घणिकत्वानि प्रतिपाद्य, एवं विभवो नारायणशब्दवाच्यथ भक्त इत्येषायां लक्ष्मीपतित्वप्रतिपादनालक्ष्मीपतिरेव नारायणपुरुषशब्दवाच्यः पूर्वोक्तसर्ववैभवयुक्तः परतत्वं वैति श्रोतारो निश्चेष्यन्तीति वेदान्तपुरुषशिवन्ता मुच्चन्ति । अनेन लक्ष्म्या वेदान्तवेद्यत्वमायाति । तदुक्तम्—‘यदभ्रूभङ्गः प्रमाणं स्थिरचररचनातारतम्ये मुरारेवेदान्तास्तत्त्वचिन्तां मुरभिदुरसि यत्पादचिह्नैस्तरन्ति’ इति ।

यद्यपि ‘एको रुदो न द्वितीयोऽवतस्थे’ इति वचनेऽपीतरनिरपेष्ठपूर्वकं रुद्रस्यापि प्रलयकालावस्थायित्वादिकमुक्तमेव, यथा पुरुषसूक्ते नारायणस्य लक्ष्मीपतित्वम्, तथैव रुद्रस्योमापतित्वं चोक्तम् ‘उमासहायं परमेश्वरं प्रभुम्’^२ इत्यादिश्रुतिषु । यथा सीताराधार्वकिमप्यादीनां पर्यंवसान ऐक्यमेव, तथैव त्रिपुरेश्वर्या अपि तदंक्यमेव । यथा श्रीरामकृष्णविष्णवादिरूपभेदेऽपि तत्त्वमेकमेव, तथैव शिवविष्णवादीनामपि रूपभेदेऽपि तत्त्वैक्यमेवावगत्तत्वम् । ‘श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ’, ‘श्रियं लोके देवजुंडामुदाराम्’ इत्यादिवचनानि तु विष्णोः परत्ववोषकत्वेऽपि न तदभिन्नस्य शिवस्य परत्वे वाधकानि ।

श्रीभगवतः प्राणेश्वरीत्वेन श्रियो महामहिमश्रवणेन भगवान् प्रसीदतितमाम् । इदं च महानुभावैर्गुणरत्नकोशकारैरुक्तमेव—‘श्रियः श्रीः श्रीरङ्गेश्य तव च हृदयं भगवतो श्रियं त्वत्तोऽप्युच्चवैर्यमिव फणामः शृणुतराम् । हृशी ते मूर्यस्तां सुखतरलतारे श्रवणतः पुनर्हर्षोल्कर्षात् स्फुटतु भ्रुजयोः कञ्चुकशतम् ॥३॥’ हे श्रियः सर्वाश्रयणीयाया अपि श्रीः समाश्रयणीय श्राभगवन् रङ्गेश्य श्रीरङ्गनगरे श्रीरङ्गविमाने शयनशील सौलभ्यसीमाभूमे

सर्वेषां शिष्टजनानां हृद्यत्वात्परमप्रेमास्पदत्वात् सर्वोत्तमत्वेन भवान् स्तूयते, तदा भवतोऽपि हृद्यत्वेन परमप्रेमास्पदभूताया नित्यमेव वक्षःस्थलनिवासिन्याः पाङ्गुण्यपरिपूर्णायाः पुरुषकारत्वेन सर्वाश्रयणीयाया अनन्तब्रह्माण्डसौन्दर्यमाधुर्येश्वर्याद्यधिष्ठात्र्यास्त्वत्प्राणप्रियतमायास्त्वत्तोऽप्यत्यधिकमुच्चर्मंहामहिमेश्वर्यं वर्णयामः । तदपि न परोक्षं किन्तु त्वत्समक्षमेव फणामः । अत्र स्तुतिनामि नाविद्यमानगुणारोपः, किन्तु विद्यमानयावश्यथावज्ञातगुणवर्णनं क्रियते तच्छृणुतराम् । तस्य वर्णनस्य त्वमेव साक्षी भव । न केवलं श्रीस्तुतिश्वरणेन तव कोणाभावः, प्रत्युत श्रवणमुखेन चक्षुषोर्वेश्वर्यं सन्तोषातिशयेनापरिमितहृषोद्रेकाद् अपरिमितकञ्चुकस्फुटनहेतुगात्रपरिपोषश्च स्यात् । स्तुतिश्वरणात् ते दृशी सुखतरलतारे सुखेन तरले तारे कनीनिके यथोस्ते तथाभूते भूयास्ताम् । तथैव हृषोत्कर्पाद् भ्रुयोः कञ्चुकदशतं स्फुटनु । प्रथममेककञ्चुकस्फोटे ततोऽपि पृथुत्वेनापरकञ्चुकधारणे गात्रजूम्भणेन तस्यापि स्फुटने ततोऽपि विपुलकञ्चुकधृतो विग्रहविवृद्ध्या अपरिमितकञ्चुकस्फोटो भवतु ।

वशिष्ठवाल्मीकिपराशरव्यासादयो मन्त्रब्रह्माणात्मकस्य वेदस्यापौर्वेयत्वेनापास्तसमस्त-पुंद्रोषशङ्काकलङ्कपङ्कत्वेन परमं प्रामाण्यमाहुः । वेदस्य परमं तात्पर्यं यस्मिन् ब्रह्मण्येव पर्यंवस्यति परब्रह्मारूपेण तच्छक्तिरूपेण प्रकृतिमायादिरूपेण भगवत्या एव वर्णनं कुर्वन्ति वेदाः । 'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यी'^१, 'हिरण्यवर्णी हरिणीम्' 'मुमज्जानये विष्णवे'^२, 'अद्यया देवो देवत्वमश्नुते'^३ इत्यादिषु मन्त्रेषु ब्राह्मणेषुपनिषत्त्व्यु च विविधरूपेण तस्या एव गुणगणार्णवो वर्णितो लभ्यते । रामायणमहाभारतादय इतिहासाः, अष्टादशपुराणानि, उपपुराणानि, आगमाः, दशनानि, धर्मशास्त्राणि च त्वयेव पर्यंवस्यन्ति । इतिहासपुराणादीनां वेदोपवृंहकत्वमुक्तम् । 'वेदोपवृंहणार्थाय तावग्राह्यत प्रभुः'^४, 'काव्यं रामायणं कृत्स्नं सोतायाश्चरितं महत्'^५ इति रामायणवचनात् । महाभारतादेरपि भगवन्माहात्म्यपर्यंवसायित्वम्, 'मुनिनिवक्षुभूंभगवदगुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः । यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मति गृहीता नु हरे: कथायाम्'^६ इति श्रीमद्भागवतवचनात् । भगवतश्च तदभिन्नत्वात् सर्वेषां प्रमाणानां तस्यामेव पर्यंवसानम् । तदप्युक्तं महानुभावैः—'उद्बाहुस्त्वामुपनिषदसावाह नैका नियन्त्री श्रीमद्रामायणमपि परं प्राणिति त्वच्चरित्रे । स्मर्तारोऽस्मज्जननि यतमेसेतिहासैः पुराणेन्नयुवेंदानपि च यतमेत्वन्महिम्नि प्रमाणम्'^७ ॥' हे अस्मज्जननि, असौ उपनिषद् श्रीसूक्तादिरूपा एकैव वैतालिक इव उद्बाहुः उत् ऊर्ध्वं वाहू यस्याः सा उद्बाहुः उद्यतवाहुः सती त्वमेव जगत्स्वामिनीति शपथं कुर्वण्िव त्वां नियन्त्रीं जगत्स्वामिनीं नाह, किन्तु श्रीमद्रामायणमपि त्वच्चरित्रे तव चरित्रे सत्येव परं प्राणिति जीवति । त्वच्चरित्रप्रतिपादनरूपप्राणधारणेनैव जीवति । यद्वा परमिति क्रियाविशेषणम् । सोत्कर्षं जीवतीत्यर्थः । रामादिचरित्रे तु प्राणिति जीवनमात्रं धत्ते त्वच्चरित्रे तु परं प्राणिति सोत्कर्षं जीवति । अतिशयितजीवनस्यैव कलत्वात् । तत्र टीकाकाराः श्रीवात्स्यवीरराघवाचार्याः—'त्वच्चरित्रे रामायणं परं प्राणितीत्यनेन 'काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत्'^८ इति वाल्मीकिवचनं स्मारितम् । सीतायाश्चरितमहत्वं तु त्वत्पुरुषकारो-

१. वा० सं० ३१२२ । २. तै० ब्रा० २१४३१ । ३. तै० ब्रा० ३१२१३१ ।
 ४. वा० रा० १४१६ । ५. वा० रा० १४१७ । ६. श्री० भा० म० पु० ३१५१२ ।
 ७. गुणरत्नकोशः—१४ । ८. वा० रा० १४१७ ।

पयुक्तकृपापारतन्यानःयाहृत्वप्रतिपादनेन कृपाप्रकाशनं रावणापहारक्ते भगवत्याः सीतायाः प्रथमवियोगे स्पष्टम् ।

तथाहि रावणवधानन्तरं रामविजयप्रियाख्यापकतया सन्निहितान्महोपकारात् खस्यामाद्रपिराधात् चित्रवधार्हा राक्षसीहृदैष्टा तदपराधानुगुणं चित्रवधं कर्तुंमृत्यताद् मास्ते: 'पापानां वा शुमानां वा वधार्हणां प्लवङ्गम् । कायं कारुण्यमार्येण न कथिनापराध्यति' ॥^१ इत्याद्युपदेशेन तासां संरक्षणाद् महती कृपा प्रकाशिता । स्वयं रावणगृहे वन्दीभूय वन्दीकृतमुरसुन्दरीविमोचनाद्वा भवती कृपा प्रकाशिता । द्वितीयविश्लेषे मर्तुंनियमानतिक्रमेण वाल्मीकीयाश्रमे तस्या निवासात् पारतन्यं प्रकाशितम् । तृतीयविश्लेषे पतिपरित्यक्तायास्तस्याः पृथगाश्रयानालम्बनेन भूमी प्रवेशदनन्याद्वशत्वं प्रकाशितमिति कृत्स्नस्य श्रोरामायणस्य सीताचरितत्वं स्पष्टम्' इति । यतमे ये स्मर्तारः स्मृतिरूपेण वेदार्थस्मर्तारः पराशरादयः, ततमे तेऽपि वेदान् तत्त्वहितुरुपार्थवेदकतया वेदशब्दवाच्यान् आम्नायान् सेतिहासैः, इतिहासैः सह वर्तमानानि सेतिहासानि, तैरितिहास-शब्दवाच्यभरितांदिभिः, पुराणैः विष्णुपुराणादिभिः, सह त्वन्महिम्नि प्रमाणं भावप्रधाननिर्देशात् प्रमाणतां निन्युन्यन्यन्ति । नियोगाद् द्विकर्मन्त्वात् कर्मद्वयम् । तेन सर्वे वेदा अपि त्वय्येव पर्यन्वस्यन्ति, 'वेदवेदे परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षाद्रामायणात्मना' ॥^२ इति रीत्या वेदानामेव रामायणात्मनावतीर्णत्वात् ।

भगवत्याः श्रिया हृपेक्षणेन दौर्गत्यतारतम्यं तत्कृपाकटाक्षेण चैश्वर्यंतारतम्यं दृश्यते । 'स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान् । स शूरः स च विक्रान्तो यस्त्वया देवि वीक्षितः । सद्यो वैगुण्यमायान्ति शीलाद्याः सकला गुणाः । पराढ्मुखी जगद्वात्री यस्य त्वं विष्णुवल्लभे' ॥^३ इति विष्णुपुराणवचनानि च तत्र प्रमाणभूतानि । आकृग्रामनियामकादपि विभोरासर्वनिर्वाहिकादैश्वर्यं यदि होतरोतरगुणं श्रीरङ्गमर्तुः प्रिये । तुङ्गं मङ्गलमुज्ज्वलं गरिमवत् पुण्यं पुनः पावनं धन्यं यत्तददश्व वीक्षणमुवस्ते पञ्चषा विप्रुपः ॥^४ हे श्रीरङ्गराजवल्लभे, श्रीः ग्रामवाटिकामारभ्य सर्वलोकशासितुर्विभोव्रिंहृपर्यन्तं यद् उत्तरोत्तरगुणमुत्तरोत्तरातिशयितं यदैश्वर्यं तुङ्गमुन्नतं मेर्वादि मङ्गलं चन्दनकुम्भादिपुण्यमामुषिकाम्भ्युदयहेनुभूतं यज्ञादि पुनर्भूयः पावनं पवित्रीकुर्वत् कावेरीप्रभृतितीर्थं धन्यमायफलभूतं नवनिधिरूपं च यदैश्वर्यं कुग्रामाधिपत्यप्रभृति सर्वं प्रभुपर्यन्तमैश्वर्यम्, अदद्वेदं तुङ्गाद्यश्वर्यादि तत्सर्वं तव वीक्षणभूवः कटाक्षकन्दलिताः पञ्चषाः पञ्च वां षड् वा मानं येषां ते विप्रुषो विन्दवः लेशा एव । लोके समीक्षीनं सर्वं वस्तु तत्कृपाकटाक्षलेशायत्तमित्यर्थः । सुधासोदयाः श्रियो भ्रूलता यदभिमुखी चलितुमिच्छेत् तदभिमुख्य एव रति-प्रीतिमति-सरस्वती-धृति-समृद्धि-सिद्धोऽहमहमिकया उद्वेलः प्रवतंन्ते, पुत्रपीत्रादिपर्यन्तं वशंवदास्तिष्ठन्ति । तदप्युक्तम्—'रतिमंतिसरस्वतीधृतिसमृद्धिसिद्धिश्रियः सुधासखि यतोमुखी चिच्छिष्टत्वा भ्रूलता । ततोऽुखमयेन्दिरे वहुमुखीमहंपूर्विकां विग्राहा च वशंवदा: परिवहन्ति कूलङ्गेषा' ॥ लोके यावदुच्चावचं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् दृश्यते, तत्सर्वमपि त्वदीयकटाक्षसङ्कोचविकास-फलमेव । कटाक्षविकासतारतम्यादैश्वर्यंतारतम्यं तत्सङ्कोचतारतम्यादनैश्वर्यंतारतम्यम् ।

१. वा० रा० युद्धका० ११३।४३ ।

२. विष्णुपुराणम्—१।९।१२३-१३० ।

३. गुणरत्नकोशः—१५ ।

केचित्पुरमेश्वरस्य अनन्तकोटित्रिलोकाण्डनायकस्य सृष्टिस्थितिलयादिलीला अपि श्रियो विहारायैव सम्पद्यन्ते । पुराणपुरुषः शब्दादिविषयान् प्रदश्यं गुणमव्या वैष्णव्या मायथा जीवान् दास्यहृपं परमैश्वर्यं विस्मार्यं पण्यवधूविडम्बिवपुषा वेश्यानुकारिशरीरवेषेण पुंसा धूर्तीनिव विदशान् कुरुन् तत्र नवरसमयाय परिहासाय केलये कल्पते । 'शब्दादीन् विषयान् प्रदश्यं विभवं विस्मार्यं दास्यात्मकं वैष्णव्या गुणमायथात्मनिवहान् विष्णव्यं पूर्वः पुमान् । पुंसा पण्यवधू-विडम्बिवपुषा धूर्तीनिवायासयन् श्रीरङ्गेश्वरि कल्पते तत्र परीहासात्मने केलये' ॥^१ यत्स्थानं ब्रह्मादिवाङ्मनसागोचरं यच्च तमसः प्रकृतितत्कार्यात्मकात् परस्ताद् यच्चाकालकाल्यं यदगच्छतः पुरुषस्य ब्रह्मादीनां पुरी वैराजामरावत्यादिरूपा निरयायिता 'एते वै निरयास्तात् स्थानस्य परमात्मनः' । यच्चात्यद्भूतमत्याश्र्यावहम्, यच्च परमपुरुषसाम्यापत्तिलक्षणस्य सायुज्यस्य यदेव सूतिः, यच्च सूरिगिरामप्यगोचरं परवासुदेवस्य तत्परमं पदं त्वन्निवासार्थं वेदाः समानासिषुः । 'तद्विष्णोः परमं पदम्'^२ इति श्रुतेः । 'यदद्वैरे मनसो यदेव तमसः पारे यदत्यद्भूतं यत्कालादपचेलिमं सुरपुरी यदगच्छतो द्वुर्गतिः । सायुज्यस्य यदेव सूतिरथवा यददुग्रंहं मदगिरां तद्विष्णोः परमं पदं तत्र कुते मातः समान्नासिषुः^३ ॥'

हे श्रीरङ्गेश्वरि निखिलं चराचरं परिदृश्यमानं जगत् क्रीडायां विनियुक्तम् । 'हे विहरसि क्रीडाकन्दुकैरिव जन्तुभिः' । परमा महतो विभूतिस्त्रिपाद्रूपा, 'त्रिपादस्यामृतं दिवि'^४ इति श्रुतेः । तत्र भोगे भोगोपकरणभोगस्थानत्वेन विनियुक्ता त्वां त्वत्प्रियं च ये सदा पश्यन्ति, ते युष्मत्सानुभवहेतुसुकृतशीलाः पुण्याः सूर्यस्तव परिचारकर्मणि नियुक्ता वर्यं भोगमोक्षादिपरायणास्तव केवलकृपानिर्वाह्यवर्गे विनियुक्ताः । परमः पुमान् त्वत्प्रियः तत्र शेषित्वे विनियुक्तः । ते पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि तत्र स्फारणे त्वद्विभवे उपकरणभूता एवेत्याह गुणरत्नकोशकारः—'हेलायामखिलं चराचरमिदं भोगे विभूतिः परा पुण्यास्ते परिचारकर्मणि सदा पश्यन्ति ये सूर्यः । श्रीरङ्गेश्वरदेवि केवलकृपानिर्वाह्यवर्गे वर्यं शेषित्वे परमः पुमान् परिकरा ह्येते तत्र स्फारणे'^५ ॥'

हे श्रीरङ्गविमानालङ्घारभूते श्रीरङ्गेश्वरराजगेहलक्ष्मि, या अयोध्या कैथिदपि योद्धुम-शक्या अपराजितेति प्रख्याता, या निग्रहानुग्रहघोराघोरपुरीपालः पालिता, या च मजतां प्रपञ्चानां स्वतः परमपुरुषार्थंरूपा, या च नाकं परेण परमाकाशस्योपरिष्टात् परमे व्योम्निं स्थिता, या चामृत-साविभिरङ्गुतदिव्यभोगैः परिपूर्णा, सा अपराजिताद्यनेकनामभिः प्रख्याता अयोध्या युवयो राजधानीति वेदा वदन्ति । 'देवानां पूरयोध्या विशाला अपराजिता' इति श्रुतेः, 'परेण नाकं निहितं गुहायाम्' इति श्रुतेश्च । 'आज्ञानुग्रहमीमकोमलपुरीपाला फलं भेजुषां याऽयोध्येत्यपराजितेति विदिता नाकं परेण स्थिता । भावैरङ्गुतभोगभूमगहनैः सान्द्रा सुधास्यन्दिभिः श्रीरङ्गेश्वरगेहलक्ष्मयुवयोस्तां राजधानीं विदुः^६ ॥'

तस्मिन्नेत्रे मण्डपे शेषतत्प्ये विश्वरक्षादीक्षितेन स्वामिना सह श्रियः सर्वानन्दावहृत्वमुक्तं तत्रैव—'तत्र स्वक्स्पर्शंगन्धं स्फुरद्गुपरिफणारल्लरोचिर्वितानं विस्तीर्णानन्दमोगं तदुपरि नयता

१. गुणरत्नकोशः—२० । २. ऋ० सं० ११२२१२० । ३. गुरुणलकोशः२—१ ।

४. ऋ० सं० १०१९०३ । ५. गुणरत्नकोशः—२२ । ६. गुणरत्नकोशः—२३ ।

विश्वमेकाधिपत्यम् । तंस्तैः कान्तेन शान्तोदितगुणविभवैरहर्हता त्वामसंख्यैरन्योन्याद्वैतनिष्ठाघनरस-गहनात् देवि वध्नासि भोगात् ॥' हे देवि, तत्र महामणिमण्डपे पुष्पमालिकाया इव स्पशंगन्धयुक्तं स्फुरतामुपरिफणारत्नानां रोचिभिर्वितानवन्तमिवानन्तभोगकामं विस्तीयं तदुपरि निवेश्य विश्वं पादविभूतित्रिपाद्विभूतिद्वयं सापत्न्यरहितमैकाधिपत्यमेकच्छत्राधिपत्यं नयता गमयता असंख्यैः संख्यातीतरवाङ्मनसगोचरैः शान्तोदितगुणविभवैभंगवच्छान्तोदितदशायाः स्ववैश्वरूप्यानुभवरूपाया गुणविभवैः गुणतिशयैस्त्वामेवाहंता त्वदनुरूपेण कान्तेन प्रियेण हरिणा सह अन्योन्याद्वैतनिष्ठाघनरसगहनात् अद्वैतनिष्ठाया एकीभावेन परस्परगाढानुरागेण घनेन निविडेन रसेनानन्देन गहनात् निर्भरात् भोगाननुभवात् वध्नासि धारयसि युवयोः सेवकानां सूरपिण्डां च न केवलं पत्युत्त्वमेवानन्दवहा, किन्तु त्वमिव त्वत्पतेस्तत्र च भोग्यमूताः परःसहस्रं सपत्न्योऽप्यानन्दवहा: सन्तीति ।

'भोग्या वामपि नान्तरीयकतया पुष्पाङ्गरागैः समं निवृत्तप्रणयातिवाहनविधौ नीताः परीवाहताम् । देवि त्वामनुलोलया सह महीदेव्यः सहस्रं तथा याभिस्त्वं स्तनवाहुदृष्टिभिरिव स्वाभिः प्रियं श्लाघसे ॥' हे देवि, भोग्यभूतयोर्युवयोरपि पुष्पाङ्गरागैः समं पुष्पस्त्रक्चन्दनाङ्गरागादिघनसारकुञ्जमकस्तूर्यादितुल्यं नान्तरीयकतया स्वं भोग्यतोपयोगेन भोग्या निवृत्तप्रणयातिवाहनविधौ परिवाहतां प्राप्ता भूनीले इव त्वामनुसूत्यं सहस्रमनन्तसंख्याकाः सपल्लीरूपा देव्यः सन्ति । याभिः स्वाभिः स्तनवाहुदृष्टिभिरिव प्रियं श्लाघसे सन्तोषयसि । यथा पुष्पाङ्गरागादीनां प्रधानभूतस्वभोग्यतोपयोगेन भोग्यत्वम्, तथैव तासामपि भोग्यत्वम् । प्रणयस्य प्रेमरसस्य अतिवाहनविधौ अतिप्रवाहणे ता अपि निर्गमप्रवाहतां नीताः । यथा तडागः परिपूर्णः सन् निर्गमप्रवाहं विना न निर्वहति, तथा श्री-श्रीशयोरत्युक्तप्रेमरसो भूनीलादिसपल्लीमुखेन प्रवहणं विना न प्रवहतोति हृदयमिति तटीकाकृत् ।

एतेन न केवलं लक्ष्याः स्वाभिः समं सपत्न्यकहलाभावः, किन्तु भगवता सह ताभिः संश्लेषे स्वावयवसंश्लेषे इव तस्या महती प्रीतिर्बधंत इति मावः । यथा पुष्पाङ्गरागादयः स्वभोग्योपयोगिनोऽपि प्रियभोग्या भवन्ति, तथैव श्रियः सपत्न्योऽपि तद्भ्रोग्योपयोगिन्योऽपि प्रिय-भोग्या भवन्ति । यथा स्वकाभिः स्तनवाहुदृष्टिभिरिव स्वावयवैरिह प्रेयांसं सन्तोषयसि, हे श्रीः, तथैव तव पत्युवंहवो चोतमाना मोदमाना नित्यनिर्दोषवगन्धा अपहतपाप्तत्वादिगुणज्ञनिशक्त्यादिभिर्गुणैः, शङ्खचक्राक्षलङ्कारं निरङ्कृशब्द्यापारं ज्ञानानन्दामलात्मस्वरूपं, सविभूतिकमगवत्कल्याण-गुणानुभवैर्गैश्च युवाभ्यां निविशेषाः समानवयस्काः सखाय इव तव पत्युश्च श्रीपादकं ङ्कूर्यं-करणाय प्रेमविह्वलहृदयाः सदा सोत्कण्ठा युवां प्रतीक्षन्ते ।

हे चन्द्रे चन्द्रवदने आश्रितानन्दनमुखि मातः, त्वदाश्लेषोत्कर्पात् त्वज्ज्ञित्ययोगातिशयादेव परमेश्वरस्य दिव्यात्मस्वरूपं निरङ्कृशस्वातन्त्र्यं च सत्त्वविदो निर्णयन्ति । तां भगवति दृष्ट्वा त्वदा-श्रयभीश्वरं निश्चिन्वन्ति । भगवत्स्वरूपनिरूपकोटावन्तर्भावादेव भगवतः पृथक्क्वेन श्रुतिस्त्वां नाभिष्ठते । स्वरूपं स्वातन्त्र्यं भगवत इदं चन्द्रवदने, त्वदाश्लेषोत्कर्पाद् भवति खलु निष्कर्षंसमये । त्वमासीर्मतिः श्रीः कमितुरिदभित्यं त्वविभवस्तदन्तर्भावात्त्वां न पृथग्भिर्धते श्रुतिरपि ॥

कमितुः प्रेयसः त्वमिदमित्यत्वविभव आसीः । अयमीश्वर इतीदन्त्वविभव ईदृश
ईश्वर इतीत्थंत्वविभवः उभयपि त्वमेवाभवः ।

हे कमले परमेश्वरस्तव स्पशान् त्वत्सम्बन्धाद् मङ्गलपदं स्पृशति त्वयि चेदं मङ्गलत्वं
नान्यहेतुकम्, किन्तु स्वतः सिद्धमेव, यतो भवती श्रीरसि स्वतो मङ्गलरूपासि यथा प्रसूनमतिशयितं
कुर्वन्ती परिमलधिः गन्धसम्पदमेताहशुगुणयोगाद् एवं स्वदते इत्थं हृदया भवतीति न कस्त्रित्
कवयते । पुष्पातिशयनिरूपणे परिमलपेक्षेव परिमलातिशयनिरूपणे गुणान्तरापेक्षा यथा न भवति,
तथैव भगवन्मङ्गलत्वे श्रीसम्बन्धो नियामकः, न तु यियो मङ्गलत्वे नियामकान्तरापेक्षेत्यर्थः ।
'तव स्पशादीदीशं स्पृशति कमले मङ्गलपदं तवेदं नोपादेष्वपनिपतितं श्रीरसि यतः । प्रसूनं
पुष्पन्तीमपि परिमलद्वि जिगदिषुर्ण चैवं त्वां देवं स्वदत इति कस्त्रित् कवयते' ॥'

किं वहुना, सर्वेश्वरस्य लोकपालानां च लक्ष्मीकटाक्षादेव लब्धविभवत्वम् । हे सर्वमङ्गल-
माङ्गल्ये यदुपरि तव भूयांसो वहुसंख्याकाः कटाक्षाः प्रसरन्ति, तदस्तु परब्रह्मभूतं तव भूयः
कटाक्षविषयीभूतं वस्तु परब्रह्मत्वमगमत् । यत्र वस्तुन्यमी कटाक्षा द्वित्रा निपतन्ति, तत् परब्रह्मोऽ-
र्वाचीनं शतमखादिकमभूत् । तेनाम्नायस्तदुभयमुशन् त्वामेवोच्चैः प्रणिजगी । यथा पुर्या राज-
धान्या कोशस्य धनसञ्चयादेश्व या प्रशस्तिः, सा राजा एव प्रशस्तिः, तथैव वेदकृता परब्रह्मादि-
प्रशस्तिरपि तव श्रिय एव प्रशस्तिमन्तव्या । 'अपाङ्गा भूयांसो यदुपरि परं ब्रह्म तदभूमी यत्र
द्वित्राः स च शतमखादिस्तदधरात् । अतः श्रीराम्नायस्तदुभयमुशंस्त्वां प्रणिजगी प्रशस्तिः सा
राजा यदपि च पुरीकोशकथनम्' ॥'

हे श्रीः, त्वं विष्णोः स्वतः स्वभावान्निरूपाधिकात्मस्वरूपात् स्वमसि शेषभूतासि । त्वयि
मगवतः स्वत्वं भगवति च त्वयि स्वामित्वं स्वाभाविकमित्यर्थः । 'स्वत्वमात्मनि संजातं स्वमित्वं
ब्रह्मणि स्थितम् । आत्मदास्यं हरे: स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर ॥' इत्याद्यनेकप्रमाणसिद्धेतत् ।
तत एव भगवान् त्वदायत्तद्वित्वेऽप्यपराधीनविभवोऽभवत् । यथा माणिक्यं स्वया दीप्त्या
महार्थं निरवधिकमूल्यं भवदपि विगुणं प्रतिहतस्वोक्तर्कं च न भवति, अन्याहितगुणं पराधीनाति-
शयं च न, तद्वत् त्वत्प्रियतमोऽपि त्वदधीनसम्पत्तिमत्वेऽपि न विगुणो नाप्यन्याहितातिशयः ।
यथाहुः—'स्वतः श्रीस्त्वं विष्णोः स्वमसि तत एवैष भगवान् त्वदायत्तद्वित्वेऽप्यभवदपराधीन-
विभवः । स्वया दीप्त्या रत्नं भवदपि महार्थं न विगुणं न कुण्ठस्वातन्त्र्यं भवति च न
चान्याहितगुणम्' ॥'

हे इन्दिरे परमैश्वर्यंप्रदे, प्रशकनं प्रकृष्टा जक्तिवर्णं सर्वजगद्भूरणसामर्थ्यं ज्योतिरनुपमं
तेजः सर्वस्तुसाक्षात्कारलक्षणं ज्ञानं परमेश्वरत्वविजयप्रथाजयशीलत्वप्रशस्तिः प्रणतवरणमाश्रित-
विषया प्रीतिः, आश्रितेष्टप्रापकत्वलक्षणं क्षेमकरत्वं तदनिष्टनिवर्तकत्वं चेत्यादयो दिव्यात्मगुणाः
परिमलः सौगन्ध्यं कान्तिः सौन्दर्यम् अवयवशोभा लावण्यं सर्वावयवशोभा अर्चिः प्रकाशकत्वम्
इत्येते द्विविधा अपि स्वरूपविग्रहाधितगुणराशयस्तव भगवतश्च समाना एव । भगवतोऽपि

विजयप्रथा यथा रामायणे 'शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमीः' इति रावणवचनाद् व्यक्ता । सीतायास्तु वाशिष्ठरामायणे शतकन्धरसंहारे विजयप्रथा सुव्यक्ता । तदुक्तम्—'प्रशंकन-वलज्योतिर्जनैश्वरीविजयप्रथा प्रणतवरणेप्रेयक्षेमङ्गरत्वपुरःसरा । अपि परिमलः कान्तिर्लावण्य-मर्चिरितीन्दिरे तव भगवत्तैते साधारणा गुणराशयः ॥'

अन्ये च यौवनसौकुमार्यादियो भगवत्स्तव च समानाः । तव गुणास्तस्मिन् तस्य च गुणास्त्वयि दर्पण इवाभिव्याप्य परस्परेण प्रकामं स्वदन्ते । भगवान् लक्ष्म्याः प्रकाशनबलादीनवलोक्य स्वकीया एवैते इति भोदते । एवं युवत्वादौ युवयोस्तुल्येऽपि पुंस्त्वसुलभान् अपरवशता-शत्रुशमनस्थिरत्वादीन् कृत्वा भेदकान् गुणान् भगवति स्त्रीत्वैकान्तान् ऋदिमपतिपारार्थ्यकरुणाक्षमादीन् कृत्वा भेदकान् गुणान् त्वयि चानुसन्धाय ताननुभवितुं भोक्तुं च भिदा भवतीति प्राहुः । स्वातन्त्र्यं शत्रुशयनसामर्थ्यमप्रकम्प्यत्वं भगवत्यसाधारण्येनानुभूयते । भगवत्यां दिव्याङ्गमादंवं मृदुहृदयत्वं मर्त्यपारतन्त्र्यं परदुःखासहिष्णुत्वरूपा करुणा अपराधसहनरूपा क्षमा इति स्त्रीत्वैकान्ता गुणा असाधारण्येन लक्ष्यन्ते । तस्माद्युवयोर्भिदाव्यनुभूयते । तथा चोक्तम्—'युवत्वादौ तुल्येऽप्यपरवशता शत्रुशमनस्थिरत्वादीन् कृत्वा भगवति गुणान् पुंस्त्वसुलभान् । त्वयि स्त्रीत्वैकान्तान् ऋदिमपतिपारार्थ्यकरुणाक्षमादीन् वा भोक्तुं भवति युवयोरात्मनि भिदा' ॥' नीलसरोकूहनीलमणिनीलनीरधराद्युपमिते भगवति विद्युत्काञ्चनचम्पकाद्युपमितायां त्वयि यौवनतारुण्यानुरूपभूषणवसनाङ्गं रागालङ्घकृतयोर्युवयोर्विभाजकगुणानुसन्धानेनैव युवयोरेवं भेदग्रहो भवति । अन्यथा भेदग्रहो न भवत्येव ।

अनन्तव्रह्माण्डजनन्याः श्रीविष्णुप्राणेश्वर्या मङ्गलमयं वपुर्मृदुशीतमुख्यमधुरोदारैर्गुणीर-लङ्घकृतं वीक्ष्य कवीन्द्राः क्षीराविधिसारत्वमुत्रेक्षन्ते । चन्द्र-कल्पलक्ष्मी-क्षुधाप्रभृतीन् तदसारत्वेन कल्प्यन्ति । तथात्वेऽप्यकृत्रिमस्य श्रीविग्रहस्य कृत्रिमवस्तुसारत्वोत्प्रेक्षणं न युक्तमिति न तुष्ट्यन्ति । हे श्रीः, त्वत्सदयकटाक्षलेशप्रसरणवशात् शोभाविशेषजुटा लोकपालप्रभृत्याद्युनिकपर्यन्तानां प्रभूणां दृष्टयोऽनिवंचनीया भवन्ति । सर्वदा त्वदीयसौन्दर्यमकरन्दपानवशात् तव पर्ति भगवत्तं पुष्कराक्षमिति वर्णयन्ति । एवं सकललोचनातिशयस्य त्वदवलोकनाधीनत्वेन त्वदीयकटाक्ष-सौन्दर्यं कथं वर्णयेत् । हे पद्मे, यस्य कटाक्षलेशस्य ममायं ममायमिति प्रतिविन्दु वद्वकलहा-द्वाहादयो भवन्ति, तैः परमानन्दमयैः प्रियतमावगाहनमदालसैः प्रेमाद्रैः उद्वेलया कृपया सम्प्लावितासमाहृशैरश्चरणं मां पालय ।

श्रीलक्ष्म्या: सौकुमार्यातिशयमाचार्यवर्या वर्णयन्ति श्रीगुणरत्नकोशो—'पादाश्नुदमेव पङ्कजरजश्चेटी भृशालोकितैरङ्गम्लानिरथाम्लसाहस्रिधी लोलारविन्दग्रहः । दोला ते वनमालया ह्रिभुजे हा कथशब्दास्पदं केन श्रीरतिकोमला तनुरियं वाचां विमदंक्षमा' ॥' हे अम्ब, पङ्कजरजोऽपि तव पादयोररुन्तुदमेव कण्टकमिव मर्मस्पृक् भवति । सहवासपरिचारिणीनां भृशालोकितैः तैजसत्वात् तत्त्वापैः त्वदीयाङ्गानां म्लानिरेव भवति । तव च लीलारविन्दग्रहोऽपि साहसकर्म-विधानमेव भवति । प्रियतमस्य वक्षसि विराजमानायां त्वयि वनमालाया विहरणं हाकृष्णशब्दा-स्पदं हरिवक्षसि वनमालया सहैव लक्ष्मीविहरसीति वनमालायाः किञ्चित्स्पन्दने न तथा तदाधात-

शङ्क्या नित्यभुक्ताया हा कष्टमिति वचांसि सहसा निष्पद्यन्ते । ताहशी त्वदीया अतिसुकुमारा अप्राकृता तनूः कथं वाचां विमदंक्षमा वाचां प्रतिपाद्यतया सङ्ख्यंयोग्या न भवति । अतिसुकुमारस्य श्रीवपुषः पुरुषवचनस्त्वनमप्ययुक्तमिति । हे श्रीः, परमेश्वर्यंप्रदायास्त्व कमलदलसहश-ज्ञुलियुक्तं वेदान्तवेद्यं पादयग्मं प्रणतजनातिदावानलोपमम् । यदुपमदेः प्रेयसः कान्तवाहान्तराले हिमाम्मःप्लुतिमिरिव नवत्वं वहति ।

श्रियः कटाक्षवैलक्षण्यं श्रीगुणकोशरत्नकारा एवमाहुः—‘त्वत्स्वीकारकलावलेपकलृपा राजां दृशो दुर्बंचा नित्यं त्वन्मधुपानमत्तमधुपश्रीनिर्माण्यां पतिम् । दृग्म्यामेव हि पुण्डरीकनयनं वेदो विदामास मे साक्षालक्षिम तवावलोकविभवः काकवा कया वर्ण्यन्ते ॥’ लोकपालप्रभृत्याधु-निकपर्यन्तानां प्रभूणां त्वत्कटाक्षलेशप्रसरणगर्वेण शोभाविशेषजुषा कविवाग्नोचरा भवन्तीति किमुत लोकपालानां पत्युस्तव पुण्डरीकनयनत्वं त्वद्विग्रहानुभवसमयसक्तविग्रहरक्तिमायत्तमिति नित्यं सर्वकालं त्वन्मधुपानमत्तमधुपयोः श्रिया सम्पदा निर्माण्यां पूर्णाम्यां हम्यां तव पति वेदः पुण्डरीकनयनं पुष्कराक्षं विदामास विज्ञानवान् खलु । यथा मत्तमधुपो नैश्वल्यं रक्तां चानुभवति, तथा मधुरूपत्वदनुभवे मधुपतुल्यनश्चल्यरागसम्पूर्णाम्यां लोचनाम्यामेव हेतुभूताम्यां तव पत्युः पुष्कराक्षत्वम् । सकललोचनातिशयस्य त्वदवलोकानाधीनत्वेन त्वदवलोकसौन्दर्यं वर्णनातीतमेव । हे लक्षिम, तवावलोकविभवः कया काकवा त्वदीयकटाक्षसौन्दर्यं वर्ण्यन्ते ? ‘विद ज्ञाने’ इत्यस्मादधातोः ‘उपविद’……^१ इत्यादिना आमप्रत्यये ‘कृत्त्वानुप्रयुज्यते लिटि’^२ इत्यरतेरनुप्रयोगे विदामास इति रूपम् ।

पुनर्लक्ष्मीकटाक्षमेव वर्ण्यन् स्वरक्षणं प्रार्थयते—‘आनन्दात्मभिरोश मज्जनमदक्षीबाल-सैरागलप्रेमाद्वैरपि कूलमुद्दहृकृपासम्प्लावितास्माहशौः । पद्मे ते प्रतिविन्दुवद्वकलिकत्रहृष्टादिविष्कम्भ-कैरेवदर्योदगमगद्गदैरशरणं मां पालयालोकितैः^३ ॥’ हे पद्मे तव आनन्दात्मभिरानन्दरूपरीशस्य हरेमर्जनेन यो मदस्तेन क्षीरैमत्तैः अलसैः मन्दरैः आगलमाकण्ठं प्रेमाद्वैः शिशिरैः कूलमुद्दह्या तीररोधिन्या उद्देलया कृपया सम्प्लाविता अस्माहशा अकिञ्चना यैस्तैः । प्रतिविन्दु प्रतिकटाक्ष-लेशं बद्धकलिका ममायं कटाक्षलेशोऽस्तु ममायमिति बद्धकलहा ब्रह्मादय एव विष्कम्भा निर्वाहिका येषां तैः । विष्कम्भशब्दो नगररक्षार्थमर्गलादण्डवाची, ‘तद्विष्कम्भोऽग्नं न ना’ इति कोषात् । ऐश्वर्यंस्य सम्पद उदगमेन उत्पादनेन गदगदैविलासातिशयेन सखलितगतिभिस्ताहशैरवलोकितैः कटाक्षैः अशरणं मां पालय ।

हे मातः, त्वदीयं स्वरूपं परमाद्भूतसौगन्ध्येन व्याप्तम्, यौवनविकाशेनाम्लानम्, सौन्दर्यामृतसेकशीतलसौन्दर्यंपूर्णम्, शिशिरलावण्यसूत्रकोमलाङ्गसुमनःसन्दर्भं श्रीहरेवक्षोलङ्करणं भवतीति कथनमपि न शोमते । निरतिशयसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययुक्तश्रीवपुषः क्षयातिशययुक्त-पुष्पदामत्वनिरूपणं दनुजवृष्टविषाणोलिलखितकठिनहरिवक्षःपरिष्करणकल्पनं चायुक्तमिति त्वयि श्रीगुणरत्नकोशकाराणां लोकोत्तरप्रतिमावैलक्षण्यम् ।

१. पा० सू० ३।१।३८ ।

२. पा० सू० ३।१।४० ।

३. गु० २० को० ४१ ।

४. अमरको० २।२।१७ ।

हे देवि, कान्तोपमोगललितैर्लुलिताङ्गयष्टिः रसास्वादनचतुर्चव्वरीकेणोपभुक्ता समास्वादितरसा पुष्पावलीव त्वं प्रेयांसं मुकुन्दमभिनन्दयसे । 'मर्मस्पृशो रसशिराव्यतिविद्वथ वृत्तैः कान्तोपमोगललितैर्लुलिताङ्गयष्टिः । पुष्पावलीव रसिकभ्रमरोपभुक्ता त्वं देवि नित्यमगिनन्दयसे मुकुन्दम् ॥' हे श्रीरङ्गराजजीवनौपधि, स्वर्णभेषलामोक्तिकर्णपत्रैमुंक्ताहारः कनकमयं माणिक्यमयं वा तिलकं ललन्तीव मणिमालिका मणिमञ्जीरम् एतदाप्रधानैः सुन्दराभरणैः प्रकृतिमधुरं ते गात्रं शकंराभिदुर्घमिव पुष्टैः कल्पवल्लीव विशेषण राजते ।

श्रीरूपाकारविभूतिमिथां हरेः सदूशीमित्युक्तरीत्या भगवतः परमतुल्यायाः कौस्तुभवैजयन्तीशङ्कुचक्रगदानन्दकादिरमणः स्वयमेव त्वद्भारखेदमिव परिहर्तुकामस्त्वां संशिलिष्यतीत्याह—‘सामान्ययोग्यमपि कौस्तुभवैजयन्तीपञ्चायुधादिरमणः स्वयमेव विभ्रत् । त्वद्भारखेदमिव ते परिहर्तुकामः श्रीरङ्गधाममणिमञ्जरि गाहते त्वाम् ॥’ इति । तत्तदवतारानुरूपं यदि त्वं नावतरिष्यस्तदा त्वन्नाथस्य तत्तदवतारानुरूपं नमं असरसमेवाभविष्यत् । ‘यदि मनुजतिरथां लीलया तुल्यवृत्तीरनुजनुरनुरूपा देवि नावातरिष्यः । असरसमभविष्यत्रमं नाथस्य मातर्दर्दलदरविन्दत्कान्तायाताक्षिः ॥’ संवितार्थं समुद्रमथनायासं भजतो भगवतः थमापनयनाय क्षीरसिंधोः समुद्रमूतासि । ‘स्वलितकटकमाल्यैर्दीर्भरिष्ठ मुरारेमर्गवति दधिमा । मन्थतः श्रान्तिशान्त्यै । ऋमद्मृततरङ्गावर्ततः प्रादुरासीः स्मितनयनसुधाभिः सिच्चती चन्द्रिकेव ॥’ हे भगवति, प्रतिहतकटकमाल्यैर्दीर्भरिष्ठ दधिमार्थं मथतो मुरारेः श्रान्तिशान्त्यै स्मितनयनसुधाभिः सिच्चती चन्द्रिकेव ऋमद्मृततरङ्गावर्ततः त्वं प्रादुरासीः ।

भगवतः क्षमाया अपि श्रियः क्षमामतिशयितामुदाहृत्य कविस्तादृश्याः क्षमायाः सुखयित्रीत्वमाशास्ते—‘मातर्मैथिलि राक्षसीस्त्वयि तदैवाद्वापिराधास्त्वया रक्षन्त्या पवनात्मजालघुतरा रामस्य गोष्ठीकृता । काकं तं च विभीषणं शरणमित्युक्तिक्षमौ रक्ष नः सा नः सान्द्रमहागसः सुखयतु क्षान्तिस्तवाकस्मिकी३ ॥’ हे मातर्मैथिलि जनकनन्दिनि, कृपैकमूर्तितया सीतावतारं कुरुणायां त्वयि त्वद्विषये तदेव हनुमदागमनपर्यन्तमतिशयापराधा राक्षसीः पवनात्मजात् तिर्यगुदभूतात् स्वतो मकराद रक्षन्त्या: पालयन्त्याः काकं जयन्तं तं प्रसिद्धं विभीषणं च ‘विभीषणस्तु धर्मात्मान् तु राक्षसचेष्टिः४ शरणमित्युक्तिक्षमौ ‘त्रील्लोकान् सम्परिक्रम्य तमेव शरणं गतः५ ।’ ‘त्यक्त्वा पुत्रांश्च दाराश्च राघवं शरणं गतः६ ।’ रक्षतः पालयतः । उभयोः शरणवरणं च रक्षणनिमित्तम् ‘वध्यं ब्रह्मप्रपञ्चं क्षत्रं न परिजिनाति७’ इति श्रुतेः । एवं श्रीरामस्य त्वत्प्रियस्य गोष्ठीपरिषद लघुतरा लघीयसी कृता । रामो लघूकृत इति वक्तव्ये गोष्ठां तदुक्तिरपचारभिया । रामस्य गोष्ठी गुणपरिषदा । मन्दबुद्धेदुःसाध्यान्निर्निमित्तमाद्वापिराधान् क्षमाशीलया त्वया निमित्तमपेक्ष्य रक्षतो रामस्य गुणगोष्ठीलघूकरणं युक्तमेव । सा आद्वापिराधमहत्त्वरूपेण प्रसिद्धा आकस्मिकी निर्हनुस्तव क्षान्तिः सान्द्रमहागसोऽस्मान् सुखयतु । ‘प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली

१. गुणरत्नकोशः—४७ । २. गु० र० को० ४९ । ३. गु० र० को० ५० ।
४. वा० रा० ३।१७।२२ । ५. वा० रा० ५।३।१३।३२ ।
६. वा० रा० यु० का० १७।१६ । ७. ऐ० वा० ७।२२ ।

जनकात्मजा । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात्^१ ॥' इति त्रिजटावचनं तु स्वबुद्धधैव, न तेन प्रणिपातप्रसन्नता मैथिलीधर्मः । हे भगवति, यावत्कालमविच्छिन्नमहापराधानस्मान् वलोक्य मनाङ्गनिग्रहाभिमुखं मनः कुर्वति सति तदनुचितमिति तं ततः कर्मणो निवर्त्य वात्सल्यातिशयात्मस्मान् स्वजनयसि ।

'पितेव त्वत्प्रेयान् जननि परिपूर्णागसि जने हितस्रोतोवृत्त्या भवति च कदाचित् कलुपधीः । किमेतन्निर्दोषः क इह जगतोति त्वमुचितंरूपायैविस्मायं स्वजनयसि माता तदसि नः^२ ॥' हे जननि त्वत्प्रेयान् परिपूर्णागसि जने पितेव हितस्रोतोवृत्त्या तत्कालाप्रियपथ्यपयंवसायि च हितं तदेव स्रोतः प्रवाहस्तत्र वृत्त्या वर्तनेन हितैकपरत्वेन कदाचित् कुपितमना भवति, न तु कुपितमनस्त्वं तस्य नैजम् । तदानीं तदद्वाग्ना एतत्कुपितमनस्त्वं किं निवन्धनम् ? अनुचितमिति सुत इति चेत्, इह दोषाश्रये जगति लीलाविभूतौ को निर्दोषः, न कोजीत्यर्थः । अतो दोषदर्शने मनःकालूप्यं न युक्तमित्येवं प्रकारेण उचितैः अपराधक्षमापनयोग्यैरुपायैः हावमावकटाकाशादिगमस्तद्विस्मायं स्वजनयसि स्वत्वाभिमानगोचरान् करोपि पितुर्हितपरंत्वं मातुश्च वात्सल्यपूर्णं हितपरंत्वं सुप्रसिद्धं युवयोद्दृष्टमिति ।

'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे^३ ॥' 'अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेपानपायिनी'^४ इत्यादिप्रमाणः संश्रितरक्षणाय श्रीश्रीशी कृपास्वातन्त्र्याभ्यां हेतुभ्यां लीलाविभूताववतीर्थं विरहक्लेशादिकमनुभूतवन्तो इति कृपास्वातन्त्र्ये धिगिति तद्विग्रहप्रेमपारवश्यादित्याह—'नेतुर्नित्यसहायिनी जननि नस्त्रातुं त्वमत्रागता लोके त्वन्महिमाववोधवधिरे प्राप्ता विमर्दं वहु । विलङ्घं ग्रावसु मालतीमृदुपदं विशिलज्य वासो वने जाते धिकरुणां धिगस्तु युवयोः स्वातन्त्र्यमत्यङ्गुशम्^५ ॥' हे जननि, नेतुः सर्वजगन्नियन्तुः परमेश्वरस्य नित्यसहायिनी नोऽस्मान् अशरणान् त्रातुं त्वन्महिमाववोधवधिरे त्वदीयवैमवज्ञानशून्येऽत्र लोके त्वमागता समवतीर्णा सती वहुविमर्दं सञ्ज्ञपर्यायासमिति यावत् प्राप्ता । तदेवोपादयति—मालतीमृदुपदमिति । मालतीमृदुपदं जातिकुसुमसुकुमारपदद्वयं ग्रावसु पाषाणेषु विलङ्घं क्लेशं प्राप्तवत्, वने विशिलज्य विरहं प्राप्त्य वासो वर्तनम्, नित्यानपायिनोर्युवयोः पृथग्-वर्तनम् अत्यङ्गुशम् अमर्यादं विग्रहस्रोकुमार्यविरोधिनीं करुणां प्रति तथाभूतमेव स्वातन्त्र्यं च प्रति धिगस्तु । तदुभयप्रयुक्तत्वाद् युवयोस्तादशस्य क्लेशस्येत्यर्थः ।

संश्रितरक्षणोपयुक्तं श्रियः स्वाधीनपतिकात्वमुच्यते—'अधिशयितवानर्बिध नाथो ममन्थ बवन्थ तं हरधनुरसी वल्लीमञ्जं वमञ्ज च मैथिली । अपि दशमुखी लूत्वा रक्षःकवन्धमनतंयत् किमिव न पतिः कर्ता त्वच्चादुच्चुमनोरथः^६ ॥' हे मैथिलि, असी नाथः, त्वच्चादुच्चुमनोरथः त्वच्चादुना त्वत्प्रियाचरणेन वित्तः सम्पन्नः त्वच्चादुच्चुस्ताहशो मनोरथो यस्य सः । 'तेन वित्तश्चुच्चुपचणपौ'^७ इति चुच्चुपत्ययः । त्वल्लाभाय अविधमधि अवधी शयितवान् । त्वज्जनन-

१. वा० रा० सुन्दरकाण्डम्—२७।३९ । २. गु० र० को० ५२ ।

३. भ० गी० ४।८ । ४. वि० पु० १।१।१४२ । ५. गु० र० को० ५३ ।

६. गु० र० को० ५४ । ७. पा० स० ५।२।२६ ।

मवनप्रीत्येति भावः । त्वल्लाभाय तं ममन्थ मथितवान् । त्वल्लाभाय ववन्ध च सेतुना वद्वांश्च । त्वल्लाभायैव हरधनुः वल्लीमञ्जं वल्लीमिव उपमार्यं णमुल् वगञ्ज च मञ्जं कृतवान् । त्वल्लाभायैव दशमुखो दशानां मुखानां समाहारः दशापि मुखानि लूत्वा छित्वा रक्षःकवन्धं रावणशरीरमनतंयत् नर्तितवांश्च रणरङ्गं इति शेषः । 'अस्यन्तभक्तियुक्तानां नैव शास्त्रं न च क्रमः ।' इति रीत्या क्रमातिक्रमणम् । नैतावदेव किन्त्वशक्यमपि कुर्यात् । त्वत्प्रियस्त्वल्लभाय किमिव न कर्ता किं वा न कुर्यात् । इवशब्दो वार्थः । अघटितमपि सर्वं कुर्यादित्यर्थः । 'यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवत्येत् । अस्याः कुते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः^१ ॥' इति हनुमदुक्तेः ।

भगवतः सर्वं प्रकारविभवोऽपि श्रीविलासलवानुभवेन पर्याप्त इत्याह—'दशशतपाणिपादवदनक्षिपुखैराविलेरपि निजवैश्वरूप्यविभवैरनुरूपगुणैः । अवतरणे रत्नैश्च रसयन् कमिता कमले कवचन हि विभ्रमभ्रमिमुखे विनिमज्जति ते^२ ॥' हे कमले, ते तव कमिता नायको हरिः सहस्रशीर्षा पुरुषः 'अनन्तवाहूदरवक्त्रनेत्रम्' इत्यादिरोत्याऽपरिमितपाणिपादवदनाक्षिपुखैः अनुरूपगुणैः त्वदगुणानुरूपैः अखिलैः अन्यूनैः निजवैश्वरूप्यविभवैः निजं स्वकीयं नित्यं वा विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यं विश्वरूपसम्बन्धिं वा तस्य विभवैरतिशयैरपि, अतस्तद्विद्वन्नैः वैश्वरूप्यविभवैरवतरणैर्मुदेवादिचतुर्व्युहैर्विरचित्विगिरीशमध्यवर्तिविष्णुपेन्द्रमत्स्यकूर्मादिरूपैश्च रसयन् त्वद्विभ्रमं कवचन क्वापि समुद्रे तुपारवदेकदेश एव विभ्रमभ्रमिमुखे विलासावर्तंगह्वरे विनिमज्जति निमग्नो मवति, न त्वदेकदेशमपि प्रयाति । भक्तानां रक्षणाय क्षीरार्णवपरमपदे अपि विस्मृत्यं श्रीरङ्गधामिन वससीत्याह—'जननमवनप्रीत्या दुधधार्णवं वहु मन्यसे जननि दयितप्रेम्णा पुण्णासि तत्परमं पदम् । उदधिपरमव्योम्नोविस्मृत्यं माहशरक्षणक्षममिति धिया भूयः श्रीरङ्गधामनि मोदसे^३ ॥' इत्येवं श्रीगुणरत्नकारस्तद्वीकाकृद्वित्य श्रियो लोकोत्तरमाहात्म्यवर्णनेन श्रीमूक्तमेव निगदव्याख्यातं मन्तव्यम् ।

प्रमाणपथातीतवैभवाया मञ्जलानां मञ्जलरूपाया अशरणशरणभूतायाः श्रियः श्रीमूक्तेन लोकोत्तरं महात्म्यमावेद्यते । क्षीरजलधावध्वरे यस्याः प्रादुर्भावः, अरविन्दवनं विष्णुवक्षःस्थलं वा, श्रीहरे: परमव्योमात्मकं दिव्यं पदं वा यस्याः स्थानम्, तस्या महामहिमवैभवं को वा वर्णयितुं शक्नोति? यस्याश्च स्तवैजनं: स्तोतव्यतामुपयाति, यत्सञ्ज्ञल्पाज्ज्ञमाज्ज्ञमानां सुष्ठित्यतिप्रलया भवन्ति, तत्सूर्णं तेजो योगिनां समाधौ त्वत्पादलाक्षारसाङ्घमवभातोति वर्णयन्ति ॥ २६ ॥

• • •

१. वा० रा० सुन्दरकाण्डम्—१६।१३ ।

२. गु० र० को० ५६ ।

३. गु० र० को० ५६ ।

ब्रह्मसायुज्यम्

(वैयाकरणसम्मतम्)

श्रीगौरीनाथशास्त्री

* * *

देवासुराधिपतिमौलिललाममाला-
लालित्यलालितमहो जगदम्बिकायाः ।
पादाम्बुजं निरुपमं प्रणिपत्य भूयः
शब्दार्थंतस्त्वविषये किमपि ब्रवीमि ॥

‘यत्’ ‘तत्’ पदप्रतिपादितस्य लोकोत्तरस्य तत्त्वस्वरूपं विवृण्वता श्रीहरिणा वाक्यपदीय-
ग्रन्थस्य प्रारम्भे खलूक्तम्—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्तंतेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः^१ ॥

अत्रानादिधिनमिति पदेन तस्य कालातीतत्त्वं निर्दिष्टम्, ब्रह्मेति पदेन च तस्य वृहत्त्वं
सूचितम् । भवति च श्रुतिः—‘बूष्मभो रोरवीति महो देवो’^२ इति ।

‘शब्द एव तत्, तस्य भावशब्दतत्त्वं शब्दस्वरूपमित्यर्थः ।

एवच्च लोकोत्तरं तत्त्वं वैयाकरणनये शब्दस्वरूपं वोध्यम् । अत्र ‘शब्द’शब्देन न स्थूलो
न वा सूक्ष्मः शब्दो विवक्षितः—‘अशब्दमस्पर्शम्’^३ इत्यादिश्रुतिविरोधात् । अतोऽत्र ‘शब्द’शब्दस्य
कथनं ताहश एवार्थोऽङ्गीकार्यो भवेद्, यस्य लोकोत्तरत्वं सम्भवदुक्तिकं स्यात् । पारमार्थिकवस्तुन-
श्चेतन्यरूपत्वेऽविरोधाच्छब्दपदेनात्र नूनं चैतन्यमेवार्थो वैयाकरणानामभिप्रेतः प्रतिभाति । अन्यत्र
शब्दब्रह्मेति व्यपदेशसत्त्वेन शब्दस्य ब्रह्मामित्यत्वं सिद्ध्यति । तत्र यावती वाक्, तावद् ब्रह्मेति
भगवती श्रुतिरेव प्रमाणम् । शब्दब्रह्माणोशाभेदे विवक्षिते शब्दपदस्य ताहश एवार्थोऽङ्गीकार्यः,
येनार्थेन साकं ‘ब्रह्म’पदप्रतिपादितस्यार्थस्याभेदो वर्णयितुं शक्येत । अतः शब्दपदस्य ब्रह्मपद-
वच्चेतन्यमेवार्थः स्फुटति । उक्तच्च—‘शब्दाख्यादुपसंहृतक्रमाद् ब्रह्मणः’ इत्यादि ।

अपरच्च—

ब्रह्मेदं शब्दनिर्माणं शब्दशक्तिनिबन्धनम् ।
विवृतं शब्दमात्राभ्यस्तास्त्वेव प्रविलीयते ॥ इति ।

वैयाकरणनये परतत्वस्य ब्रह्मणः शब्देन निर्माणमिति यदुच्यते, तत्र नूनं किमपि गहनं
रहस्यं निहितमस्ति । ब्रह्मणि आश्रितास्तास्ताः कलाख्याः शक्तयस्तद्विश्वा इति स्थितिः । वा:
शक्तयो भावविकाराणां योनयः । ब्रह्मणः पृथग्भूता इव वा विवरं सम्पादयन्ति । सृष्टिसंहार-

१. वाक्यपदीयम्—११ । २. महाभाष्यम्—पत्पशा० पृ० ४० । ३. क० उ० १३१५ ।

समये पुनरस्तास्वेव विवर्तस्य विलयः । मावविकाराणाम् आविर्भावतिरोधानघटनाया उपपत्तये शक्तीनां ब्रह्मणः पृथक्त्वापृथक्त्ववर्णनं विजेयम् ।

अक्षरमिति पदस्य व्यापकमित्यर्थः । अशु व्यासाविति धातोरस्य शब्दस्य निष्ठत्तेः । अक्षरपदस्य व्योमपदस्य च वेदे प्रायशो युगपत्रप्रयोगः समुपलभ्यते । व्योम्नो व्यापकत्वमुपनिप-स्त्वपि प्रसिद्धम् । 'खं ब्रह्म' इत्युपनिषत्सूपलभ्यते । व्योम्नः सर्वव्यापकत्वं लोकेऽपि प्रसिद्धम् । अनादिनिधनपदेन यथा ब्रह्मणः कालातीतत्त्वं सूचयते, अक्षरमिति पदेन तथा ब्रह्मणो देशातीतत्त्वं व्यन्यते । 'यत्-तत्'पदप्रतिपादितोऽर्थः सर्वथा देशकालानवच्छिन्नो गवति । तादृशस्येव लोको-तरस्य पदार्थस्य शब्दतत्त्वमिति पदेन समुपवर्णनं श्रीहरिणा व्यधायीति वोध्यम् ।

एवं स्थिते कारिकायाः पूर्विंन लोकोत्तरस्य तत्त्वस्य स्वरूपलक्षणं निर्मितमिति प्रतिमाति । द्वितीयार्थेण च तस्य तटस्थलक्षणं निर्मितमिति विवेकः ।

सुष्टुः प्राक् तदेव लोकोत्तरं तत्त्वं संवृतं वर्तते, परं मृष्टिसमये तदेव संवृतं तत्त्वं विवृतं भवति । एषा च विवृतिः परिणामरूपा विवरंरूपा वेति निर्णयो दुश्शक एव । हरिणा एकस्यामेव कारिकायाम्—

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।

छन्दोभ्य एव प्रथममिदं विश्वं व्यवर्त्तते ॥

इत्यत्र विवरं-परिणामशब्दयोरुल्लेखात् ।

तदेव लोकोत्तरं तत्त्वं यच्छब्दब्रह्मत्युदीयंते, तत्सर्वं अद्वैतरूपम् । उक्तं हि हरिणा—'एकमेव यवाम्नातम्^३' इति ।

भृष्टिपूर्वदशायां संवृतावस्थायामेकस्यैव स्थितिः । तादृश्यामेवावस्थायां शब्दब्रह्मणि काश्चन कलाख्याः शक्तयो वर्तन्ते, तात्र शक्तयः परस्परं भिन्नाः, एकत्वाविरोधिन्यो वोद्धव्याः । योनिभूतानां षड्विधमावविकारणां शक्तीनां वाहूल्यमवश्यमेवाङ्गीकार्यम्, परं तासां सुस्थितेऽपि बहुविधत्वे ताशक्तयश्चरमतत्त्वस्य एकत्वं कदाचिदपि न विघ्नन्ति । शक्तीनामनेकत्वेऽपि, शक्तीनां परस्परं भिन्नत्वेऽपि ताभिस्सह तदाश्रयभूतशब्दब्रह्मण एकत्वं वैयाकरणः सर्वथाऽनुमन्यते । तादृशस्य परमतत्त्वस्य प्राप्त्युपायत्वेन वेद उल्लिखितो वर्तते, परं तादृश्या एव चरमतत्त्वप्राप्तेः किं वा स्वरूपम्, तत् कण्ठो भर्तृहरिणा नोक्तम् । तत्र कस्याच्चिद्वीकायां केचन प्राप्त्युपायविकल्पा अभिहिताः । अमीषु विकल्पेषु 'कालशक्तेऽरात्ममात्रास्वसमावेशः' इति काश्चन विकल्पोऽस्त्युल्लिखितः कालशक्त्या अनुगृहीता एवाऽपराशक्तयो जन्मादिभावविकारणां योनयो भवन्तीति हरिणोक्तम् ।

अत्र 'आत्ममात्रेति पदेन आत्मस्वरूपभूता विभिन्नाः शक्तयो वोध्यन्ते । चरमतत्त्वस्य तत्त्वत एकत्वेऽपि सुष्टिसमये तदभिन्नाशक्तयः कालशक्तिवृत्तिमनुपतन्त्यो विभिन्नानि कार्याणि सम्पादयन्ति । अत एव यदा कालशक्तिरात्ममात्रासु, अर्थाद आत्माभिन्नकलासु न समाविष्ट भवति, तदा परमतत्त्वमव्याकृतं तिष्ठति ।

वैयाकरणमते मोक्षदशायां तादृशी एव स्थितिर्थति, यथा परस्परभिज्ञानामपि कलानां कालशक्तिवृत्यसमाविष्टानां शब्दव्रह्माणि अभेदेनावस्थानं भवति ।

हरिणा परमतत्त्वस्य प्राप्तये, अर्थाद् अपवगंप्राप्तये वेदानामुपकारकत्वं निरणायि । वेदाधर्थलोचनेन परमतत्त्वसाक्षात्कारो भवितुमहंति ।

तत्रेदं विमर्शितव्यम्—कथं वेदा ब्रह्मप्राप्तय आनुकूलं विदधति इति ? एतत्परिष्कृत्योच्यते हरिणा—‘प्राप्त्युपायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महृषिभिः’^१ इति ।

वेदाः: परमतत्त्वस्य अनुकारः । यथा प्रतिविम्बदशंनेन विम्बमपि अस्माभिज्ञातुं शक्यते, एवं शब्दव्रह्मानुकाररूपस्य वेदस्य शब्दव्रह्मोपलब्धये सामर्थ्यं सुस्थितमेव । अत्रेदं गुह्यमूह्यम्—ऋपयो हि मन्त्रार्थद्रष्टार इत्यास्तिकानां समयः । ते मन्त्रार्थं साक्षादवगच्छन्ति । मन्त्रार्थंसाक्षात्कारश्च वोधिगम्य एव, न तु बुद्धिगम्यः । मन्त्रार्थस्य साक्षात्कारानन्तरमूषयस्तादृशीमवस्थां समाप्त्यन्ते, यस्यां ते स्वानुभूतमर्थं परेभ्यो निवेदयितुं समुत्का वोभुवति । वर्णितं खल्वधिरामायणं यद् नारदेन समुपदिष्टो वाल्मीकिरन्तरूपदिष्टमर्थं विमृशन् तादृशीमवस्थां लेभे, यया मङ्ग्लवेदोपदिष्टमर्थंजात-मयत्तपूर्विकया भङ्ग्या रामायणकार्यं इलोकात्मकं प्रणिनाय । पूर्णस्य कुम्भस्य यथा उच्छलनं भवति, तथा अन्तस्सन्निविष्टस्य मावस्यापि वाचा प्रकाशो वोभोति । अतथ यदाऽऽनुभुवेन च्छन्दसा भावः परिणतः, तदा वाल्मीकेमनसि विस्मयातिशयः समजनि । ऋपयोऽपि यदाऽलौकिकं तत्त्व-रत्नं समनुवोभुवति वोधिप्रसादेन, तदा तेऽपि अन्तरूचन्तं भावं यया गिराऽविभावयन्ति, सा वाग् वेदस्पैव । अत एव ईहिंविधानां श्रीतवाक्यानां प्रामाण्यमङ्गीनेकीयते दार्शनिकः ।

वेदरक्षकत्वेन व्याकरणमर्थवदिति अधिपत्पशं तत्रमवान् पतञ्जलिः प्रमाणम् । पङ्गविध-वेदाङ्गान्यतमव्याकरणज्ञानेन परमतत्त्वसाक्षात्कारो भवितुमहंति । तथा चोक्तं हरिणा—‘इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः’^२ इति ।

अत्र किञ्चित्—परमतत्त्वप्राप्त्ये वेदा अलमिति निर्विवादो वादः, परमथापि मुमुक्षूणां कुते व्याकरणस्य राजमार्गत्वकथनं कथंद्वारं सञ्जाघटीत्विति चेदत्र त्रूमः—व्याकरणस्य वेदाङ्गेषु मुख्यत्वपूर्यकार्यवाचार्यः, वेदाधर्थ साक्षाद् ब्रह्मप्राप्तये निदानकोटिमाटोकन्ते, व्याकरणं पुनर्वेदतदर्थो-भयद्वारेण मोक्षोपयोग्येवेति । अतथ भवुंहरिणा व्याकरणस्य प्रधानं प्रयोजनं मोक्षरूपं प्रतिपादयता तदध्ययनं प्रति यथाऽस्माकं दृष्टिः प्रणिहिता भवेत्तथा व्यवस्थापि ।

भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये शब्दस्वरूपप्रतिपादनानेहसि ‘गकारौकारविसर्जनीयाः शब्दः’^३ इति शब्दस्वरूपं व्याख्याय शब्दस्य नित्यत्वाकार्यंत्वभेदाभ्यां द्वैविध्यं विवृण्वता नित्यस्य शब्दस्य गम्भीरं किञ्चित्तत्त्वं भवितुमहंतीति ध्वनितम् ।

वाचकशब्दस्य स्वरूपे व्याक्रियमाणे वैयाकरणेभ्यः ‘वर्णसमुदायः पदम्, तत्समुदायश्च वाक्यम्’ इति कृतान्तो नो रोचतेत्माम्, वर्णातिरिक्तस्य पदातिरिक्तस्य वा नित्यभूतस्य कस्यचन पदाधर्थस्य स्कोटाल्यस्य वर्णं समुपलभ्यते ।

१. वा० प० ११। २. वा० प० ११६। ३. महाभाष्यम्—पस्पशा० पू० २४।

‘वाचकः शब्दस्फोटः’ इति हि शाब्दिकानां समयः । स चाखण्डरूप एवेति निधप्रचम् । तथा भूतेनाखण्डेन वाचकेनामिधीयमानार्थस्यापि स्फोटत्वं शाब्दिकैस्साधितम् । स्फोटरूपोऽखण्ड-वाच्यार्थः प्रतिमाशब्देनाप्युपाचयते । वाच्यार्थ एव प्रतिभेति इदमीयराद्वान्तः ।

अत्रेदं निमाल्यतां किमपि विशेषरहस्यम् । उक्तं खलु हरिणा—

अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति ।

छन्दस्यश्छन्दसां योनिमात्मा छन्दोमर्यां तनूभूम्^३ ॥ इति ।

इतरदपि—

‘व्यतीत्यालोकतमसी ज्योतिशूद्धं प्रवत्तते’ ।

अत्र आत्मस्वरूपं कोहग् ? इत्याकाङ्क्षायामुत्तरं प्रस्तूयते—‘आत्मा छन्दस्यः’ । ‘छन्दस्यः’ इति पदेन आत्मन ओङ्कारोपलक्षितत्वमित्यर्थोऽङ्गीकार्यः । कुत इति चेत् ? छन्दोमर्यां तनूं पश्यति, छन्दोमर्यीमात्मीयां तनूं पश्यतीत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् । यावद्विपर्यासस्तिष्ठति, तावत्स्वरूपं न प्रकाशते । विपर्यासस्य भ्रमनिमित्कर्त्य समतिक्रम एव तत्त्वं स्पष्टतया स्फुरति ।

व्याकरणशास्त्रेण वेदेन च समधीतेन विपर्यासोऽगच्छति । व्याकरणशास्त्रं सम्यक्तयाऽधीयानेन पुरुषेण यदाऽऽत्मा साक्षात्क्रियते, तदेव आत्मनः शुद्धं रूपं प्रकाशमाप्नोति । इदं कारिकायां शुद्धस्यात्मनः छन्दस्यत्वेन निरूपणात्, आत्मनो विग्रहस्य च तथैव प्रतिपादानात् तत्त्वं शब्दमयमेव प्रतिपादितं मवतीति । विशुद्धं तत्त्वं यथा शब्दरूपम्, तथा तदीयविवर्तोऽपि शब्दरूप एवेति मन्त्रव्यम् ।

अत्र ‘केवलाम्’ इति पदेन शब्दातिरिक्तस्य अपरस्य कस्यापि सुतरां निषेधः, शब्दस्यैव वैयाकरणसमयेऽद्वयरूपत्वाङ्गीकाराभ्युपगमात् ।

अन्यच्च—यदा शुद्धशब्दार्थे तत्त्वे स्थितिरस्ति, तदा न केवलं लौकिकस्य भ्रमस्यापगमः, अपि तु वृत्तिजन्यस्य लौकिकस्य सर्वस्यापि ज्ञानस्य । अत्र ‘आलोक’पदेन सर्वं वृत्तिजन्यं ज्ञानमिष्यते, ‘तमः’पदेन भ्रमस्याप्यतिक्रमः, अर्थात् परमस्थितो सर्वथालौकिकमर्यादाऽतिक्रमो मवति । शब्दस्यैव लोकोत्तरत्वे हरिणा अन्यत्रापि ब्रह्मकाण्डे किमपि प्रमाणान्तरं प्राप्तावि—

वाग्पूता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वतो ।

न प्रकाशः प्रकाशेत् सा हि प्रत्यवर्मशिनी^३ ॥ इति ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यशशब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धिमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते^३ ॥ इति ।

तत्र कारिकाप्रथमे ‘अबबोधस्य शाश्वती वाग्पूताऽस्ति’ इत्यवर्णिं । ‘सर्वं ज्ञानं शब्दे-नानुविद्धम्’ इति ग्रन्थेनापि तदेव प्रतिपादितम् । ज्ञानेन सह शब्दस्य प्रकाश्यप्रकाशकभावः सम्बन्धः । यावल्लौकिकं ज्ञानं तावदेव शब्दः, शब्दमन्तरेण ज्ञानं स्वात्मानं न लभते । तत्र

१. वाच्यपदीयम्—११७ ।

२. वाच्यपदीयम् ११२४ ।

३. तदेव—११२३ ।

केनापि पुरुषेणात्मनि सन्निविष्टं ज्ञानं यदि प्रकाशयितुमिष्यते, तर्हि शब्द एव तस्य शरणम् । अपरस्मै कर्मचिदर्थविशेषं ज्ञानविषयकं प्रतिपादयता पुरुषेण शब्द एव प्रयोक्तव्यः । शब्दप्रयोग-मन्तरेण बुद्धिगतोऽप्यर्थः कदाप्यन्यस्मै प्रकाशयितुं न शक्यते । शब्देनार्थस्य प्रकाशो भवति, इत्यतः शब्दस्य प्रकाशरूपत्वं ज्योतिष्ठुं वा इष्यते ।

शास्त्रेषु तावद् ज्योतींगि श्रीणि वर्णन्ते—(क) बहुचादिपदार्थं एकं ज्योतिः, तेन तमसावृताः पदार्थाः प्रकाशयन्ते, (ख) वृत्तिज्ञानमपि प्रकाशरूपं भवति । वृत्तिज्ञानेन तद्विषय-स्यार्थस्य प्रकाशो भवति । बुद्धिरन्तःकरणधर्मो वाऽऽमधर्मो वेति विचारेणालम्, परं बुद्धेरर्थ-प्रकाशकत्वं लोके मुविदितमेव, अतस्तस्या अपि प्रकाशरूपत्वेन वर्णनं सञ्च्छित एव । परम-नयोद्दृयोः प्रकाशयोः प्रकाशकोऽपरः कथनं पदार्थोऽस्तीति तार्तीयीकप्रकाशस्योल्लेखः शास्त्रेषु कृतभूरिपरिश्वर्मन्यत एव, (ग) स च प्रकाशः शब्दाख्यः । एतस्य प्रकाशरूपत्वं मनसि निश्चीय कविनाऽमाणि—

इदमन्थनतमः कृत्स्नं जापेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासांसारं न दीप्यते^१ ॥ इति ।

इदं यत्तार्तीयीकं ज्योतिः, तन्मूलं किमप्यलौकिकं तत्त्वमिति तत्त्वम् । अपरस्य प्रकाश-द्वयस्य लौकिकत्वात् । सति चेवं शब्दस्यालौकिकज्योतिष्ठिस्तद्वे वैयाकरणसम्मतं मतं सर्वथा श्रीतमित्यस्मत्प्रतिमाविषयः । अत एव तादृशस्य लोकोत्तरस्याद्याद्यरूपस्य ज्योतिःपदार्थस्य शब्दा-ख्यस्यावगमानन्तरं तस्यैव सम्यक्प्रयोगे इहामन्त्र च सर्वथा इत्यामो भवति, इत्यमिप्रायेण मगवान् पतञ्जलिराह—‘एकः शब्दः सम्यज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति’^२ इति ।

अत्र ‘एकः शब्दः’ इति पदद्वयेन ओङ्कार एवेति प्रमास्थानम् । तस्यैव सर्व-वाङ्मयत्वात् । तथा च श्रुतिः—‘ओङ्कार एव सर्वा वाक्’^३ इति ।

अत्र ओङ्कारस्य सर्ववाग्रूपत्वकथनेन तस्य ब्रह्मोपलक्षकत्वम् अवगन्तव्यम् । नोङ्काराभिहितं ब्रह्म परमोङ्कारोपलक्षितं ब्रह्मोति तत्त्वम् । ब्रह्मोऽशब्दरूपत्वं परं श्रुतिष्पूलभ्यते, तस्य तत्र ‘अशब्दम्’ इति पदेन ब्रह्मणः शब्दवाच्यत्वं निराक्रियते, न तु शब्दोपलक्षितत्वमपि ।

ईशस्य शब्दाख्यब्रह्मणः प्राप्तिः कथं भवतोदानां विमृश्यते । हरिणा अलौकिकस्य तत्त्वस्य ब्रह्मपदेन, अक्षरपदेन, परब्रह्मपदेन, शब्दतत्त्वपदेन च क्रियासमिहारं वर्णनमकारि । तत्र तद् ब्रह्मप्राप्त्या उच्यते—

यत्र वाचो निमित्तानि चिह्नानीवाक्षरसम्मुतेः ।

शब्दपूर्वेण योगेन भासन्ते प्रतिबिम्बवत्^४ ॥ इति ।

शब्दपूर्वको योगो यदाऽश्रितो भवेत्, तदा विश्वं विश्वमिदं प्रतिबिम्बायमानं स्यात् । प्रतिबिम्बपदार्थस्य सत्यत्वं मिथ्यात्वं वेति भिन्नः पन्थाः । व्याकरणशास्त्रे सम्यग्भिनिवेशो जाते,

१. काव्यादर्शः—१४ ।

२. महाभाष्यम्—पस्पशा० पू० ३६ ।

३. छा० उ० २१२३।३ ।

४. वा० ५० ११२० ।

वाचो निमित्तानि प्रकृतिप्रत्ययादीनि प्रतिविभववद्वासन्ते । तेनेदमर्थं आयाति यद् यावद् व्याकरण-शास्त्रं सम्यगधीतं नाभविष्यत्, तावद् वाचो निमित्तानि प्रतिविभवतया प्रतीतानि नाभविष्यन् ।

अत्रेदमवधेयम्—व्याकरणस्य सम्यगध्ययनं कीदृशमभिप्रेतम् ? इति विचारणायां शब्दपूर्वयोगाश्रयणेन तत्सम्पादनीयमिति वोधेलिमम् । योगो नाम सम्बन्धः । अथ शब्दपूर्वोयोगः कीदृश इति ? शब्देन शब्दाख्येन चैतन्येन योगः सम्बन्ध इति शोभनोऽर्थः । कथं तादृशोऽर्थोऽधिगम्यत इति चेदत्र व्याहृरामः । क्रमसंहारेण स आसादितव्य इति वैयाकरणकृताश्रयः शब्दयोगविद्वृत्तिः, वाग्योगविद् वा, स क्रमसंहारव्यापारे नूनं नदीष्णो भवति । अथ कोऽयं ‘क्रमसंहारः’ इति क्रमस्य संहारः, उपसंहारः क्रमसंहार इति । देशकालानवच्छिन्नरूपस्य परमतत्त्वस्य स्थितेः नो कालकृतो देशकृतो वा क्रमस्तत्राभिचाकशीति । कालकृतस्य देशकृतस्य वा क्रमस्य पूर्वत्वापरत्वरूपस्य सम्यगुपसंहारे समुपजायमाने लोकोत्तरा स्थितिमवति ।

अत्रेदं विमुश्यते—स्वान्तर्गतं भावं प्रकाशयता वर्णात्मकाशशब्दाः प्रयुज्यन्ते । वर्णानां क्रमिकत्वं तदानीं वर्तत एव । वर्णानां क्रमस्य जाग्रहकत्वेऽपि वर्णसमूहरूपस्य पदस्य, तत्समूहरूपस्य वाक्यस्य वा तादृशस्य वाचकत्वानभ्युपगमे, वाचकत्वमनभ्युपगम्य वैयाकरणः अक्रमः कक्षन् स्फोटो वाचकत्वेन सिद्धान्तिः । यदेव वाचकः भवति, तत्क्रियपि अक्रमं तत्त्वं स्फोटात्म्यं तादृशेन वाचकेनाभिव्यक्तमपि अर्थस्वरूपं किमपि अक्रममेव ।

एवं वाच्यवाचकयोरक्रमत्वं प्रतिपद्य वैयाकरणैव्यवहारकालेऽपि यथाऽस्माकमखण्डे तत्त्वे दृष्टिः सन्निविदा भवेत्, तदर्थं प्रयासो व्यधायि । व्यवहारकालेऽपि अद्वयतत्त्वे दृष्टि स्थिरीकुर्वन्ता वैयाकरणेन पारिमार्थिकं वस्त्वपि किमपि अक्रममित्युद्घोष्यते । तत्र व्यवहारदशायां क्रमिका वर्णाः प्रयुज्यन्ते, उच्चार्यमाणास्त्वादृशास्तत्तद्वर्णाः क्रमिका वैखरीशब्देन उच्यन्ते । ‘वैखरी विवृतक्रमा’ इति क्रमस्य उपसंहारे इष्यमाणे क्रमशो मध्यमापर्यन्तानुसरणं विधेयम् । ‘मध्यमा हृदि संस्थिता’ इति । तस्यामेव दशायां मध्यमावस्थायां कश्चन क्रमः प्रतीयते, यदा मध्यमामासोऽपि पुनरपि क्रमस्य उपसंहारो भवति, तदा पश्यन्तीरूपेणावस्थितिः, पश्यन्त्यां सर्वथा क्रमस्यानुलेखः । सा एवावस्था पश्यन्तीरूपा चरमा स्थितिरस्ति वैयाकरणसिद्धान्ते । तथा च प्रामाणिकभणितिः—

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतद्वद्भुतम् ।

अनेकतीर्थभेदायास्त्रया वाचः परं पदम् ॥ इति ।

त्रय्यास्त्रया वाचो व्याकरणशास्त्रमेव परं स्थानं भवति । अत एव वैयाकरणसमये क्रमसंहारमाश्रित्य शब्दात्म्यस्य ज्योतीरूपस्य परमतत्त्वस्य समुद्भासो बोभवीतीति सर्वं विशदमित्यलमनल्पपल्लवितेन ।

वाग्योगशब्देन शब्दयोगशब्देन वा तत्त्वसाक्षात्कार एवार्थः समुलसति । तादृशस्य साक्षात्कारस्य वैयाकरणये क्रमसंहार एव सोपानभूत इति भूतार्थो वाच इति ।

व्याकरणशास्त्रमनधीयानेन पुरुषेण न क्रमसंहारमाश्रयितुं शक्यते, न वा तल्लभ्य-
वायोगाख्यं तत्त्वं साक्षात्कर्तुं पार्यत इति ।

अधिकच्च—

तस्माद् यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्माभूतमश्नुते ॥ इति ।

हरिकारिकायामस्यां शब्दसंस्कारस्यैव परमात्मनः शब्दब्रह्मणः सिद्ध्युपायत्वेन वर्णनं
समुपलभ्यते । परं शब्दसंस्कारे आश्रीयमाणे अपश्रंशानामपगमो भवति । अधीतव्याकरणो यदा
अपश्रंशान् परिहरति, साधूच्च प्रयुद्धक्ते, तदा धर्मविशेषस्तम् अनुगृह्णति । आविर्भूते धर्मविशेषं
अभ्युदयलाभो भवति । तदनन्तरं मोक्षः परापतति । कथमिति चेत् ? उच्यते—शब्दपूर्वकं योग-
मधिगम्यं प्रतिभां...सम्यगव्युद्धं स्थिता क्षेमप्राप्तिरिति । शब्दपूर्वकयोगाधिगमेन प्रतिभाया
वोधः । ततोऽपवर्गलाभः । अथ कोऽयं शब्दपूर्वको योग इति ? शब्दपूर्वं साधुशब्दप्रयोगज्ञान-
पूर्वकं शब्दस्वरूपस्य यद अभेदतत्त्वज्ञानम्, तादृशे ज्ञाने उपजायमाने क्रमसंहारद्वाराइण योगो लम्प्यते ।

अयं परिष्कारः—साधुशब्दप्रयोक्तुः पुरुषस्य धर्मं आविभवंति । आविर्भूते धर्मं तस्य
प्रसादेन इन्द्रियोपयमो जायते । इन्द्रियनिवृत्तेः पश्चात् स चेन्द्रियोपशमः शब्दब्रह्मप्रतिभुद्दिश्यैव
भवति । क्रमशो ब्रह्मप्राप्तिर्याते । स क्रम ईद्वशो भवति । प्रथमतः सा वाग् अपश्रंशेन
सम्भिन्ना तिष्ठति । तदनु अपश्रंशस्यापगमे भेदस्य तिरोधाने अभेदस्य च समुल्लासे प्रतिभाया
आविभविः । सा च प्रतिभा पश्यन्तीपर्याया । प्रतिभा नाम सर्वेषां वाग् विकाराणां प्रकृतिः ।
पश्यन्तीसाक्षात्कारानन्तरं प्रत्यस्तमितसर्वविधविकारोल्लेखमात्रस्य परमप्रकृतिभूतस्य ब्रह्मणः
प्रकाशो जायते ।

अत्र प्रमाणमुपन्यस्यति—

प्राणवृत्तिमतिक्रान्ते वाचस्तत्त्वे व्यवस्थितः ।

क्रमसंहारयोगेन संहृत्यात्मानमात्मनि ॥

वाचः संस्कारमाधाय वाचं ज्ञाने निवेश्य च ।

विभज्य वन्धनान्यस्य कृत्वा तां छिन्नवन्धनाम् ॥

ज्योतिरान्तरमासाद्य छिन्नप्रन्तिपरिप्रहः ।

परेण ज्योतिषेकत्वं छित्वा ग्रन्थीन् प्रपद्यते ॥

अयमर्थः—बुद्धो प्राणे च वाचोऽवस्थानम् । ‘प्राणवृत्तिमतिक्रान्ते’ इत्युक्ती वाचस्तदा
बुद्धो स्थितिः । तत्रापि भेदस्य तत्कृतक्रमस्यापभासो भवति । अत एव क्रमस्य उपसंहारे कर्तव्ये
कश्चन योग आस्थेयः । तेनैव योगेन वाचस्तत्त्वं यावत् सुशिष्टं भवेत्, तावद् अहङ्कारादिग्रन्थ्य-
मुक्तो ज्योतीरूपो जीवः परमात्मानं प्राप्नोति । जीवात्मनः प्रकाशमयत्वात् परमात्मनोऽपि
तथात्वादुभयोरभेदेन स्थितिभंवति ।

तमेवार्थं हरिवक्ति—

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राहुमंहान्तमूष्मनं येन सायुज्यमिष्यते ॥ इति ।

अत्र सायुज्यपदस्याथमर्थः—अत्यन्तविनिमित्तिन संसगं इति । सर्वथैकीमवनमिति यावत् । कारिकायामस्यां जीवात्मनो महता ऋषभेन अर्थात् परमात्मना सस्य सायुज्यलाभः अभीष्ट इति समुद्धोपयता शरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य शब्दरूपत्वे परमात्मनोऽपि शब्दरूपता सुविशदं प्रतिपादिता । अत्र वृत्तिग्रन्थे शब्दात्मनो नित्यकार्यभेदेन द्वैविध्यं विवृतमस्ति । तत्र विवृतस्य कार्यस्त्वमविवृतस्य च नित्यत्वमास्थितम् । तत्र यः कार्यशब्दः, तेन लोकव्यवहारो निष्पद्यते । स एव कार्यशब्दो नित्यस्य वागात्मनः पुण्यस्य प्रतिविम्बग्राही । स च नित्यः पुण्यो वागात्मा सर्वथा संहृतक्रमः सर्वेषामन्तःसञ्चिविष्टो विकाराणां प्रभवः कर्मणामात्रयः सुखदःखयो-रधिष्ठानं सर्वंत्राव्याहतकार्यशक्तिः स्वेच्छागृहीतपरिमितविग्रहः सर्वंदा मूर्तीनामुत्पादनेऽपि अनालिङ्गितक्षयः सर्वंज्ञानरूपः सर्वज्ञेयरूपः सर्वशक्तिः सर्वंस्वरश्च शब्दवृपम् इति निगद्यते । कार्यनित्यशब्दयोरर्थाद् जीवगरमात्मनोरेकीमावस्तदेव आपद्यते, यदा शब्दवृपेण अहङ्कारग्रन्थयः सम्यवत्तया छिन्ना भवन्ति ।

प्राचीनवेदान्तिषु प्रसिद्धाः श्रीमण्डनमित्रा अपि शब्दग्रहावादं समर्थयन्ते । तथाहि—

आनन्दमेकममृतमजं विज्ञानमक्षरम् ।

असर्वं सर्वमभयं नमस्यामः प्रजापतिम् ॥

इति स्वकीयमङ्गलश्लोकं व्याकुर्वन्त आहुः । अक्षरम् इति शब्दात्मकतामाह । ननु अक्षरशब्दः अकारादिवर्णोग्मितो विशेषरूपमोकारमाह । तत्कथं अपेतवर्णविमाणं सकलशब्दार्थानुस्यूतं सामान्यरूपमोकारमाह इति चेत्, न, विशेषेण सामान्यलक्षणात् तत्र प्रमाणां—‘परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः’^१? इति श्रुतिः । न च प्रतीकोपदेशोऽयं यत्रोपासनाविधिः, तत्रैवं न तु ओमिति ब्रह्म, ओमितीदं सर्वम्, ओंकार एवेदं सर्वम् इत्यादी । अत्र हि सर्ववाग्नुगमाद् ओंकारो वाचस्त्वमिति दर्शयित्वा वाग्रूपात्यागात् रूपप्रपञ्चस्य ओंकार एवेदं सर्वमित्याह ।

अयमर्थः—सर्ववाग्नुगमेन ओंकारः सर्ववाचां तत्त्वं यथा घटाद्यनुगतमृदादि तेषां तत्त्वं सत्यरूपं ‘ओंकारेण सर्वावाक् सन्तुणा’ इत्युक्तेः । सर्वार्थानां च वाग्नुविद्वद्विद्विष्टत्वात् तेषां वागेव तत्त्वं वाचश्च ओंकार इत्यतः सर्वस्य शब्दार्थमयरूपप्रपञ्चस्य ओंकारस्त्वम् । ‘ओंकार एवेदं सर्वम्’ इत्युक्तेः, सर्वं च ब्रह्म, अतः ओंकारो ब्रह्म ।

एवं ‘वागेव विश्वा भूवनानि जज्ञे’^२ इति श्रुतिरपि वाचः सर्वोपादानत्वे प्रमाणम्, ब्रह्म च सर्वोपादानम्, अतो वागेव ब्रह्म । एवमनुमानमपि शब्दाद्वैते प्रमाणम् । तथाहि जगद्वाचो विकारः, प्रत्येकं तदनुविद्वत्वात्, यदेवं तदेवं यथा मृदघटानुविद्वशरावादि तद्विकारः ।

अपि च ऋग्वेदीये वाक्सूक्ते वाचः सर्वात्मकत्वमुक्तम्—‘अहं रुद्रेभिर्भूमिश्चराम्य-हमादित्यैः उत विश्वदेवैः’^३ इत्यादिना । तत्राहंशब्दार्थः वागेव । अस्य सूक्तस्य वागम्भृती ऋषिरित्युक्तत्वात् । यथा आत्मनि प्रबुद्धेन वामदेवेन ‘अहं मनुरभवं सूर्यश्च’ इत्युक्तं ब्रह्मवाक्यो-भयमेकमेव द्वयोः सार्वात्म्यायोगात् ।

अपि च प्रकृतिरूपान्विता विकारा दृश्यन्ते, यया मृदघट 'अयं घट इति प्रतीतेः' वाग्रूपान्वितं च जगत् । अतो वाक्परिणामो वा विवर्तो वा जगत् । अशब्दव्यवहारिणां वालानां स्तन्यपानादी प्रवृत्तिरपि इदमिति निश्चिन्वतामेव प्रवृत्तिसामान्यस्य निश्चयपूर्वकत्वात् । निश्चयः शब्दानुरागशून्यो नास्त्येवेति, तेषामपि वाग्रूपोपरक्तमेव क्षीरादिज्ञानम् ।

अपि च 'नीलमुत्पलम्' इति प्रयोगे नीलोत्पलशब्दयोः यत्सामानाधिकरण्यं प्रतीयते, तदर्थं-गत एवासी यदि ज्ञाप्यज्ञापकभावेन सामानाधिकरण्यं तदा उद्धर्वत्वे कालनिलयनात्—'अयं स्थाणः' इत्यत्रापि ज्ञाप्यज्ञापकयोः सामानाधिकरण्यं स्यात् । न च तथा दृश्यते, अतस्तादात्म्यादेव सामानाधिकरण्यम्, तादात्म्यं चोपादानोपादेयभावेन । अतोऽर्थंप्रपञ्चः शब्दविवर्तो वा परिणामो वा इति ।

चित्सुखाचार्या अपि ब्रह्मसिद्धिटीकायां भावशुद्धौ औंकारारात्मकशब्दविवर्तत्वमेव प्रपञ्चस्याङ्गीचक्रः । एवमेवानन्दपूर्णविद्यासागरोऽभिप्रायप्रकाशिकाकर्ता मूलमेवानुसृत्य शब्दब्रह्मवादमनुमेने ।

मण्डनमिथा: शब्दब्रह्मवादोपसंहारे 'शब्दसंस्पर्शोऽर्थं व्रीधोत्कर्षदर्शनात् तत्प्रतिसंहारे च संचेतितानामप्यसंचेतितकल्पत्वात् पथि गच्छतो तृणादीनामपकर्पादं वाग्रूपताधीनमेव चित्तश्चितित्वमिति सूक्ष्मशब्दाल्पस्फोटस्य चेतनत्वमुद्धाटितम् । एतेन श्रीशङ्कराचार्यैः स्फोटखण्डनमपि अचेतनस्फोटखण्डनपरमवसेयम्, चेतनस्फोटविपये तु ब्रह्मवादानातिरिच्यते स्फोटवाद इति अन्यभावव्यावृत्तेरिति सुत्रव्याख्यानेनापि परिमलकारैरर्यमभिप्रायः स्फुटीकृत इति शम् ।

● ● ●

पूर्वतन्त्रतन्त्रशास्त्रयोस्साम्यविमर्शः

आचार्यपी० एन० पद्मभिरामशास्त्री, 'विद्यासागरः'

'चतुशास्त्रपण्डितः' इत्यान्वेष्टित व्यवहारः । व्याकरणम्, न्यायः, पूर्वोत्तरमीमांसे ह्ये इति चत्वारि शास्त्राणि । एतेष्वधिगतवैद्यश्चतुशास्त्रपण्डितो व्यवहित्यते । शास्त्रीति शास्त्रम् । व्याकरणं साधुशब्दप्रयोगं शास्ति । न्यायस्तु प्रभाणप्रमेयजातं शास्ति, पूर्वमीमांसा च कर्तव्यपदार्थनादिश्चति, उत्तरमीमांसा स्वस्वरूपावासिपन्थानमनुशास्ति । आ च वाल्याद आ च वाद्वयाद मानवैरनुशासने वर्तितव्यमित्येवामीपां शास्त्राणां परममुद्देश्यम् । साधुनां शब्दानां प्रयोगेण वागिन्द्रियस्य सत्यत्वम्, सतां पदार्थानां यथायथं स्वरूपावगमनेन मानसिकम-मृतत्वम्, कर्तव्यानां कर्मणामनुष्ठानेनाकर्तव्यानाच्च हानेन चित्रवृत्तेसूक्ष्मवस्तुग्राहकत्वम्, तदनु सूक्ष्मवस्तुपरिप्रसिरिति शास्त्राणामेतेषां प्रयोजनानि परिगण्यन्ते । भुवि जनिमातस्थुषा मानवेन प्रापञ्चिकव्यवहारे यदि वर्तितव्यं तर्हि पूर्वोक्तानि प्रयोजनानि न केवलमेष्टव्यानि, किन्तु नान्यदत्ते अभीम्यः प्रयोजनेभ्यः प्रयोजनान्तरमविशिष्यते इति सुदृढं निश्चेतत्वम् । मानवान् मानवेष्वव-स्थापयन्तीमानि मानवानां मानवत्वोपदेशायैव शास्त्राणीमानि प्रावर्तिपत ।

दशान्नश्ववणमनननिदिध्यासनादयो व्यापाराः पूर्वाभिहितफलावास्य एव साक्षात्परम्परया वा समुपदिष्टा अकृतकेन वचसा । भगवतः परमेष्ठिनः सृजिकर्मभूतेषु सर्वविधसाधनोपेतेषु मानव-शरोरेषु विचिन्त्यमानेषु स्पष्टमिदं प्रतिभायाद यन्मानवा देवेन प्रदत्तैस्सकलासाधनोपेतैश्शरीरयन्त्रैः सह विवेकशक्त्या किमनुतिष्ठेयुः ? कीदृशं वा फलमनुभवेयुः ? कि स्थास्तु ? किवा विनश्वरम् ? कि हितम् ? किञ्चाहितम् ? इति साधु विचिन्त्य सांसारिकव्यवहारे कथं प्रवर्तेनन्तिश्च शास्त्राणा-मध्ययनं न वोधमात्रेण समाप्तं भवति, चतुरवदानन्यायेन प्रचारणपर्थन्तं तदित्यवदुच्य जीवते शास्त्रोदिता अर्था यथा सम्मिलिता भवेयुः, तथा प्रेक्षवता मानवेन वर्ततुं यतितव्यम् ।

तत्र तन्त्रशास्त्रमधिकृत्य किञ्चिद्विमृशामः । यद्यपि पूर्वोक्तेषु चतुर्षु शास्त्रेषु नेदमन्त-भंवति, किन्तु तैराविष्कृते पथि गच्छति । अत एव निखिलस्य संस्कृतवाङ्मयस्य प्रामाण्यविचार-प्रसङ्गे वेदाविरुद्धानां तन्त्राणामागमानाच्च प्रामाण्यं ध्ववस्थापयाम्बूद्भूमित्यादाः । मीमांसाया-मेकादशाव्यायस्य 'तन्त्राध्यायः' इति नामधेयम् । तत्र 'तन्त्र'पदेन 'अनेकोद्देशेन सङ्कृदनुष्ठानम्' उदीयते । अग्रे विवेचयिष्यमाणेषु, तन्त्रशास्त्रसम्बन्धेषु पदार्थेषु मीमांसकाभिमततन्त्रपदार्थः कथं समन्वितो भवतीति प्रदर्शयिष्यते । विस्तारार्थकात् 'तनु' धातोर्निष्पन्नस्तन्त्रशब्द इति तावदविवादम् । भूयसां प्रधानानामङ्गानि क्वचिदावृत्यानुष्ठेयानि, क्वचिच्च सङ्कृदिति द्विविधा-यामपि सरण्यां विस्तारार्थकतन्त्रस्योपपत्तिसूपपादा । आवृत्यानुष्ठाने विस्तारः स्पष्ट एव, तावतां कर्मनुष्ठानक्षणानामाधिक्यात् । यत्र च सङ्कृदनुष्ठानं तन्त्राध्यस्ति विस्तारः प्रधानोपकारप्रयुक्तः । उपकारजनकवेनवाङ्गानामङ्गत्वं प्रसिद्धति । किञ्चिदपि दृष्टमदृष्टं वोपकारमजनयदङ्गं भवितुं नाहंति । तत्र सङ्कृदनुष्ठानावसरेजङ्गं स्वजन्यादृष्टद्वारा बहूनां प्रधानानामुपकरोतीति विस्तारो-स्थयं । अणीयस्यपि तैलविन्दौ जले निपत्तिते यथा तस्य विस्तारो विलोक्यते, तथेदं सङ्कृदनुष्ठितमङ्गं

स्वीयमुपकारं विस्तारयति । अङ्गेष्वारादुपकारकाणि प्रायस्सकृदनुष्ठानेनौपकारकाणि । तत्रैव तन्त्रानुष्ठानमिति मीमांसकाः ।

बहूनां यागानामेकतन्त्रेणानुष्ठानमिति श्रीतेषु कर्मस्वनुष्ठानं विलोकयामस्तत्रापि तन्त्रम-ज्ञानाभेदे । तन्त्रशास्त्रेऽपि चर्याकाण्डम्, उपासनाकाण्डम्, ज्ञानकाण्डमिति व्रेधा विभागः । तत्र चर्याकाण्डीयपदार्थानामनुष्ठानावसरे प्रायो मीमांसकसम्मताभेदे पद्धर्ति विभावयामः । उपासनाकाण्डीयानां ज्ञानकाण्डीयानाऽच्च तेपामुत्तरमीमांसासम्मतो पन्था विलोकयते । अतस्तन्त्रशास्त्रमपि पूर्वोक्तशास्त्रचूद्यती तील्यमावहर्तीति कथर्नं न मुक्तिविहीनं प्रतिभाति । अतिचिरन्तने काले शास्त्रकारेषु स्थितां पद्धर्ति यथनुसन्दध्महे, नूनं तर्हि साधयितुमिदं शक्नुमो यत्तेषां स्वस्वसिद्धान्तव्यवस्थापनपरिपाट्यां विद्यमानायामणि मिथो विषयादानप्रदानेऽभवतामिति । तत्रापि मीमांसया सह तन्त्रशास्त्रस्य नैकट्यं विभावयामः ।

एकदा भारते तन्त्रशास्त्रस्य भूयात् प्रचार आसीत् । सर्वेऽपि शास्त्रकारास्तेन प्रभाविता अभवन् । यथा हृद्यतेषु दिनेषु विज्ञानस्य प्रमुखतया प्रचारपथमानीतस्य प्रभावेण 'नाडी-विज्ञानम्', 'मायाविज्ञानम्', 'आर्यविज्ञानम्', 'पञ्चभूतविज्ञानम्' इत्येवं स्वस्वप्रतिपाद्यविषयाणां नूतनत्वावद्योतनाय विज्ञानपदधिट्टानि नामधेयानि कल्पयन्तो इत्यन्ते, तथेव प्राक्तनेष्वपि कालेषु 'तन्त्ररत्नम्', 'तन्त्रवार्तिकम्', 'तन्त्ररहस्यम्', 'तन्त्रसिद्धान्तरत्नावलिः' इत्यादि तन्त्रपदधिट्टानि नामधेयानि ग्रन्थानां कल्पयामासुरिव । अथवा पूर्वमीमांसायां छडस्य तन्त्रपदस्य योगिकविशेषार्थावोधनाय तान्त्रिका स्वस्वग्रन्थस्यान्ते तन्त्रपदं 'योगिनीतन्त्रम्', 'वाराहीतन्त्रम्', इत्येवं घटयन्तः पूर्वमीमांसातीत्यमवद्यमूरुरिव ।

इयांस्तु विशेषः—पूर्वमीमांसायां तन्त्रशास्त्रे चान्ते प्रयुज्यत इति; किन्तु पद्धतिमामनुकूवन्तीव मीमांसकाः पूर्वतन्त्रमुत्तरतन्त्रमिति प्रयुज्जानाः कतरस्यानुकार्यत्वम्, कतरस्य चानुकारकत्वमिति निर्णयो न सुलभः । तन्त्रशास्त्रे यागः, होमः, महायागः, वहिर्यागः, अन्तर्यागः, यागशाला, द्रव्यम्, देवता, क्रमः, प्रयोगः, अधिकार इत्यादीनां शब्दानां मीमांसाशास्त्रसाधारणानामुपलब्धिर्भूयसी विलोकयते । अनुकार्यत्वं यस्य कस्य वा भवतु, किन्तु चिरन्तनादेवकालादुभे अपि शास्त्रे प्रवर्तते इति तावदङ्गीकर्तव्यम् ।

एतावताज्योश्शास्त्रयोश्शास्त्रवदत्साम्यं किञ्चिद्विवावगतम् । अथार्थतः कियत्तद्वत्तं इति विमृशामः । सर्वसम्प्रतिपन्नमिदं यत्कस्यापीप्सितस्य प्रतिप्राप्तिः, कस्याश्वन विहितक्रियाया अवलम्बनेनैव सिद्धीति । जोपभावमास्थितः किमप्यकूवन्नेप्सितं लघ्वुं क्षमः । तदर्थं कस्यापि विहितस्य कर्मणोज्ञुष्ठानं तावदावश्यकम् । तदिदमनुष्ठानं शास्त्रद्वयेऽपि समानम् । तत्र यागहोमदानादीनामनुष्ठानमित्येकत्रापरत्र च न्यास-मुद्रा-षोडशोपचार-राजोपचारार्चनतर्पणादीनामनुष्ठानमिति भेदः । 'अग्नेरहं' देव यज्यथा पशुमान् पुष्टिमान् भूयासम्' इत्यनुमन्त्रणमन्त्राम्नानपूर्वकमन्ते: स्वस्य चैकताध्यानमेकत्रापरत्र च—

भूषानिक्षिष्ठेमद्युतिसमकिरणं मुखचन्द्रावतंसं

विभ्राणां दक्षिणारुणलिकुचफलं पाणिपङ्क्खेष्वेण

हस्तेनादक्षिणेन प्रणतजनकुलेष्वर्थजातं किरन्तीं

वन्दे तामेकवर्णं बलरिपुविनुतां मङ्गलां सर्वपूर्वान् ॥

इति स्तुवतामचंकानां व्यानम् । व्याने देवताया विग्रहादिरहिताया एकत्रापरत्र च दिव्य-
मङ्गलविग्रहयुताया इति भेदः । विग्रहादिराहित्यं दर्शपूणमासादि क्रतुब्बेव, नान्यत्र । फलसाध-
नत्वेन क्रतोरेवोपदिष्टत्वाद् अग्न्यादिदेवतायाश्च क्रत्वङ्गत्वेन विधानादित्यभिमानः । तन्नेषु तु
तत्कलसाधनत्वेन विभिन्नप्रयोगाणां विधानेऽपि देवतायाः प्राधान्यमिष्यते ।

अत्रैवं विवेचनं युक्तं विभावयामि—मीमांसकमते स्वाध्यायाध्ययनं दृष्टार्थज्ञानायेति
सिद्धान्तः । ‘भारहारः किलभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्’ इत्यादिभिर्वादैर्वेदमधीत्य
तदर्थज्ञानरहितस्य पुरुषस्य निन्दितत्वाद् मीमांसाशास्त्रारम्भस्य वैथल्यसाधनाच्चार्थज्ञानपर्यन्त-
मध्ययनविधिरनुधावतीति सिद्धान्तिन आशयः । एवं सिद्धान्तयितुरिदमभिमतं प्रयोजनं यत्कर्तू-
नामनुष्ठानावसरे समुच्चायं मान्यैर्मन्त्रैः कर्मसमवेताः पदार्थाः स्मारितास्त्रान्तः प्रयोक्तुः कर्मसु
वित्तानां पदार्थानां निदिचतः कश्चन क्रमो ज्ञातो भवतीति । तदिदं प्रयोजनं करणमन्त्रेषु
क्रियमाणानुवादिमन्त्रेषु, अनुमन्त्रणमन्त्रेषु च सिद्ध्यति । किन्तु यदा स्तोत्रमन्त्राः, शस्त्रमन्त्राः,
प्रातरनुवाकमन्त्राश्च ऋत्विभिः पठ्यन्ते, तत्र पूर्वमिहितं प्रयोजनं दुर्लभम् । एतेषां मन्त्राणां
पठनावसरे पठनार्थं विहितेषु नैकविधेषु नियमेष्वेव ऋत्विजां मनः प्रसरेत, न तत्त्वमन्त्रार्थस्मरणे ।
अत एव स्तुतशास्त्राधिकरणे द्वितीयप्रथमपष्ठे स्तोत्राणां शस्त्राणाच्च प्रधानकर्मत्वं प्रतिपाद्य
स्तुतशस्त्रयोः प्रयाजादिवदारादुपकारकत्वादहृष्टद्वारा क्रत्वंत्यते ति साधितम् ।

एवच्च सर्वंत्र मन्त्रोच्चारणं न स्मारकम्; किन्तु कवचिदेवेति सिद्धं भवति । किञ्च मन्त्राः
किं प्रयोक्तुरर्थान् स्मारयन्ति ? उत श्रोतुः ? इति विचिकित्सायां श्रोतुरेव तत्कर्वन्तीत्येष्टव्यम् ।
न खलु लौकिकवाक्यसदृशानि भवन्ति मन्त्रवाक्यानि । लोके ह्यर्थं बुद्ध्वा शब्दरचना भवति,
वेदे पुनर्मन्त्रवाक्यानि नित्यसिद्धानि । अतोऽत्र प्रयोक्तुरर्थज्ञानं न नियमेनावश्यकम् । अव्युत्पन्ना-
नामपि मन्त्रप्रयोगो न विरुद्धः । किञ्च वेदेषु सम्बुद्ध्यन्ता मन्त्रा अनेके व्यूनते ‘अने नय सुपथा
राये’ इत्यादयः । सम्बोधनं नामाभिमुखीकृत्य ज्ञापनम् । ज्ञानं श्रोतरि, ज्ञापनन्तु वक्तरि ।
ततशाभिमुखीभूताग्न्यादिदेवतानिष्ठं यत्साधुमार्गं नयनज्ञानम्, तदनुकूलः प्रयोक्तुरुगतव्यापारः ‘अग्ने
नय सुपथा राये’ इत्यादि मन्त्रवाक्यार्थः । एवंविधो वोधः सम्बोध्यस्य तदितरेषां श्रोताणां
प्रयोक्तुश्च सम्भाव्यमानोऽपि सर्वेषां स न कार्यकारी । सम्बोध्यगतमेव ज्ञानं कार्यकारि, अन्यथा
मन्त्रे ‘अग्ने’ इति सम्बुद्ध्यन्तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अतः श्रोतुरेव मन्त्रार्थंज्ञानमपेक्ष्यत इति सिद्ध्यति ।
प्रयोक्तुर्वाक्यमाकर्ष्य श्रोता अग्निः समीचीने पथि नयेदस्मात् ।

एवं चेत् कर्मगतानामग्न्यादि देवतानां न केवलं शब्दरूपत्वम्, किन्तु करचरणाद्यवयव-
वस्त्वमपीत्येष्टव्यम् । शब्दरूपत्वच्च देवतानामुद्देश्यत्यागावसरे काममस्तु, यतो हि विधिगतशब्द-
स्यैवोद्देश्यत्यागकाले ग्रहणमिति नियमात् ।

तान्त्रिककर्मसु का स्थितिरिति पश्यामः । अत्रापि मन्त्राणां सैव स्थितिः । मन्त्राशाश्रा-
वैदिकाः तान्त्रिकाश्चेति द्विविधाः । द्विविधानामपि मन्त्राणां श्रीविद्यायां ‘अधिगमाध्ययनमन्तनु-
भावितं चार्थंतः खरस्य चन्दनभारवत् केवलं भवति’ इति निरक्तादिवचनेनार्थंज्ञानहीनस्य

निष्फलत्वश्रवणात् 'य एतेन दविष्ठा यजते य उ चैनमेयं वेद' इत्यनुष्ठानज्ञानयोः समफलत्वज्ञापनश्रुतिदर्शनाच्च सर्वथा अधर्जानमावश्यकमिति गिर्ध्यति । तत्र मन्त्रो नामानुष्ठेयाथंप्रकाशकं मननसाधनम् । मननच्चानुभूतार्थंविपया स्मृतिः । अनुष्ठेयाथं तत्प्रकाशकश्चेत्युमयं तस्य पुरुषस्य निष्प्रयोजनं यथानवगतमन्त्राथं । अतो हेतोः सकलविद्यावैशाचेनापरिच्छिन्ननिच्छक्तिकलासमावेशतरङ्गितहृदयेनागस्त्यमुनिना तन्त्रशास्त्रसिद्धमन्त्राणामर्थो विवृतः । एवच्च मन्त्राणामर्थज्ञानं प्रयोगावसरे पूर्वतन्त्रतन्त्रशास्त्रयोरावश्यकमित्युभयत्र समानम् ।

सर्वे वर्णात्मका मन्त्रा देवः शक्त्यात्मकः प्रिये ।

शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया मातृका तु शिवात्मिका ॥

तथा व्यासमिदं सर्वमावह्य भुवनान्तरम् ॥

इत्यादि श्रीतन्त्रवचनैर्वर्णात्मकत्वं मन्त्राणां तच्छक्त्यात्मकत्वं देवताया अवगच्छामः । पूर्वतन्त्रेऽप्येषैव रीतिः ।

सर्वमावपदार्थेषु विलक्षणां काच्चन शक्तिमभ्युपयन्तो मीमांसकास्तस्याः पृथक्पदार्थंत्वं व्यवस्थापयन्ति । शक्ति विना परमेश्वरोऽप्यकिञ्चित्करः । जले स्नेहः, तैलेऽपि सः । स च पिण्डीमावहेतुरिति नैयायिकाः । जलं तैलच्च गोधूमादिपिष्टस्यैव पिण्डीमावं सम्पादयितुं धमम्, न सिकतानां तथामावं सम्पादयितुम् । अतः पिष्टेऽपि तथा मावहेतुरस्तीत्येष्टव्यम् । सिकतासु तथाविधं सामर्थ्यं नास्ति । अतस्तासां पिण्डीमावो न भवति । स्नुहा जलसंयोगेनैवेष्टकानां संयोजनं हश्यते, न तैलसंयोगेन, नाव्याज्यसंयोगेन । प्रतिवस्तु नियता काचन शक्तिरविलसति । यथा द्रव्येषु तथा गुणक्रियासामान्येष्वपि ताहशी शक्तिरस्तीति । अनया रीत्या वेदेषु प्रत्यक्षरं काचन शक्तिरस्तीति याज्ञिकमीमांसकास्त्वीकुर्वते । तथैव तान्त्रिका अपि ।

तन्त्रशास्त्रे 'अकथासनम्' इति काचन परिभाषा । गुरोरासनमिति तदर्थः । अकारादि पोडश पोडशाक्षराणां गणना । तानि त्रिकोणचक्रे विन्यस्य 'हृव्यक्ष' इति श्रीप्यक्षराणि च विन्यस्य मृगीमुद्रया तान्त्रिका मस्तके स्वस्वगुरुव् ध्यायन्ति । तान्त्रिकस्साधको यागशालां प्रविश्य सुखासन उपविश्य पूजासङ्कल्पं विधाय प्रथमं अकथासने गुरुं भावयतीति क्रमः । तमेव क्रमं वैदिका अपि गुरोस्सकाशादध्ययनारम्भे 'श्री गुरुभ्यो नमः, हरिःओम्' इत्युच्चवार्त्ताव्ययनमध्यापनच्चारभमाणा अवलम्बनते । स्वस्वगुरुस्मरणं तस्य तस्य कर्मणं आरम्भावसरे चिरन्तनादेव कालात्सम्प्रवृत्तम् । मन्त्रसिद्धिर्वा मन्त्रार्थदेवतायाः सिद्धिर्वा गुरुवंधीना । शक्तिसम्पन्नेभ्यो गुरुभ्यो गृहीत एव मन्त्रः फलति । अत एवोभयत्र गुरुपरम्परयानुसरणं समानम् ।

तत्र मन्त्रशक्तिसम्पादनं मन्त्रार्थदेवताशक्तिसम्पादनं साधकाधीनम् । गुरुः केवलमुपदिशति मन्त्रान् मन्त्रार्थश्चावबोधयति । शिष्यस्तानवाध्य तदर्थश्चावगत्य गुरुपदिष्टमार्गेण विहितानि कर्माण्यनुतिष्ठेत् । उभयत्रानुष्ठानविषयभूतेषु कर्मसु विभिन्नेष्वपि कर्मानुष्ठाने तौत्पर्यमस्त्येव । चित्तवृत्तेहृदीकरणायैव कर्माण्यनुष्ठीयन्ते । विना चित्तवृत्तेहृदीकरणेन सूक्ष्मवस्तुग्राहात्वं चित्तस्य कथमिव सिद्ध्येत् ? अत एव तान्त्रिकाः स्वशरीरे श्रीचक्रं भागशस्तत्तस्याने भावनया विन्यस्य तत्त्वचक्रस्थास्तास्ता देवताः स्वाङ्गेषु विमाव्य—

शरीरं चिन्तयेदादी निजं श्रीचक्ररूपकम् ।
त्वगाद्याकारनिर्मुकं ज्वलत्कालाग्निसञ्चिभम् ॥

इत्येवं व्यात्वा तथैव क्रमेण नवमु स्थानेषु चक्राणि तत्तदधिष्ठात्रीः त्रिपुरात्रिपुरेश्वरादिदेवता विन्यस्य भावयन्ति । समग्रस्य श्रीचक्रस्य तदगतानां प्रधानदेवतानां सायुधानां साङ्गानां यथायथं विभावनं नामेदं कर्म महत्कठिनम् । यावान् कर्मकलापो वहियगे तावानन्तर्यगेऽप्यनुष्टेयुः । तावत्कालं चित्तवृत्तिनिरोधः । एवमनुष्टानेन विलक्षणा काचन देवीशक्तिसञ्चिता भवति । इयमेव शक्तिराघ्यात्मिकं वलभिति परिगण्यते । आघ्यात्मिकवलसम्पन्ना एव सिद्धिमन्तो जायन्ते । तदर्थमेव तन्त्रशास्त्रसमुद्रवः ।

प्रायो लोकाश्चमत्कारप्रिया दृश्यन्ते । तान्त्रिकैसाधारणशक्तिसम्पन्नैः कैश्चन प्रदर्शितैः कर्तिपर्यथमत्कारैराकृष्टा जनता तानेव चमत्कारप्रदर्शकान् अनुयान्ती कालान्तरे क्षीणशक्तिकांस्तान् प्रजहाति । जनताया अनुगमनं विलोक्य तान्त्रिका आत्मनस्वर्वशक्तिमत्वं निश्चित्य कर्तव्यपथात्प्रच्युताः कालान्तरे जनतया परिहीयन्ते स्म ।

तान्त्रिकाणां कार्यवैचित्रेण लोकास्समाकृष्टचेतसो यथा भवन्ति, तथैव लोकानां द्रव्यवितरणवैचित्रेण तान्त्रिका अपि द्रव्यसंग्रहैकतानमत्यसमजायन्त । द्रव्यलोभः प्रबृद्धः, जिह्वाचापत्यं परां कोटिभमजत्, शरीरे मोहो वृद्धि गतः, स्त्रैणसमाजस्याकर्षणे मतिः प्रसृता । एवं विधावस्थायां जनवर्गस्त्रियोऽप्यकरूपः कथं भवेत्? तान्त्रिकेभ्यो जनाः शान्तेश्वरान्तः जुगुप्सन्ते स्म । 'एकः करोति पापानि फलं भुज्न्ते.महाजनः' इति न्यायेन लोकेषु तन्त्रशास्त्रे गर्हिता बुद्धिरभवत् । तन्त्रशास्त्रं हि नामैकं विज्ञानम् । अनेनाभ्यस्तेन चर्याकाण्डद्वारा न केवलं समाजः, किन्तु निखिलोऽपि देशः क्षेमसुभिक्षः कर्तुं शक्यते ।

मीमांसाशास्त्रेऽप्येवं रीतिर्विलोकयितुं शक्यते । अत्र च याज्ञिकमीमांसकाः, दार्शनिकमीमांसका इति द्वेषा विभक्ताः । तन्त्रशास्त्रे यथा चर्याकाण्डप्रवर्तकास्तथा मीमांसायां याज्ञिकमीमांसका विविधकर्मणामनुष्टानं प्रवर्तितवन्तः । ते ह्येवं यज्ञं भावयन्ति । यज्ञस्य यजमान आत्मा, श्रद्धा च पत्नी, शरीरमिदमम्, वेदिवरःप्रदेशः, उरसि विद्यमानानि लोमानि वर्हीयि, हृदयं यूपः, काम आज्यम्, मन्युः पशुः, दमः शमयिता, वाग् होता, प्राण उद्गाता, चक्षुरध्वर्युः, मनोन्नत्या, श्रोत्रमन्तिः, यावच्छरीरं द्वियते सा दीक्षा, यदशनाति, यत्पिवति, यत्सच्चरत्युत्तिष्ठते स प्रवर्याः, यन्मुखं तदाहवनीयः—इत्येवं तान्त्रिकाश्चक्राणीव यज्ञावयवान् स्वशरीरे याज्ञिकमीमांसका अवधायं क्रतुननुतिष्ठन्ति ।

श्रीचक्ररूपिणं तदधिष्ठितश्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यभिज्ञचात्मानभवधायं चर्यायां यथा तान्त्रिकाः प्रवर्तन्ते, तथैव यज्ञरूपं यज्ञपुरुषाभिज्ञचात्मानं निधर्याचिरन्ति क्रतुन् याज्ञिकाः । एवमिम आत्मबलं सञ्चिन्वन्तो देशस्य समाजस्य च दूषणानि ईतिवाधादीनि च निराकुर्वन्तः सामाजिकेरनुभूयमानानि विविधामययजनितदुःखानि दूरीकुर्वन्तश्च देशभक्ताः समाजसेवानिरताश्चासन् । कर्माण्याचरन्तोऽपि तदवन्धाद्विमुक्ता अभवत् ।

यज्ञेषु होतारमृत्विंजं यजमानो वाग्रूपेण यजमानञ्च होताऽग्निरूपेण, मनोरूपेण ब्रह्माणं यजमानः, यज्ञमानञ्चाग्निरूपेण ब्रह्मा, चक्षूरूपेणाच्चयुँ यजमानः, यजमानमग्निरूपेणाच्चयुँस्त्रैवं

मिथो देवतात्ववृद्ध्या क्रतुनुतिष्ठेयुः, तर्हि वन्धस्य क्वावसरः ? तान्त्रिकं वा चर्याकाण्डं याजिकं वा कर्मकाण्डं स्वस्वशरीरगतमोहनिरासायैवोपादिष्टं वेदपुरुषेण । शरीरविषयकमोहेऽपगते निमंलेन मनसातिसूक्ष्मस्य परतत्त्वस्य चिन्तने मनने च सामर्थ्यं लभते मानवः ।

गावनामयमिदं जगत् । यथा यथा भाव्यते, तथा तथेदं विपरिवर्तते । तत्र देवीसम्पद आनुकूल्यमपेक्षत उभयत्र । अस्मिन् विषये कञ्चन मन्त्रभागमवलम्ब्य विलोकयामः—‘एहु श्रीश्री
हीश्री धृतिश्री तयो’ मे धा प्रतिष्ठा श्रद्धा सुत्यं धर्मश्री तानि मोक्षात्मन्त्रमनूकृतिश्री तानि मा मा हासिषुः’ इति कञ्चन मन्त्रसोमयागे प्रवर्योपसत्प्रकरणे मदन्तीनां शान्तिकर्मणि कल्पकारेण विनियुक्तः ।

अत्र श्रीप्रभृतयो धर्मान्ता नवदेवशरीराणि कर्मसमाप्तावुत्तिष्ठतं मा मां यजमानं अनु आ समन्ताद्विष्ठतिष्ठतु । एवं श्रीप्रभृतीनि धर्मान्तानि नवदेवशरीराणि मा मां मा हासिषुः, मा परित्यजन्तु—इति मन्त्रस्यार्थः । मन्दतीशब्देनाप उच्यते । इमा आपः सोमरसेन सह मिश्रण-कार्यं नीयन्ते । सोमरसहोमानन्तरं चमसेन तद्रूपाणं चुच्चूपाकारेण कर्तव्यमिति विहितम् । चमसपात्रं दारवम् । ओषधसंयुक्तेन तेन भक्षणेनोच्छिष्ठता परिगम्यते ‘न सोमेनोच्छिष्ठा भवन्ति’ इति शास्त्रात् । इयं प्रक्रिया चर्याकाण्डेऽपि तुल्या ।

अत्रेदमनुसन्धानमहंति—युरि योत इति पुरुष इति व्युत्पत्ताऽस्माकं पुरं शरीरम् । तच्च नवद्वारघटितम् । तदिदं शरीरमधिकृत्य केनचनाभियुक्तेन कीर्तितम्—

नवद्वारपुरेऽस्मिन्नायुः स्वति सन्ततम् ।

तिष्ठतीत्यद्भुतं तत्र गच्छतीति किमद्भुतम् ॥ इति ।

यदीदं तिष्ठति तत्र कस्य हेतोः ? तत्राय मन्त्र उत्तरयति-यन्त्रवसु द्वारेषु श्रीप्रभृतीनि धर्मान्तानि नवदेवशरीराणि द्वाराण्यवृद्ध्य स्थातुं प्रभवन्ति यतः इति । शीर्यन्त इति शरीराणि । न खल्विमानि स्थास्तुनि मवितुमहंति । देवशरीरेषु पूर्वोक्तेषु तत्तद्वाराणि स्थिररूपेणाधितिष्ठत्तु नश्वरेऽस्मिन् शरीरे मोहोजेयादेव । अपगते च तादशमोहे शान्तिमवासु मस्त्यवसरो भूयान् । एतदर्थमेव सकलानि ऐहिकामुष्मिकैहिकसंबलितामुष्मिकफलदानि नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्मणि श्रोतानि स्मार्तानि चानुष्ठातुमुपदिष्टानि । सततं नियतकर्मणां सशद्वमनुष्ठानेन सहिष्णुता-प्रवर्द्धते । शरीरे कृशेऽप्यात्मनो वलं समेष्टते । आत्मवलसम्पन्ना विमलचेतसो वैराग्यं विषयेष्व-वाप्नुवाना नित्यनैमित्तिकान्येवाचरन्तोऽन्ते प्रारब्धं सञ्चितच्च फलमुपभूजनाना जन्मनः कारणाभावेन संसारसम्बन्धविलयं भजन्ते ।

अत्रापि साधुकर्मानुष्ठानजनितविलक्षणशक्तयः केचन याज्ञिकमीमांसकाः समाजसेवाव्याजेन रोगापाकरणारातिवाधाशमनवृद्ध्यवग्रहनिरोधादिचमत्कारप्रदर्शकेषु कर्मसु द्रव्यसंग्रहलोभेन च प्रवृत्ताः लोकानां हृदयेभ्यो विनिर्गता अभवन् । कर्मस्वधुना श्रद्धानाः कर्मानुष्ठातुभ्यो जना विमुखा अजायन्त । इदमपि समानं तान्त्रिकाणां मीमांसकानाच्च । यस्मै फलाय याद्वशः पन्था आविष्कृतः, तत्मात्पथो यदि विच्छित्स्तर्हि तत्फलं कथमवाप्यताम् ? विषयाणामानुकूल्य-सम्पादनाय विषयिणं कञ्चन निर्द्वयं साऽनुकूलयितव्य इति शोभनः पन्थाः । विषयी चेद्वीभूतो विशेषणीभूतानां विषयानां वशीभावे को नाम सन्दिहीत ?

अध्यामयपीडित औषधं दृशि दद्यात्, हृद्ये तदौषधं प्रयुज्जानः कथमिव रोगान्मुक्तः स्यात् ? कथच्च सः कृती भवेत् ? अतो मीमांसातन्त्रं तन्त्रशास्त्रच्च सांसारिकरोगचिकित्सायै

औषधप्रदातृणी । रत्नानामाकर इव सागरः विविधोपधीनामाकरो वेदः । उभे अपि तन्त्रे वेदादोष-धीविचित्य स्वस्वानुरूपेणीषधं निर्माय रोगिभ्यो ददतः । अत एव काम्यचयनप्रकरणे कामनाभेदेन यथा—‘प्रजाकामश्चिन्वीत’, ‘पशुकामश्चिन्वीत’, ‘वृष्टिकामश्चिन्वीत’, ‘आमयावीचिन्वीत’, ‘तेजशकामो यशशकामो ग्रह्यवर्चसकामश्चिन्वीत’ इत्येवं नैकविधानि चयनानि तक्षियमांशं विधाय तत्र तत्रेषुकोच्चयनाय मन्त्रा आमनाताः । तेषु मन्त्रेष्वयमन्यतमः—‘अष्टचक्रा नव द्वारा । देवानां पूरयोध्या । तस्या हिरण्यमयः कोशः । स्वर्गो लोको ज्योतिषावृतः’ इति ।

अस्याथः—देवानामिन्द्रादीनां पूरणाचक्रा चक्रवदावरणभूतास्त्वग्भृत्युग्मांसामेदः, अस्थिमज्जाशुक्रम्, ओज इत्यष्टी धातव यस्याः सा पूः शरीरमट्टाचक्रा । शिरोर्वार्तिभिस्समिद्वारैनेत्र-श्रोत्रनासिकामुखसम्बन्धिभिः, अधोर्वार्तिभ्यां द्वाभ्यां द्वाराभ्यामुपेता नवद्वारा अयोध्या केनापि योद्दुमशक्या, तस्यां पुरि हिरण्यमयः सुवर्णपदार्थसहशः कोशोऽवकाशरूपः स्वर्गो लोकः सुखमयः स्थानविशेषो ज्योतिषा चैतन्येनावृतः परिवेष्टिते वर्तते इति । यः पुमानेवं ज्ञात्वेष्टकामुपदध्यात्, वस्मै पुंसे सर्वे देवा आयुरादिकानि फलानि ददतीत्युत्तरमन्त्रेण बोध्यते ।

अयेव मन्त्रस्तान्त्रिकरणं प्रमाणीक्रियते श्रीचक्रस्वरूपनिरूपणे । अष्टाचक्रा नवद्वारा-अष्टकोण-दशकोणद्वितय-चतुर्दशकोणाप्तपत्र-त्रिवलय-त्रिरेखात्मकान्यष्टी चक्राणि यस्यास्साऽष्ट्याचक्रा । नवद्वाराणि त्रिकोणात्मकानि यस्यास्सा नवद्वारा । देवानां पूरयोध्या देवसम्बन्धिनी पूः श्रीविद्यानगरम्, अयोध्या असाध्या मन्दमाग्यानाम् । तस्यां पुरि ‘हिरण्यमयः कोशः’ सहस्रदल-कमलकोशः, वैन्दवस्थाने ताहृशकोशस्य विद्यमानत्वात्, तत्र स्वर्गो लोकः परम आनन्दः ज्योतिषाऽवृतोऽस्ति ।

एवं भावयते साधकाय वैन्दवस्थाने तिष्ठद्भ्यां कामेश्वरी-कामेश्वराभ्यां आयुरादिकानि फलानि वितीयन्ते ।

एवं तन्त्रशास्त्राध्वरमीमांसातन्त्रयोस्साम्यस्थैर्वायं परिणामः—ये वाजपेयान्तमनुष्ठित-क्रतवो याज्ञिकमीमांसकाः प्रायेण श्रीविद्योपासका अपि भवन्ति । तेषां समाजे ‘कोशो गृहीतो वा’ इति प्रस्तः परिमापया क्रियते । संख्याशास्त्रानुसारेण ‘कोशः’ शब्दस्याक्षरसंरूपपञ्चदशात्मिका (१५) निष्पद्यते । तेन पञ्चदशाक्षर्या दीक्षा जातावेति प्रश्नस्यार्थः । एवं श्रीविद्यानिकेतनस्य स्वम्भूताः पूज्यपादाः श्रीभास्करराया स्वीयेषु सेतुबन्धादिग्रन्थेषु श्रीविद्योपासकैस्सिद्धैरपि वैदिकनित्यनैमित्तिकानि कर्माण्ड्यवश्यमेवानुष्ठेयानीति प्रतिपादयन्ति ।

एवमुभयोस्तन्त्रयोर्विपयेषु पर्यालोच्यमानेषु कियन्नैकट्यमस्तीति न तिरोहितं विमर्शंकानाम् । परमं फलं विहाय मध्य एव पथश्चुता ऐहिकफलेष्वेवासक्ता उभयेऽपि तदवास्त्रे प्रवृत्ताः लोकानामश्रद्धाभाजनमभवन् । इमामवस्थां दूरीकर्तुं भगवत्पादाः श्रीशङ्कराचार्याः स्वजीवने शास्त्रद्वयमप्युज्जीवयामासुः । यथाक्रमं दैव्यास्सम्पदोऽजंने चित्तवृत्तिस्थिरोकरणे च तन्त्रद्वयी नितान्तं क्षमेति स्वीयेषु ग्रन्थेषु विशेषणं प्रत्यपादयन् । एवं परीक्षयमाणे तन्त्रद्वयस्य मिथस्साम्ये सन्ति भूयांस्युदाहरणानि । दिङ्मात्रमिह प्रदर्शितम् । प्राप्तेऽवसरे पुनर्विशेषणं निरूपयिष्याम इति शम् ।

● ● ●

समवायः

आचार्यश्रीवदरीनाथशुक्लः

भू० पू० कुलपतिः,

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

४३ ४३ ४३

समवायः: किलैको भावभूतोऽतिरिक्तः पदार्थः, यो न्यायवैशेषिकयोः सिद्धान्तानामाभार-भूमिः, तदाग्रित्यैव तयोः सिद्धान्तप्रसादाः प्रतिष्ठिताः । अत एव तयोः सिद्धान्तात् धर्मयितुकामा अन्ये सर्व एव वैदिका अवैदिकाश्च दार्शनिकास्तमुन्मूलयितुं प्रचुरं पराक्रमन्ते प्रयतन्ते च सततं तत्परिपालनाय नैयायिकवैशेषिकाः । अत एवात्र निवन्धे तद्रक्षणपरः परंरनाकलितपूर्वः कश्चित् प्रयास उपन्यस्यते विदुपां मनोमोदाय ।

समवायस्य लक्षणम्

सम्बन्धिभ्यां भिन्नो नित्यः सम्बन्धः समवायः । स हि कपालादीन् कलशादिभिः, द्रव्याणि गुणकर्मभिः, द्रव्यगुणकर्माणि जातिभिः, नित्यद्रव्याणि च विशेषैः सम्बन्धाति, सम्बन्धिभ्यां कपालकलशादिभ्यां द्रव्यगुणादिभ्यां जातिव्यक्तिभ्यां विशेषनित्यद्रव्याभ्यां भिद्यते, जन्मनाश-विधुरतया नित्यतां च धत्तेऽत्तस्तत्र सम्बन्धिभ्यां भिन्नत्वे सति नित्यसम्बन्धत्वरूपं लक्षणं सञ्चुटते ।

घटभूतलादिसंयोगेऽतिव्यक्तिवारणाय नित्यत्वम् । आकाशादी रूपाद्यभावानां स्वरूप-सम्बन्धेऽतिव्यासिवारणाय सम्बन्धिभ्यां भिन्नत्वम्, तत्रैवातिव्यासिवारणाय सम्बन्धिनो भिन्नत्व-मनुकत्वा सम्बन्धिभ्यां भिन्नत्वम्, अन्यथा लाघवादाकाशस्वरूपस्यैव रूपाद्यमावसम्बन्धतया तत्र रूपाद्यमावात्मकसम्बन्धिनो भेदस्य सत्त्वेनाऽतिव्यासिर्वारयितुं न शक्येत ।

स्वात्रयभूतेभ्यः: सम्बन्धिभ्यो भिन्ने नित्ये घटत्वादावतिव्यासिवारणाय सम्बन्धत्वम् । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिविधया घटत्वादेरपि सम्बन्धत्वेन दोष एष तदवस्थ इति न शङ्खनीयम्, सम्बन्धत्वस्य विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वरूपस्य विवक्षितत्वात् । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तित्वं दधाना अपि घटत्वादयो न स्वात्रयेषु इन्द्रियविशिष्टप्रत्ययं जनयन्ति, जात्वपि 'घटादिः चक्षुमात्' इत्यवं घटादी चक्षुरादिविशिष्टप्रत्ययस्य अनुभवानारोहात् ।

वैशेषिकोक्तसमवायलक्षणम्

अयुतसिद्धानाम् आधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इह प्रत्ययहेतुः, स समवायः । अस्मिन् लक्षणे 'इह प्रत्ययहेतुः' इत्यंशः समवाये प्रमाणप्रदर्शनाय 'इह तनुषु पटः' इत्यादिप्रतीतेः संसर्गविधया हेतुत्वेनंव तत्सिद्धेः ।

अयं भावः—या खलु प्रमात्मिका विशिष्टवृद्धिः आधाराधेयमाववृद्धिर्वा, सा विशेष्य-विशेषणयोः आधाराधेययोश्च सम्बन्धे सत्येव जायते, नान्यथा, यथा दण्डपुष्पयोः संयोगे सत्येव 'बण्डी पुरुषः' इति प्रमा जायते, एवं भूतले घटस्य संयोगे सत्येव 'इह भूतले घटः' इति वृद्धिर्जायते, तथा च उक्तप्रमे यथा विशेष्यविशेषणयोः आधाराधेययोश्च सम्बन्धहेतुके, तथंव

‘इह तन्तुषु पटः’ इत्यादिप्रमाया अपि तन्तुपटयोः सम्बन्धहेतुकत्वमावश्यकम् । स च सम्बन्धः संयोगादिसम्बन्धबाधेन संयोगादिभ्यो भिन्न एव कश्चित् सम्बन्धो वाच्यः, स एव समवाय-शब्देन व्यपदिश्यते । तदेवमेतलक्षणे ‘इह प्रत्ययहेतुः’ इत्यंशः समवायसाधकं प्रमाणं निर्दशति । ‘इह प्रत्ययहेतुः’ इत्यंशभिन्नत्वं समग्रो मागो लक्षणम् । तथा च ‘अयुतसिद्धानाम् आधार्याधार-भूतानां यः सम्बन्धः, स समवायः’ इति लक्षणं पर्यन्वस्यति ।

अयुतसिद्धान्तव्यम्

अयुतसिद्धान्तव्यब्दघटको युतशब्दोऽमिश्रणार्थकाद् युधातोः ‘क्त’ प्रत्ययेन निष्पन्नः । तेन युत-सिद्धान्तव्यब्दोऽमिश्रितसिद्धं ब्रूते, अमिश्रितत्वं च सम्बन्धाभाववत्त्वम् । तथा च युतसिद्धो नाम सम्बन्धाभावत्तया सिद्धः, युतशब्दस्य नग्रपदेन समाप्ते कृते अयुतशब्दो निष्पन्नते, इति स सम्बन्धाभावाभाववन्तं वक्ति । सम्बन्धाभावस्याभावत्वं प्रतियोगिव्यधिकरणो विवक्षितः, तथा च वर्तमानयोर्यंयोः सम्बन्धाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावः, अर्थाद् वर्तमानयोर्यंयोः कदापि सम्बन्धाभावो नास्ति, तो अयुतसिद्धो । यथा यदा घटकपाली विद्येते, तदा तयोः सम्बन्धाभावो न भवति, यथासिद्धान्तं सर्वे रेव तयोः वर्तमानत्वे कस्यचित् सम्बन्धस्यावश्यमभ्युपगमात् ।

एवं घटघटत्वे, घटरूपे, घटकमर्णी, विशेषपन्त्यद्रव्ये अयुतसिद्धे । भूतलघटाभावी नायुतसिद्धी, भूतले घटस्त्वदशायां भूतलघटाभावयोः सम्बन्धाभावस्त्वेन भूतले घटास्त्वकाले तत्र घटाभावसम्बन्धाभावस्याभावेऽपि स न प्रतियोगिव्यधिकरणः, तत्प्रतियोगिकसम्बन्धाभावस्य भूतले घटस्त्वदशायां विद्यमानत्वात् ।

यदि लक्षणेऽयुतसिद्धत्वमनिवेश्य केवलम् ‘आधार्याधारभूतानां यः सम्बन्धः स समवायः’ इत्येतदेव लक्षणमुच्येत, तदा घटभूतलसंयोगेऽपि अतिव्याप्तिः स्यात्, तन्निवेशे तु घटभूतलयोर-युतसिद्धत्वाभावेन न तत्संयोगेऽतिव्याप्तिः ।

आधार्याधारभूतत्वं विहाय यदि ‘अयुतसिद्धानां यः सम्बन्धः स समवायः’ इत्येतदेव लक्षणं मन्येत, तदा विभूतां परस्परं नित्यसंयोगाभ्युपगमे विभुद्व्ययोः संयोगेऽतिव्याप्तिः स्यात्, विभुतोः उक्तरूपायुतसिद्धतया तयोः संयोगे लक्षणप्रसरस्य दुर्निवारत्वात् । आधार्याधारभूतानामित्युक्ती च न तत्वातिव्याप्तिः, विभुद्व्ययेषु आधार्याधारभावस्यास्त्वात् ।

उत्तरस्यानुगमः

द्वित्वविशिष्टद्वित्वाश्रयत्वम् अयुतसिद्धत्वम् । वैशिष्ठं च स्वतादात्म्य-स्वावच्छिन्नकालिक-सम्बन्धाभावच्छिन्नाधिकरणतावत्कालावच्छेद्यस्वाश्रयवृत्तिप्रतियोगिव्यधिकरणसम्बन्धाभावाभावत्त्वे-तदुभयसम्बन्धेन, अवच्छेद्यत्वान्तं स्वाश्रयवृत्तित्वे विशेषणम्, स्वाश्रयवृत्तित्वं च द्वितीयाभावे विशेषणम् ।

घटकपालगतद्वित्वं स्वात्मकद्वित्वेन विशिष्टं तत्र तत्त्वादात्म्यस्य तदवच्छिन्नकालिक-सम्बन्धाभावच्छिन्नाधिकरणतादघटकपालद्वयवत्कालावच्छेदेन तदाश्रये घटे कपाले च तयोः सम्बन्धाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य च स्त्वात् । तदित्थं द्वित्वविशिष्टद्वित्वाश्रयतया घटकपालयोरयुतसिद्धत्वम् ।

घटभूतलयोः नायुतसिद्धत्वम्, घटभूतलगतद्वित्वस्य द्वित्वविशिष्टत्वाभावात् । तयोः दूर-स्थितिदशायां सम्बन्धाभावस्य सत्त्वेन सन्निधिदशायामपि प्रतियोगिगणधिकरणस्य तदभावस्य घटभूतलद्वयवत्कालावच्छेदेन तयोरसत्त्वात् ।

भूतलघटाभावयोरपि नायुतसिद्धत्वम् । भूतले घटसत्त्वदशायां भूतलघटाभावयोः सम्बन्धाभावस्य सत्त्वेन भूतले घटासत्त्वदशायामपि प्रतियोगिगणधिकरणतदभावस्य भूतलघटाभावद्वयवत्काले तयोरसत्त्वेन भूतलघटाभावगतद्वित्वस्य द्वित्वविशिष्टत्वाभावेन तयोः उक्तसम्बन्धद्वयेन द्वित्वविशिष्टद्वित्वाश्रयत्वाभावात् ।

अथवाज्युतसिद्धत्वम्

ययोः सतोः अविनश्यदवस्थमेकम् अपराश्रितमेवावतिष्ठते तत्त्वम् । अविनश्यदवस्थत्वं च स्वप्रतियोगित्व-वाव्यवहितपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन ध्वंसविशिष्टत्वाभावः । घटो हि स्वनाशस्य अव्यवहितपूर्वक्षणे विनश्यदवस्थः, तत्र तदीयध्वंसस्य स्वप्रतियोगित्व-वाव्यवहितपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन विद्यमानतया ध्वंसविशिष्टत्वात्, स्वनाशस्य अव्यवहितपूर्वक्षणात् पूर्वक्षणेषु च अविनश्यदवस्थ-स्तदानीं तत्र स्वध्वंसाव्यवहितपूर्वत्वाभावेन उक्तसम्बन्धद्वयेन ध्वंसविशिष्टत्वाभावात् ।

अथवा स्वाश्रयकालपूर्वकालवृत्तित्वम् अविनश्यदवस्थत्वम् । घटः स्वध्वंसस्य अव्यवहितपूर्वक्षणे न अविनश्यदवस्थः, तस्य घटाश्रयकालपूर्वत्वाभावेन तदानीं स्वाश्रयकालपूर्वकालवृत्तित्वाभावाम् ।

कपालनाशेन विनश्यन् घटः कपालनाशोत्पत्तिक्षणे कपालमनाश्रित्यैवाज्ञतिष्ठते । अतोऽविनश्यदवस्थत्वं एकस्य अपराश्रिततयैवावतिष्ठमानत्वमुक्तम् । अविनश्यदवस्थत्वं घटे तदुत्पत्तेः पूर्वमपि वर्तते, तदानीं तस्यावस्थितेरेवाभावेन अपराश्रिततयैव अवस्थानं दुर्घटमिति ययोः सतोरित्युक्तम्, तथा च तदानीं कपालस्थैव सत्त्वं न घटस्येति ययोः सतोः मध्ये अनुत्पन्नघटस्य ग्रहणसम्भवेन न तदपेक्षया दोषावसरः ।

उक्तलक्षणस्यानुगमः

द्वित्वविशिष्टद्वित्ववद्वावत्वम् । वैशिष्ट्यच्च स्वतादात्म्य, स्वाश्रयवत्त्वोभयसम्बन्धेन । स्वाश्रयत्वा स्ववृत्तित्व, स्वविशिष्टवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यच्च स्वाश्रयत्व, स्वविशिष्टकालत्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन, काले स्ववैशिष्ट्यच्च स्वाश्रयत्व-स्वाश्रयकालपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन, व्यापकत्वं कालिकसम्बन्धेन ।

तथा हि द्वित्वविशिष्टद्वित्वं स्वात्मकद्वित्वेन विशिष्टं घटकपालगतद्वित्वम्, तदान् भावः घटः कपालश्चेति तदुभयमयुतसिद्धम् । घटकपालगतं द्वित्वं स्वात्मकेन । द्वित्वेन कथं विशिष्टमिति चेदित्यम्—

घटकपालगतं द्वित्वं स्वात्मकेन द्वित्वेन विशिष्टं, तत्र तस्य तादात्म्येन स्वाश्रयवत्त्वसम्बन्धेन च विद्यमानत्वात् । यथा स्वं द्वित्वं तदाश्रयो घटः, तद्वत्ता घटकपालगतद्वित्वेऽस्ति, द्वित्वस्य स्वाश्रये घटे वृत्तित्वात् स्वविशिष्टवृत्तित्वान्त्व । तथा हि स्वं घटः तद्विशिष्टः कपालः, तस्मिन् घटस्य स्वाश्रयत्वं स्वविशिष्टकालत्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन विद्यमानत्वात्, कपाले घटस्य

स्वाश्रयत्वं स्पष्टम्, स्वविशिष्टकालत्वव्यापकत्वं चेत्यम्—स्वं घटः, तद्विशिष्टः कालो विनश्यत्ता-कालातिरिक्तः सर्वो घटकालः, तत्र घटाश्रयत्वस्य घटाश्रयकालपूर्वत्वस्य च सत्वात् ।

अप्रेवमवधेयम्—काले स्ववैशिष्ट्यच्छिन्नामकतया उक्तं स्वाश्रयत्वं स्वाश्रयावच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयत्वरूपं वोध्यम् । अतः प्रलये घटस्यास्त्वेऽपि न क्षतिः, तत्र स्वाश्रयघटावच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाश्रयत्वस्याभावेन तस्य घटत्वविशिष्टकालत्वा-भावात् । स्वाश्रयावच्छेदेनेत्युक्तो प्रलयेऽपि घटत्वविशिष्टकालः स्यात् । तत्र च घटस्याभावेन घटघटत्वगतद्वित्ये द्वित्यविशिष्टत्वाभावाद् घटघटत्वयोरयुतसिद्धत्वं न स्यात् । भावत्वप्रवेशाद् घटाभावपटाभावयोनं अयुसिद्धत्वापत्तिः ।

अथवाऽयुतसिद्धत्वम्

अपृथक्कालत्वम्, अपृथग्देशत्वम् अपृथक्स्वभावत्वं वा ।

तत्र अपृथक्कालत्वं नाम पृथक्कालवृत्तित्वम्, तत्पृथक्कालत्वं च तदभाववत्कालत्वम् । घटो हि कपालाभाववतिः काले न तिष्ठतीति स कपालापृथक्कालतया कपालेनायुत-सिद्धः । यद्यपि कपालनाशाद् घटनाशस्थले कपालाभाववतिः कपालनाशोत्पत्तिक्षणे घट-स्तिष्ठतीति घटे कपालाभाववत्कालवृत्तित्वस्यैव सम्यक्ते तस्य कपालापृथक्कालत्वमनुपपत्तम्, तथापि कपालाभाववतिः काले स्वाश्रयावच्छेदेनानावृत्तित्वरूपस्य कपालापृथक्कालत्वस्य विवक्षणे नोक्त-दोषावसरः, कपालनाशोत्पत्तिकाले कपालस्यासत्त्वेन तत्र घटस्य स्वाश्रयावच्छेदेनावृत्तित्वात् । इत्थं च वत्वस्यापि घटापृथक्कालत्वं न प्रतिहन्यते, प्रलये घटत्वस्य सत्त्वेऽपि स्वाश्रयावच्छेदेनासत्त्वात् । सर्वेषां ब्रह्माण्डानां युगपत्खण्डप्रलयाभ्युपगमात् ।

ननु तथापि घटस्य घटत्वापृथक्कालत्वं नोपपत्तयते । घटत्वाभाववतः कालस्याप्रसिद्धत्वाद्विति चेत्, न, स्वाभाववत्कालनिष्पितस्वाश्रयावच्छेद्यवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्तदभाव-वत्वस्य तदपृथक्कालत्वरूपतया विवक्षितत्वात् । तथा च घटत्वाभाववतः कालस्याप्रसिद्धतया स्वाभाववत्कालवृत्तित्वस्य घटत्वव्यधिकरणसम्बन्धतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावस्य घटे सत्त्वेन तस्य घटत्वापृथक्कालत्वं निरावाधम् ।

न चें केवलान्वयितया तदभावस्य पटादावपि सत्त्वेन पटादेरपि घटत्वापृथक्काल-त्वापत्तिः स्यादिति वाच्यम्, आधारत्वाधेयत्वाभ्यतर, स्वाभाववत्कालवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वैदुभयसम्बन्धेन तद्वृत्तस्य तदपृथक्कालत्वरूपतया विवक्षितत्वात् । पटादौ घटत्वस्य द्वितीयसम्बन्धसत्त्वेऽपि आधारत्वाधेयत्वयोरन्यतरस्य तत्रासत्त्वेन उक्तोभय-सम्बन्धेन घटत्ववत्त्वाभावेन घटत्वापृथक्कालत्वापत्यसम्भवात् ।

घटे घटत्वस्य प्रथमसम्बन्धोपपत्तये अन्यतरगमे आधारत्वस्य घटत्वे तत्सम्बन्धोपपत्तये अन्यतरगमे आधेयत्वस्य प्रवेशः ।

ननु गगनघटाभावयोः सम्बन्धे ‘अपृथक्कालयोरसम्बन्धः समवायः’ इति लक्षणस्याति व्याप्तिः, उक्तापृथक्कालत्वस्य तयोरपि सत्त्वादिति चेत्र, उक्तापृथक्कालत्वकुक्षौ भावत्वस्यापि प्रवेशनीयत्वात् ।

न चैवमपि गगन-गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगितयोरपि मावत्वघटितोक्तापृथक्कालत्वस्य सत्त्वेन तयोः सम्बन्धेऽतिव्यासिरिति वाच्यम्, गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य गगनात्मकत्वे तयो-राधाराधेयमावस्यानुपपत्या, गगनत्वात्मकत्वे गगनत्वस्य शब्दाध्यत्वरूपतया अतिगौरवेण च गगनगतीकर्त्वरूपतया गगनगते तत्सम्बन्धे समवायत्वस्य सत्त्वेनेषापत्तेः ।

अथवा अपृथग्देशत्वम् अयुतसिद्धत्वम्

घटकपालयोरपृथग्देशत्वं च तादात्म्य, स्ववृत्थमावीयवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितानिस्थ-पितावच्छेदकतानिरूपितभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वान्यतर-सम्बन्धेन वस्तुविशिष्टत्वम् । अस्ति हि घटे स्वात्मकवस्तुविशिष्टत्वं तादात्म्येन, कपाले च घटे कपालनिष्ठवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन द्वितीयसम्बन्धेन ।

अथवा अभावविशिष्टत्वमपृथग्देशत्वम्, वैशिष्ट्यच्च स्वाश्रयत्व, रवनिष्ठाभावीयप्रतियोगि-तानिरूपितोक्तावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन । घटे कपालभिन्नवृत्रित्वाभावस्याधयतायाः कपाले च तदीयप्रतियोगितानिरूपितपरम्परीयावच्छेदकतायाः सत्त्वेन तयोरभावविशिष्टतयाऽपृथग्देशत्वम् ।

न च घटघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितयोरपि उक्तापृथग्देशत्वसत्त्वेन तयोः सम्बन्धे समवाय-लक्षणात्विव्यासिरिति वाच्यम्, घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया लाघवाद् घटत्वरूपतया घटत-सम्बन्धे समवायत्वस्यैव सत्त्वेनेषापत्तेः ।

न चैवमपि तदघटतदघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितयोः सम्बन्धेऽतिव्यासिरिति वाच्यम्, तदघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तदघटानुयोगिकसम्बन्धेन घटत्वरूपतया तदघटेन सह तत्सम्बन्धेऽपि समवायलक्षणस्येष्टत्वात् ।

अथवा अपृथक्स्वभावत्वम् अयुतसिद्धत्वम्

अत्र हि स्वभावोऽविनाभावः, स हि जातिव्यक्त्योः अपृथग्भूतः, तयोरेकां विना अन्यस्या असम्भवात् । नवेतद् अनित्यव्यक्तिस्थाने जातिव्यक्त्योः दुर्घटम्, घटाभावकाले प्रलये घटव्यक्तिं विनापि घटत्वजाते: सत्त्वात् । एवं तन्तुपटयोरपि नैतदुपपद्यते पटोत्पत्तेः पूर्वम्, तन्तूनां संयोग-नाशोत्तरं च पटं विनापि तन्तूनां सङ्घावादिति चेन्न, ययोः सतोः ब्रविनाभावः—आधाराधेय-भावेनैव वर्तनं तत्त्वस्य अपृथग्देशत्वरूपतया विवक्षितत्वात् । तथा हि घटघटत्वे यदा विद्येते, तदा ते आधाराधेयभावेनैव वर्तते, न हि वर्तमानो घटो घटत्वं न घत्ते, न वा घटत्वं वर्तमानं घटं नाश्रयते । एवमेव यदा पटो विद्यते, तदा स तन्तूनाधारीकृत्यैव तिष्ठति, तन्त्वोऽपि तं दधाना एव तिष्ठन्ति । नैषा स्थितिर्घटभूतलयोः, भूतलघटाभावयोर्वा, घटभूतलयोः सत्त्वेऽपि न नूनं तयोराधाराधेयभावः, घटस्यान्यत्राप्यवस्थितिसम्भवात् । भूतलघटमावयोर्विद्यमानतादशायामपि घटाभावस्यान्यत्र वर्तनसम्भवात् ।

न च घटस्य सत्त्वदशायां कालघटयोः आधाराधेयभावेनैव वर्तनात् तयोः सम्बन्धे सम-वायलक्षणमतिगच्छेदिति वाच्यम्, लक्षणे सर्वाधारतानियामकसम्बन्धातिरिक्तत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । समवाये मानम्

अमुमानमेव समवाये मूलभूतं मानम्, तच्च कार्यकारणभावाधाराधेयभावविशेष्यविशेषण-भावादिमुखेन प्रवर्तते । तथा हि पटस्तनुषु जायते, कपालादिषु न जायते, तन्त्रव्यव कपाला-

दिव्यपि पटोत्पत्तेर्वरणाय पटं प्रति तन्तुनां तादात्म्येन हेतुत्वं मन्यते, तथा चेदमनुमानं निष्प्रत्युहं पदमादधाति 'तन्तुनिष्ठातादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणतानिरूपितपटनिष्ठायंता किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाकार्यतावत् । घटप्रभृतीनि सर्वाणि कार्याणि कालिकसम्बन्धेन काले जायन्ते, न किमपि कार्यं कालिकसम्बन्धेन कालभिन्ने जायते, न वा कालिकभिन्नेन केनचित् सम्बन्धेन सर्वाणि कार्याणि काले जायन्ते । अतः कालिकसम्बन्धेन कार्यसामान्यं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन कालो हेतुर्मन्यते, तदेवं निर्दिष्टद्वात्तस्य निर्विवादतया तत्र कार्यतात्वे किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य गृहीतायाः व्याप्तेः वलादुक्तकार्यतात्मकपक्षे सिद्ध्यत् किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य वावेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वात्मकम् पर्यन्वस्यति ।

एवं पटस्तन्तुनाश्रयते, न कपालादीन्, 'तन्तुषु पटो न कपालादिषु' इत्येवमेव प्रत्ययात् । अतः 'तन्तुनिष्ठाधारतानिरूपितपटनिष्ठायंता किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाआवेयतात्वाद्, भूतलनिष्ठाधारतानिरूपघटनिष्ठासंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावेयतात्वत्, इत्यनुमानेन आवेयतायां सिद्ध्यत् किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वम् अतिप्रसङ्गाद्यनापादकसम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्ववाधेन समवायावच्छिन्नत्वरूपतया पर्यन्वस्यति ।

उक्तवदेव 'अहं सुखी' इति ज्ञानीया अहमात्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसुखनिष्ठप्रकारता किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना, प्रकारतात्वात्, पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितधूमनिष्ठासंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावद्, इत्यनुमानेनापि सिद्ध्यत् किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्ववाधेन समवायावच्छिन्नत्वरूपं प्रतिफलति ।

न च अवयवायविभावेनाभिमतेषु तन्तुपटादिषु, धर्मधर्मिभावेनाभिमतेषु घटघटत्वादिषु घटरूपादिषु च तादात्म्यसम्बन्धस्य स्वरूपसम्बन्धस्य वा स्वीकारेणापि उक्तानुमानानां सुघटत्वेन तद्वलेन समवायसाधनं दुःस्वप्नकल्पमिति वाच्यम्, अभिन्ने हेतुहेतुमद्भावाभावेन आश्रयाश्रितभावाभावेन धर्मधर्मिभावाभावेन च उक्तद्वन्द्वयोस्तादात्म्याभ्युपगमासम्भवात् ।

न हि कथितं पामरोऽपि एकमेव पदार्थं हेतुं कार्यं च मन्यते, समवेतस्याधारमावेयं चावबुध्यते, एकमेव धर्मधर्मिणं च स्वीकुरुते, कथं तर्हि कृतविद्यास्तथा स्वीकुर्युः । यदि एकस्मिन्नपि रूपभेदेन हेतुहेतुमद्भावाधारावेयभावादीनि उपपाद्यत्वेनाभिमन्येरन्, तदा याभ्यां रूपाभ्यां भेदकल्पनाताभ्यां तत्र तादात्म्यस्य स्वीकारानहंतया कथितदन्यं एव सम्बन्धः शरणीकरणीयः स्यात् ।

स्वरूपसम्बन्धेनापि समवायो नान्यथियतुं शक्यः, अवयविनां जात्यादिधर्माणां गुणादीनां च अनन्ततया तेषु सम्बन्धत्वकल्पनायां महागौरवात् ।

समवाय एकोऽनेको वा

समवायः समवेतुमहंतां समेषां पदार्थानामेक एव, पदार्थभेदेन भिन्नत्वे तु स्वरूपेणैव तेषां बृत्स्नापेक्षानिर्वाहसम्भवेन समवायकल्पनाया एवासम्भवात् । न चैवं पदार्थानां साङ्क्लयं दुष्प्रिहरं समवायस्यैकत्वे सर्वपदार्थानां समवायस्य सर्वत्र सत्त्वेन सम्बन्धसत्तायाः सम्बन्धिसत्तानियाभक्तया सर्वत्र सर्वपदार्था आपद्येरन् । तथा च द्रव्यगुणादीनां क्षितिजलादीनां रूपरसादीनां, गवाश्वादीनां देवनरादीनां, पशुमनुष्यादीनां स्त्रीपुरुषाणां च भेदो लुप्येत, इति चेत्त, तत्तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धस्यैव तत्तदाश्रयताया नियामकत्वोपगमेन कथितपत्यसम्भवाम् ।

अयं गावः—न हि तस्य सम्बन्ध एव तदाश्रयताया नियामकः, तथा सति घटभूतलयोः संयोगस्यैकतया स यथा घटे तथा भूतलेऽपि, इति भूतले घटसंयोगस्येव घटे भूतलसंयोगस्य सत्त्वेन भूतले घटाश्रयताया इव घटे भूतलाश्रयताया आपत्तेः । तदीयसम्बन्धस्य तदाश्रयताया नियामकत्वम्-मस्वीकृत्य तप्रतियोगिकत्वविदृष्टसम्बन्धस्य तदाश्रयताया नियामकत्वोपगमे तु नैप दोषः । ‘भूतले घटस्य संयोगः सम्बन्धो न तु घटे भूतलस्य’ इत्याद्यनुभवेन घटभूतलसंयोगे घटप्रतियोगिकत्वस्यैव मान्यतया घटे भूतलप्रतियोगिकसंयोगस्याभावेन न तत्र भूतलाश्रयताऽपत्तिः ।

तथा च यथा उक्तानुभववलेन एकोऽपि घटभूतलसंयोगः भूतलानुयोगिकधनप्रतियोगिक एव, न घटानुयोगिकभूतलप्रतियोगिकः, तथैव ‘द्रव्येषु द्रव्यत्वस्य समवायः सम्बन्धो न गुणादिषु’ इत्यानुभववलेन समवाये द्रव्यानुयोगिकद्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वमेव न गुणाद्यनुयोगिकद्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वमिति गुणादिषु द्रव्यत्ववत्तानियामकसम्बन्धाभावेन द्रव्यत्वरहिततया एवमेव द्रव्यादीनां गुणत्वादिरहिततया न पदार्थसाङ्क्लयंम् ।

न च दृष्टान्तदार्थान्तिकयोर्वैषम्यं यतो घटभूतलयोः संयोग उक्तानुभववलेन घटप्रतियोगिक एव न भूतलप्रतियोगिक इति भूतलप्रतियोगिकसंयोगस्य घटेभावेन न तस्य भूतलाश्रयाऽपत्तिः, परं समवायस्यैकतया यः समवायो द्रव्यत्वप्रतियोगिकः, स एव गुणत्वादिप्रतियोगिकोऽपि, अतो द्रव्ये द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायस्येव गुणत्वादिप्रतियोगिकसमवायस्यापि सत्त्वेन द्रव्यस्य गुणत्वाद्यापत्तिः तुल्यन्यायेन गुणादीनां द्रव्यत्वापत्तिश्च दुर्निवारेति वाच्यम्, यत्र ययोद्रव्ययोरेक एव संयोगः परस्परप्रतियोग्यनुयोगिकः, तत्र स्वप्रतियोगिकसंयोगस्य स्वस्मिन्नपि सत्त्वेन स्वस्य स्वाश्रयत्वापत्तिवारणाय यत्सम्बन्धे यदनुयोगिकत्वावच्छेदेन यत्प्रतियोगिकत्वं तप्रतियोगिकत्सम्बन्धस्तत्रैव तदाश्रयताया नियामक इति नियमस्याभ्युपेयतया पदार्थसाङ्क्लयापत्त्यसम्बवात्, समवाये द्रव्यानुयोगिकत्वावच्छेदेनैव द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वस्य गुणाद्यनुयोगिकत्वावच्छेदेनैव गुणत्वादिप्रतियोगिकत्वस्य सत्त्वेन गुणादिषु द्रव्यत्वाश्रयताया द्रव्येषु गुणत्वाद्याश्रयतायाश्चानापत्तेः ।

समवायः प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षो वा

घटाकाशयोः संयोगस्य प्रत्यक्षत्ववारणाय न्यायमते सम्बन्धप्रत्यक्षे सम्बन्धद्वयप्रत्यक्षं कारणं मन्यते, वैशेषिकमते च यावदाश्रयप्रत्यक्षं कारणं मन्यते । तथा च न्यायमते संसर्गंतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति स्वविषयानुयोगिकत्वं, स्वविषयप्रतियोगिकत्वोमयसम्बन्धेन प्रत्यक्षं कारणम् । **घटभूतलयोः** प्रत्यक्षमुक्तसम्बन्धद्वयेन घटभूतलयोः संयोगे तिष्ठतीति तत्र घटबद भूतलमिति प्रत्यक्षं संसर्गंतासम्बन्धेन जायते । घटाकाशसंयोगस्थले च घट एव प्रत्यक्षो नत्वाकाशः, अतस्तत्र घटाकाशसंयोगे उक्तोमयसम्बन्धेन प्रत्यक्षस्याभावात् तत्र संसर्गंतासम्बन्धेन प्रत्यक्षापत्तिः ।

नन्वेवमपि यः संयोगः परस्परप्रतियोग्यनुयोगिकः, तस्यैकसम्बन्धमात्रप्रत्यक्षतोऽपि प्रत्यक्षापत्तिस्तत्र एकसम्बन्धमात्रप्रत्यक्षस्यैवोक्तोमयसम्बन्धेन सत्वादिति चेन्न, स्वनिरूपितविषयतावत्त्वसम्बन्धेन सम्बन्धप्रत्यक्षस्य कारणत्वोपगमेन दोषाभावात्, विषयतावत्ता च स्वाश्रयानुयोगिकत्वं, स्वाश्रयविशिष्टाण्ड्यञ्च स्वभिन्नत्वं, स्वनिरूपकप्रत्यक्षनिरूपितविषयतावत्त्वोमयसम्बन्धेन । तथा चोक्तसंयोगस्य एकसम्बन्धमात्रप्रत्यक्षतो न

प्रत्यक्षापत्तिः, तत्प्रत्यक्षस्य द्वितीयसम्बन्धेन तत्राभावात् । स्वस्मिन् स्वाश्रयवैशिष्ट्यस्य स्वभिन्नत्वाभावेन, स्वभिन्ने च तदप्रत्यक्षत्वे स्वनिरूपकप्रत्यक्षनिरूपितविषयत्वाभावेनाविद्यमानतया तत्संयोगप्रतियोगिनि स्वाश्रयविशिष्टत्वाभावात् ।

न चैव भिन्नाभ्यां घटभूतलप्रत्यक्षाभ्यां घटभूतलयोः संयोगस्य प्रयक्षं न स्यात्, घटप्रत्यक्षस्य भूतलप्रत्यक्षस्य चोक्तोभयसम्बन्धेन तयोः संयोगे सत्त्वादिति वाच्यम्, स्वविषयानुयोगिकत्वसम्बन्धेन स्वनिरूपितविषयप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन च प्रत्यक्षस्य पृथक् पृथक् कारणत्वास्वीकारेण दोषाभावात् ।

किं वा स्वाश्रयानुयोगिकत्वं, स्वाश्रयभिन्नप्रत्यक्षीयविषयतावत्प्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन स्वनिरूपितविषयतावत्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षस्य कारणत्वाभ्युपगमेन दोषाभावात् ।

एवं च रूपघटाद्योः समवायस्यापि प्रत्यक्षत्वमुपपद्धते तत्र रूपटादिप्रत्यक्षस्योक्तोभयसम्बन्धेन सत्त्वेन संसर्गतासम्बन्धेन तत्र प्रत्यक्षोत्पत्ती वाधकाभावात् । तदित्थं न्यायमते समवायः प्रत्यक्षः ।

वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्षः, यतो हि तन्मते घटाकाशसंयोगादीनां प्रत्यक्षवारणाय सम्बन्धप्रत्यक्षे सम्बन्धस्य यावदाश्रयाणां प्रत्यक्षं कारणम् । तच्च स्वनिरूपितसंसर्गतात्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयाश्रयत्वव्यापकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्ववृत्तित्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षं कारणमित्येवं रूपम् । तथा च घटाकाशसंयोगनिष्ठसंसर्गतायां तदाश्रयस्य संयोगस्याश्रये आकाशे विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षस्यासक्त्या तस्यां स्वाश्रयाश्रयत्वव्यापकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्ववृत्तितासम्बन्धेन प्रत्यक्षस्यासत्त्वेन न तत्र स्वनिरूपितसंसर्गतात्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षापत्तिर्मवितुमहर्षा, इति फलतया घटाकाशसंयोगस्य न प्रत्यक्षम् ।

ननु घटाकाशसंयोगादीनां प्रत्यक्षवारणाय न्यायमतोक्तकार्यकारणभावस्यैव लाघवात् स्वीकरुं मुच्चितत्वेन वैशेषिकोक्तः कार्यकारणभावो न समीक्षीन इति चेन्न घटपटाकाशानां परस्परप्रतियोग्यनुयोगिकसंयोगाभ्युपगमे घटपटयोः प्रत्यक्षमात्रो न्यायमते तत्संयोगस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः । वैशेषिकोक्तकार्यकारणभावे तु न तदापत्तिः, घटपटयोः प्रत्यक्षस्य उक्तसंयोगाश्रय आकाशे विषयतासम्बन्धेनासत्त्वेन तत्प्रत्यक्षे उक्तसंयोगनिष्ठसंसर्गतायाः स्वाश्रयाश्रयत्वव्यापकत्वसम्बन्धेनाविद्यमानतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्ववृत्तित्वसम्बन्धेनोक्तप्रत्यक्षस्य तत्संयोगनिष्ठसंसर्गतायामसत्त्वेन तत्र स्वनिरूपितसंसर्गतात्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षोत्पत्तेरापादयितुमशक्यत्वात् ।

एवं च समवायस्यैकतया तश्चिन्नसंसर्गताया आश्रयस्याश्रये गगनादौ कस्यापि प्रत्यक्षस्य विषयतासम्बन्धेनासत्त्वेन तस्याः क्वापि प्रत्यक्षे स्वाश्रयाश्रयत्वव्यापकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तत्संसर्गतायामसत्त्वेन न तत्र स्वनिरूपितसंसर्गतात्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षोत्पत्तिः सम्भवेति वैशेषिकमते समवायोऽप्रत्यक्ष एव ।

उभयोः मतयोः समवायस्य प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षस्वकृतविशेषादेव समवाये विप्रतिपश्चान् प्रतिन्यायमते गुणक्रियादिविशिष्टवुद्दिविषयतया समवायानुमानम्, वैशेषिकमते च गुणक्रियादिविशिष्टप्रत्यक्षहेतुतया समवायानुमानम् । तथा हि न्यायमते गुणक्रियादिविशिष्टवुद्दिः, विशेष्यविशेषण-

सन्वन्धविपया, विद्याएवुद्दित्वात्, 'दण्डी पुरुषः' इतिविशिष्टुद्विवद् इत्याच्यनुमानप्रयोगः; वैशेषिक-
मते च गुणक्रियाविविशिष्टप्रत्यक्षप्रमा विशेषविशेषणसम्बन्धहेतुका, 'दण्डी पुरुषः' इति प्रत्यक्ष-
प्रमावदित्याच्यनुमानप्रयोगः ।

ननु वैशेषिकमते 'रूपी घटः' इति प्रत्यक्षस्य समवायाविपयकत्वे तत्र रूपनिष्ठप्रकारतायां
समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यासत्त्वेन प्रकारतायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वनियममङ्गः 'समवायेन रूपा-
भाववान् घटः' इति बुद्धी तस्य प्रतिवन्धकत्वानुपपत्तिश, तत्प्रतिवन्धकतावच्छेदकस्य समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्य तत्रासत्त्वादिति
चेन्न, गुरुमते शुक्ती रजतव्यवहारप्रवर्तकज्ञानस्थाने 'इदमिति, रजतमिति' भिन्नज्ञानीयविपयतयोरपि
निरूप्यनिरूपकभावमुपगम्य यथा इदमाकारज्ञानस्य रजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदत्त्वावच्छिन्न-
विशेष्यताकत्वं स्वीकृत्य इदमर्थं रजतार्थप्रवृत्तिजनकत्वमुपगम्यते, तथैव 'रूपी घटः' इति
प्रत्यक्षीयरूपनिष्ठप्रकारतायां तत्प्रत्यक्षेऽभावसमानेनापि तत्त्वमित्तभूतेन समवायेनावच्छिन्नत्वमभ्युप-
गम्य तस्य घटे रूपाभावबुद्धेः प्रतिवन्धकत्वस्य प्रकारतायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वनियमस्य
चोपपादनसम्भवात् ।

न च 'रूपी घटः' इति प्रत्यक्षान्यबुद्धिप्रकारतायां समवायावच्छिन्नत्वं समवायनिष्ठसंसर्गांता
निरूपितत्वम् उक्तप्रत्यक्षीयप्रकारतायां चान्यादृशं, तत्र समवायस्य संसर्गविधयाऽमानेन तादृश-
प्रकारतायां समवायनिष्ठसंसर्गांतिरूपितत्वस्यासम्भवात् । तथा च 'रूपी घटः' इति प्रत्यक्ष-
तदायतथाविधनिश्चयसाधारणं च प्रतिवन्धकत्वं न स्यादिति वाच्यम्, 'रूपी घटः' इति प्रत्यक्षीय-
प्रकारतायाः सम्बन्धानवच्छिन्नत्वे समवायसम्बन्धान्यसम्बन्धानवच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नप्रकारता-
कघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेन तदुभयबुद्धिसाधारणप्रतिवन्धकत्वस्य वत्तुं शक्यत्वात् ।

न च तथापि प्रकारतायां संसर्गांतानिरूपितत्वनियममङ्गप्रसङ्गोऽपरिहार्यं एवेति वाच्यम्,
वैशेषिकः तत्त्वियमस्यानभ्युपगमात् ।

समवायः स्वतः सम्बद्धः

ननु रूपघटाद्योः सम्बन्धः समवायश्चेत् कल्प्यते तर्हि ताभ्यां सह तस्य सम्बन्धो
नूनमभ्युपेयः, अन्यथा ताभ्यां स्वयमसम्बद्धः स तयोः सम्बन्धं कथं कुर्यात्, न हि यः स्वयं येन
असम्बद्धः, स कञ्चिदन्यं तेन सम्बद्धं कर्तुं प्रभवति, अन्यथा ह्लदेन असम्बद्धोऽपि वह्नेः संयोगस्तेन
वह्मपि योजयेत् । स च सम्बन्धो यदि ततोऽन्यस्तदा तस्याप्यन्यसम्बन्धसापेक्षतया अन्यसम्बन्ध-
स्यापि तस्येवान्यसम्बन्धसापेक्षतयाज्ञनवस्था स्यात् । यदि च समवायः सम्बन्धान्तरमनपेक्ष्य
स्वयमेव सम्बन्धिभ्यां सम्बद्धस्तदा रूपघटाद्योः सम्बन्धिनोरपि तस्येव स्वयमेव मिथः सम्बद्धत्व-
सम्भवेन समवायो निरवकाश इति चेन्न, समवायस्य स्वग्राहकप्रमाणेन सम्बन्धिभ्यां स्वतः
सम्बद्धतयैव सिद्धेः । यदि स रूपघटाद्यात्मकसम्बन्धिभ्यां सम्बन्धान्तरेणव सम्बद्ध्येत्,
असम्बद्धो वा भवेत्तदा प्रथमेऽनवस्थाऽपादकतया द्वितीये च तयोः सम्बन्धनेऽसमर्थतया स्वीय-
मस्तित्वमेव न लभेत, अतो यत्प्रमाणं समवायं साधयति, तत् तं स्वसम्बन्धिभ्यां स्वतः सम्बद्धमेव
साधयति, अतस्तत्कल्पनायां नानवस्थाऽपत्तिनं वा रूपघटाद्योः सम्बन्धकत्वानुपपत्तिः ।

न चैवं समवायस्येव रूपादेरपि स्वत एव घटादिसम्बद्धत्वं स्यादिति समवायकल्पना निष्ठयोजनेतिवाच्यम्, यद वस्तु धर्मग्राहकप्रमाणेन यत्सम्बद्धतयैव सिद्ध्यति, तस्यैव सम्बन्धान्तरं विना स्वतः सम्बद्धत्वस्त्रीकारात् । यच्च यत्सम्बद्धतयैव न सिद्ध्यति, किन्तु स्वतन्त्रतया सिद्ध्यति, तस्य सम्बन्धान्तरापेक्षयैव स्वसम्बन्धिसम्बद्धत्वकल्पनाया न्याय्यत्वात् । तथा च यथा ज्ञानस्य सविषयकत्वनियमेन तत् स्वाधिकया 'घटं जानामि' इत्यादिप्रतीत्या घटसम्बद्धतयैव सिद्धतया सम्बन्धान्तरं विनैव घटसम्बद्धं भवति, तथैव समवायस्यापि स्वग्राहकप्रमाणेन रूपघटाद्यात्मक-सम्बन्धिसम्बद्धतयैव सिद्धतया सम्बन्धान्तरं विनैव सम्बन्धिसम्बद्धता युक्ता ।

तन्त्वादिः पटादिभिः, पटादिर्वा तन्त्वादिभिः: सम्बद्ध एव स्वग्राहकप्रमाणेन न सिद्ध्यति तन्तुपटादिभिः: चक्षुषः साक्षात्सम्बन्धसम्भवेन मिथोऽसम्बद्धयोरपि तयोश्चक्षुषा ग्रहणसम्भवात् । अतस्तयोर्मिथः सम्बद्धत्वं घटभूतलयोरिव सम्बन्धान्तरामपेक्षयैव भवितुमर्हति, न स्वतः ।

घटाद्यमावोऽपि भूतलाद्यात्मना येन केनचिद अधिकरणेन सम्बद्ध एव चक्षुषा गृह्णते तेन सह अधिकरणद्वारैव चक्षुषः सञ्चिकर्पसम्भवात् । अतः सोऽपि सम्बन्धान्तरमनपेक्षयैव स्वत एव स्वाधिकरणेन सम्बन्ध्यते ।

ननु गुणादिकमपि द्रव्यद्वारैव चक्षुषा सञ्चिकप्यतेऽस्तस्यापि द्रव्यसम्बद्धतयैव ग्रहणेन तदर्थंमपि समवायो नापेक्ष्येतेति चेन्न, परस्परासम्बद्धतया चक्षुषा सम्भवद्ग्रहणानां तन्तुपदादीनां सम्बन्धतया समवायसिद्धेरावश्यकतया तेनैव द्रव्येण गुणादीनां, व्यक्तिभिः जातीनां सम्बद्धत्वाभ्युपागमस्य लाघवेन युक्तत्वात्, अन्यथा अनन्तगुणादिस्वरूपे सम्बन्धत्वकल्पनायां महागौरवं स्यादिति कृतमन्त्र लघी निवन्धे विस्तारेण ।

विश्वारा भारतीया संस्कृतिः

प्रो० करुणापतित्रिपाठी

भू० पू० कुलपति:,

सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

❀ ❀ ❀

विदितमेव तत्रभवतां श्रीमतां प्राचीनसंस्कृतिसमुपासकानां यत् भारतस्य पुरातनी संस्कृतिः वैदिकचिन्तनधाराराऽधारभूता । सा निरन्तरं वैदिककालादारभ्याद्य यावद् परम्परानुसारिणी सत्यपि गत्वरतां परिपूष्णाति । जानन्त्येव विद्वांसः गंस्कृत्या अस्याः प्रकृतिवर्तते यत् सा न स्थिरा, अपि तु निरन्तरं देशकालानुसारिणी गतिशीलतामाधृत्य पुरो धावति । तत्र या काचिद् गतिपरिपन्थिनी रूढिस्तामपहाय जीवनदायिनीं गत्वरीं भावनामादाय नदीधारेवाग्रसरति । अतः स्थूलरूपेण विभिन्ना दृश्यमानाऽपि साङ्गतःप्रेरणादृष्ट्याऽभिन्नैव । विस्तरेणात्र कथनस्याशयो यद् भारतीया संस्कृतिः सर्वदा गतिमती, न खलु कदापि निर्जीवजडतत्त्वानाभिवगतिहीना, स्थिरा, एकरूपा च । तथा चोक्तमाथवंणश्च तौ—

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्याः,
त्वं विभवि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः ।
तदेमे पृथिवि पञ्च मानवाः,
येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्यः ।
उद्यन्तस्यो राज्ञभिरातनोति^३ ॥

संस्कृतशब्दस्य ऋग्वेदसंहितायाम्^२, यजुर्वेदसंहितायाम्^३, परवर्तिवाङ्मये च प्रयोगो हृश्यते । संस्कृतिशब्दस्य च सर्वतः प्राथमिकः प्रयोगः शुक्लयजुर्वेदसंहितायां दृष्टचरः । तद्यथा—

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम ।

सा प्रथमा संस्कृतिविश्ववारा स प्रयमो बरुणो मित्रोऽग्निः^४ ॥

एवमेव ऐतरेयब्राह्मणेऽपि संस्कृतिशब्दस्य व्यवहारोऽस्ति श्रेयसे कल्प्यते । तद्यथा—‘आत्मसंस्कृतिवै शिल्पानि...’^५ इति ।

शुक्लयजुर्वेदसंहितायां प्रयुक्तस्य संस्कृतिशब्दस्याद्युनिकसंस्कृतिशब्दादभिन्नोऽर्थः । प्रयमसंस्कृतिशब्दस्य प्रयोगविषये शुक्लयजुर्वेदसंहिताभाष्यकारयोः—उच्चट-महीधरयोः मिथो निबंधने

१. अथवंवेदः—७।१५ ।

२. ऋ० सं० ५।७६ ।

३. श० य० ४।३४ ।

४. श० य० ७।१४ ।

५. ऐ० व्रा० ६।५।१ ।

भेदोऽवलोक्यते । आचार्योऽवटमतेन 'संस्कृतिः' इति पदस्यात्र सत्कारोऽर्थः^१ महीधराचार्यमतेन संस्कारोऽर्थः^२ । आधुनिकसन्दर्भप्रयुज्यमानसंस्कृतिशब्दविषये पश्चाद् विचारयिष्यते ।

संस्कृतिशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तु पाणिनीयव्याकरणानुसारिणी—'सम्परिभ्यां करोती भूषणे'^३ इति सूत्रेण सुट् प्रत्ययपूर्विका क्रियते । तथा च व्याख्यायि भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्त-कीमुद्याम्—'सम्परिभ्यां करोती भूषणे च सुट् स्यात्, भूषणेऽर्थं'^४ इति । संस्कार-संस्करण-शब्दावपि किलैतत्सूत्रद्वारारेव व्युत्पन्नेते । न्याय-मीमांसादिदर्शनेषु च संस्कारशब्दस्य विविधाः प्रवृत्ति-निमित्तभूता अर्था ऊरीकृताः ।

एवं पूर्वोक्तपाणिनिसूत्रानुसारेण—संस्कृत-संस्कृतिसंस्कार-संस्करणप्रभृतिपदानां मूलभूता प्रकृतिः एकैव; प्रत्ययास्तु भिन्ना भिन्नाः । एतेनायाति यद् दार्शनिक-धार्मिक-आध्यात्मिक-आचारिकादिजीवनवर्तनधारायाः संस्कारेण यथा परिष्कृतिः क्रियते, यथा च मानवस्य पुरुषार्थ-चतुष्यसम्बन्धं जीवनवर्तनं कालुष्यरहितं माङ्गलिकं च जायते, सा 'संस्कृतिः' इति ।

साम्प्रतं संस्कृतिशब्दस्य सन्दर्भविषये यः प्रयोग आधुनिकीषु भाषासु आधुनिकेऽर्थं क्रियते, स शब्द आङ्ग्लभाषाप्रयुक्तस्य 'कल्चर' शब्दस्य भाषान्तररूपः, इति नास्त्यत्र सन्देहः । इत्थञ्चायाति यत् कल्चरशब्दापरपर्यायभूतो वर्तमानसंस्कृतिशब्दस्य प्रयोग इति प्रतिपादनं समीचीनतरम् ।

परन्त्वत्रेकमवधेयम्—सम्प्रति लोके आङ्ग्लकल्चरशब्दार्थं प्रयुज्यमानस्य संस्कृति-शब्दस्य व्याख्यायां मिथो विवदन्ते वादरसिका विद्वांसः । एवमूतस्य तस्य परिभाषा, लक्षणं वा नाद्यापि अव्याप्तिव्याप्त्यसम्भवदोषत्रयशून्यं परिदृश्यते । आङ्ग्लभाषीयकल्चरशब्दोऽपि कृषिविज्ञान-रसायनविज्ञान-चिकित्साविज्ञान-इतिहासपुरातत्त्व-राजनीतिप्रभृतिषु विविषेषु सन्दर्भेषु विभिन्नार्थवोधको दृश्यते^५ । आङ्ग्लकोशेषु विश्वकोशेषु च तस्यार्थविस्तरो द्रष्टव्यः ।

ऐतिहासिक-धार्मिकादिसन्दर्भेषु या विविधा व्याख्याः 'कल्चर' शब्दस्य कृताः सन्ति, ताम्यो द्वित्रा अधोनिर्दिश्यन्ते । केचन विद्वांसः प्रतिपादयन्ति यद् या खलु जीवनधारा देशे राष्ट्रे वा मानवानामन्तवैर्हित्य संस्करोति, परिष्करोति, अथ च जातीय-देशीय-राष्ट्रिय-विचाराचारात्

१. 'प्रथमा 'संस्कृतिः' । स प्रथमः सोमसत्कारः क्रियते……सा विश्ववारा संस्कृतिः'—(उब्बटभाष्यम्-शु० य० ७।१४) ।

२. 'सा प्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते, इन्द्रार्थं क्रियत इत्यर्थः ।……सा विश्ववारा संस्कृतिः'—(महीधरभाष्यम्-शु० य० ७।१४) ।

३. अष्टाव्यायी-६।१।३७ : ४. तदेव-सिद्धान्तकीमुदी ।

५. 'Whilst culture is concerned with every aspect of life—material, intellectual and spiritual—it should not be one-sided since the spiritual works and can only work through mind and body, its aim being spiritual development. Sir John Woodruffe—(Is India Civilized ? P. 44).

परिव्याप्तोति, सा संस्कृतिरिति^१ । अन्ये च वदन्ति यद् वौद्धिक-नैतिक-धार्मिक-सामाजिक-मावनाः, परिष्कृता विचाराचाराश्च यथा व्यक्तीक्रियन्ते, सा संस्कृतिः^२ । इतरेषां मतेन च मावनात्मकाक्रियात्मकापद्वयोश्च द्वन्द्व-विरोधादिपरिहारपुरस्सरं मानवस्यान्तरज्ञवहिरज्ञकमं-मनसोः सामञ्जस्यकारिणी मूलधारा संस्कृतिरेव^३ । अपरेषां मतेन च समाजगतज्ञान-विज्ञान-मानसबोध-सदाचारादीनां यथा संश्लिष्टा अभियोजना विधीयते यथा च समाजगतज्ञान-विज्ञान-विश्वासमूलादिमूला जीवनवत्तनशैली समन्विता भवति, सा शक्तिधाराखण्डा गत्वरी परम्परा संस्कृतिः । किं बहुनां इत्थेव विभिन्नानि लक्षणानि परिमापा वा शताधिका लक्ष्यन्ते । परन्तु सर्वत्र साक्षात्परम्परया प्रत्यक्षतः परोक्षतो वा प्रत्यभिज्ञायते यत् संस्कृतिर्मित्रः पदार्थः, सम्यता च भिन्नः पदार्थं इति ।

सम्यताया धनिष्ठतरः सम्बन्धो वाह्याचार-व्यवहारादिभिर्युज्यते, संस्कृतेथान्तरिक-वौध-विचार-संस्कार-परिकार-परम्परादिभिः समं भवति । सा च संस्कृतिर्गत्वरी, परिवर्तनं-शालिनी, प्राणदायिनी, सत्त्वरूपा तत्त्वतः किलकाङ्गिपि वाहूदेश-कालानुरूपानेकत्वधारिष्यखण्डा प्राणरूपधारैव^४ ।

इत्थं सर्वेषां मुख्यानां संस्कृतिलक्षणानां समन्वयेन लक्षितुं शक्यते यद् याऽन्तरात्मक-मानसिकविचारधारा वाह्यजीवनप्रेरणादायिनी शक्तिरूपा धर्म-दशनेतिहास-कला-विज्ञानादि-सञ्चालिका, देशकालानुगामिनी विचाराचारसञ्चारिका राष्ट्रियचेतना वोधरूपा शक्तिः, सैव संस्कृतिः । तस्याश्च यथार्थतत्त्वावबोधार्थं वाह्यहृष्टेरपेक्षयाऽभ्यन्तरस्योधेतना मुख्यतरा । एवम्भूता चेतनैव मानवजाते: समग्रोत्कर्षविधायिनीत्वेन पुरस्कृत्यते । संस्कृत्या तत्त्वे प्राकृतजीवने साम-ञ्जस्यस्थापनपुरस्सरं तत्राभ्यात्मिकाः कलात्मकाश्च गुणा उद्घाव्यन्ते ।

पूर्वं प्रतिपादितं यत् संस्कृति-सम्यतयोर्मध्ये परस्परं महृदन्तरम् । जानन्त्येव संस्कृतज्ञा यत् सम्यशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तु ‘सभायां साधुः’ इति । सम्यताशब्दस्य च व्युत्पत्तिः ‘सम्यानां भावः’ इति । एतेन सम्यताया अर्थस्तु स्वकालीनसामाजिकविशिष्टाचारादिरूप इति परिमापितुं पार्यते । तत्र सम्यतायाः सम्बन्धो जीवनस्य वाह्यसामाजिकविशिष्टाचार-विधि-नियंत्रं प्रभृतिभिः विशेषणेण युज्यते । फलितार्थंहेणेत्र निर्दोर्सितुं शक्यते यत् सम्यतायां समकालिका वाह्य-सम्बन्धप्रचुराश्च गुणभूयस्त्वेन परियुष्णन्ति ।

उपरिषद् परिमापितं यत् संस्कृतिः, सांस्कृतिकचेतनाधारा वा न कालविशेषप्रतिबद्धा, अपि तु सा सनातनी, चिरन्तना, पुरातना सत्यपि नवीना । अपि च सा वाह्यविशिष्टाचाराद्यपेक्ष-याज्ञतःपरिकार-संस्कार-शालीनतादिभिः निकटतमा ।

भारतीयसंस्कृतिर्यदपि धर्मार्थंकाममोक्षपुरुषार्थं चतुर्थचेतनाधारासंश्लिष्टा सत्यपि मूलत आध्यात्मिकी, आत्मिकी वा । तत्र जीवने आवश्यकयोरथंकामयोरूपरि शक्तिसन्तुलनरूपेणा-

१. म००० गोपीनाथकविराजः, (भारतीय संस्कृति और साधना—पू० २११) ।

२. श्री दा० सातबलेकरः, भारतीय संस्कृति—पू० २५ ।

३. डॉ० राधाकृष्णन्—(धर्म-तुलनात्मकदृष्टि में—पू० ८८) ।

४. द्रष्टव्यम्—संस्कृति संगम—पू० १९—आचार्यक्षितिमोहनसेनकृतः ।

निवार्यंतो धर्मनियन्त्रणं परमावश्यकम् । यतो हि—'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शास्त्रिति' इति दिशाऽथंकामी यथा निमंर्यादी न भूयास्ताम्, तदर्थं तयोरूपरि धर्मंर्यादा स्थापनीयेति । उक्तं च भगवता कृष्णेन श्रीमद्भूगवद्गीतायाम्—

व्याययतो विषयान् पुंसः सज्जस्तेषूपजायते ।
सज्जात् सञ्चायते कामः कामात्कोषोऽभिजायते ॥
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति^१ ॥ इति ।

अर्थाद् विषयसज्जानुष्यानेन क्रोध-सम्मोहकामानां परम्परा समुद्भवति, ततश्च स्मृतिभ्रंश-बुद्धिनाशी जायेते । दुष्परिणामतश्च प्राणी विनाशमुपगच्छति । अतो धर्मनियन्त्रिताम्याम्, सज्जरहिताम्याम्, कर्त्तव्यपालनायैव कृताभ्यां कामार्थम्यां व्यवहारेण मनुष्यश्चिरबुद्धित्वम्, स्थितधीत्वं चाप्नोति । धर्मंशात्र न सङ्कुचितदृढ्या ग्राह्यम्; अपि तु धर्मलक्षणोपेतः शाश्वतिकः स्वधर्मो ग्राह्यः । शाश्वतिकथं धर्मो यथा मनुसंहितायां निरूपितः—

धृतिः क्षमा दमोऽस्त्व्येषं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीविद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्^२ ॥

स्व-स्वधर्माचरणे भगवता कृष्णेनापि निर्दिष्टम् । तद्यथा—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धं यथा विन्दति तच्छृणु^३ ॥

इत्थच्च धर्मनियन्त्रितावथंकामी निःश्रेयसमार्गगमिनौ संस्कृतेराध्यात्मिकतामेव (आत्मिकतामेव) प्रकाशयतः ।

मारतीय संस्कृतेः, विशेषतश्च हिन्दूसंस्कृतेः प्ररोह ऋग्वेदिकसंस्कृतावुपलभ्यते । सा च संस्कृतिः काममाधुनिकपाश्चात्यविद्वद्भृः मूलार्थं संस्कृतिप्रभवेति मन्यते; परन्त्वत्र विडम्बनैषा वर्तते यद् मूलार्थं संस्कृतेवाऽमयप्रमाणितं यादृशं सुसंशिलष्टं संघटितच्च रूपम्, ऋग्वेदसंहितायां लभ्यते, तादृशं स्वरूपमन्यत्र कुत्रिचिदपि दृष्टिगोचरी न भवति ।

प्रसज्जतश्चात्रेदमपि विचारकोटिमारोहति प्रश्नो यत् पुरातनपारसीयानां जेन्द्रावेस्तात्य-धर्मंग्रन्थस्य निर्माणिकालो निःसंदिग्धरूपेण ऋग्वेदसंहिताकालतः पञ्चाद्वर्ती^४ । अन्यत्र च प्राप्तावशेषः, इतस्ततो विश्वद्वृक्षिलितपुरातात्त्विकोपकरणेश्च मूलार्थं संस्कृतिकलेवरस्य खण्डिता प्रतिमा विनिर्मायते । अतो मूलार्थं संस्कृतेः सुघटिता प्रतिमा ऋग्वेदसंहिता प्राप्ततत्त्वाधारभूता । ऋग्वेद-संहिता-ग्राहणारप्यकोपनिषत्सु उत्तरवर्तवैदिकवाङ्मयेषु शनैः शनैः याज्ञिक-कर्मकाण्डीयसम्भावनोपेक्षया याज्ञिकाब्यात्मिकविचारधाराया विशेषः प्ररोहः समेधमानो दृश्यते ।

१. श्रीमद्भूगवद्गीता—२।६२-६३ ।

२. मनुस्मृतिः—६।९२ ।

३. श्रीमद्भूगवद्गीता—१।८५ ।

४. द्रष्टव्यम्—The history of Indian Literature P. 36-37—by A. weber,

अथवैदसंहिताप्रामाण्येन प्रतिपादितुं प्रमवामो यद् आदिकालत एव भारतवर्षे नैगमिक-वैदिकेतरविचारपरम्परा: प्रचलिता आसन, यामु च आगमिक-तान्त्रिकक्रियापारा: लोकसंस्कृत-मूला: आदिवासिसावर्त्यवन्यजनजीवनवर्तनानुसारिण्यो भावनाधारा: प्रादूरभवन् ।

एकादशोपनिषत्कालानन्तरच्च विविधमारतीयास्तिक-नास्तिकदर्शनानां क्रमशः उद्भवो
वभूव । जैन-बौद्ध-लोकायतिक-चार्वाकादीनामपि मतानि अस्मिन्मेव काले आत्मलाभमलमन्तः;
परन्तु सर्वत्र प्रत्यक्षतः परोक्षतो वा पूर्ववैदिकोत्तरवैदिकसांस्कृतिकचेतनायाः प्रगाढः प्रभावो
नुसन्धातुं सुकरः । निदर्शनरूपेणात्र जैन, बौद्धादिदर्शनेवु सत्य-अर्हिसा-दान-क्षमा-आजंव-परिग्रह-
प्रभृतीनाम, चार्वाकिदर्शने च कर्मचारशुद्धेऽथ स्वरूपं निदर्शयितुं शक्यते । इत्यच्च मारतीयसंस्कृते:
सर्वेषु क्षेत्रेषु, सर्वेषु कालेषु च वैदिकचेतनाप्रभावः प्रसारथ नापलिपितुं पायते ।

अत्रेदमवधेयम्—मारतीयपुराणकारं: ऋषिभिः वैदिकसंस्कृतित आरभ्य समन्वयात्मकैका
विशिष्टा विचित्रा च संस्कृतिः विनिर्मिता, या पौराणिकसंस्कृतिनाम्नाऽपि व्यपदेषु शक्या ।
विपयेऽस्मिन् उपरिधाद वध्ये ।

इदमस्मिन् विषये भणितर्वत्ते यल्लोकसंस्कृतिचिन्तनपरा या धारा वैदिकवाङ्मये नाराशं सीगाथारूपेण प्रवहति, यस्याच्च परवर्तिपोराणिककथाः समुल्लसन्ति, तासां मिथक-मूलिकानां कथानामुद्गमस्तोऽस्तु श्रुतिरेव। अत एव कथ्यते यत्, 'पुराणं हि पञ्चमो वेदः' इति। गोपथब्राह्मणस्य पूर्वमागे उक्तं यत्—'एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिताः सकल्पाः, सरहस्याः, सब्राह्मणाः, सोपनिषद्वाः, सेतिहासाः, सान्वाद्यताः, सपराणाः' इति।

शतपथब्राह्मणेऽपि पदे पदे वहृषु स्थलेषु वेदैः सह प्राक्तनपुराणानां मिथो सम्बन्धो निभालितः । आरण्यकोपनिषत्सृवग्रन्थेषु चापि वेद-पुराणयोः सम्बन्धं उद्घोषितः । महाभारत-कारेण तु कण्ठतः प्रत्यपादि वेद-पुराणयोरन्योन्याश्रयसम्बन्धः । तथा ह्यक्तम्—

इतिहासपुराणाभ्यां	वेदं	समुपवृहंयेत् ।
बिभेत्यल्पश्वताद्वेदो	मामायं	प्रहरिष्यति॒ ॥ इति॑

तत्रभवन्तो मारतीयेतिहासविदो जानन्त्येव यत् पौराणिकी शैली किलंका विशिष्टा जीवनदायिनी दृष्टिरस्ति । यथा शैल्या मूलतो वैदिकचिन्तनधाराज्ञुषङ्गतश्च परर्वातजातीय-राष्ट्रीयविचारधाराः समन्वयात्मकरूपेण पौराणिकदृष्टिवोधे समाकलिताः सन्तीति । वैदिक्याः परभरायाः, संस्कृतेश्च ज्ञानमन्तरा पौराणिकं विहासिकसम्पृक्तसन्दर्भा न सम्बन्धिजातुं पायन्ते । अल्पश्रृताः पूरुषाः पूराणेतिहासानभिज्ञा मूलवैदिकभावनायास्तत्त्वावबोधं हीनाङ्गं कुर्वन्ति ।

१. गोपयन्नाहणम्—२१०। २. महाभारतम्—आ० प० १२६७।

वेदार्थस्य सम्यक् परिज्ञानाय पौराणिकदृष्टिवोधः, पौराणिकसम्बन्धबोधथ सापेक्षः । पौराणिकी दृष्टिमिथकदृष्टिसमृक्ता, ऐतिहासिकबोधपरिप्रेरिता च । सा हृषिः सर्वं श्रुतिसामरस्य-सम्पादिका, तदनुप्राणिता चोदमासते । तथा च प्रोत्तं वैदिकमिथकपरम्पराणां पुराणेषु प्रसार-विषये ब्रह्माण्डपुराणे—

कल्मस्वविषयं प्राहुः सत्त्वस्थाः समर्दशिनः ।

नामात्मजभूतानां कृतानां च प्रपञ्चनाम् ॥

वेदशब्देन पञ्चैते निर्ममे स महेश्वरः ।

आर्वाणि चैव नामानि याश्च देवेषु सूष्यतः ॥

शर्वं यन्ते प्रसूयन्ते पुनस्तेभ्योऽदधात् प्रभुः ।

इत्येषः कारणादभूतो लोकसर्गः स्वयंभुवः ॥

द्यौः प्रधानं यस्य वेदा वदन्ति विघ्ननार्भं चन्द्रसूर्यो च नेत्रे ।

दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ खिर्णां च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥

एष वः कथितः पादः समासान्त तु विस्तरात् ।

अनेनाद्येन पादेन पुराणं परिकीर्तितम् ॥^१ इति ।

इत्येवं रूपेण वैदिकीबोधहृषिः पुराणानां प्राणभूता । तत्र श्रमण (जैन-बौद्ध)-दृष्टिधाराः पि वर्तते, तन्नागमचेतनाधारा अपि समन्विता भवन्ति ।

अत्रापरमपि तथ्यमवधारणीयं वर्तते । वहुत्र पुराणशब्दप्रयोगविषये इतिहासशब्दस्य प्रयोगोऽपि प्रचलति । सामान्यत एतद् न विस्मतं व्यं यद् इतिहास-पुराणं परस्परम् अत्यन्तं सशिलष्टं सम्मिश्रितचास्ति । प्रस्तुत सन्दर्भे तयोः कयाचिद् विभाजनरेखया पार्थक्यनिर्धारणमतीव मुदुष्करम् । यथा खलु वाल्मीकीयं रामायणम् एकत आदिकाव्यम्, अपरतत्त्वं पौराणिकप्रकृतिवद् अनेकाख्यानकसन्दर्भेश्चापि समुज्जृभितम् । तस्मात् तत्काव्यं तत्त्वतः प्राचीनभारतस्य भौगोलिकतिहासिकबोधैः सम्पृक्तमितिहासकाव्यमिति ।

एवमेव महाभारतमपि समस्तपुराणसारभूतं सद् आदिपुराणम्, सर्वपुराणानां स्रोतः, पुराकालिकप्रागैतिहासिकयुगीनाख्यानवृत्तानां महासङ्कलनमव्यस्ति । सर्वविधानां सांस्कृतिक-धार्मिक-दार्शनिक-सामाजिक-राजनीतिक-आध्यात्मिक-प्राचीनभारतीयमर्यादाबोधानामाख्यानो-पाख्यानानां च समाहारभूतं महापुराणम् । परञ्च स ग्रन्थस्तत्त्वतः प्राचीनैतिहासवोधसम्पन्नश्चापि विराजते । तस्मिन्नितिहासे केवलं भूपतीनाम्, देवानाम्, दैत्यानाम्, कौरव-पाण्डवानाच्चैतिहासात्मकं सञ्चयं वर्णनं नास्ति; अपि तु समग्राया भारतीयाया हृषिपक्षाणां वृहत्प्रामाणिकश्चैतिहासपक्षोऽपि समुल्लसति । अत एव साधिकारमुद्घोषितं महाभारतविषये—

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतव्यं ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यज्ञेहास्ति न तत् क्वचित्^२ ॥

१. ब्रह्माण्डपुराणम्—३। १३, १४, १५, २५, २८ ।

२. महाभारतम्—१। ६२। ५३ ।

महाभारतात् पुराणानां मिन्ना स्थितिः । इतिहासवृत्तसमन्वितान्यपि, ऐतिहासिकराजवंशावलिनिदेशकान्यपि तानि (पुराणानि) मुख्यतः पुराणान्येव । तेषां प्रतिपादनहृष्टिः पौराणिकी । मूलतश्च तानि पुराणानि पौराणिकबोधेन समुद्दीपितानि । तेष्वैतिहासिकवर्णनमैति-हासिको मागश्च प्रसङ्गप्राप्तः । यत्र खलु अतिप्राचीनमीथिकपरम्परातः गमायातानां वृत्तकथानां वर्णनं समुपलभ्यते । येषु वर्णनेषु प्रागितिहासकालिकमूलकथानां सूत्रग्रहणवलेन मिथकदृष्टिः समुच्छलितानि, व्यास-शुक्-सूत्र-वैशम्पायनादिमाध्यमेन कथासंवादरूपाणि व्यावहाराणि हृषिपथमायान्ति । तानि पुराणोक्तपुराणानि, उपोपपुराणानि च तत्त्वतः पुराणपुस्तकानि । अत एवोक्तं नारदपुराणे—

अतः परं तु सूतेन शौनकादिभिरादरात् ।
पृष्ठेन चौविताः शश्विष्णुधर्मोत्तराहृष्म् ॥
नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः ।
धर्मशास्त्रं चार्यशास्त्रं वेदान्तं ज्यौतिषं तथा ॥
नानाविद्यास्तथा प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारिकाः^३ । इति ।

अन्यच्च—

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः^३ ॥

एषु वर्णितानामुपाख्यानानां सत्यतासम्पृक्तत्वं नोद्देश्यम्; अपि तु तत्त्वबोधसिद्धान्तानां प्रोढया प्रतिप्राप्तमेव मूलपुद्देश्यम् । एतद्येव हि पुराणानां नवत्वम् । तथा चोक्तं महर्षिणा यास्केन—‘पुराणं कस्मात् ? पुरा नवं भवति^३’ इति ।

उपसंहारः

निष्कर्षतथात्र एतदेव वक्तव्यमत्ति यत्र खलु सङ्क्लेतरूपेण पूर्वमेव निर्दिष्टम् । वर्तमाना हिन्दूनां भारतीया संस्कृतिः, न केवलं वैदिकी श्रीती वा संस्कृतिः । तत्र खलु प्राग्वैदिक-वैदिक-वैदिकसमकालीनेतरनिगममागमलोकसंस्कृतीनां समन्वितबोधहृष्टिः रूपायिता । संक्षेपेणेत्यं प्रतिपादयितुं शक्यते यद् निगमागम-निगमागमेतरलौकिकप्राचीनसंस्कृतीनाम्, ताम्यथ प्रवहत् समग्राध्यात्मिक-दाशनिक-धार्मिक-सामाजिक-नैतिक-वैचारिक-विचाराचारसम्पृक्तशुक्लपक्षाणां विजयस्य, कृष्णपक्षाणां पराजयस्य च गाथास्त्रं सङ्कलिताः सन्तीति ।

पुराणेषु समन्वयबोधात्मकसांरक्षितिकसमग्रतायाः संयोजनं समुपलभ्यते । वैदिककालीन-भारते यानि वैशिक-वैदिकेतरास्था-धर्ममावना-पूजाचर्चना-विधि-विधानानि, आदिमजातीनां विश्वास-यन्त्र-तन्त्रादीनि चासन्, तानि सर्वाणि समन्वितरूपेण पुराणमुनिभिः सूत्रबद्धानि कृत्वा पुराणेषु परिणतानि ।

एषा पौराणिकी समन्वयहृष्टिः हिन्दूसंस्कृतेः वर्तमानविकसितरूपस्य स्रोतोमूर्ता । हिन्दू-जीवनचर्यायाः सर्वा आस्तिक्यो मान्यताः प्रत्यक्षतः परोक्षतो वा पुराणमूलिकाः । यतः खलु

१. नारदपुराणम्-पूर्वमार्गे-१५।१७-२० ।

२. शिवपुराणम्-५।१।११ ।

३. निरुक्तम्-३।१९।२४ ।

पुराणवचनानि मित्रसम्मितोपदेशपराणि । अतः पौराणिकहृष्टयैव तानि बोद्धव्यानि । यदि तत्र वैज्ञानिकतर्कः, ऐतिहासिकप्रमाणप्रमेयैव विश्लेषणं विधास्यते, तर्हि तत्र वह्नियो विसंगतयः समाप्तेयुः । अत एव पौराणिकतत्त्वस्य परिज्ञानाय मिथक-प्रतीक-कथाख्यानप्रतिपादनशैल्यादीना रहस्यानि यदा परिज्ञातानि भवेयुः, तदेव पौराणिकहृष्टोक्तीनां प्रतीकात्मककथानाऽच्च यथार्थं ममिज्ञानं सङ्घटेत् ।

अन्ते च भारतीयसंस्कृते: समन्वयमावनाविषये किञ्चिद् वक्तव्यमवशिष्यते । वैदिका नुष्ठान-श्रौतविधान-गाणपत्यादिपूजन-पुराणादिपाठानुष्ठानेषु च सर्वत्र पौराणिकविधीनां समन्वये हृष्टपथमायाति । पुराणेषु चाङ्गन्यासादिविधीनां बहुशः प्रतिपादनं हृष्टचरम् । श्रोमद्भागवतादि पुराणानां यदा साप्ताहिकपाठानुष्ठानं क्रियते, तदा तस्य समाप्ते हृवनादियाज्ञिकविधे: सम्पादनानन्तरं पूर्णत्वं सङ्घटते । एवमेव शतचण्डीपाठानुष्ठान-शुद्राभिषंक-सत्यनारायणनृतकथा—उपनयनविवाहादिसंस्कारेषु च सर्वत्र समन्वितरूपेण श्रुति-स्मृति-पुराणोक्तहृवनादीनि अनिवायंत सम्पादनीयानि भवन्ति । तत्र श्रीत-वैदिक-आगमिक-तान्त्रिककादीनि कर्माणि सामञ्जस्यस्थापने उपादानकारणानि भवन्ति । अत एव सङ्कल्पादिषु वेद-स्मृतिपदप्रयोगसममेव पुराणपदस्यायु च्चारणं कृत्वा काम्यकर्मप्रसङ्गानुसारं कथ्यते 'श्रुति-स्मृति-पुराणोक्तलग्राप्त्यर्थम्' इति ।

काव्यप्रकाशकारेणाचार्यमभटेन काव्यनिर्माणस्य कारणानि किलेत्थमुद्धोषितानि—

काव्यं यशसेऽर्थंकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥

काव्यकाराः शिवेतरक्षतयेऽपि काव्यं कुर्वन्ति, यशसे (नामप्रसिद्धये), अर्थंकृते (अर्थं लाभाय) चापि; किन्तु पुराणकारा मुनयो नाथंलाभमिच्छन्ति, न हि यशोकामा भवन्ति, तेषां मुद्देश्यं तु लोकमङ्गलविधानमेव । नानाक्लेशजुधां जनानां कष्टनिवारणम्, अनेकानेकतान्त्रिक स्मातं-शैव-वैष्णव-जैन-बौद्धप्रभृतिसम्प्रदायगतविरोधजन्यसङ्घर्षोपशमनपूर्वकसमन्वयात्मकनैतिका दर्शानां लोकहितमावनया पौराणिकशैलीमाध्यमेन च प्रतिष्ठापनं तेषां मुख्यमुद्देश्यमासीत् ।

अतो लोकक्लेशपीडिकातराः, लोककल्याणविधानातुराः, सङ्घर्षोपशमनकामनाकलिताः समन्वयसामञ्जस्यपूर्णंसौहार्दस्थापनोत्कर्त्तेतः: पुराणमुनयोऽस्माभिः सहस्रशः प्रणम्या समादरणीयाश्च सन्ति, येषां तपःपूतसारस्वतप्रयासेनवंविधा सर्वंसंग्राहिका विश्ववारा भारतीया संस्कृति साम्प्रतमपि चकास्तीति शम् ।

• • •

ब्रह्मसूत्राणां तात्पर्यविचारः

एम्० श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्री, वाराणसी

❀ ❀ ❀

‘अथातो ब्रह्मज्ञासा’^१ इत्यारभ्य ‘अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्’^२ इत्यन्तेः सूत्रैः श्रीबादरायणाचार्यैः ग्रथिता वेदान्तपदवाच्यानामुपनिषदां तात्पर्यनिर्णयाय प्रवृत्ता शारीरकमीमांसा, ब्रह्ममीमांसेत्यादिशब्दव्यंवहितमाणा श्रीशङ्कराचार्यपादैः अद्वैतपरतया निरणायि । तत्र चावचीनैरुद्घावितानां सन्देहानां निवृत्ये किञ्चिद्विचार्यते ।

तत्र तावत् आदी प्रथमसूत्रार्थं एव विचारपदवीमहंति । सूत्रस्थं अथपदं सूत्राणां श्रुतितात्पर्यनिर्णयिकल्वेन श्रुतिमूलकतया श्रुती ब्रह्मज्ञासायाः पूर्वं सम्पाद्यत्वेन यदुक्तं तदानन्तर्यंपरं वाच्यम् । श्रुती च ‘परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायाज्ञास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्’ इत्यत्र परीक्षयेत्यनेन मोक्षस्य नित्यत्वेन संसारस्य कृतकतया अनित्यत्वेन च परिमात्रमोक्षस्य कृतेन कर्मणाऽनिष्टाद्यत्वं निधित्य ततो गुणं आत्मविज्ञानाय गच्छेद् इत्युक्त्या नित्यानित्यवस्तुविवेकः सूचितः । निर्वेदमायादित्यनेन वैराग्यं सूचितम् । शान्तो दान्त उपरततितिथुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मगेवात्मानं पश्येदिति श्रुतिप्रतिपाद्यं शमादिपट्कपणि आनन्तर्यंप्रतियोगि प्रतीयते ।

अस्या मीमांसायाः फलं शास्त्रान्त्यपादे ‘मुक्तः प्रतिज्ञानात्’ इत्युक्तेमोक्ष इति प्रतीयते । उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वाद् मुमुक्षुत्वमपि पूर्वमाविसूचितम् । ततश्च साधनचतुष्टयानन्तर्यमाचार्यैर्घक्तं श्रुतिमूलकमिति सिद्धम् । एतेन अथशब्दः कर्मविचारानन्तर्यंपरः कर्मविचारानन्तरं कर्मणामल्पास्थिरफलकत्वं जात्वा तदनन्तरं ब्रह्मज्ञासा कार्येति व्याख्यानं श्रुतिमनाहृत्य प्रवृत्तम् । कर्मविचारेण कर्मणामल्पास्थिरफलत्वनिर्णयश्च दुलंभः । अकृतवेदान्तविचारस्य ‘अपामसोमममृता अभूम्’, ‘अक्षयं ह वै चातुर्मासियाजिनः सुकृतं भवति’ इत्यादि वाक्यैः कर्मणामनन्तस्थिरफलकत्वनिर्णयात् “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यकृतो लोकः क्षीयन्ते”^३ एव द्वादशो यज्ञरूपाः^४ इत्यादि वाक्यार्थंविचारस्तु अधीतब्रह्मविचारशास्त्रस्य मुलभा, न तु प्रथमकाण्डविचारकाले । तस्य पूर्वं करणाभ्युपगमे स्पष्टः अन्योन्याश्रयः । एतेन शास्त्रेन्द्रियस्यापि न प्रसक्तिः, साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मचारिणोऽपि अकृतकर्मविचारस्य सम्भवात् ।

अत एव पूर्वमीमांसायाम् ‘अथातो धर्मज्ञासा’^५ इति धर्मविचारमारभ्य ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’^६ इति धर्मे चोदना प्रमाणमित्युक्तम् । अत्र तु ब्रह्मविचारमुपक्रम्य ‘जन्माद्यस्य यतः’^७ इति ब्रह्मणो लक्षणमुक्त्वा तत्र प्रमाणं शास्त्रमिति शास्त्रयोनित्यसूत्रेण निरूप्य ‘तत्तु

१. ब० सू० ११११ ।

२. तदेव-४४४२२ ।

३. छां० उ० ४१६१ ।

४. ज० सू० ११११ ।

५. तत्रैव-१११२ ।

६. श्रीमद्भा० ११११ ।

समन्वयात् ॥ इति सूत्रेण समन्वयादेव ब्रह्म शास्त्राधःः, न तु विधिशेषत्वेन इति तुशब्देन सूचितम् । अतः स्पष्टमेव शास्त्रभेदः ।

सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य बृहदृहिवृद्धो इति धातुपाठाद् बृहिधातोनिष्पन्नस्य बृद्धतमं त्रिविध-परिच्छेदरहितं ब्रह्म अर्थः । ‘ब्रह्मं सत्यं परं ब्रह्म’ इति श्रुतेः ब्रह्मशब्दस्य शिवे ‘नारायणपरं ब्रह्म’ इति श्रुतेः विष्णो च रूढत्वात् कस्यात्र परिग्रह इति कलहे रूढयोः कलहे योगपरिग्रह इति जगद्वाचित्वादित्यधिकरणन्यायेन योगपरिग्रह एव युक्तः । तत्र हि ‘यस्य वा एतत् कर्म स वै वेदितव्यः पुरुषः’ इत्यत्र कर्मशब्दस्य चलने धर्मधिमरूपाद्ये च रूढया कस्य परिग्रह इति विषये क्रियत इति कर्म इति योग आश्रितः । त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं च सत्यज्ञानानन्दात्मके निर्गुणे असञ्ज्ञे अद्वितीये ब्रह्मण्येव सञ्ज्ञच्छते ।

न च निर्गुणे ब्रह्मणि प्रमाणाभावः । ‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं यत्तद्...मग्राह्मगोत्र-मव्ययंम् अस्थूलमनशब्दस्वमव्ययं’ इत्यादि श्रुतेरेव प्रमाणत्वात् ।

न च ‘सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसङ्ख्यात्पः’ इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मणो गुणावगमात् सामान्यविशेषन्यायेन निर्गुणश्रुतीनां श्रुत्युक्तगुणमिन्नगुणराहित्यं वा हेयगुणराहित्यं वा अर्थो मवतु इति वाच्यम्, निर्गुणश्रुतीनामनन्यशेषत्वात् स्वार्थं तात्पर्यात् । सगुणश्रुतीनां ‘शान्त उपासीत्’, ‘आत्मानमुपासीत्’ इति उपासनाविधिशेषत्वेन पठितत्वात् न सगुणनिर्गुण-श्रुत्योः साम्यम् । उपासनं च कल्पितगुणेनापि सम्भवति ‘वाचं धेनुमुपासीत्’^३ इत्यादिवत् ।

ननु सूत्राणां निर्गुणब्रह्मपरत्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न, ‘न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वंत्र हि^३’ इति सूत्रस्य निर्गुणे प्रमाणत्वात् । आकारवत्त्वेन सर्वकामः सर्वंगन्धः सर्वंरसः इत्यादि श्रुत्या प्रतिपादितं ब्रह्म । अस्थूलमनष्वहस्वं इत्यादिश्रुत्या च अनाकारत्वेन इत्येवमुमयथापि ब्रह्मणः श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेऽपि ब्रह्मणो न स्वतः साकारत्वं च विरोधात् । नापि उपाधितो ब्रह्मणः साकारत्वम्, उपाधिलब्धस्वभावस्य स्वामाविकत्वाभावात् । अतः नोमयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः, साकारत्वमुपासनार्थं निर्दिष्टम् । निराकारत्वं तु स्वत इति अत्र निर्णयात् । तदप्युक्तम् ‘अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्’^४ इति सूत्रेण अरूपवदनाकारमेव ब्रह्म । तत्प्रधानत्वात् ‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्’^५ तदेतद्ब्रह्म अपूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा सर्वानुभुः—इत्यादिशास्त्राणि ब्रह्मणः स्वप्राधान्यमुद्घोषयन्ति । ‘आह च तन्मात्रम्’^६ इति च सूत्रं ब्रह्म चैतन्यमात्रस्वरूपमित्याह । अत एवान्ते ‘चिति तन्मात्रम्’^७ इति सूत्रम् ।

एवं प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः इति सूत्रमपि निर्गुणब्रह्मणि प्रमाणम् । तथा हि ‘हे वाव ब्रह्मणो रूपे भूतं चामूतं च’ इत्यारभ्य ‘अयातो नेति नेति ब्रह्मेत्स्मादिति नेति अन्यत्परमस्ति’ इति मूर्तमूर्तंब्रह्मणगतेन वाक्येन ‘नेति नेति’ इति पदार्थां इदं न इदं न इत्यर्थकार्यां प्रकृतं यद् इयत्ता परिच्छिन्नं मूर्तमूर्तात्मकं प्रपञ्चस्वरूपं तत् ब्रह्मणि निषिद्धते । ब्रह्म त्वन्यत्परमस्ति इति परिशिष्यते । अतः ब्रह्म निष्प्रपञ्चमिति सिद्धम् ।

१. वृ० उ० ११४७ ।	२. वृ० उ० ५१८१ ।	३. ब्र० सू० ३२११ ।
४. तदेव-३२१४ ।	५. क० उ० १३१५ ।	६. ब्र० सू० ४१४६ ।

जिज्ञासापदेन तादृशब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्यर्थो गम्यते । यद्यपि प्रकृत्यर्थज्ञानोद्देशेन प्रत्ययार्थः सन् प्रत्ययलक्षितो विचारो विधीयेत्, तदा एकार्थोभावमञ्जून एकप्रसरताभञ्जदोपः स्यात्, तथापि ज्ञानसाधनत्वविशिष्टविचारो मोक्षोद्देशोनादौ विधीयते । ततः पार्थिकवेधवेलायां ज्ञानोद्देशेन विचारो विधीयत इति स्वीकारान्नाय दोपः । ज्ञानं ब्रह्मज्ञानम्, तस्य चाज्ञाननिवृत्तिरेव फलं भवितुमर्हति सर्वत्र तथैवानुभवात् । तथा च ब्रह्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञाननाशः फलम्, आत्मरूपः अज्ञाननाश एव ज्ञानत्वोपलक्षितो मोक्षः । तदुक्तं वार्तिके 'निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञानत्वेनोपलक्षितः' इति ।

प्राप्ताप्राप्तिवेकेन अज्ञानं वन्धः, तन्नाशो मोक्ष इति फलितम् । अज्ञानं च न स्वरूपतो दुःखोत्पादकम्, अतो न वन्धः सुषुप्ते अज्ञानमनुभूयते दुखं च न दृश्यत इति सर्वसिद्धत्वात् ।

परन्तु अज्ञानजन्योऽध्यास एव वन्धो दुःखस्य मूलकारणत्वात् । अत एव भाव्यकारैः भाव्यारम्भे अध्यासलक्षणस्वरूपं प्रमाणैरुपपाद्य 'अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्या-प्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते' इत्युपसंहारः कुतः । आत्मैकत्वविद्या आत्मस्वरूपा-ज्ञानं नाशयति, तन्नाशे तन्मूलकाध्यासनाशः । ततस्तत्प्रयुक्तदुःखाद्यनुत्पाद इति भाव्यकाराभिप्रायः ।

ननु ब्रह्मज्ञानात् कथं जीवगताध्यासरूपवन्धनिवृत्तिः? नहि शुक्तिज्ञानाद् रज्जुगत-सर्पध्यासनिवृत्तिरिति चेत्, न, अत एव जीवब्रह्मोर्भवं सूच्यते । तदित्यं जीवः ब्रह्माभिनः तज्ज्ञाननिवृत्याध्यासाश्रयत्वाद् यथा शुक्त्यभिनः, इदमंशः इत्यनुमानम् । ब्रह्मविचारपररशास्त्रस्य शारीरकमीमांसेति नाम प्रसिद्धेरपि तयोरभेदः । शारीरे भवः शारीरः, यद्यपीश्वरोऽपि शरीरे भवति, तत्रापि जीवः शरीर एव भवति इति तस्य शारीरपदेनाभिधानमुक्तं भाव्यकारैः । 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' । इति सूत्रे ततश्च शारीरकस्य जीवस्य स्वरूपं तस्य पारमार्थिकं ब्रह्म-भिन्नवं चात्र विचार्यं इति ग्रन्थस्य शारीरकमीमांसानामधेयसामञ्जस्यम् ।

मतान्तरेषु तु प्रपञ्चशरीरकब्रह्मविचारपरत्वेन तन्नामोपपादने अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति सूत्रविरोधः स्पष्टः । तत्र शारीरपदेन जीवाभिधानात् ।

ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं 'जन्माद्यस्य यतैः' इति सूत्रेणाभिहितम् । तच्च ब्रह्मणः प्रपञ्चो-त्पत्तिस्थितिलयेषु विवर्तोपादानत्वान्न विरुद्धते । परिणाम्युपादानत्वं खण्डयित्वा विवर्तोपादानत्वं शुभ्रकारैरेव स्थापितम् कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दको वा । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वाद् आत्मनि चैव विचित्राश्च हीति सूत्रैः । परिणामवादे, यदि कृत्स्नं ब्रह्मपरिणये न तदा तज्ज्ञानानुपपत्तिः, प्रपञ्चदर्शनेन दृष्टत्वात् प्रपञ्चव्यतिरेकेण ब्रह्माभावप्रसञ्जश्च । यद्येकदेशेन तदा ब्रह्मणः सावयवत्वप्रसञ्जः 'निष्कलं निष्क्रियम्' इति शास्त्रविरोधश्च इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः 'श्रुतेस्तु' इति ।

श्रुतेवर्क्षयमनुपपत्तस्य वचनं इत्यत आह—'आत्मनि चैव' विचित्राश्च हीति । स्वप्ने जीवस्वरूपानुपमर्देन स्वाप्निकपदार्थः सृज्यन्ते, ते च जीवे दृश्यमानत्वाज्जीवोपादानक एव, तद्वद्

ब्रह्मणि मिथ्याभूतप्रपञ्चोपादानत्वमित्यर्थः । स्वाप्नप्रपञ्चमिथ्यात्वं च 'मायामात्रं तु कास्तर्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इति सुत्रेणाभ्यधायि ।

विशिष्टाद्वैतिनस्तु प्रकृतिरेव प्रपञ्चोपादानं प्रकृतिविशिष्टे ईश्वरे उपादानत्वमुपचयंत इत्याहुः । तन्मते 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' इति सूत्रविरोधः, तदर्थं च एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा, येनायतुं श्रुतं भवति इति प्रतिज्ञा उद्दालकस्य तस्योपरोधस्तन्मते गौणोपादानत्वेन सर्वज्ञानानानुपपत्तेः 'मृत्यिष्ठेन सर्वं मृत्यं विज्ञानं स्यात्' इति दृष्टान्तः परिणामवादे सङ्घच्छर्ते विशिष्टाद्वैते तु नोपपद्यते । विवर्तं वादिसिद्धान्ते तु परिणामवादस्य दुरुपपादत्वेन असम्भवदुक्तिकल्पत्वात् घटादयो मृद्विवर्ता एव । तदुक्तं भासत्यां 'न च मृदः शारावादयो भिज्ञाः, मृदघट इति प्रत्ययानुपपत्तेः, नापि अभिज्ञाः, आकारभेदात्, नापि भिज्ञाभिज्ञाः विरोधात् । अत्र अनिर्वचनीया एव, तदुक्तं श्रुत्या मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति ।

अत्र प्राधान्येन प्रतिपाद्या विषयाः—(१) जीवः, (२) ईश्वरः, (३) जीवेश्वरयोः सम्बन्धः, (४) जीवस्य संसारः, (५) संसारान्मोक्षः, (६) मोक्षोपायः, (७) प्रपञ्चस्वरूपम्, (८) प्रपञ्चस्य जीवेश्वरसम्बन्धः—इतीमे संक्षेपतः ।

जीवः कीदृशा इति विचारः

स तावदुत्पत्तिविनाशरहितो नात्माऽश्रुतेनित्यत्वाच्च ताभ्य इति सूत्रे आत्मा नोत्पद्यते सृष्टिप्रकरणेषु जीवसृष्टेरनुक्तेः, प्रत्युत अविक्रियस्यैव स्वसृष्टेषु प्राणिशरीरेषु प्रवेशोक्तेः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश्यत्' इत्यादौ । अपि च न जीवो नियते इत्यादी जीवस्य नाशाभावश्च श्रूयते । अनादिभावस्य नित्यत्वं अनुमानसिद्धम् । अनादित्वं च तस्य मयो जातस्य शिशोः क्षीरपानादिप्रवृत्तेरिष्टाधनताज्ञानसाध्यत्वात् तस्य प्रकृतजन्मन्यभावात् जन्मान्तरीयसंस्कारोद्व्रोधादेवाङ्गीकरणीयत्वात्, एवं जन्मान्तरे विविति तस्यानादिता ।

यत्तु 'यथाऽन्नर्विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादादत्मनः सर्वं एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतिवचनं तन्न जीवजन्मसूचकं विस्फुलिङ्गस्याग्निजन्मत्वाभावात्; अपितु अग्न्येकदेशत्वादएकदेशश्च अल्पोपाध्यवच्छिन्नोऽग्निरेवाकाशघटाकाशन्यायेन उपाध्युत्पत्तिपर्यंवसानम् ।

यत्तु—

बालप्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवस्य विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

इति श्रुतिः । अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके इति सूत्रं च तत्रोभयत्र अंश इव अंशः उपाध्यवच्छिन्नः इत्येवार्थः परमात्मनः निष्कल्पत्वश्रुत्या मुख्यांशाभावात् ।

अत एवोपाधेः ब्रह्मसाक्षात्कारेण निवृत्तौ ब्रह्मभावः समञ्जसः, अन्यथा मुख्यांशत्वे ब्रह्मणोऽनित्यत्वं जीवस्य विकारित्वं च प्रसञ्जेयाताम्, ये तु ब्रह्मचेतनाचेतनशरीरम्, अतः चेतनाचेतनविशिष्टब्रह्मश्चेतनाचेतनब्रह्मणां वा एकदेशो जीवः समुदायकदेशस्य समुदायांशत्वव्यवहारात्,

१. ब्र० सू० ३।१२ ।

२. तदेव—१।४।२३ ।

३. तै० उ० २।६।१ ।

४. बृ० उ० २।१।२० ।

इति व्याख्यते, तन्मते अंशिसंवन्धविद्युरस्यांशत्वापत्तिः; अंशस्य अत्यन्तभेदाद् न च जीवस्य-
श्वरनियम्यत्वेन तदंशत्वं भूत्यस्य यजमानांशत्वापत्तेः। सूत्रे अन्यथा चापीति अभेदव्यपदेशस्य
ब्रह्मादाशा इत्यादिशृष्ट्युदाहरणेन जीवानां ब्रह्माभेदसूचनस्य च विरोधापत्तेऽथ ।

स च जीवो विभुः, अणुत्वे सर्वंशारीरव्यापि सुखाद्यनुपलव्यि प्रसंगात् । मध्यमपिरमाणत्वेऽ-
नित्यतापत्तेऽथ तत्त्वमसीत्यादिशृष्ट्या ब्रह्माभेदेन स्वरूपतो विभुत्वाच्च ‘नित्यः सर्वगतः स्थाणुः’
इति भगवदुक्तेऽथ ।

अत्र उत्कान्त्यादिहेतुभिः सूत्रकारो जीवस्याणुत्वं इति पूर्वपक्षयित्वा तदगुणसारत्वात् तु
तदव्यपदेशः प्राज्ञवद् बुद्धिगुणसारत्वाद् जीवस्य परिच्छिन्नत्वं बुद्ध्युपाधिमवलम्ब्य उत्कान्त्याद्य-
पत्तिः स्वतस्तु जीवोऽपरिच्छिन्ननो विभुत्वाभिनन्नत्वाद् इत्याह । जीवस्य ब्रह्माभिनन्नत्वं सूत्रकारा-
भिमतमित्येतच्छास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो ‘वामदेववत्’—इति सूत्रे मामेव विजानीहि इति इन्द्र-
कृतोपदेशस्य ‘अहं मनुभवं सूर्यश्च’ इति वामदेवगतसर्वात्मत्वानुभवदृष्टान्तोक्त्या स्पष्टं प्रतीयते ।
अपि च आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च इति सूत्रे ‘अहं’ ब्रह्मास्मीत्येव व्यातव्यत्वोक्त्या
चावगम्यते ।

जीवस्य ब्रह्मरूपत्वं च ‘अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते’ ‘अथायमशारोरो ब्रह्मेव तेज
एव’ इति च श्रुतो स्पष्टमुच्यते । तथा ‘अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम इत्युपक्रम्य न तस्य
प्राणा उत्कामन्ति ब्रह्मेव सन् ब्रह्माप्येति’ इति च ।

‘अयमात्मा ब्रह्म^३’, ‘तत्त्वमसीत्यादौ’ वहुशोऽभेदः स्वयमेव श्रुतिर्वक्ति । अतो जीवो
ब्रह्माभिनन्नत्वाद् विभुरेव तस्याणुत्वव्यपदेशो मनउपाधिकपरिच्छेदवत्त्वादित्यज्ञीकार्यम्, तदगुण-
सारत्वसूत्रैस्तच्छब्दः उत्कान्तिगत्यागतीनामित्यत्र उत्कान्तिर्जीवस्य यद्युपाधिप्रयुक्ता; तस्य मनसो
गुणाः सारो यस्य तत्त्वात् तदव्यपदेश उत्कान्त्यादिव्यपदेश इति कृज्वर्ये सम्मवति विज्ञान-
प्राधान्यात् तस्य विज्ञानमिति व्यपदेशः इत्यर्थकरणं निष्प्रयोजनं जीवस्य स्वयं ज्ञानरूपत्वस्य
‘अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति’^४, ‘असुसः सुसानभिचाकशीति’, यद्वै तत्र पर्याति पद्यन् वै
तत्र पश्यति विज्ञानधनं एव’ इत्यादि श्रुतिसिद्धत्वात् स्वयमपि तन्मते ज्ञानरूपत्वस्याप्यज्ञीकाराच्च
तथा च सूत्रवैयर्थ्यं तन्मते ।

अपि च अणोः यद्यप्यवयवामावः, तथापि वृत्तकाठिन्यविलयवत् तस्य नाशापत्तेः कृतहाना-
कृताभ्यागमप्रसंगान्न तस्याणुत्वम्, अपि च आधुनिकविज्ञानशास्त्रे अणोरपि विभजनं कृत्वा
वैज्ञानिकैः अणुनाशः प्रत्यक्षं प्रदर्शितः । अतः अणात्ममावो न स्थास्याति ।

अपि च ‘तदगुणसारत्वात्’ इति सूत्रे तुशब्दः पूर्वपक्षनिराकरणार्थं इति सर्वसम्मतम् ।
तथा—तत्तु समन्वयावित्यत्र । परे नु तत्सूत्रम् ‘ननु यो विज्ञाने तिष्ठन्’, विज्ञानं यज्ञं तनुते

३. श्रीमद्भगवदगीता—२।१३ ।

२. ब्रह्मसूत्रम्—।

४. न० उ० १३ ।

४. छां० उ० ३।८।१३ ।

५. छां० उ० ५।७।१ ।

इत्यादौ ज्ञानमेवात्मेति व्यपदेशो दृश्यते, कथं ज्ञानकर्त्तरि आत्मनि ज्ञानपदग्रयोग इत्याहा तदगुणसारत्वादिति । ज्ञानगुणसारत्वादात्मनो विज्ञानपदेन व्यपदेश इत्यर्थकं तदगुणसारत्व-सूत्रमिति विवृण्वन्ति, इदं तु निरर्थकमेव । सुषुप्तिकाले गुणगुणभेदं विना आत्मनः स्वरूपज्ञानेनैव प्रकाशात् 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः'रिति विज्ञानधन इति च श्रुत्या ज्ञानगुणं विना स्वयं प्रकाशरूपत्ववोधनाच्चास्य पूर्वं पक्षस्यैवानुत्थानाद् ज्ञानस्य गुणत्वे आत्मनः स्वरूपतो जडत्वापत्तिश्च न्यायमतवद् इति चिन्तनीयम् ? चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यनेन ज्ञानरूपत्वोक्ते: तद्विरोधाच्च ।

आत्मनो ज्ञानरूपता

आत्मा ज्ञानरूपो वा ज्ञानाश्रयो वेति विषये नैयायिका आत्मनो ज्ञानं गुणः, स च शरीर-देशस्थमनस्संयोगाद् आत्मनि जायते, स्वयमात्माज ड इत्याहुः ।

प्राभाकरास्तु ज्ञानं गुण एव, तत्तु क्षणिकमपि स्वप्रकाशं स्वांशे संशयरहितत्वात्, न तु स्वेन प्रकाशत्वमेकस्य कर्तृकर्मभावापत्तेरित्यूचुः ।

वेदान्तिनस्तु आत्मा ज्ञानस्वरूपः, तच्च ज्ञानं स्वप्रकाशं 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः' इति श्रुतेः । स्वप्नावस्थामधिक्लयेदं वचनं प्रवृत्तम् । यद्यपि सर्वदा आत्मा स्वप्रकाशज्ञानरूपः, तथापि तस्य जाग्रति सूर्यादिप्रकाशसद्भावाद् इन्द्रियमनोभ्यां ज्ञानजननात् परप्रकाश इति भ्रमो जायते । स्वप्ने त्विन्द्रियाणामुपरमात् सूर्यादीनामात्मसम्बन्धविरहाद् मनसश्च प्रकाश्य विषयाकारेण परिणतत्वाच्च 'आत्मा स्वप्रकाशः' इति स्पष्टं वृद्ध्यत इत्यर्थः । अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं स्वप्रकाशत्वम् ।

'ज्ञोज्ज एव' इति सूत्रं आत्मनो ज्ञानरूपत्वपरं प्रत्ययोजनर्थकः, न तु ज्ञानाश्रयपरं 'अथ यो वेदेदं जिग्राणीति स आत्मा तस्य गन्धाय ग्राणः' इत्यादि पर्यायिषु आत्मनः स्वयं ज्ञानरूपत्व-सूचनात् । चितितन्मात्ररूपेण मुक्तात्मनो व्यवस्थापनाच्च चिद्रूपत्वं स्वाभाविकम् । (परे तु ज्ञोज्ज एवेत्यस्य ज्ञानाश्रय इत्यर्थमुक्त्वा तदगुणसारत्वसूत्रं विज्ञानगुणेन तस्य विज्ञानपदवाच्यत्वमुपपादयन्ति, तेषां चितितन्मात्रेणेति सूत्रविरोधो यो वेदेदं इत्यादि श्रुतिविरोधः स्वयंज्योतिरिति विज्ञानधन इति च श्रुतिविरोधश्च ।)

जीवस्य कर्तृत्वमोक्तुत्वादिकं न स्वाभाविकम्, अपि तु मन उपाधिकृतमेव । कामसंकल्प इत्यादिं श्रुत्या कामादीनां मनोधर्मत्वात् कामजन्यकृतेरपि मानसत्वात् । यत्तु कामसंकल्प इत्यादिकं मन एवेत्यस्य मनो निमित्तकं आत्मगतधर्मविशेष इति व्याख्यानम्, तत् कामादिकं मन एवेति तादात्म्याभिधानविरुद्धम् । नहि निमित्तनैमित्तिक्योस्तादात्म्यव्यवहारः, कुलालो घट इति व्यवहाराभावात् । कर्तृत्वादिरूपेणात्मनः परिणामे तस्या निष्पत्वपावाच्च । 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्^३' इति गीता कर्तृत्वादिरहित आत्मा इति ज्ञानमेव तत्वज्ञानम्, विपरीतं तु मिथ्या ज्ञानमिति साटोपमुदघोषयति ।

१. छां० उ० ५७१।

२. ब्र० सू० २१३।

३. गीता-५।

न च कर्तृत्वं स्वरूपप्रयुक्तं न; अपि तु इन्द्रियविषयप्रयुक्तमिति व्याख्या साध्वी। इन्द्रियविषयप्रयुक्तत्वे तद्वर्म एव स्यात्, विषयाकृष्टात्मप्रयुक्तत्वस्यैवानुभवाद् विषयाणां केवलं वासनोद्दोधेन कर्तृत्वप्रवर्तकत्वात् ।

अत एव 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुतंनीयिणः'^१ इति कठवल्लीवाक्यमात्मनः स्वयं न भोक्तृत्वम्; अपि तु शरीरेन्द्रियमनोविशिष्टस्य, स्वयं तु शुद्ध एवेत्याह ।

अत एव च—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्त्यते^२ ॥

इति भगवानाह । तथा—'प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः'^३ इति आत्मनः स्वयमकर्तृत्वे लिङ्गम् । जीवस्य ब्रह्मप्रतिविम्बत्वे 'आभास एव च'^४ दति सूत्रं तथा 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्'^५ इति सूत्रं च प्रमाणम् ।

न च आभाससूत्रमद्वैतवादस्य हेत्वाभासत्वप्रतिपादकत्वोक्तिः केपाच्चित्युक्ता । यतो ब्रह्मसूत्रेषु यत्र यत्र पूर्वपक्षद्वौपणं दृश्यते, तत्रेतरेषां चानुपलब्धेः संवन्धानुपपत्तेविप्रतियंधाच्चेत्यादौ विशिष्य दोपा एवोऽद्वाविता दृश्यन्ते, न क्वापि दोपविशेषपनुक्त्वा आभासपदप्रयोगः । अपि च श्रुती जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति इत्यादावाभासपदं प्रयुज्यते, तच्च 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इति श्रुतिवशात् प्रतिविम्बरूप इति निश्चेनुं शक्यते । अपि च अत एव 'चोपमासूर्यकादिवत्' इति सूत्रकार एव जलसूर्यकोपमानं दत्वा प्रतिविम्बवादं स्वहस्तयति । तद्भजीवो नभोमय इत्यपि विभोर्जीवस्य उत्कान्त्यादिकमुपाधिगमनप्रयुक्तम्, न स्वाभाविकमिति निर्णयः ।

ईश्वरस्वरूपम्

ईश्वरस्यानुमानवेद्यत्वं न्यायमते । वेदान्तिनस्तु सर्वेऽपि ईश्वरस्य श्रुतिवेद्यत्वमेवोरीचक्रुः, अनुमानस्यासाधकत्वात् । दृष्टान्तबलेन जगतः ईश्वरनिर्मितत्वमनुभिमानस्य स ईश्वरः कुलालादिवद असर्वज्ञो रागद्वेषादिमांशं सिद्ध्येत्, प्रासादादिवद बहुकर्तृत्वं च प्रपञ्चस्य भवेत् । अत ईश्वरः श्रुत्येकवेद्यः किमु वक्तव्यं यदा शरीरव्यतिरिक्तो जीवोऽपि श्रुत्येकवेद्यः सद्यो जातस्य क्षीरपानादौ प्रवृत्तेरपि स्वभाववादेनोपपादयितुं शक्या, नावश्यं जन्मान्तरीयेष्टसाधनतानुभवजन्य-संस्कारोद्दोधेन स्मृतिं सा कल्पयितुं समर्थं ति वृहदारण्डकमाष्ये स्पष्टम् ।

'अथातो ब्रह्मज्ञासा' इति सूत्रे ब्रह्मशब्देन शुद्धमेव विचार्यतयोपक्षिसमपि वेदान्तेषु उपासनानां बहुलमुपलब्धेस्तदेव गुणविशिष्टरूपेणापि विचारविषयः । अत एव अन्तस्तद्वर्मो-पदेशाद आकाशस्तलिङ्गाद् इत्याद्यधिकरणप्रवृत्तिरानन्दमयाधिकरणे, अदृश्यत्वाधिकरणे, द्युम्भाद्यधिकरणे, अक्षराधिकरणादौ च निर्गुणविचारः प्रवत्यर्ते ।

१. क० उ० ३१४ ।

२. गीता-३।२७ ।

३. १३।२९ ।

४. व० सू० २।३।५० ।

५. तदेव-३।२।१८ ।

प्रपञ्चमिथ्यात्वनिरूपणम्

छान्दोग्यषष्ठे उद्गालकः पुत्रं श्रेतकेतुं प्रति यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञायते तदुपपादयितुं दृष्टान्तमाह 'यथा सोम्य एकेन मृत्तिष्ठेन सर्वं मृणमयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामवेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' ॥ इति । अत्रोपादानज्ञानेनोपादेयं सर्वं ज्ञातुं शक्यते । प्रपञ्चस्य उपादानं च ब्रह्म । तज्जाने न सर्वं प्रपञ्चो ज्ञायेत । उपादेया मृदादौ घटाद्याकारा मिथ्या उपादानभूत-मृदादिज्ञानेन तत्त्वतो ज्ञाता भवन्ति । आकारास्तु कल्पिता मिथ्याभूताः, तेषां ज्ञानमज्ञानमेव शुक्तिरजतज्ञानवत् । सर्वं तु मृदेव घटापेक्षया ।

इत्युपपाद्य पुनः पृथिव्यादौ त्रिवृक्तुते त्रीणि रूपाण्येव सत्यमित्युक्त्वा तस्य क्व मूलं स्यात् । 'अद्बूः सोम्य शुज्जेन तेजो मूलमन्वच्छेत्' इत्यादिना सर्वप्रपञ्चमूलं सद्व्रह्माव-गन्तव्यमित्युपदिदेश । तेन सर्वो ज्ञानेन तत्कार्यभूतः प्रपञ्चो ज्ञातो भवतीति स्वप्रतिज्ञानिर्वाहः सज्जानस्य च प्रयोजनं च तस्य तावदेव चिरं यावद्य विमोक्ष्येऽत्र सम्पत्स्ये इति मोक्ष एवेत्यपि निरधारयत् ।

'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्'^२ इति सूत्रे ब्रह्मण उपादानकारणत्वे हेतुः प्रतिज्ञा-दृष्टान्तमोरनुपरोधः । प्रतिज्ञा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा, दृष्टान्तो मृदघटादि, ब्रह्मणः केवल-निमित्तत्वं वदतां द्वैतिनामिदं प्रतिकूलम्, तथा ब्रह्मसहचरितप्रकृतेरुपादानत्वेन ब्रह्मण उपादानत्वं गौणमिति वदतामपि इदमधिकरणं प्रतिकूलमेव ।

ब्रह्मोपादेयं सर्वम्, तच्च 'यावद्विकारं तु विभगो लोकवत्'^३ इति सूत्रे यावच्छब्देन यद्यद् विभक्तम्, तद् विकार इति व्याप्तिसूचनाद् भेदयुक्तं सर्वमेव ब्रह्मणो विकार इति सूचनाद् गम्यते । अतो निखिलः प्रपञ्चो विकारः । जीवस्तु ब्रह्माभिन्नत्वाद् ब्रह्मणो भेदरहितत्वाच्च न विकार इति ज्ञातव्यम् । कुतः? ब्रह्मणः 'असङ्गो ह्यायं पुरुषः'^४ इति श्रुत्या भेदसंगस्यापि निरासात् प्रपञ्चमिथ्यात्वं च सूत्रे तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यस्मिन् प्रतिपाद्यते । तदनन्यत्वं ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाववाचारम्भणश्रुत्याऽवगम्यते इति तदर्थः ।

न केवलमप्राप्ति तु कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दलोपो वा इत्याक्षेपसमाधानसूत्रे 'श्रुतेस्तु शब्दमूलस्त्वात्', 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च'^५ हीति द्वे । तत्र शब्दमूलं ब्रह्म यथा शब्दमवगन्तव्य-मित्युक्त्वा यथा स्वानपदार्थं विचित्रं भासमाना उपादानजीवस्वरूपोपमदं विना सुज्यन्ते, तथा ब्रह्मणं प्रपञ्चसृष्टिरित्युक्त्या च सिद्ध्यति । स्वप्नसृष्टेमिथ्यात्वं च भायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यत्र स्पृष्टं सूत्रकारैरेवोच्यते—न च भायामात्रं विचित्रमेव न तु मिथ्येति व्याख्यातुं शक्यम्, जीवानामपि विचित्रयन्नादिनिर्मातृत्वदर्शनेन तेन जीवव्यावर्तनासम्भवात् । प्रकृतंतावत्सूत्रे 'नेति नेति' इति श्रुत्या प्रपञ्चनिषेधो निषेधावधिभूतं शुद्धं ब्रह्म च प्रागेवोक्तम् ।

परमतस्सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः इत्यषिकरणे गुणसूत्रं तथाऽन्यप्रतिषेधाद् इति । अत्र ब्रह्मणः परमुक्तुष्टं नास्तीत्येतदुपपादयितुं ब्रह्मव्यतिरिक्तमेव नास्ति, कुत उत्कृष्टप्रसक्तिः?

१. छां० उ० ६११४ ।

२. ब्र० सू० १४१२३ ।

३. तदेव-

। ४. बृ० उ० ४१३१५ ।

५. ब्र० सू०

तथा हि ब्रह्मभिन्नस्येव प्रतिवेषो दृश्यते । ‘सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद’, ‘ब्रह्मेवेदं सर्वम्’, ‘आत्मेवेदं सर्वम्’ इत्यादावेवकाराद् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यामावदोधनाद् मिथ्यात्वं सूच्यत इति सूत्रार्थः ।

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा मुण्डके । ‘कस्मिन्न भगवो विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति’^३ इति श्रुतं वृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे । ‘आत्मनो वा अरे दृष्टे श्रुते इदं सर्वं विदितम्’^४ इति तत्र छान्दोग्यपठ इवोपादनं न दृश्यते ‘पुरुष एवेदं ब्रह्म परामृतम्’ इति मुण्डके । ‘इदं सर्वं यदयमात्मा’^५ इति मैत्रेयीब्राह्मणे सर्वात्मकत्वेन तदुपपादनं दृश्यते । भगवद्गीतामु च ‘यज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यद् ज्ञातव्यमवशिष्यते’^६ इत्युपक्रम्य ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय’^७ इति तदुपपादयति भगवान् । ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं सर्वतादात्म्यं यतः सर्वस्योपादानं ब्रह्म । उपादानत्वं च कृत्स्नप्रसक्तिसूत्रे परिणाम्युपादानवनिराकरणेन विवरोपादानत्वस्थापनात् प्रपञ्चो मिथ्येति ज्ञायते ।

उपनिषद्यु सर्वं यृष्टिमुक्त्वा ब्रह्मणः स्वसृष्टारीरेषु प्रवेश उच्यते, प्रवेशो न जीव-सहितस्य ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’^८ । ‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य’ सर्वाणि रूपाणि विचित्यधीरः नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते इत्यत्र प्रविश्येत्यव्याहारः अन्यथाऽभिधानानुपपत्तेः । स एतदेव सीमानं विदार्थीतया द्वारा प्राप्यत इत्यादो ब्रह्मण एव प्रवेशकथनात् तदेव जीवसृष्टेण व्यवहरति इति ज्ञायते । यृष्टिप्रकरणेषु कुत्रापि जीवसृष्टेरवचनाच्च ।

यत्तु ‘यथाऽनेविस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मात् सर्वे आत्मानो व्युच्चरन्ति’^९ इति तु ब्रह्मण औपाधिकांश उपाध्यनुसारेणोत्पन्न इत्यर्थं पर्यवस्थति इत्युक्तमेव ।

जीवब्रह्मेत्यम्

प्रपञ्चमिथ्यात्वे व्यावहारिकप्रातिभासिकमेदे किं मूलम् ? सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तः । ब्रह्मेव सत्यं मृत्तिकेत्येव सत्यम्, एवं सदेव सत्यमित्युक्तप्रायम्, तत्र इति शब्दो व्यर्थं इत्येके । तत्र इतिशब्दः आद्यर्थः प्रकारार्थो वा मृत्तिकादिसत्यं घटे गृह्यमाणे मृत मृदि गृह्यमाणे जलम् इति रीत्या सदेवसत्यमित्यर्थः । यद्वा मृत्वे न घटःसत्य इति । न च सत्ये द्वैविध्यं कथं ? एकस्येव सत्यत्वाद् इति शङ्खचम् । व्यावहारिकत्वं सति प्रमातरि अवाध्यत्वं प्रातिभासिकत्वं स्वज्ञानकारकमात्रे अवाध्यत्वं सर्वं दा अवाध्यत्वं पारमार्थिकत्वम् इति त्रिष्वपि अवाध्यत्वांशसाम्येन ज्ञ त्रिविधेति व्यवहारः । श्रुतिश्च ‘सत्यं चानूनं च सत्यमभवत्’^{१०} इति ।

अत्र प्रथमसत्यं व्यावहारिकम्, द्वितीयं प्रातीतिकम्, तृतीयं मुख्यम्—‘तत्त्वभासि’, ‘अहं ब्रह्मास्मि’, ‘अथमात्मा ब्रह्म’ इत्यादीनि महावाक्यान्यपि प्रमाणानि । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य-

१. नृ० उ० ७१५ ।	२. नृ० उ० ७१४ ।
३. वृ० ३१६।१ ।	४. वृ० उ० २१४।५ ।
५. तदेव—१।४।७ ।	६. गीता—७।२ ।
७. गीता—१।०।८ ।	८. तै० उ० ८।६ ।
९. वृ० उ० ३।१।२४ ।	१०. तै० उ० ८।६ ।

आत्मनि तिष्ठति ईशानो भूतमव्यस्थ—इति जीवाभेदनिर्देशः । एवं अङ्गुष्ठमाश्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सञ्चिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्……धीर्येण । तं विद्याच्छुक्रमसृतं इति जीवं ब्रह्मविद्यादित्यपि प्रमाणम् । सूत्रपाठे तु (१) वक्तुरात्मोपदेशः मां विजानीहीत्यारम्भ आनन्दोऽजरोऽमृतः इयुक्तेब्रह्मैव वक्तुरात्मेति निर्देशः । ‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः’^१ इति सूत्रे ब्रह्मणो जीवरूपेणावस्थितेरित्यर्थात्—तयोरैक्यसिद्धिः । न च ब्रह्मणो जीवे अन्तर्यामि-रूपेणावस्थितेरिति सूत्रव्याख्यानं युक्तम्, आधारत्वोक्तिप्रदेशेषु सूत्रकारैः ‘स्थानादिव्यपदेशाच्च’^२ ‘स्थित्यदनार्थां च’^३, ‘य आत्मनि तिष्ठन्’^४ इत्यादी स्थितिशब्दप्रयोगाद अत्रान्योऽर्थो विवक्षितः परमास्मन् एव जीवात्मना अवस्थितेरित्यर्थः साधुः ।

अत एव पूर्वसूत्रे उत्क्रमिष्यत् एवं मावादित्याङ्गुलोमिः इत्युक्त्वा अवस्थितेरिति सूत्रारम्भः । एवं भावेनावस्थितेरित्यर्थं तात्पर्यं सूचयति । ‘अधिकं तु भेदनिर्देशात्’ इत्यत्र आत्मा द्रष्टव्य इत्यादी भेदेन निर्देशाद ईशः अधिकः, उपाधिना, न त्वन्य इति तेन भेदो न सिद्ध्यति ।

‘अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्’ (३-२-२८) अतः स्वाभाविकत्वादभेदस्य अविद्याकृत-त्वाच्च भेदस्य जीवोऽविद्यां हित्वा अनन्तेन परेण एकतां गच्छति । ‘स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म बेद ब्रह्मैव भवति’ इत्यादिश्रुतेः ‘व्यतिहारो विशिष्णन्ति हीतरवत्’ (३-३-३७) अत्र त्वं वा अहमस्मि मगवो देवते अहं वै त्वमसि योऽसी सोऽहं इति परस्परमभेदध्यानं विधीयते, तच्च वास्तवमभेदं सूचयति । न चात्र उपासनादि विधिरस्ति, केवलं परस्पराभेदचिन्तनं तेनाभेददाढ्यं च । ‘अहं ब्रह्म’ इत्यवगमाद जीवस्य अब्रह्मात्मव्यावृत्तिः । ‘ब्रह्म अहम्’ इति ध्यानाद ब्रह्मणः परोक्षत्व-व्यावृत्तिश्च सिद्ध्यति । अनेनाप्यभेदः कण्ठोक्तः ।

‘आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राह्यन्ति च’ (४-१-३) अनेन सूत्रेण ब्रह्म आत्मत्वेनोपगन्तव्य-मिति कण्ठोक्तेस्तयोरभेदः ।

अविभागेन दृष्टत्वात् जीवस्य ईश्वराभेदेन दृष्टत्वाद इदं सूत्रं ‘संपद्याविभर्वाः स्वेन शब्दात्’^५ इति सूत्रेण जीवोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाग्निष्पद्यते इति श्रुतौ जीवः स्वस्वरूपेणाविभंवति इत्युक्त्वा परं ज्योतिरूपसंपद्येत्यत्र परंज्योतिः संपत्तिः किं रूपेति विषये अभेदरूपा अभेदेनैव साक्षात्कृतत्वाद इति स्पष्टं कथनाद जीवब्रह्माभेदः शास्त्रार्थं ‘इति सिद्धम्’ ।

जीवन्मुक्तिः

श्रुतौ ‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपद्यते’ इति सत्संपत्तौ मरणपर्यन्तं विलम्बकथनाद जीवन्मुक्तिसिद्धिः । अपि च बृहदारण्यके (४-४-७) ‘अथ मत्योऽमृतो भवति’ अत्र ब्रह्मसंश्नुते—इत्युक्त्वा तद्यथा हि निल्वयनी मृता प्रत्यस्ता शयीत एवमेवदं शरीरे शोते ।

‘अथाऽमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव’ इति जीवन्मुक्तिः प्रत्यक्षं निर्दिश्यते । भगवद्गीताम् च स्थितप्रज्ञो मगवता निर्निष्टो जीवन्मुक्त एव । अन्यथा ‘उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तस्त्व-र्दशानः’^६ इति भगवद्वृचनं विरुद्ध्येत, ज्ञाने सति सद्योदेहापातात् ।

१. ब्र० सू० १४२२ । २. तदेव-११२१४ । ३. तदेव-११३१७ ।

४. तदेव— । ५. ब्र० सू० ४४११ । ६. गीता-४४३४ ।

‘स एनान् ब्रह्म गमयति’ इत्यत्र आचार्यः उपासकाः कार्यब्रह्मलोकमेव गच्छन्ति, तस्यैव गमनसम्भवात्, न तु परं ब्रह्म तस्यात्रेव प्राप्यत्वाद् इति ‘कार्यं बावरिरस्य गत्युपपत्तेः’ इति सूत्रेण सिद्धान्तमुक्त्वा परं जैमिनिमुख्यत्वादिति मुख्यब्रह्मेति पूर्वपक्ष इति निर्णीतम् ।

विशिष्टाद्वैतिनस्तु मुख्यार्थंत्वेन ब्रह्मशब्दस्य परमेव ब्रह्म ‘स एनान् ब्रह्म गमयति’ इत्यत्र ब्रह्मशब्दार्थः परं जैमिनिमुख्यत्वादिति सूत्रकारोक्तेरित्याहुः; तत्त्वाकाशाधिकरणविशद्भम् । तत्र अनन्यथासिद्धलिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया प्रावल्यस्वीकारात् प्रकृते च गतिकमंत्वोक्तेः मुख्ये असम्भवेन तलिङ्गस्यानन्यथा सिद्धत्वम् । सूत्रे च तदधिगम उत्तरपूर्वार्थयोरश्लेषविनाशी तद्वयपदेशात् । इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरिति सूत्रैः ज्ञानिनः प्रारब्धकमंव्यतिरित्तं नश्यतीत्युक्तत्वात् प्रारब्धमनुभवन् विद्वानवतिष्ठते—इत्युक्तेर्जीव-न्मुक्तिसिद्धिः । पाते तु इति च विदेहमुक्तिः । एवं ‘यावदधिकारमवस्थतिराधिकारिकारिकाणाम्’ (३-३) इति सूत्रं ब्रह्मविदामिन्द्रयमादीनामाधिकारिकपुरुषाणामधिकारस्थितिपर्यन्तं जीवन्मुक्त-रूपेणावस्थितिरित्युक्तेः जीवन्मुक्तिसिद्धिरिति शम् ।

● ● ●

१. व्र० सू० ४१३।

अध्यासस्वरूपं तन्निरासोपायाश्च

डॉ० रामप्रसादत्रिपाठी

व्याकरणविभागाध्यक्षचरः,
सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

॥३॥

स्वरूपसुखमभिलपन्तो दुःखाच्च विभ्यतः समे प्राणिनोऽनुभूयन्ते । तत्र दुःखस्य हेतुः जननमरणाविच्छेदलक्षणा संसृतिः । सा चाध्यासमूलिका । अतोऽध्यासस्य स्वरूपं ज्ञात्वा तज्ज्ञ-रासोपायाश्च ज्ञातव्याः । ज्ञात्वा च तदनुतिष्ठतीति नियमेन ज्ञाने सत्येवोपायानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यात्, तत्र एव च स्वरूपसुखावासिः स्यात् । निवन्धे चात्र चत्वारो भागाः सन्ति । अध्यासस्य लक्षणम्, भेदाः, साधनानि, निरासोपायाश्चेति ।

अध्यासस्य लक्षणम्

तत्र चतुःसूत्रोभाव्यादावध्यासलक्षणम्—‘स्मृतिरूपः परत्र पूर्ववृद्धावभासः’ इति । अत्र परत्र पूर्ववृद्धावभास इत्यध्यासलक्षणम् । स्मृतिरूप इति उपलक्षणतया प्रदर्शनमात्रम् । रत्न-प्रभाकारेणावभासपदस्य व्युत्पत्तिद्वयी कृता । अवभासनमवभासः, अवभास्यते इति अवभासः । तत्र प्रथमव्युत्पत्त्या शुक्तिरजतादिविषयकमविद्यावृत्तिरूपं ज्ञानं गृह्णते । द्वितीयव्युत्पत्त्या तु शुक्तिरजतादिकमाविद्यकं गृह्णते । तत्र प्रथमो ज्ञानाध्यासः, द्वितीयस्तु अर्थाध्यास इति । उक्तलक्षणे परत्र घटकपरपदेन ब्रह्मस्यादिष्ठानमुच्यते । तच्चाधिष्ठानं लौकिकसत्यं शुक्तिकादिरूपम्, पारमार्थिकसत्यं साक्षिचैतन्यरूपम् । अत एवोच्यते शिष्टैः—‘सर्वं ज्ञानं धर्मिष्यभ्रान्तं प्रकारे तु विषयंयः’ इति ।

कैश्चिद् विद्वद्द्विः अध्यासलक्षणं कृतम्—अधिष्ठानविषयमसत्ताकोऽवभास इति । तदभाववति तत्प्रकारकोऽवभास इति । अर्थाध्यासस्य षड्भेदा भवन्ति । धर्माध्यासः, धर्मसंहितस्य धर्मणोऽध्यासः, सम्बन्धाध्यासः, सम्बन्धसंहितस्य सम्बन्धिनोऽध्यासः, अन्यतराध्यासः, अन्योऽन्याध्यास इति । प्रकारान्तरेण ज्ञानाध्यासस्य द्वी भेदी । स्वरूपाध्यासः, सम्बन्धाध्यास इति । उक्तेषु षट्स्वध्यासमेदेषु प्रथमद्वितीयपञ्चमाः स्वरूपाध्यासेऽन्तमंवन्ति । तृतीयः संसर्गाध्यासे, चतुर्थंषष्ठो संसर्गाध्यासे च तिष्ठतः । अध्यासस्थलेऽध्यस्तधर्मा अधिष्ठानधर्मात् आवृण्वन्ति । यथा आत्मनस्त्वारि विशेषणानि—सत्, चित्, आनन्द, अद्वयेति । एतद् विपरीताश्चत्वार एवाध्यस्तधर्माः—अनुतत्वम्, जडत्वम्, दुःखरूपत्वम्, सद्बयत्वच्चेति । एतेऽध्यस्तधर्मा आत्मधर्मात् सत्त्वादीन् आवृण्वन्ति इति । इयमेव चिदचिदग्रन्थिरूच्यते ।

उपर्युक्तानामध्यासानां भेदाः

द्वादशान्ताश्च निम्नलिखिताः शास्त्रेषु दृश्यन्ते । तद्यथा—भेदभ्रमः, कर्तृत्वभ्रमः, सङ्गभ्रमः, विकारो ब्रह्मभ्रम इति भ्रमः, जगत्सत्यभिति भ्रम इति पञ्च भ्रमाः ।

भेदकर्तृत्व-संसर्ग-विकृति-विश्व-सत्यता ।
 विज्ञान्तयो निराकार्या दृष्टान्तेः पञ्चभिः क्रमात् ॥
 विस्मद्वक्प्रतिबिस्मोऽथ लोहितः स्फटिको मणिः ।
 घटाकाशाश्च विज्ञेयो रजवहिर्हमकुण्डलम् ॥
 आचार्यमण्डनमिश्रा विभ्रमविवेकग्रन्थे स्वकीये एवं वदन्ति—
 आत्मख्यातिरसत्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ।
 परीक्षकाणां विभ्रान्तो विवादात्मा विविच्यते ॥ इति ।
 अत्रानिवंचनीयख्यातिमादाय विभ्रमपञ्चकं समायते ।

अध्यासस्य साधनानि

धर्मिणः सामान्यज्ञानम्, प्रमेयदोपः, प्रमातुर्दोप इति दोपत्रयम्, आरोप्यसजातीयवस्तुनः संस्कार एतत्सर्वं दण्डचक्रादिन्यायेनाध्यासे कारणम् । तार्किकचक्रवर्ती कश्चन धर्मज्ञानमध्यासस्य कारणं न मन्यते, किन्तु धर्मिणा सह इन्द्रियसञ्चिकपंम् । अन्यत् सर्वं पूर्वेण समानम् । इदं तु न युक्तम् । 'कुलालजनकोऽपरः' इत्युक्तरीत्या जन्मेन जानेन जनकस्य इन्द्रियार्थसञ्चिकषंस्यान्यथा-सिद्धत्वात् । उक्ते चक्रवर्तिमते इदमाकारा रजताकारा च मनोवृत्तिरेव भवति । तत्रेदमर्थेन सह चूष्टुः संयोगः सम्बन्धः, रजतेन सह तु ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिलक्षणः संसर्गः । एतन्मतेऽपि मनोवृत्तिलक्षणो ज्ञानाध्यासः, अर्थाद्यासस्तु न व्यावहारिकसत्यस्येव रजतस्य तत्र भानात् । इदच्च नैयायिकवादानुसरणम् । धर्मज्ञानमध्यासकारणमिति वादिनां मतत्रयम् । तथा हि—

(१) एकस्मिन् मते इदमाकारा वृत्तिरधिष्ठानज्ञानरूपा । तत्रैव रजताकारा अविद्या-वृत्तिश्चोत्पद्यते ।

(२) द्वितीयमते धर्मज्ञानरूपा इदमाकारा मनोवृत्तिर्भवति, अनिवंचनोयं रजतम्, तत्र इदन्तायाः संसर्गोऽनिवंचनीयः । रजताकाराऽविद्यावृत्तिश्चानिवंचनीया उत्पद्यते ।

(३) तृतीयमते धर्मज्ञानरूपा इदमाकारा मनोवृत्तिरेव भवति, न तु रजताकाराऽविद्यावृत्तिः । रजतं तु तत्र अनिवंचनीयमुत्पद्यते, इदन्ताया रजते संसर्गोऽप्यनिवंचनीय एवोत्पद्यते । इदच्च द्वयं साक्षिण्यध्यस्तं साक्षिभास्यम् इति नास्ति रजताकाराऽविद्यावृत्यपेक्षा । अत्र मते केवलमर्थाद्यास एव भवति, न ज्ञानाध्यासः ।

इदच्च मतत्रयमपि समीचीनम् । तदुक्तम्—

यथा यथा भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।

सा सेह प्रक्रिया साध्वी विपरीता ततोऽन्यथा ॥ इति ।

यत्तु कैश्चिदुच्यते—तृतीयमते वृत्तेरभावात्संस्काराभावे स्मृतिर्नोपपद्यते इति, तत्र युक्तम् । साक्ष्यभिव्यञ्जिकाया इदमाकाराया मनोवृत्तेरेव संस्कारजनकत्वसम्भवात् । तृतीयमते इदं पदार्थस्य रजते तादात्म्यमनिवंचनीयमुत्पद्यते इत्यस्यापि स्वीकारात् ।

(१) अव्यस्ताधिष्ठानयोः साहशं प्रमेयदोषः । तच्च 'इदं रजतम्' इत्यादिस्थले चाक-चिक्यादिरूपम् । 'सन् घटः' इत्यादौ कल्पिताकल्पितसाधारणं सत्त्वादिरूपं सादृश्यम् 'अहं गौरः' इत्यादौ कोशपञ्चके आत्मत्वभ्रमे सापेक्षानपेक्षसाधारणमान्तरत्वं साहश्यम् ।

(२) अन्तःकरणगतः प्रारब्धः कर्मसंस्कारः प्रमातृदोषः । अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृवाद् विशेषणधर्मस्य विशिष्टे उपचाराः ।

(३) प्रमाणदोषः— रजतादिभ्रमस्थले चदुरादिगतः काचकामलादिर्दोषः । अनात्म-न्यात्मभ्रमस्थले अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमाणगताविद्यैव दोषः ।

वेदान्तदर्शने यत्र तत्रान्यशास्त्रेष्वविं अध्यासस्येमान्युदाहरणानि प्रसिद्धानि—प्रतिविम्बः, स्वप्नः, माया, गन्धर्वनगरम्, शुक्तिरजतम्, मरुमरीचितोयम्, मनोराज्यगिति ।

अध्यासनिरासोपायाः

तत्र पूर्वमीमांसा वेदापौरुषेयत्वरक्षार्थमीश्वरमपह्नुवाना सृष्टिप्रलयी न मन्यते । उत्तर-मीमांसा तु ब्रह्मणः शक्तिभूतां मायां प्रकृतिपदवाच्यां जगतः परिणाम्युपादानं मन्यते । सांख्य-योगावपि प्रकृतेरेव परिणामं जगन्मन्येते । प्रमाणशास्त्रानुयायिनस्त्वारम्भवादिनः परमाणुत्वे द्वयणुकादिद्वारा जगत उपादानकारणत्वेन मन्यते । ईश्वरं तु निमित्तकारणमिति ।

एवं चोत्तरमीमांसा भते स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चोपहितं सगुणं ब्रह्म तदनुपहितंतु निर्गुणमिति स्पष्टं प्रतीयते । परमाणवो जगदुपादानकारणमिति नये तु नेदं प्रतोयते । किन्तु जगत्कर्तृत्वेन धूत्यादिना च भगवाननुभीयते । उत्तरमीमांसानयेऽविद्योपादानकस्य जगतो मृषात्वेन ब्रह्मणि कल्पितत्वेन विचारेणाधिष्ठानसाक्षात्कारे सति अविद्यानिवृत्या मुक्तिरिति ।

सांख्ययोगये तु प्रकृतेः सत्यत्वेन जगतोऽपि सत्यत्वात्, 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्', 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र'^२ इति सूत्रद्वयोक्तरीत्या वित्तवृत्तिनिरोधलघेण योगेन प्रकृतिः पुरुषस्य भेदसाक्षात्कारेण कैवल्यमिति कैवल्यभेदः । अत एव आत्मा द्रष्टव्यः, प्रकृतिर्तो विवेकत्वं इति सांख्यतत्त्वकोमुद्दां वाचस्पतिमित्राः । उत्तरमीमांसा नये तु सगुणस्य ब्रह्मण उपासनया प्राप्तिः, निर्गुणस्य तु विचारेण इति विवेकः । सगुणस्य ब्रह्मणोऽहंग्रहोपासनायामपि भेदग्रहो न निवर्तते । इदन्तु सर्वेषां भतम्—'यद् अज्ञानाद् बन्धः, ज्ञानात् कैवल्यम्' इति ।

तत्र ज्ञानस्वरूपे परं विवादः—'षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्मोक्षः' इति नैयायिक-वेशेषिको । प्रकृतिपुरुषयोर्मेदज्ञानान्मोक्ष इति सांख्ययोगो । जीवब्रह्मणोरभेदज्ञानान्मोक्ष इत्युत्तर-मीमांसका इति । यत् किञ्चन जगति भासते तत्सर्वं ब्रह्मभासैव भासते, वेदादिरूपं शास्त्रच ब्रह्मणो जापकत्वाद् योनिः इति द्वयमपि—'शास्त्रयोनित्वात्'^३ इति सूत्रेणोक्तं व्याख्यातव्य तथैव श्रीशङ्करभगवत्पादः । ब्रह्मणश्च प्रत्यक्षं तत्त्वमस्यादिमहावाक्येभ्य एव भवति, 'तं त्वौ-पनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुतौ ब्रह्मण औपनिषदत्वोक्तेः । उपनिषदा गृह्णते औपनिषदः पुरुषः इति हि व्युत्पत्तिः । यद्यपि पुराणादिस्मृतिशास्त्राणि उपासनाभेदात् प्रतिपादयन्ति ।

१. योगसूत्रम्-११३ ।

२. तदेव-११४ ।

३. ब्र० सू० १११३ ।

ब्रह्मस्वरूपं मित्रं मित्रं वर्णयन्ति, तथापि निरुपाधिकं विज्ञेयमेकमेव ब्रह्म । मनुष्यो यदा सर्वा अज्ञानभूमिका ज्ञानभूमिकाभिस्तावतीभिरेवातिक्रम्य तुरीयावस्थां प्राप्तो भवति, तदेव निजं सर्वपरिच्छेदातीतं रूपं लभ्यते ।

उपनिषद्भूपं शास्त्रं वेदस्य शिरोमागः । उपनिषदां प्रवृत्तिंद्विधा भवति । विधिमुखेन, निषेधमुखेन च । तत्र निषेधमुखेन प्रवृत्तिः—अर्थात् आदेशो नेति नेति । विधिमुखेन प्रवृत्तिः—‘सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति’ । कथिद् भाग्यवान् एव महापुरुषो ब्रह्मज्ञानस्य परां काषां प्राप्य ब्रह्मनिष्ठो भवति ।

वेदे त्रीणि काण्डानि सन्ति—कर्मकाण्डम्, उपासनाकाण्डम्, ज्ञानकाण्डञ्चेति । तत्र कर्मकाण्डं वहूलम्, तत्तत्फलार्थिनां तदधिकारिणां वाहूल्यात् । तदपेक्षया उपासनाकाण्डं न्यूनम्, उपासनाधिकारिणां न्यूनत्वात् । तदपेक्षया ज्ञानकाण्डं न्यूनम्, तदधिकारिणां पुष्पधीरेयाणां तदपेक्षया न्यूनत्वात् । वेदस्य सम्यक् पर्यालोचनया विज्ञायते यदसौ प्रवृत्तिमार्गंनिवृत्तिमार्गंयोः प्रविमक्तः । तत्र निवृत्तिविषया अत्यल्पा उपलभ्यन्ते, प्रवृत्तिमार्गंविषयाः कर्मसाध्या बाहुल्येन उपलभ्यन्ते । अस्य मार्गद्वयस्य अवलम्बनेनोभयविधा गतिः कर्मकृतो यथायथं सिद्धा भवति । यावद् उपास्योपासनकामावसम्बन्धो वर्तते, तावद् द्वैतमानं न निवर्तते । द्वैतमाने सति सगुणं ब्रह्म उपास्यं भवति । कर्मणा फलकामस्य तत्तत्फलं सिद्धयति, निष्कामस्य तु चित्तशुद्धिमंवति । यद्यपि उपासनाऽपि कर्मव, तथापि सा मानसं कर्म ।

तथा हि उपासना द्विविधा—भेदग्रहवती, अभेदग्रहवती चेति । तत्र द्वितीयोपासनायां जोवो ब्रह्मक्यमनुभवति इति । निम्नश्रेणिका उपासना चित्तविक्षेपं दूरीकृत्य स्वोत्पादित-मक्तिद्वारा चित्तं पुनाति । उच्चकोटिका तु उपासना ब्रह्मसान्निध्यं प्राप्य परां मर्क्तं प्रकटीकरोतीति ।

इह घोरे कलियुगे समस्तोपायसारभूता भगवद्भक्तिरेव अव्यासस्यायेपतो निरासे सामर्थ्यं धधाना चकास्तीति भगवान् विश्वनाथस्तादृशभक्तिप्रदानेनानुग्रहं विदध्यात् सर्वेषु मक्तजनेषु । इति शम् ।

● ● ●

वैशेषिकदर्शनसमीक्षा

श्रीकेदारनाथत्रिपाठी

दर्शनविभागाध्यक्षः,

काशीहिन्दूविश्वयिद्यालये

‘काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्’ इति । कश्यपवंशजातेन योगविभूतिमता परमतपस्त्वना उच्छवृत्त्या कणभक्षणाश्रितजीवनेनान्वर्थाभिधानेन महर्षिकणादेन रचितमिदं वैशेषिकदर्शनं जगति पदार्थविद्याया मूलस्रोतोभूतं भारतीयं पदार्थशास्त्रमिति विश्वयते लोके । उक्तं हि प्रशस्तपादेन भाष्यादौ—

योगाचारविभूत्या यस्तोर्वित्वा महेश्वरम् ।

चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥ इति ।

यद्यप्य मुनिः कदा कुत्र जनुरधर्तेति नाद्यावधि सम्यद् निर्णयो जातस्तथापि मिथिलाप्रदेशे महर्षेः कश्यपस्य कुलेऽभूदिति किंवदन्ती श्रूयते विदुपाम् ।

कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गोतमेन तथा न्यायः सांख्यन्तु कपिलेन वै ॥

इति पद्मपुराणवचनादतिप्राक्तनत्वमस्य प्रमीयते । कणादगौतमयोरपि कणादस्यैव प्राचीनतरत्वं केचिदनुमन्यन्ते । तेषामनुसारेण ख्लीस्ताव्वारम्भात् चतुःशतवर्षेभ्यः पूर्वं जातो गौतमः, कणादस्तु ततः साधंपञ्चशतवर्षेभ्यः पूर्वं जात इति ।

वैशेषिकसूत्रमाष्टकतुर्महर्षेः प्रशस्तपादाचार्यस्याविर्भावस्तु वैक्रमाब्दद्वितीयशतकेऽभूदिति ऐतिहासिका मन्यन्ते । केचित्तु ‘प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुर्ति कणादमन्वतः । पदार्थमंसङ्घ्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥’ इति भाष्योक्तिव्याख्यानावसरे वैक्रमैकादशशतकाब्दे वज्रदेशोऽद्वेन भट्टश्रीश्रीधराचार्येण न्यायकन्दलीग्रन्थारम्भे ‘अभिमतदेवतां शास्त्रस्य च प्रणेतारं गुरुं श्लोकस्य पूर्वार्थेन नमस्यति-प्रणम्येति । कर्मारम्भे हि देवता गुरवधं नमस्क्रियन्त इति शिष्टाचारोऽयमिति लेखात्, किरणावल्यामुदयनाचार्येण चास्यैव मङ्गलश्लोकस्य व्याख्यानावसरे—शास्त्रारम्भे सदाचार-परिप्राप्त्या कायवाङ्मनोभिः कृतं परापरगुरुनमस्कारं शिष्यान् शिक्षयितुमादौ निबन्धाति प्रणम्येतीति लेखाच्च प्रशस्तपादाचार्यो महर्षेः कणादस्य शिष्यस्तत्समानकालीनश्वेत्यनुमित्वन्ति ।

प्रशस्तपादस्यापि ऋषित्वादेतत्कृतं माष्टमार्षमिति मन्यते विद्वद्भिः । ऋषित्वच्चास्य गोत्रप्रवरनिर्णयग्रन्थेषु समुल्लेखात् ‘प्रवरंर्में समाख्याता ऋषयस्ते इति श्रुतिः । तत्पुत्रोन्नासारः ऋषिपुत्रा इति स्मृताः ॥’ इति वचनानुसारमनुमन्यते । अत एव विश्वनाथपञ्चाननेन ‘प्राणादिरित्युक्तमाकरे’ इति बदता प्रशस्तपादमाष्टमाकरत्वेन स्वीकृतम् । अयमेव हि निबन्धकाराणां सम्प्रदायो यदार्थग्रन्थानेवाकरत्वेन प्रमाणयन्ति ।

देशविचारे तु न्यायवैशेषिकयोरार्थग्रन्थानां पठनपाठनप्रचारस्य व्याख्यादिनिर्माण-
सम्प्रदायस्य च प्रायो मिथिलादेश एव वज्ञापेक्षया पूर्वकाले सद्भावेन प्रशस्तपादस्य प्रादुर्भावो
मिथिलायामेव सम्भाव्यते ।

वैशेषिकदर्शनसम्बन्धिनो ग्रन्थाः

प्रशस्तपादभाष्यस्योपरि श्रीमदुदयनाचार्यस्य किरणावलीव्याख्या बुद्धिनिरूपणान्ता
समुपलभ्यते । वर्धमानोपाध्यायैनियमत उदयनाचार्यग्रन्थानां व्याख्यानादयमाचार्यों मैथिल इति
विश्वस्यते । किरणावल्या उपरि प्रकाशाभिधाना व्याख्या श्रीवर्धमानोपाध्यायस्य वर्तते । अयं
हि मिथिलादेशे दरमज्ञामण्डलान्तर्गते करिजनग्रामे नव्यन्यायप्रवर्तकस्य तत्त्वचिन्तामणिकतुं-
ज्ञेशोपाध्यायस्यात्मज इति प्रसिद्धमेव । किरणावलीप्रकाशस्य चतुःसहस्रश्लोकात्मिका प्रकाशिकाव्या-
व्याख्या भगीरथठक्कुरेण मेघठक्कुरापराभिधानेन मैथिलेन विदुषा रचिता समुपलभ्यते ।

प्रकाशस्योपरि व्याख्यान्तरभूता वासुदेवसार्वभीमशिष्यस्य प्रसिद्धनैयायिकस्य वज्ञदेशो-
द्भ्रवस्य श्रीरघुनाथशिरोमण्डिवृत्तिरूपलभ्यते । विवृतेरूपरि च मधुरानाथतर्कवागीशेन रहस्यनाम्नी
व्याख्या, विश्वनाथमट्टाचार्याणां न्यायपञ्चानानां सहोदरेण रुद्रमट्टाचार्येण च विवृतिभाव-
प्रकाशिका व्याख्या रचिता । इत्येवं वैशेषिकदर्शनभाष्यस्य साक्षात् परम्पराप्राप्ता नैका व्याख्या:
समुपलभ्यन्ते प्रकाशमागताः ।

किन्तु सूत्राणामुपरि केवलमेकैव व्याख्या श्रीशङ्करभिशङ्कुतोपस्काराभिधाना प्रकाशिता
हृष्टिगोचरतामायाति । भारद्वाजकृतान्यापि काचिद् वृत्तिरासीत्; परन्तु सा नोपलभ्यतेऽधुना ।
सम्भाव्यते मिथिलासंस्कृतविद्यापीठतः प्रकाशिता वैशेषिकसूत्रवृत्तिरेव सा भवेत् । शङ्करभिश्रो
हि कन्दलीकारात् श्रीशीधराचार्यात् पश्चाद् विक्रमस्य चतुर्दश्यां शताब्द्यां वर्तमानो न्याय-
वेदान्तादिशास्त्रपारज्ञतो विदुषामग्रगण्यो मिथिलायामभूदित्यस्ति समेवां निर्णयः । एतदति-
रिक्ता न्यायलीलावती, व्योमवती, सूक्तिः, सेतुनामानो वैशेषिकदर्शनस्य व्याख्याग्रन्थाः सन्ति ।
एतावत्येवाल्पीयसी ग्रन्थसम्पत्तिवैशेषिकदर्शनस्येदानीमुपलब्धा ।

एतस्याः स्थितेः केनापि कारणेन भाव्यम् । तच्च कारणमिदमेव प्रतीयते यन्न्याय-
वैशेषिकयोः प्रायः सिद्धान्तं क्येन परवर्तनो विद्वान्सो वैशेषिकमणि न्याय एव गतार्थं यन्त्वा
वैशेषिकदर्शने स्वातन्त्र्येण निजलेखनां न प्रावर्तयन्निति । एतत्प्रभावादेव भाषापरिच्छेदादीनां
भूयसां मिथिलग्रन्थानां रचनाः समजायन्त ।

न्यायवैशेषिकयोः समानतन्त्रत्वम्

न्यायवैशेषिकयोः सिद्धान्तसम्यादेवोभयदर्शने मिथः समानतन्त्रतया प्रसिद्धे स्तः । तथा
चाह स्म मगवान् वात्स्यायनः प्रतितन्त्रसिद्धान्तनिरूपणप्रसङ्गे—‘समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रसिद्धः
प्रतितन्त्रसिद्धान्तः’^१ इति न्यायसूत्रभाष्ये—‘पुरुषकर्मादिनिमित्तो भूतसर्गः, कर्महेतवो दोषाः
प्रवृत्तिः, स्वगुणविशिष्टास्तेतनाः, असदुत्पद्यते, उत्पन्नं निरुद्यते इति योगानाम्’ (वैशेषिकाणा-
मित्यर्थः) इति । अथदेते न्यायसिद्धान्ताः स्वसमानतन्त्रे वैशेषिकेऽपि सिद्धाः सन्ति । अतः प्रति-

१. न्यायसूत्रम्-१११२९ ।

तन्त्रसिद्धान्ता उच्यते । जग्नंत्मटोऽपि सप्तमाह न्यायमञ्जर्याम्—‘यथास्माकमीश्वरेच्छाप्रेरित-परमाणुनिमितानि पृथिव्यादीनि समानतन्त्रे कणवतमते तथेव सिद्धान्तिः’ इति ।

एवमीश्वराम्भ्युपगमे ‘तद्वचनादामनायस्य प्रामाण्यम् (वै० द० १११३), ‘संज्ञाकर्म त्वस्मद-विशिष्टानां लिङ्गम्’ (२११८) इति वैशेषिकसूत्रवद् ‘ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्, वर्त्कारितत्वादहेतुः’ (४११९-२१) इति न्यायसूत्रे ईश्वरं साधयतः । मोक्षस्वरूपमप्युभयत्र समानम् । तथा च न्यायसूत्रम्—“तदत्प्रत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः” (१११२२), ‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोप-मिथ्याज्ञानानामुक्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः’ (१११२) इति । वैशेषिकसूत्रञ्च—‘तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भवित्वा मोक्षः’^२ इति । अयं सूत्रार्थः—तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानादिनादौ सति पूर्वशरीरेण सहात्मनः सम्बन्धनादौ पुनर्देहान्तराप्राप्त्याऽस्त्यनिकः पुनर्दुःखानुत्पादलक्षणो मोक्ष इति । न्यायदर्शने यान्यात्मनो लिङ्गानीच्छाद्वेषपुसुखदुःखज्ञानान्युक्तानि, तान्येव वैशेषिकेऽपीति नात्मसम्बन्धेऽप्यनयोर्मेदः कथित् । हेत्वामासा अपि पञ्च न्यायोक्ताः वैशेषिकसूत्रे चकारात् सङ्घृहीताः । प्रतिज्ञादयो गौतमसूत्रोक्ताः पञ्चावयवा एव वैशेषिके प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धान-प्रत्याम्भनायसंज्ञामिहक्ताः । एवं शब्दानित्यत्ववादः परमाणुकारणवादश्चोमयत्रापि समानी स्तः ।

अयथार्थज्ञानभेदा यद्यपि न्याये संशयविपर्ययतर्करूपत्रयः, वैशेषिकं च संशयविपर्ययान-ध्यवसायस्वप्नलक्षणाशूचत्वारः सन्ति; तथापि न्यायोक्ततर्कस्य वैशेषिके विपर्ययशब्देन प्रतिपादनात्, वैशेषिकोक्तानध्यवसायस्य निर्णयाभावरूपस्य संशयेऽन्तर्मावात्, स्वप्नस्य च विपर्ययेऽन्तर्मावात् नाविद्याभेदऽप्यनयोर्वैसुतो विरोधः । एवं पदार्थानां पोडशत्वसप्तव्रयुक्तोऽपि नानयो-विरोधः, नव्यैः सप्तस्वेव पोडशानामन्तर्माविस्य बहुत्र प्रतिपादनात् ।

इत्थञ्चायं मूयान् सिद्धान्तसाम्यातिशय एवं हेतुर्येन वैशेषिके स्वातन्त्र्येण विदुषां निवन्धा नामूक्तव, स्वातन्त्र्येण वैशेषिकग्रन्थसम्पत्तिश्चालीयसी दृश्यत इति । अपरमिदमपि कारणं यदाध्यात्मप्रधाना भारतीयमनीषिणोऽप्यात्मतत्वनिरूपणोपयोगिप्रमाणप्रधानं न्यायशास्त्र-मेव भृशमाश्रितवन्तो मौतिकपदार्थनिरूपणप्रधानाद् वैशेषिकदर्शनाच्छोदासीनभावमभजन्त । यद्यपि अस्यापि शास्त्रस्य मुख्यं प्रयोजनं निःश्रेयससाधनमेवास्ति । अत एव ‘अथातो धर्मं व्याख्यात्यामः’^३, ‘यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः’^४, ‘तद्वचनादाम्भनायस्य प्रामाण्यम्’^५, ‘धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्व-ज्ञानाभ्यःश्रेयसम्’^६ इति सूत्रैः शास्त्रारम्भं चकार सूत्रकारः । अत्रायमभिप्रायो यत् पदार्थं तत्त्व-ज्ञानमन्तरा तदविवेकनात्मतत्त्वज्ञानमपि मोक्षसाधनमूर्तं सर्वथा दुस्सम्पादमिति । किन्तु कालान्तरेऽस्मादेवादासीन्यात् पाश्चात्या मौतिकविज्ञानेऽस्मत्तोऽप्रेसराः सञ्जाता वयञ्च तेषां पश्चादगामिनोऽद्यामूर्मेति ।

तथाप्यस्माकं पदार्थविद्याया बहुद्वरपर्यन्तकृतपदार्थं तत्वविवेचनायास्ते सर्वथाऽनुणिनो न सन्ति पाश्चात्यवैज्ञानिका इत्यत्र नास्ति कथित् सन्देहः । अधुनातनसाधनानां तदानीमभावेऽपि

१. न्यायमञ्जरी-१११२९ ।

२. वै० सू० ५१२१२८ ।

३. वै० सू० ११११ ।

४. तदेव-१११२ ।

५. तदेव-१११३ ।

६. तदेव-१११४ ।

योगविभूत्यैव महर्षिः कणादः समस्तपदार्थान् तद्धर्मात्म साक्षात्कृतवानिति मारतीयानां द्वडो विश्वासः । यथा चाहस्म भाष्यकारः—‘योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् । चक्रे वैशेषिकं शास्त्रम्’……इति ।

वैशेषिकाभिमतपदार्थाः

शास्त्रेऽस्मिन् सर्वेऽपि जगत्पदार्था भेदतो धर्मतथ निरूपिता वतन्ते । किन्त्वतिविस्तृतानामुच्चावचानां विविधपदार्थानां कात्स्येन ज्ञानं सर्वथा दुर्लभमिति वर्गाङ्कृत्य ते प्रदर्शिताः । यथा—संसारस्य सर्वं मावपदार्थो द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषपसमवायात्मकेषु वर्गेषु प्रिमक्ताः सन्ति । अभावोऽपि सप्तमपदार्थं कणादमुनेरभिमतोऽस्ति । यद्यपि चतुर्थसूत्रे द्रव्यादिवदयं साक्षात्मोक्तः, प्रशस्तपादभाष्यमपि समवायनिरूपणान्तमेव सत् समाप्तिमभजत, तथापि अभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणतया द्रव्यादिषु निरूपितेषु स स्वयमेव निरूपितः स्यादित्याचार्याभिमतं न त्वितरदर्शनवत्तुच्छोऽभावः । अत एव विशेष्यविशेषणभावाद्यप्रत्यासत्याऽभावप्रत्यक्षं निरूपयिषुः सूत्रकारो नवमाध्यायस्य प्रथमाह्निके—‘क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत्’^१ इति सूत्रेण प्रागभावं ‘सदसत्’^२ इति सूत्रेण छवंसं ‘सच्चासत्’^३ इति सूत्रेणान्योन्याभावं ‘यच्चान्यदसतस्तदसत्’^४ इति सूत्रेण चात्यन्ताभावं यरूपयत् । अत एव च भाष्यकारोऽपि ‘अभावोऽप्यनुमानमेव’ इत्यादिवाकयेनाभावात्मकप्रमेयस्यानुमानप्रमाणगम्यत्वमाह । यद्याभावपदार्थो न स्यात्, घटाभाववद्भूतलम्, घटो भविष्यति, घटो छ्वस्तः, घटो न पठ इत्याद्यनुभावः कथमुपपदेयरन् । पदार्थानां परस्परं भेदज्ञानं (विवेकज्ञानं) जडपदार्थम्यथात्मनो विवेकज्ञानञ्च कथन्तरां जायेताम् ?

वैशेषिक इति संज्ञायाः कारणम्

अस्य दर्शनस्य वैशेषिक इति संज्ञाविधानस्य कारणं विशेषपदार्थनिरूपणमेवेति । पदार्थानां साधम्यवैधम्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति सूत्रकाराणामाधोषणमस्ति । सर्वं हि पदार्थाः सामान्यात्मका विशेषात्मकात्म भवन्ति, अतस्तेषामुभयात्मकतया ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानं भवितुमहंति; किन्तु सामान्यात्मकतया ज्ञानं तत्त्वज्ञानं भवदपि साक्षान्मोक्षतेतुभूत-विवेकज्ञानात्मकं भवितुं नाहंति । विवेकज्ञानात्मकन्तु तदेव ज्ञानं भविष्यति, यद् विशेषात्मकतया ज्ञानं स्यात् ।

मानवानां सामान्याभिमुख्यां ज्ञानप्रवृत्ती सत्यामात्मा पृथिव्यादिवद् द्रव्यमिति वा इतर-भावपदार्थवद् भाव इति वा ज्ञायेत । तथाविष्वं ज्ञानञ्च पांसुलपादानां हालिकानामपि समस्त्येवेति तेऽपि शुक्वामदेवादिवन्मुक्ता मन्येरन्, व्यर्थं एव च शास्त्राणां मोक्षोपदेशायासः सम्पर्येत । तस्माद् विशेषात्मकतयाऽस्मितत्त्वज्ञानमेव विवेकज्ञानं भवितुमहंतीति तदर्थमेव शास्त्राणां समेषां समुद्योगः । तत्र च वैशेषिकाणां विशेषपदार्थज्ञानं महदुपकरोतीति विशेषास्त्रपदार्थनिरूपण-वैशेष्यादेव वस्तुतोऽस्य दर्शनस्य वैशेषिक इत्यन्वर्या संज्ञा समजायत ।

१. वै० सू० १११ ।

२. तदेव-११२ ।

३. तदेव-११४ ।

४. तदेव-११५ ।

द्वित्वाद्युत्पत्तौ पाकजरूपाद्युत्पत्तौ विभागजविभागे चास्य शास्त्रस्य वैशिष्ट्यम्

एवमन्यान्यपि कानिचिदस्य दर्शनस्य वैशिष्ट्यानि सन्ति । तथा चामाणकः—“द्विवेच च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः” ॥ इति । अर्थात् उक्तस्थलत्रये हि वैशेषिकाणां विशेषाभिनिवेश इति । तत्र द्वित्वविषये मीमांसका मन्यन्ते—यदा घटद्वयमेकत्र मिथुः सन्निधानं प्राप्नोति, तदानीमेव तत्र द्वित्वसंख्योत्पत्तये । पश्चादिन्द्रियसंनिकर्षान्तरम् “अयमेकोऽयमेकः” इत्यगेकावृद्ध्या द्वित्वं ज्ञायते । तथा चापेका-बुद्धिद्वित्वस्य व्यञ्जिका न तूत्पादिका । यदा तु तदघटद्वयं मिथो वियुक्तं भवति, तदा द्वित्वस्य नाश इति ।

वैशेषिकास्तु तेषामुक्तिमिमामनज्ञीकुर्वणा इन्द्रियसन्निकर्षाभावेऽपि घटद्वयसन्निधान-मात्राद उत्पद्यमानाया अज्ञाताया द्वित्वादिसंख्याया अभ्युपगमो निरर्थंक इति मन्वाना अपेक्षा-बुद्धिरेव द्वित्वादिसंख्यानामुत्पादिकेति वदन्ति ।

एवं पाकजप्रक्रियामाश्रित्य न्यायदर्शनादपि वैशेषिकस्य वैशिष्ट्यं वरीर्वति । पिठर-पाकवादिनो नैयायिका आपाके निक्षिप्तमामधटं सम्पूर्णमेव पच्यमानं मन्यन्ते; किन्तु पिलुपाक-वादिनो वैशेषिका मन्यन्ते—परमाणव एव स्वतन्त्राः पच्यन्ते, तत्रैव पूर्वरूपनाशाग्रिमरूपाद्युत्पत्ती, ततश्च कारणगुणप्रक्रमेण पुनरवयविनि रूपाद्युत्पद्यत इति ।

एवं नैयायिका विभागजविभागं न मन्यन्ते । वैशेषिकास्तु विभागजायमानं विभागान्तरं मन्यन्त इति । तत्र वैशेषिकनये विभागस्त्रिविधः—अन्यतरकर्मजः, उभयकर्मजो विभागजश्चेति । तत्र विभागजविभागो यथा—कपालद्वयस्य परस्परं विभागात् कपालाकाशयोरपि विभागो जायते । यथा वाऽन्तर्लितरूपविभागाद्वस्ततरविभागोऽपि जायत इति ।

एवं सूक्ष्मेक्षिक्या वेगारूपसंस्कारेऽपि वैशेषिकमतं न्यायमताद मिद्यमानं दृश्यते । तथा हि युगपत् प्रक्षिप्तयोर्नाराचयोरयुगपत् पातः कर्मजनकवेगस्य तीव्रत्वमन्दत्वे विना न स्यात् । किञ्चित् कर्माल्पदेशावच्छेदेनेति शरपातस्यायौगपद्यमुपपद्यते । तादृशाच्च कर्मवैचित्र्यं वेगाधीनमिति वेगाते एव तीव्रत्वमन्दत्वे स्तः । स चायं वेग एक एव शरादी यावत्पत्तनमनुवर्तते इति वैशेषिक-सिद्धान्तः । नैयायिकानान्तु मतमस्ति यत् सन्तानरूपेणाप्युत्पद्यते कर्मणा वेगः, धुनर्वेगेन कर्मेति । एतेषां विस्तरस्तु तत्तदग्रन्थेभ्य एवानुसन्धेय इति नेह प्रतन्यन्ते ।

शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वाभावः

एवं नवमाध्यायस्य प्रथमाह्निके प्रत्यक्षं निरूप्य द्विपीयेनुमाननिरूपणावसरे ‘एतेन शब्दं व्याख्यातम्’ इति सूत्रेण शब्दज्ञानस्यापि लैङ्गिकज्ञान एवान्तर्भावमुपाद्य नैयायिकाभिमतं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वं महर्षिकणादेन निराकृतमित्यमन्यत्र विशेषः । तदुक्तं माये—‘शब्दादी-नामप्यनुमान एवान्तर्भावः समानविधित्वात् । यथा प्रसिद्धसमयस्यासंदिग्धलिङ्गदर्शनप्रसिद्ध-नुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियेऽर्थं भवत्यनुमानमेवं शब्दादिभ्योऽपीति । अनुमानप्रकारश्च—एतानि पदानि स्मारिताथंसंसर्गंज्ञानपूर्वकाणि आकांक्षादिमत्त्वे सति तत्स्मारकत्वाद् गामम्याजेति पदकदम्बवर्द्ध इति । अनुमानसमानविधित्वश्च शब्दस्य निपुणमुपपादितमुदयनाचार्येण किरणावल्याभिमिति नाम प्रतन्यन्ते ।

न चानेन प्रसङ्गेन वेदस्यापि शब्दसमूहस्याप्रामाण्यमापादितं सूत्रभाष्याभ्यामिति शङ्कनीयम्, 'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्' इति सूत्रतद्भाष्याभ्यां तत्प्रामाण्यस्य स्वातन्त्र्येण साधितत्वात् । अत्रेदं तात्पर्यम्—शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमात्रं निराक्रियते वैशेषिकैनं तु प्रमाणत्वमपि । आद्य चतुःसूत्राणां परस्परविरोधपरिहारः

वैशेषिकदर्शनोपरि कृतं प्रशस्तपादभाष्यं वैशेषिकशास्त्राभिप्रायवणंनमात्रमस्ति, नत्वक्षरशः सूत्राणि व्याख्यातानि भाष्ये । उदयनाचार्यकृता किरणावल्यपि भाष्यमेव व्याचष्टे । अतोऽन्न सूत्राण्यनुसृत्य कञ्चिद् विचारमुपस्थापयामः ।

तत्र शास्त्रारम्भे 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः' इति प्रतिज्ञासूत्रम् । अस्मिन् सूत्रे धर्मं-पदेन सप्रयोजनं यदुद्दिष्टं भवेत्, तदेव 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इति सूत्रेण कृतलक्षणं भवेत्, तस्यैव प्रतिपादनेन 'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्' इति सूत्रेण वेदप्रामाण्यं संसाधितं भवेत् । अतोऽन्न स्वरसतो जिज्ञासेयमुदेति यदेषु सूत्रेषु धर्मंपदेन कि विविधितम् ? किञ्च 'धर्मविशेषप्रसूतात्' इति चतुर्थसूत्रे धर्मंपदेन विवक्षितम् ? कथञ्च द्वितीयसूत्रे धर्मस्य निःश्रेयस-मिति पूर्वविरुद्धं प्रतिपादितम् इति ?

अत्रोच्यते—प्रशस्तपादभाष्यारम्भमञ्जलश्लोके 'पदार्थधर्मसङ्ग्रहः प्रब्रह्मते महोदयः' इति प्रतिज्ञावचनस्य 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः' इति सौत्रप्रतिज्ञावचनच्छायारूपतया यो धर्मो भाष्ये गृहीतः, स एव सूत्राभिप्रेत इति निश्चेतुं शक्यते । तथा च भाष्ये पदार्थानां इवादीनां ये धर्माः साधम्यंवैधम्यंरूपास्त एव सूत्रेषि प्रवचनार्थं प्रतिज्ञाताः सूत्रकारेणीति मन्तव्यम् । एवं सति 'अथातो धर्मं ख्याख्यास्यामः' इत्यस्यायमर्थः—पदार्थानां साधम्यंवैधम्यंरूपं धर्मं प्रतिपादयिष्याम इति । अयमेवार्थः किरणावल्या अप्यनुमतः ।

द्वितीये 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इति सूत्रे पदार्थानां साधम्यंवैधम्यंरूपो धर्मो न गृहीतः; किन्तु ईश्वरोपदेशरूपा य वेदास्तत्प्रतिपादितो यो धर्मः, स एवात्र सूत्रे गृहीतः । स च धर्मस्तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारा निःश्रेयसहेतुं साक्षात् । अत एव "यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" इति सूत्रेष्युदयद्वारकं निःश्रेयसमभ्युदयनिःश्रेयसमिति मध्यमपदलोपिसमाप्तः । अभ्युदयश्च तत्त्वज्ञानम् । तथा चायं द्वितीयसूत्रार्थः—यतो (निवृत्तिलक्षणाद् धर्मात्) पदार्थ-तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसं सिद्धयति, स एव धर्मं इति ।

अत्रायं निष्कर्षोऽदर्शि श्रीमद्बुद्यनाचार्येण किरणावल्याम्—काणादशास्त्रेण सोपपत्तिकं पदार्थान् विविच्य श्रुतीस्मृतीतिहासपुराणोपदिष्टयोगविधिना दीर्घकालादनरत्नर्थंसेवितान्निवृत्तिलक्षणाद्वमदिव तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते, यतोऽपवृज्यते (अपवर्गं प्राप्नोति) । न ह्युपत्या विना विवेकः, न च विवेचनाद् विना उपदेशमात्रेणाश्रद्धामलक्षालनम्, न च तेन विना शङ्काशूकस्य त्यागः, न च तमन्तरेण निवर्तन्को धर्मः, न तेन विना दृढमूर्मिविभ्रमसमुन्भूलनसमर्थस्तत्वसाक्षात्वात् इति ।

'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्' इति तृतीयसूत्रेषि तत्पदेन सक्षिहितस्य धर्मस्यैव ग्रहणाद् धर्मप्रतिपादनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । अथवा तदितिपदमनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धतयेश्वरं परामुशति । यथा 'तदप्रामाण्यमनृतव्याधातपुनरुक्तदोषेभ्यः' इति न्यायसूत्रे

तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते, तद्वत् । तथा च सूत्रार्थः—ईश्वरेण प्रणयनाद् वेदस्य प्रामाण्यमिति । अस्मिन् तृतीयसूत्रे वेदप्रामाण्यव्यवस्थापनप्रयासेनाग्नि विज्ञायते यत् द्वितीयसूत्रे धर्मपदेन वेदप्रतिपादित एव धर्मोऽभिप्रेतः सूत्रकारस्येति ।

अत एव च 'धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषप्रसूतायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाच्चित्तेयसम्' इति चतुर्थसूत्रेऽपि धर्मविशेषपदेन वेदोक्त एव धर्मो गृहीत इति मन्तव्यम् । तथा च द्वितीयतृतीयसूत्रकवाक्यतापन्नस्य चतुर्थसूत्रस्यायमर्थः—ईश्वरोक्तवेन प्रमाणगूतवेदप्रतिपादितस्य रागादिनिवृत्तिलक्षणधर्मस्य सविधिसेवनाद् द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यात्मकतत्त्वज्ञानमुत्पद्यते, तत्त्वज्ञानाद्यविद्योन्मूलनद्वाराऽस्त्वत्त्वसाक्षात्कारान् निःश्रेयसं भवतीति । अयमाशयः—धर्मो हि न साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसयोरुभयोः कारणम्; किन्तु अभ्युदयं प्रति साक्षात्कारणम्, निःश्रेयसं प्रति च परम्परया कारणमिति सिद्धान्तः । तदुक्तं माघ्ये—'तच्चेश्वरनोदनाभिव्यक्ताद्भर्मदिवेति । तच्चेति पदं पूर्वभाष्योक्ततत्त्वज्ञानार्थकम् ।

किन्त्विदानीमपीयमाशङ्काऽवशिष्यत एव यत् कथमादिमे प्रतिज्ञासूत्रे धर्मपदेन साधर्म्यवैधर्म्यरूपो धर्मो गृहीतः? परत्र द्वितीयतृतीयचतुर्थसूत्रेषु च वेदोक्तो धर्मो (निवृत्तिलक्षणो) गृहीत इति? यतो हि प्रतिज्ञातमेव लक्ष्यते, तदेव च परीक्षयत इत्यस्ति शास्त्रकाराणां सरणिरिति ।

अत्रायं समाधिः—यद्यपि चतुर्णां सूत्राणां मिथः संवादसम्पादनाय प्रथमसूत्रेऽपि धर्मपदेन वेदोक्तो धर्मं एव ग्रहीतुं शक्यते । न चैव प्रतिज्ञाविरोधः पदार्थधर्माणां साधर्म्यवैधर्म्याणां मिह शास्त्रे प्रतिपादनादिति वाच्यम्, पष्टाद्यायस्य प्रथमद्वितीयपादयोर्वेदोक्तधर्माणां प्रतिपादनेन सूत्रकाराणां स्वप्रतिज्ञानुरोधस्यापि दर्शनात् । तथापि नेदं शास्त्रं धर्मशास्त्रम् येन वेदोक्तधर्मव्याख्यानप्रतिज्ञानं सञ्ज्ञतं स्यात्, किन्तु पदार्थशास्त्रमिदम् । अतः पदार्थधर्मा एव साधर्म्यवैधर्म्यरूपा व्याख्येयत्वेनेह प्रतिज्ञातव्या महर्षिणेति समुचितम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थसूत्रेषु वेदतदुपदिष्ठधर्मयोक्तव्या तु अस्यापि शास्त्रस्य तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसप्राप्तिरेव मुख्यं प्रयोजनमिति जिज्ञासुप्रवृत्त्युपयोगिप्रयोजनलक्षणानुवन्धदिदर्शयिष्यन्व छृता परमकारणिकेन मुनिनेति न कश्चिद् विरोधः । अतोऽन्न शास्त्रे प्राधान्येन पदार्था एव साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां निरूपिताः । पष्टाद्याये धर्माधर्मनिरूपणन्तु संसारमूलकारणभूतात्मगुणवर्णनप्रसङ्गेनेवेति विभावयामः ।

सुवर्णस्य तैजसत्त्वम्

दशनेऽस्मिन् द्रव्यादीनां यथात्थानं क्रियमाणं सूक्ष्मविवेचनं कणादमुतेः साक्षात्कृतसर्ववस्तुत्वं योगविभूतिमत्त्वं च गमयति । गुणा यद्यपि सप्तदशैव कण्ठत उक्ताः, तथापि चकारादभवशिष्टानपि गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-संस्कार-धर्माधर्मशब्दान् समुच्चिनोति सूत्रकारो, माघ्ये तेषामपि नामोल्लेखात् । पुनश्च केषां पदार्थानां कैः पदार्थः सह कीदृशं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां वेति यथाप्रतिज्ञानिपुणमुपावर्णं महर्षिणा ।

सुवर्णस्य तैजसत्त्वं यद्यपि काणादसूत्रे नोक्तम्; तथापि तैजसविषयाणां चातुर्विधं प्रतिपादयता माघ्यकारेण सुवर्णस्याकरजतेजसि गणना छृता । तथोक्तम्—'आकरजज्ञ द्वारा सुवर्णाद्वि' इति । सुवर्णस्य तैजोद्रव्यत्वेऽपि तत्र रसाद्युपलब्धिः पार्थिवमाणोपष्टमाद्वृवति । तदुक्तं माघ्ये—

'तत्र संयुक्तमवायाद्रासाद्युपलब्धिरिति'। यद्यप्युष्णस्पर्धाद्यनुभवेन मुवर्णस्य तैजसत्वं न हृदयं स्फृशति, तथापि महता समारम्भेण परवर्तिनः पदार्थशस्त्रिणोऽनुमानद्वारैतत् साधयन्ति ।

तथाहि—मुवर्णं तैजसम्, असति प्रतिवन्धकेऽस्त्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छद्यमानजन्यद्वत्वाद् यन्नैव तन्नैवम्, यथा पृथिवीति । अधुनातनविज्ञानेनापि परीक्षणीयोऽयं सुवर्णस्य तैजसत्वसिद्धान्तं इति मन्ये । यतो हि—'अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यम्' इत्यागमान्यानुपपत्तिरणि मुवर्णस्य तैजसत्वेऽनुकूलस्तर्को विराजत इति ।

अभावोऽतिरिक्तपदार्थः शक्तिसादृश्ये तु षट् पदार्थान्तर्गते

पूर्वोत्तरमीमांसका हि अभावस्याधिकरणरूपत्वमङ्गीकृत्य तस्यातिरिक्तपदार्थत्वं निषेधन्ति । वैशेषिके तु अग्नावः सप्तमपदार्थं इति स्वीकृतः । युक्तयस्चात्र व्याख्याग्रन्थेभ्य एवानुसन्धेयाः । एवं मीमांसकाः शक्तिसादृश्ये पृथक् पदार्थतया वर्णयन्ति; किन्तु वैशेषिका एवेव पट्पदार्थेषु ते अन्तर्भावियन्ति युक्तिराशिभिरिति नेह तत्प्रसङ्गो विशद्यते ।

तमसोऽतिरिक्तद्वयत्वखण्डनम्

इतरे दार्शनिका अन्धकारमतिरिक्तं दशमद्रव्यमामनन्ति । वैशेषिकाणान् तेजोऽमावरूपं तम इति मतमतीव रञ्जयति विद्वच्चेतांति । तदुक्तम् महर्षिणा—'द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तम्' इति । अयमर्थः—द्रव्यनिष्पत्तिस्तावत् स्पर्शवद्व्याधीना, न च तमसि कथित् स्पर्शोऽनुभूयते । न च तत्रानुद्भूत एव स्पर्शः, उद्भूतरूपवत उद्भूतस्पर्शवत्त्वनियमात् । न च पृथिव्यामेवायं नियमः, तमस्तु ततो भिन्नं दशमं द्रव्यमिति वाच्यम्, द्रव्यान्तरत्वे नीलरूपानधिकरणत्वप्रसङ्गात् । नीलरूपस्य गुरुत्वव्याप्तत्वेन रसगन्धव्याप्तत्वेन च नीलरूपवति तमसि रसगन्धगुरुत्वानां प्रतीतिप्रसङ्गात् । तस्मात्मो न द्रव्यम्, किन्तु तेजोऽमाव एवेति वैशेषिकमतमेव चारु । पृथिवीजलयोरेव गुरुत्वं न तु वायावपि

'गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकर्मकारणम्' इति माध्यानुसारं गुरुणी द्वे रसवरीति वचनानुसारच्च पृथिवीजलयोरेव गुरुत्वं भवतीति वैशेषिकमतम् । आधुनिकास्तु वैज्ञानिका वायावपि गुरुत्वं प्रयोगेण साधयन्ति; परन्तु वायावनुभूयमानं गुरुत्वं जलीयानां पर्मिथानां वा परमाणूनां तत्रानुप्रवेशादेव प्रतीयत इति ते कथं न मन्यन्त इति वयं न विद्मः ?

कर्मसम्बन्धिनः सूक्ष्मविचाराः

यद्यपि वैशेषिकदर्शनस्य सर्वोऽपि पदार्थविचारस्त्रमत्करोति विद्वच्चेतांसि; तथापि कर्मविचारस्त्वाधुनिकानां तकनीकीपण्डितानामप्यन्तःकरणान्यावर्जयति, तेषां भूयसा साहाय्यमप्याचरतीति नात्रास्त्वयणीयानपि सन्देहावसरः ।

वैशेषिकदर्शनस्य पञ्चमाद्याये कर्मणां सूक्ष्मपरीक्षा कृता वीक्ष्यते । तत्र प्रथमात्क्रिके प्रयत्ननिष्पाद्यकर्मणि परीक्षितानि, द्वितीये च नोदनादिनिष्पाद्याद्यानां कर्मणां विचारः कृतो वर्तते । यथा—मुसलोद्यमननिपातनावस्थायां यथा यथा कर्मं जायते, तत्सर्वं निपुणमुपापादि सूत्रकारेण । तत्र पूर्वमात्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्मं जायते, कर्मवद्घस्तसंयोगाच्च मुसले कर्मं जायते; किन्तुलूखलाभिहतस्य मुसलस्थाकस्माद् यदुत्पत्तनं जायते, तत्र वर्तमानोऽपि हस्तसंयोगो न कारणम्, अन्यथासिद्धत्वात्, अपितूलूखलाभिषात् एवासमवायिकारणम् ।

एवं मुसलेन सहोत्पत्ति हस्ते यत्कर्म, तत्रापि न पूर्ववत् प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणम्, किन्तू लूखलाभिधातेन मुसले जायमानो यो वेगाख्यसंस्कारः, तत्सहिताद्वस्तमुसलसंयोगादेव हस्तस्योत्पत्तनं भवति । अबशो हि हस्तो मुसलेन सहोत्पत्तीति । एवं तदानीं जायमानं सम्मूँ शरीरे शरीरावयवान्तरे वा कर्म वेगवन्मुसलसंयुक्तहस्तसंयोगादेव भवतीति । नूनमनयैव प्रक्रियाऽधुनातनं संयन्त्रेषु सर्वाणि यन्त्राणि सञ्चाल्यन्तेऽभियन्त्रिभिः ।

क्वचिदात्मप्रयत्नमन्तरापि कर्म जायते, यथा वृक्षात् फलस्य पतनं प्रयत्नाभावेऽपि गुरुत्वाद् भवति । प्रसुपस्य मूर्छितस्य वा जनस्य देहे यच्चलनं हृश्यते, तद्वायुकृतम्, न तु तत्रात्म-प्रयत्नो हेतुः ।

तस्कराभिमुखं यत्कांस्यादिगमनं भवति, यच्च चुम्बकलोहाभिमुखं सूच्यभिसंपर्णं भवति, तत्र तस्कराद्यदृष्टेव निमित्तं तथा कांस्यादिभिः सहादृष्टवत्तस्कराद्यात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम् । एवं बाणे आद्यं कर्म नोदनादुत्तरोत्तरञ्च कर्म वेगादभवति । यत्तु युगपत् प्रक्षिप्तयोर्नाराचयोरेकस्य तीक्ष्णो वेगोऽपरस्य तु मन्दः, तत्र नोदनयोस्तीत्रत्वमन्दत्वे एव निमित्तम् ।

एवं भूमिष्ठानामपां यदोऽव्यं गमनं भवति, तदेव वृष्टिर्भवति, नान्यथा । तच्चोऽव्यं गमनं कथं भवति? इत्यत्राह महर्षिः कणादः—‘नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम्’ (अ० ५ आ० २ सू० ५) इति, अर्थात् सूर्यं रसमय एवाप आरोह्यन्ति । क्वचित् ‘नाड्यवायुसंयोगादिति पाठो वर्तते । तत्रायमर्थो यद् नाडी सम्बन्धी यो वायुसंयोगस्तस्मादारोहणं जलादीनां भवतीति । अयं नाडीशब्दोऽधुनोपयुज्यमानलोहरवरादि नलिकाद्यर्थेऽपि वर्तते, यदाश्रयेण द्रूरद्रूरतरं जलादीनं प्रहीयन्तेऽभियन्त्रिभिः ।

यच्च भूकम्पादिकं जायते, तत्र न नोदनाभिधाती हेतुः; किन्तु तेन भूकम्पादिना येषां दुःखं सुखं वा भवति, अदृष्टवत्तदात्मसंयोगस्त्रासमवायिकारणम्, भूः समवायिकारणमदृष्टञ्च निमित्तकारणं भवति ।

एवं मूले निषिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेण विटपादिषु यदभिसंपर्णं भवति, तत्र नोदनाभिधाताम्यां भवति, न वाऽदित्यरशिभिर्भवति । यद्यादित्यरसमयस्ता अप ऊर्ध्वं नयेयुस्तदा ता आपो मेघो भूत्वा वृष्टिहेतुव एव भवेयनं पुनः पत्रकाण्डफलपुष्पादिवृद्धिहेतुवस्युः । अतस्त्रापि अदृष्टमेव हेतुः । एवमेवाग्नेऽरुच्यं गमनं वायोश्च तियंगमनमदृष्टकारितमेव । यद्येषु कानिचिद् दृष्टानि कारणानि स्युः, तर्हि तानि दर्शयित्वान्यपतन्तीदानीन्तर्वेज्ञानिकैः ।

वैशेषिकदर्शनस्य सर्वोपजीव्यत्वम्

अन्ते चेदमेव निवेदयन् निबन्धमिममुपसंहारामि यन्महर्षिकणादेन वैशेषिकदर्शनं प्रणीय महुपकृतं संसारस्याद्यात्मिकानां वैज्ञानिकजगतश्चेति नात्र सन्देहलेशोऽपि । यदिदं शास्त्रं नामविष्यत, तदा सांख्यवेदान्तादिदर्शनशास्त्राणि नाभ्यस्येन विवेकज्ञानमुत्पादयितुं प्राभिष्यन् । इदमेव दर्शनं भौतिकपदार्थं रहस्यं तथोदधाट्य प्रदर्शयति, यथानायासमेव जडतत्त्वेभ्यो विवेके-नाल्पतत्वं साक्षात्क्रियते, निःश्रेयसं चाधिगम्यत इति । वैज्ञानिकानान्तु परमोपजीव्यभूतमिदं दर्शनम्, यत्सोपानमारुण्यं त एतावतीमभ्युन्नतिकोटिमाटीकन्त ।

उपसंहारः

एतत्समानतन्त्रभूतं गीतमीयं न्यायदर्शनं प्रमाणशास्त्रत्वेन विद्वत्सु व्यपदिश्यमानमास्ते, इदच्च काणादशास्त्रं प्रमेयशास्त्रत्वेनेत्युभे अपि शास्त्रे मिथः सङ्गत्य सर्वेषां शास्त्राणामुपकृष्टः; तथापि कणादस्यैव प्राधान्येनोपकारत्वमुररीकृत्य ‘कणादं पाणिनीयज्ञ सर्वशास्त्रोपकारकम्’ इत्यैकमत्येन विदुपां हार्दोदगारः

अतो वर्तमाने वैज्ञानिके युगे पाणिनीयशास्त्रवत् काणादशास्त्रमप्यनिवार्याध्ययनाध्यापन-विषयतया स्वीकाराय प्रयतनीयं प्राच्यविद्योत्कर्पणकामैः । एवं सूत्रकारेण येषु येषु पदार्थेष्वदृष्ट-कारितत्वमहृष्टप्रयोजनकत्वं वा प्रतिपादितम्, ते ते पदार्था नवीनदृष्ट्या परीक्षणीया भारतीयवैज्ञानिकैरति निवेदयितुमिच्छामः । सौमाग्यात् स्वतन्त्रं भारतमद्य विज्ञानक्षेत्रेऽपि अत्युन्नतदेशान्तर-वदेव प्रगतिपथमनिशं सासरोतीति महदानन्दविषय इति शम् ।

● ● ●

वैयाकरणानां शब्दाद्वैतम्

पं० केदारनाथ ओङ्का, सम्मानितप्राध्यापकः
सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

॥ ॥ ॥

तत्र शक्त्याश्रयनिरूपणप्रसङ्गेन प्रलय-सृष्टि-मायापुरुषप्रादुर्भाविपरमेश्वरसिंहक्षामायावृत्तिवर्णनानन्तरं ततो विन्दुरूपमव्यक्तं त्रिगुणं जायते, इदमेव शक्तितत्त्वम्, तस्य विन्दोरचिदंशो बीजम्, चिदचिन्मिश्रेऽशो नादः, चिदंशो विन्दुरिति, अचिच्छद्वदेन शब्दार्थोभयसंरकाररूपाऽविद्योच्यते । तस्माद्विन्दोः शब्दब्रह्मापरनामधेयं वर्णादिविशेषरहितं ज्ञानप्रधानं सृष्टचूपयोग्यवस्थाविशेषरूपं चेतनमित्रं नादमात्रमुत्पद्यते, एतजगदुपादानमेव रवपराऽदिशबद्वैर्यंवहित्यते ।

तदथा—

विन्दोऽस्तस्माद्भिद्यमानाद् रवोऽव्यक्तात्मकोऽभवत् ।

स एव श्रुतिसम्पन्नेः शब्दब्रह्मेति गीयते^१ ॥ इति ।

एतत्सर्वगतमपि प्राणिनां मूलाधारे संस्कृतपवनचलनेनाभिव्यज्यते । ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुंस इच्छ्या जातेन प्रयत्नेन योग एव मूलाधारस्थपवनसंस्कारः । तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठया निष्पन्दं परा वाग् इत्युच्यते । तदुक्तं हरिण—

अनादिनिधत्तं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः^२ ॥ इति ।

एतावता शब्दब्रह्मस्वरूपवर्णनं विहितम् । अस्यैव नाम परा, रवः, नाद इत्युक्तम् । नादस्य ज्ञानप्रधानता स्फुटमुक्ता । मायोपाधिकं ब्रह्मचैतन्यभीश्वरः, अव्यक्तिविन्दूरूपाधिकं ब्रह्मचैतन्यं हिरण्यगम्भप्रश्रृतिनामान्तरम् । नादपरावागुपाधिकं ब्रह्मचैतन्यं शब्दब्रह्मेति निष्कर्षः प्रतिभाति । तच्च स्वरूपप्रतिष्ठं निष्पन्दमिति मूले वर्णितम् । ईश्वरेऽपि उपधेयांशे चैतन्ये क्रिया न भवति । मायावृत्तिरूपाऽव्यस्ता परमेश्वरस्य सजनक्रिया । तथैव शब्दब्रह्मप्रियं चैतन्यांशे न क्रिया, किन्तु मूलाधारस्थेन संस्कृतेन पवनेन संस्कृते नादांशाचिदंशे परिणामक्रिया जायते । तथा चाव्यस्तया सप्तन्दं शब्दब्रह्म सृजतीति व्यवहारः ।

नादस्योपादेः सादित्वे परिणामित्वेऽपि उपधेयचैतन्यांशमादाय वाक्यपदीयम् ‘अनादिनिधनम् अक्षरम्’ इत्यादिविशेषं सङ्गमनीयम् । मायां प्रवाहरूपेणानार्दिं भन्यमानः प्रादुरभावयद् नोदपादयत् । प्रादुर्भावप्रयोजकः प्राणिनां कर्मणां परिपाककालः । न त्वीश्वरस्य ब्रह्मणो वा सिसुका, अत एवाद्विद्वृत्विकेति वर्णितम्, अव्यक्तादेव सृष्टेरारम्भः ।

‘एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय^३’ इति श्रुतिवर्णिता सिसुक्षाऽपि न साक्षात्परमेश्वरे, अपि तु अव्यस्ता मायावृत्तिः । तथा च वेदान्तरीत्याऽत्रापि दर्शने कार्याणामुपादानात्मकत्वेऽपि उपादानस्य

कार्यात्मकत्वाभावेन शब्दव्रह्मणो जायमानाः शब्दार्थी अन्तःकरणद्वारा ज्ञानानि च कार्यात्मकाः शब्दात्मकाः सुखेन भवन्तु; परं प्राप्तिविद्यमाना ब्रह्मेश्वरमायाऽव्यक्तपदार्थं न शब्दव्रह्मोपादानकाः, न शब्दात्मकाः शब्दत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य शब्दो नेति भेदस्य ब्रह्मप्रभृतिषु जागरूकत्वात् कथं ताहश्चेदाभावहृष्टं शब्दाद्वैतं प्रतितिष्ठीति प्रश्नः ?

तदुत्तरमपि ग्रन्थे वर्णितं विशेषजिज्ञासुभिर्ग्रन्थाभ्ययनेन लभ्यम्, अत्र सूचनामात्रं पर्याप्तम्, न ग्रन्थोदधरणेन लेखवृद्धिं रोचये ।

ग्रन्थे शब्दशब्दार्थज्ञानानां लीकिका बहुधा व्यवहारा उपन्यस्ताः तादृशावाधितव्यवहाराणामन्यथाऽनुपपत्त्या शब्दतदर्थज्ञानानां परस्परम् आध्यासिकं तादात्म्यं साधितम् । एवम् अन्यविधशब्दार्थसम्बन्धानां खण्डनं विधाय वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्य स्थापनम्, तस्य नियामकतया आध्यासिकतादात्म्यस्य साधनम् । तादृशाव्यासे सम्बद्धे तादात्म्ये च बहूनि महाभाष्य-प्रपञ्चसार-हरिकारिकाप्रभृतीनि प्रमाणानि उपन्यस्तानि व्याख्यातानि च ।

तथा च तादृशं तादात्म्यं ब्रह्मेश्वरमायाऽव्यक्तेष्वपि शब्दप्रयोगाद् जागर्ति । तेन शब्दोनेति भेदः कुत्रापि वोपलभ्यत इति सर्वत्र तादृशभेदाभावरूपस्य शब्दाद्वैतस्येव प्रतिष्ठानम् । किमुत तत्त्वमसीत्यादि महावाक्यानां लक्षणादिनाऽखण्डार्थवोधकानां शुद्धब्रह्मप्रतिपादकतया ब्रह्मणा सह आध्यासिकं तादात्म्यमिति मूले लिखितम् । तेन सर्वमुपापादितं वर्तते । व्यवहारदशायां शब्देन व्यवहाराद् ब्रह्मणः शब्दत्वमिष्यते नापद्यते, परमार्थदशायां त्वद्यासस्य निवृत्या तादात्म्यनिवृत्तेरनिष्ट शब्दत्वं नापद्यते । यथा च हरिकारिकायां विवर्तस्तथैवास्याग्नि सिद्धान्तः । अर्थपदेन तत्र ततः-परं सृष्टानां शब्दतदर्थज्ञानानां समेषां ग्रहणं वोध्यम् । तादात्म्यस्य भेदसहिष्णुतयाऽव्यासिवतया च वहवो व्यवहारानुपपत्तयः कार्यानुपपत्तयश्च समाहिताः सन्ति ।

एवमेवेतः प्राग् हरिकारिकानुसारं शब्दशब्दार्थसम्बन्धनिरूपणावसरे—

क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम् ।

प्रकृतेविन्दुरुपिष्याः शब्दब्रह्माभवत् परा ॥ इति ।

शुतिश्र—

सूक्ष्मामर्थेनाविभक्ततत्त्वाभेकां वाचमभिव्यन्दमानाम् ।

तामन्ये विद्वरन्यामिव च ग्रनारूपामात्मनि सम्प्रिविष्टाम् ॥

इत्युदाद्वैतं व्याख्यातच्च ।

एतदनन्तरमपि तत्रैव महाभारत-हरिकारिका-हरिवंशप्रभृतीनि प्रमाणान्युपन्यस्तानि । तदाधारेण मम ‘भाषाया अनादित्वम्’ लेखः प्रकाशितः पुनरपि हिन्दीसहितः प्रकाशमानो वर्तते ।

तथैवाग्रे वौद्घपदार्थनिरूपणानन्तरम् ओंकारप्रणवरूपपरावाङ्मित्रिरूपणाय श्रीमद्भागवत-द्वादशस्कन्धस्य कृतिपद्यान्युद्धृतानि समन्वयच्च नीतानि । यथा—

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

हृष्टाकाशादभूत्रादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥

ततोऽभूत् त्रिवृदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराद् ।

यत्तात्त्विलङ्घं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥

कोऽसौ परमात्मा ? तत्राह—

भृणोति य इमं स्कोटं सुसे कर्णे च शून्यदृक् ।
 येन वारध्यज्यते यस्य व्यन्तिराकाश आत्मनः ॥
 स्वधाम्नो ग्रहणः साक्षाद् वाचकः परमात्मनः ।
 स सर्वं मन्त्रोपनिषद्वेदवीजं सनातनम् ॥
 तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भूगूहः ।
 जायन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ।
 ततोऽक्षरसमानायमसुजद् भगवानजः ।
 अन्तःस्थोऽप्मस्वरस्पश्चार्द्धं ह्यस्वादिलक्षणम् ॥
 तेनासौ चतुरो वेदान् चतुर्भिर्बनैविभुः ।
 सध्याहृतिकान् सोङ्कारान् चातुर्हेत्रविवक्षया॑ ॥ इति ।

एवं नानाशास्त्रसमन्वयसौरभमिदं दर्शनम् ।

प्रत्यभिज्ञादर्शनस्याधुना कियतांशेन भूयान् प्रचारो दृश्यते दर्शनान्तरतुलनात्मकदृष्ट्या सूक्ष्मं विश्लेषणन्तु आधुनिकानां लेखेऽवलोकितं भवति; परं साधारणसाहित्यविदां निवन्धे चर्चा आयाति, अतोऽन्न वर्णितदर्शने प्रत्यभिज्ञादर्शनादविभेदः सूच्यते । शाङ्कारेवान्तादिभेदस्तु भम प्रकाशिते ‘शिवब्रह्माद्वैतविमशः’ लेखे वर्णितो वर्तते । सोऽत्राप्यनुसन्धीयताम् । इदमपि शब्दाद्वैत-दर्शनम् । मायास्वरूपेऽनिवचनीयोत्पादे च शाङ्करं दर्शनं विरूपदधपि भिन्नं सर्वं सिद्धान्तमुपपादयति, परमार्थं दशायां शुद्धप्रकाशचैतन्यं संरक्षदन्येषां मिथ्यात्वमुद्घोषयति, कथमपि अध्यासं विना शब्दत्वम् अहमुन्मेषं धर्माश्च न सहते, तथा चास्मादपि शब्दाद्वैतदर्शनाद्विरोधः पाठकैवर्धेयः ।

यथा प्रत्यभिज्ञादर्शने शिवस्य विमर्शस्त्किरणिधीयते, ज्ञानप्रक्रियायामपि विमर्शो व्यवहृत्यते विशेषज्ञानरूपस्य विमर्शस्य लक्षणं प्रायो मयाऽपि नोपलब्धम्; परं तददर्शनं ग्रन्थानामध्ययनेन मनसि एवं संस्कारो यच्च ज्ञानप्रक्रियायां व्यापृतान्तःकरणं प्रमाणद्वारा विषयं स्पृशति, तेन प्रमाणविषयसम्पर्केण ज्ञानं जायते, तस्य ज्ञानस्याधिकतयाऽवमासशब्देन व्यवहारः, तस्यावमासस्य ज्ञानस्य आत्मना सम्पर्कं आत्मन्युपसंहाररूपो विमर्शो गीयते । यथा नैयायिकादिनाऽनुव्यवसायादिना सम्पादयते सर्वस्मिन् दर्शने एतादृशं ज्ञानं परं विमर्शनामविभर्ति । नामेव नूतनम् । ये तु अन्यदर्शनप्रक्रियाज्ञानशून्यास्तेषां कृते वस्तु नूतनम् । रसगङ्गाधरे रसास्वादज्ञानं प्रायो विमर्शरूपमेवोपपादितम् । विमर्शो नाम विना आत्मचैतन्यान्तःकरणवृत्तिभ्यां सर्वं निर्बाहितम् । शिवस्य प्रत्यभिज्ञां विमर्शं वा तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् इत्यादिदश-इलोको श्रीशङ्कराचार्यं मगवतः सम्भद् निर्वाह्यति, परं सा न साम्प्रतं तदृशी प्रसिद्धिमुपगता ।

किञ्च विमर्शो वृत्तिरित्यपि केषुचित्पण्डितेषु प्रचलतीति प्रतिभाति । प्रायः षोडशे भ्यो वर्षेभ्यः प्रायदाऽहं ‘स्यायिभावो न रसः, विमर्शो रसः’ इत्यभिनवगुणोर्त्ति कक्षिद्वृणोतु आशु-निकप्रचलितालङ्घारिकग्रन्थरसप्रक्रियया समन्वयञ्च नगतु, इति समीह्या विषयममुं पत्रिका-

लेखे न पत्रेण परिचितेषु प्रचारयन्नासम्, तदा साम्प्रतिकपण्डितप्रकाण्डकाशीस्थश्रीरेवाप्रसाद-द्विवेदिकाङ्गते 'वृत्तिरेवेति प्रतिभाति' इत्यासीदिति स्मरामि । अस्मिन् विपर्येषपि मम लेखः 'आचार्याभिनवगुप्तस्य रसस्वरूपम्' चिरात्संस्कृतरत्नाकरे प्रकाशितः । पुनरपि हिन्दीसहितस्य प्रकाशनाय रक्षितं वर्तते । शब्दस्य प्रकाश-प्रकाशकः स्वयंज्योतिरादिशब्देन वर्णनं साधु आयाति । हरिकारिकायाम् अत्र मञ्जूपायामपि विद्यते, तथापि ब्रह्मचैतन्येन वास्तवं तादात्म्यं नाहंति, शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियेण ग्राह्यत्वाद् दृश्यकोटिप्रवेशात् ।

परावाचोऽपि मूलाधारस्थसंस्कृतपवनसहकारेण संयतमनसा ग्रहणं वर्णितमेव । अत्रापि ग्रन्थे परमेश्वरस्य 'एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेयै' इति सिमृक्षा वर्णिता, सा मायावृत्तिरेव विमर्शाकारा अहमुल्लेखिनी, प्रत्यमिज्ञादशंने मायासम्बन्धात् प्राग्विद्यावस्थायां सदाशिवस्वरूपे अहमुल्लेखं विरुणद्धि । शारीरकस्याध्यासमाध्यं समुद्भूत्य अध्यस्य = मिथूनीकृत्ये यस्यानन्तरम् अध्यासस्वरूपे अहमुल्लेखं प्रदर्शयति ।

हरिकारिकायामपि—

सैषा संसारिणां संज्ञा बहिरन्तश्च विद्यते ।

तन्मात्रामध्यतिक्रान्तं चैतन्यं सर्वप्राणिषु ॥

इति संसारिणां संज्ञा उक्ता, नेश्वराणाम्, तन्मात्राया अव्यतिक्रमः सर्वजातिषु जातेषु प्राणिषु वा उक्ता न सृष्टे: प्रावतनेषु स्तंभृषु । परावाच एवं संज्ञारूपेण वर्णनं सम्यक्, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य 'नामरूपे व्याकरणाणि'^३ इत्यादि । श्रुत्यापि नामरूपयोः सहैव सृष्टिः, शब्देन आकारेण च वस्तुस्वरूपं पूर्यते इति मञ्जूपायामपि समुपपादितम् ।

शब्दार्थोभयरूपायाः परावाचोऽमावे पूर्णस्य वस्तु स्वरूपस्य ज्ञानमेव न र्यात्, केवलेन आकारेण शब्देन वा ज्ञानं न वस्तुज्ञानम्, तद्द्विन्नं वस्त्वविपयकच्च ज्ञानमकिञ्चित्करम्, न पृथ्योपमोगाय कल्पते, अतःसंज्ञा स्वरूपपरिचय ऊहापोहादिकं कर्तव्यनिश्चयादिकच्च । वहिःसंज्ञा बहिरवभासो विमर्शादिः प्रवृत्त्यादिश्च । सर्वप्राणिनाम् आत्मचैतन्यम् अध्यस्तां तन्मात्रामुपाधिं वा न व्यतिक्रामति, अर्थात्सर्वप्राणिनाम् आत्मचैतन्यं शब्दब्रह्मरूपम् ।

एवम्—

वाग्रूपता चेदुत्कामेदध्योधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत् सा हि प्रत्यवर्मशनी ॥

शब्दार्थंज्ञानरूपेण परिणमनशीलपरावाग्रूपान्तःकरणसमुत्थस्य अवबोधस्य विषयाव-मासस्य आसृष्टिप्रलयं रथायिनी, ततः शाश्वती वाग्रूपता शब्दानुविद्वता तादात्म्यविशेष्यविशेषण-मावापनवाच्यवाचकविषयिता उत्क्रामेत्, न र्यात्, तर्हि प्रकाशो विषयावभासो न प्रकाशेत्, न पूर्णविषयस्वरूपं प्रदर्शयेत् । वस्तुस्वरूपस्य शब्दस्याप्रकाशात् । हि यतः सा वाग्रूपता प्रत्यवर्मशनी पूर्णविषयस्वरूपनिश्चयजनिका ।

हरिकारिका प्राचीनतमा विस्तीर्णा विप्रकीर्णा बहुविषयपूर्णा च स्वकालिकदाशनिक-माषया लिखिता बहुमिराद्वता स्ववासनानुसारं व्याख्याता बहुषु ग्रन्थेषूपलभ्यते, ग्रन्थप्रारम्भ एव शब्दस्य श्रुतिस्मृतिप्रभृतीनाच्च प्रामाण्योपपादनाय नैकविधिः प्रयासः प्रतीयते ।

तथापि बौद्धे: शब्दस्य प्रामाण्यखण्डनाय तदीयाः कतिपयकारिकाः संयोज्यन्ते । वहु-विधाव्ययनसूचनायै बौद्धानां ग्रन्थानुद्धरन्तो बौद्धेतरे वैदिकाः पण्डिता अपि तैर्वच्चिता भवन्ति, व्यापकसिद्धान्तपरिचयं विना एवं भवेदेव । एषमः ३४ वर्षीयसारस्वतसुपमायां महापण्डितस्यैकः सुन्दरो लेखो 'वाक्यार्थस्य प्रतिभास्त्वम्' प्रकाशितः, तत्र तत्त्वसंग्रहटीकाकारकमलशालस्य ममोद्देगकरं कारिकाव्याख्यानमुद्भूतम् । तत्र शब्दस्य प्रामाण्यखण्डनाय वृक्षादिशब्दानां स्वार्थैः सह साक्षात्सम्बन्धो नास्तीत्युक्तं वर्तते । शब्दप्रमाणवादिभिः शब्दार्थयोः साक्षादेव सम्बन्ध आभ्रीयते । क्वचिद् वहुभिः शब्दैलंग्यमानवाक्येन सम्बन्धस्य प्रतिपादने सम्बन्धस्य परम्परात्मने कल्पनीयम् । तस्य क्रियाप्रतीत्यनुकूला प्रज्ञेत्यादि प्रतिपादनं शीर्षकं विशुणद्धि । कारिकायां शब्दोऽपि न तादृशः । केवलं शब्दप्रामाण्यखण्डनवासनैव तत्र प्रयोजिका । अतः परं जीर्णं शीर्णं कम्पमानकायं रुणं मुक्ताविन्दुविभूषिताभ्यां नयनाभ्यां साक्षात्कारेऽप्यविश्वसन्तं मां यो हि एताहशे संक्षिप्तेऽपि कष्टसाध्ये लेखे प्रावतंयन्, तं संसूच्य तदुपरि समासेन स्वीयं मानसं विचारं प्रदद्यं विस्तरेणाध्ययनाय विचाराय लेखनाय च अन्यान् समर्थान् मनीपिणोऽर्थयित्वा च लेखममुं समापयितुं समीहे ।

उत्तरप्रदेशसंस्कृत-अकादमीसंस्थाया १९७९-८० वर्षीयायां स्मरिकायां 'शब्दाद्वैतविमर्शः' नामा लेखः प्रकाशितो वर्तते । स च संयतमनसां गमीराशयानां भितभाषितालेखकताभ्यां विश्रुतानां विश्वविद्वद्विदितवैदुष्याणां मम परिचितानां प्रत्ययप्रात्राणां स्वर्गीयश्रीमुत्रहृष्य-अथ्यर-महोदयानां करकमलयोः प्रायोऽन्तिमेन प्रयासेन प्राप्तकलेवरः । हरिकारिकायाः सारो दुधं शब्दाद्वैतदशंनम्, दोधार्डापि प्रत्यभिज्ञादशंनस्य प्रसिद्ध आचार्यः श्रीमान् अभिनवगुप्तगादाचार्यः । वाग्मृणीप्रभृतिश्रूतयस्तस्मर्थयन्ति, वाक्यपदोयस्योपलभ्यमानाः सर्वाईका अनुमोदन्ते, मास्कर-रायप्रभृतय आचार्यग्रन्थव्याख्यातारस्तद्विकासश्चन्ति, जगदुपादानभूतं ब्रह्मचैतन्यम् अन्यदशंन-प्रसिद्धं तदारूपमिति अस्य दशंनस्य विशेषः । वाचश्चैतन्यस्य चैकरूपता समीहिता, यथाब्रह्माद्वैतं तथा शब्दाद्वैतम्, तद्वार्षनिकविचारचतुर्विशेषजिज्ञासुभिरवश्यमध्येयं भननीयच्च तदध्ययनेन हत्भाग्यस्य मम दुरुदृश्योगोज्जागः ।

हरिकारिकाव्याकरणग्रन्थः । सूत्राणां वार्तिकानां महाभाष्यस्य .च तात्पर्यवैयवहारिक-भाषाविज्ञानदिशा विशदयति भाष्यादन्तरं सर्वव्याख्यातृभिः कैयटादिभिः प्रायः सर्वत्र हरि-कारिका समुद्धियते । ताहशेषु नैकशास्त्रप्रसिद्धविद्वान् दाशंनिकः श्रीनागोजिभद्रमहोदयः स्वीये ग्रन्थे पदे पदे हरिकारिकां समनुगमयति । तर्त्कं वैयाकरणानां शब्दाद्वैतम् एभिः प्रत्य-भिज्ञादशंनवासनावासितान्तःकरणैराचार्यैः प्रदत्तमेव । अन्याद्वैतं वेति चिन्ता मनो नात्यजु, यदि ताहगेव तदा नागोजिभद्रस्य तदीयसिद्धान्तमञ्जूषायाः का दशा ? याभ्यां जगदुपादानं शुद्धं ब्रह्मचैतन्यं प्रकाशकशरीरं न कदाचिद्दिकुरुते । अन्यत्सर्वमैश्वर्यादिकं मायिकम् इत्युदघोष्यते ।

इत्थं द्विविधं शब्दाद्वैतम्—परस्परविरुद्धं हरिकारिका एकैव एकदा कथं प्रसूते, जात-योरपि अनयोः कतरदवैयाकरणानामुपादेयम् इति नाना विधाऽपि मम चिन्ता एकमेव वैयाकरणानां शब्दाद्वैतं प्रसूते; तस्य सिद्धान्तमञ्जूषासञ्चितं रलैः शोभितलघुकायोऽपि लिखितः ।

एकस्या हरिकारिकायाः कुत्र परिशीलनं सम्यगिति प्रश्ने उभयोरेवेत्येवोत्तरम् । विभिन्नसह-
कारिसमवधानान्मार्गभेदः फलभेदथ । 'सर्वे सर्वार्थद्वाचकाः' प्रकरणवासनादिसहकृता नियन्त्रिता-
नियतमर्थं प्रकाशयन्तीत्यप्यस्यां मञ्जूषायां सिद्धान्तरत्नमेकं विदितं विदुपां श्रीनागोजिभट्टस्य
महामात्र्यपरिशीलनम् । व्यवहारस्य अध्यासस्य न्यायस्य दर्शनस्य च वाक्यानि संचिनोति,
समन्वयान्यथानुपपत्त्या ज्ञापयति, पारम्परिकच्च ध्वननेनावबृद्ध्यते ।

प्रपञ्चसारः शुद्धमेकं ब्रह्मचर्तन्यं सदन्यच्च सर्वं मायिकं मिथ्येति प्रचारयत्येव, ब्रह्मसूत्र-
माध्यमामतीटीकाप्रटीकादीनां संयोजनं समन्वयञ्चात्र लभ्यत एवं श्रुतिसमृतिपुराणादयः
उदाहृयन्ते व्याख्यायन्ते एव एपां सहचरी तु हरिकारिका मञ्जूषासम्बितमेव सिद्धान्तरत्नं शब्दा-
द्वैतं प्रसूते । प्रत्यभिज्ञादर्शनं त्वर्धनारीश्वरोपासकं रसिकं शिवविमर्शशक्त्योः कदापि विरहं न
सहते, तेपां शिवः सर्वदा सर्वशक्तिसम्पन्नः, तादृशानां कृते कारिका हरिकारिका तु सर्वदा
सर्वव्यवहारकारकमेव शब्दाद्वैतं करोतीति किमधिकेन ?

एतावतैव परिश्रान्तोऽतःपरं शब्दाद्वैतविमशंस्य चतस्रः प्रतिज्ञात्र प्रदर्श्य विश्राम-
माश्रयिष्यामि ।

(१) यदिदं जगतो मूलकारणं ब्रह्म तच्छब्दतत्त्वमित्यादौ प्रतिज्ञायते ।

(२) इदं शब्दतत्त्वं ब्रह्मैकमभिन्नच्च । तथापि सन्त्यस्य ब्रह्मः शक्त्यो याभिस्तद्ब्रह्ममिव
प्रतीयते । तस्य शक्तिभ्योऽपृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वेन वर्तते ।

(३) ब्रह्मणोऽध्याहितभेदां कालशक्तिसुपस्थिता जन्मादयः पड्विकारा मावभेदस्य योनयो
मवन्ति ।

(४) अस्यैकस्य सर्ववीजस्य ब्रह्मणोऽनुभूयमानेयं भोक्तृभोक्तव्यमोगरूपेण स्थिति-
व्यवहारव्यवस्था प्रवतते, ब्रह्मशब्दतत्त्वमिति वेदागमसिद्धमिदं तत्त्वम् ।

प्रायः सर्वं वैयाकरणानां शब्दाद्वैते वर्णितं वर्तते । सत्यं क्रियाशक्तिप्रधानाया इत्यादि-
कारिकाया वर्णितं शब्दब्रह्मशब्दार्थोमयजगन्मूलकारणम्, तदादाय सर्वाणि वेदागमवचनानि
समन्वयं भजन्ते । शुद्धं प्रकाशरूपमेव मायोपाधिकमीश्वरो भवति । तथा परावागुपहितं शब्द-
ब्रह्मापि ब्रह्मैव । सृष्टेः कारणं प्राणिनामुपयोगजनकं कर्मं शब्दार्थोमयसंस्काररूपाऽविद्या च
तानि च प्रवाहरूपेणानादीनि वीजानि भवन्ति । ब्रह्मचर्तन्यस्य बीजत्वं नोच्यते, उपाध्युपधेययोर-
ध्यस्ताधिष्ठानयोश्चाभेदव्यवहारः प्रसिद्ध एव । अन्यच्च यद् हरिकारिक्या वर्णितं तत्त्वैवात्रापि
ग्रन्थे वर्तते, इति शुभम् ।

• • •

वैयाकरणमते सायुज्यम्

डॉ० महाप्रभुलालगोस्वामी

आचार्योऽध्यक्षश्च, दर्शनविभागे

सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

कस्यापि शास्त्रस्याचार्यस्य प्रतिपादविषयनिरूपणाथं माचार्यस्य तात्पर्यविषयीभूतार्थं प्रकाशनमावश्यकम् । तात्पर्यविषयीभूत एवार्थस्तद् ग्रन्थस्य प्रतिपादविषयो भवति । भारतोयाचार्यसम्मतस्तात्पर्यविषयीभूतार्थनिर्णयिकोपायथ—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ इति ॥

परम्पराप्राप्तेयमुक्तिस्सकलदाशं निकसम्मता । षड्वित्रेषु तात्पर्यनिर्णयिकहेतुषु प्रथम उपक्रमः, उपक्रमश्च ग्रन्थस्याद्यो भागोऽवसानमागश्च उपसंहारः । उपक्रमोपसंहारादिनान्तमाग्योरेकार्थं पर्यवसायित्वं लक्ष्यते । उपक्रमोपसंहारयोर्यस्मिन्नेकस्मिनेवार्थं पर्यवसानं जायते, स एवार्थस्तदग्रन्थस्य प्रतिपाद्यो विषयो भवति । अत एवामियुक्तस्वीकृतम्—‘येन चोपक्रम्यते येन चोपसंहित्यते स एव शब्दार्थः’ । गणितेऽपि प्रतिज्ञोपसंहारयोरेकार्थं पर्यवसायित्वं सुस्पष्टमङ्गीकृतम् । न्यायशास्त्रीयपरार्थानुमानप्रक्रियायां न्यायवाक्ये प्रयोगे प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयववाक्यानि स्वीकृतानि । पञ्चावयववाक्येषु प्रतिज्ञावावयमेवोपक्रमवाक्यम्, निगमनवाक्यञ्चोपसंहारवाक्यम् । अत्रोभयोरेकार्थं पर्यवसायित्वमावश्यकम् । उक्तं न्यायसूत्रे ‘हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनम् निगमनम्’ । (न्यायसू० १।१।३९) साध्यत्वेन निर्देशः प्रतिज्ञासिद्धत्वेन च निर्देशो निगमनम् । साध्यस्य सिद्ध्यर्थमेव दृष्टान्तादीनां मध्ये प्रदर्शनं भवति । तात्पर्यनिर्णयिकेषु द्वितीयोपायाऽभ्यासः, सिद्धार्थस्य पुनः पुनः कीर्तनमवति, न त्वतात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्य बहुधोल्लेखः सम्भाव्यते । तात्पर्यनिर्णयार्थं तृतीय उपायः अर्थवादः । स्तुतेनिन्दाया वा वोधकं वाक्यमर्थवादो निन्दाप्रतिपादकं वाक्यं निन्दार्थवादः । स्तुत्यर्थप्रतिपादकञ्च वाक्यं प्रशंसार्थवादः । अभिप्रेतार्थस्यैव ग्रन्थे स्तुतिर्भवति निपंधार्थस्य च निन्दा । स्तूयमान एवार्थः विधीयमानः स एव च प्रतिपादोऽर्थः । इमे प्रदर्शितास्तात्पर्यविषयीभूतार्थनिर्णयिका उपायाः शब्दनिष्ठाः । चतुर्थस्तात्पर्यनिर्णयिकोपायोऽपूर्वतात्पर्यः । येन वाक्येन यस्यार्थस्य प्रतिपादनं जायते, तस्यार्थस्तद्वाक्यार्थं ज्ञानात्पूर्वं प्रमाणान्तरेण ज्ञातत्वम् । अज्ञातार्थं ज्ञापकवाक्यमेवापूर्वार्थंकम् । अज्ञातविषयांशं एव तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः, ज्ञापकञ्च वाक्यमनुवादमात्रम् । तात्पर्यनिर्णयिकेषु पञ्चमं साधनं फलम् । फलञ्च प्रयोजनवस्त्वम् । प्रयोजनवदर्थप्रतिपादकं वाक्यमेव सफलं वाक्यम् । निष्प्रयोजनार्थप्रतिपादकञ्च वाक्यं निष्फलम् । तात्पर्यनिर्णयिकेषु षष्ठ उपाय

उपपत्तिः । प्रमाणान्तरावाधितार्थं प्रतिपादकं वाक्यमुपपत्तिश्च प्रमात्वसम्पादकोपाया । अज्ञातावाधितप्रयोजनवदर्थविषयकं ज्ञानमेव प्रमाणम् ।

एतत्तु सत्यं यच्चरमतात्पर्यविषयीभूतोऽर्थोऽवान्तरतात्पर्यविषयीभूतश्चार्थः । प्रदर्शित-पृथिवतात्पर्यविषयीभूतार्थनिर्णयिकहेतुनां यस्मिन्नर्थे समन्वयस्स एव चरमपरमतात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः ।

शब्दतत्त्ववेत्तारो वैयाकरणाः समस्तमर्थं जातं शब्दविवरं मन्यन्ते । वाक्यपदीयस्योपक्रमवाक्येन भर्तुहरिः स्फुटमगिधत्ते—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः^३ ॥ इति

उपसंहारे चोक्तम्—

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।
प्राहुर्महान्तमूषभं येन सायुज्यमिष्यते^३ ॥
तस्माद् यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।
तस्य प्रवृत्तिस्तत्त्वज्ञस्तद् ब्रह्माभूतमश्नुते ॥ इति ।

अन्तिमे न श्लोकेन फलमपि प्रदर्शितं भवति । अग्रे च एतस्यैव समर्थं नमुपपत्तिश्च प्रदर्शिता । अभ्यासोऽर्थवादश्च बहुधा तस्मिन्नेव ग्रन्थे विवेचिते ।

वाक्यपदीयस्य तृतीयकाण्डेऽप्युक्तम्—इत्थश्चात्राद्वयनये परमार्थसत्ये सैव जातिमंहासत्ताख्या परब्रह्मस्वभावा तस्या एव गोत्वादिजातिभेदेन विवरं व्यवहार इत्याह—

सम्बन्धभेदात्मत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः^३ ॥ इति

एतस्याः कारिकायाव्याख्याने हेलाराजः कथयति—‘स्वसम्बन्धमिर्मिद्यमानोपचरितभेदागवादिषु सत्तैव महासामान्यमेव जातिर्गत्वाश्वत्वादिका अपरसामान्यं नान्या परमार्थमिन्ना सा विद्यते । यथा गोः सत्ता गोत्वं……’ तस्यामेव च गवादिभेदमिन्नायां सत्ताख्यायां जाती सर्वे गवादय……वाचकत्वेन व्यवस्थिताः^४ । वाक्यपदीयप्रारम्भे पुण्यराजोऽपि “एकस्य तत्वादप्रच्युतस्य भेदानुकारेणासत्याविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवरं: स्वप्नविषयप्रतिमासनात्” स्फुटमगिधत्ते ।

शब्दतत्त्वविदो वैयाकरणा अद्वैतवादिन इत्यत्र नास्ति दाशनिकानां विप्रतिपत्तिः । मीमांसायां प्रमात्रः प्रथमाघ्यायस्थप्रथमपादस्य पञ्चमाधिकरणे शब्दविवरं वादस्यालोचनावसरे तत्र भवतां वैयाकरणानां विवरं वादम् अङ्गीकृत्यैव तत्खण्डनं व्यधात् । तथा हि—‘यद्यपि शब्दानां क्षणिकत्वात्स्थेन्नात्कुलश्चयमावान्नाथं प्रत्ययो सम्भवति, तथापि तत्सृत्यनुगृहीता वर्णा

१. वाक्य० १११ ।

२. वाक्य० ११३०-१३१ ।

३. वाक्य० ३३३ ।

४. हेला० ३३३ ।

अवगमं करिष्यन्ति । परन्तु स्मृतिः सर्वविषयका न भवितुमहंतीति प्रत्येकवर्णविषया स्यात्, यतः उपलब्ध्याः संस्कारः क्रियते, संस्काराच्च स्मृतिरित्युपलब्धिवेदकैकवर्णविषया स्यात् । संस्कारात्स्मृतिरिति स्मृतेः सर्ववर्णविषयत्वम् । नापि प्रत्येकवर्णविषयाभ्यः स्मृतिभ्यः संस्कारयीगपद्येन युगपद्ग्राविनीभ्योऽर्थप्रतीतियंतः क्रमविषययाद्विपरीतसंस्कारवशात् विषयीतस्मृतिः स्यादतोऽकामेनापि शब्दविद्विरज्जीकृतः शब्दतत्त्वमेवार्थरूपेण विवर्तत इति पन्थाः समाश्रयणीय एव ।

सास्त्रेषु प्रक्रियाभेदविद्यैवोपवर्णते ।

समारम्भस्तु भावानामनादि ब्रह्मशास्त्रतम् ॥

स च वर्णपदाभिव्यञ्जयः स्फोटात्मक एव विद्यत इति वर्णत्मकशब्देन सह गवादीनां-मर्थनां शब्दरूपतास्वीकारोऽपि प्रत्यधाविरोधो नापतति । इदानीमेष सन्देहः समापतति यन् श्रोत्रादिव्यापारमनपेक्ष्य विवर्तंवादिनाप्यवगतिर्वक्तव्या । परं भिन्नयोरेव शब्दार्थयोराकारं समर्पयन्तीयं प्रतीतिरिति न विवर्तः सम्भवति । यदि श्रोत्रादिव्यापारमनपेक्ष्य प्रतीतिः स्यात्तदा विवर्तः सम्भवति, न चैतादृशीं स्थितिर्न विवर्तं उपपन्नो भवति । “पारमार्थिकोऽभेद एव शब्दानां वर्तते, परन्तु श्रोत्राद्युपाधिभेदाद्विरुद्धज्ञायते । यथा मरकतपद्मरागाद्युपाधिभेदादेक-भपि भुवि अनेकरूपमिव प्रतिभाति न तथा शब्दे, यत एकचक्षुरिन्द्रियं मुखस्य ग्राहकमिह तु भिन्नो प्रतीतिरिति न ह्येकं शब्दग्राहकं किमपि यद्वशाच्छ्रोत्राद्युपाधिकृतो भेदः स्यात्, एकस्मिन् ग्राहके सति श्रोत्रादयो भिन्ना उपाधिमात्रतयाऽवतिष्ठेतरन्, तद्वशाच्च भेद इति पुज्येतापि ।

आपातत एतदवगम्यते यद एकस्य चक्षुरिन्द्रियस्य ग्राहकत्वात् एकं मुखमिति प्रत्ययो भवति, परं मुखस्यैकत्वादेकं मुखमिति प्रतीयते, न तु ग्राहकस्यैकत्वात् । सत्यम्, यदीहापि एकत्वं प्रतीयेत तदा उपाधिवशाद्वेदः स्यात्, श्रोतादय एव शब्दप्रतीतेः कारणम् । ते च भेदेनव प्रतीति-मुत्पादयन्ति प्रतीतिभेदेभपि एकं वस्तु इति कथनं साहसमात्रमेव । मुखस्य उपाधिषु नानावभासे सत्यपि तदेवेदं मुखमिति निश्चयः । अत्र विम्बाकारप्रत्यभिज्ञानात्तदुपाधिनिवन्धेनाभेदः प्रत्यभिज्ञानादेकत्वमवगतम्, प्रत्यभिज्ञानात्सर्वत्र तदेवेदं मुखमिति प्रतोत्तेस्तत्र भेदाभेदयोः परस्परविरोधित्वेभपि उपाधिनिवन्धनो भेद इति पारमार्थिकोऽभेद एव । एवं शब्दादावपि जातिशब्दयोः गुणशब्दयोः द्रव्यशब्दयोर्थ एकत्वावगमो भवति । यथा गौरयमित्यत्र जातिशब्दयोस्तुल्यव्यपदेश एकं वप्रस्त्यायकः शुक्लोऽप्यमिति रूपशब्दयोरेकत्वप्रत्ययः । सुरभिं चन्दनमित्यत्र गन्धशब्दयोद्दृश्य-शब्दयोश्च तुल्यव्यपदेशादेकत्वावगम इति सर्वशब्देषु शब्दः, शब्द इत्येका बुद्धिरभिव्यञ्जक-घ्वनिवशादभेदः पूर्वोक्ततुल्यव्यवहारादभेदः श्रोत्राद्युपाधिवशेन भेद इति शब्दाभेदे नानुपपत्तिः ।

शब्दाद्वैतिनाम्यते सर्वस्य जगत एकरूपत्वाच्छ्रोत्रादीनां भेद एव नोपपद्यत इति कर्य श्रोत्रभेदनिवन्धना भेदप्रतीतिरिति, विषयभेद प्रतिपत्तिनिवन्धनो भेदः, एवं सत्यन्योन्याश्रयो जायते । विषयभेदप्रतिपत्तिनिवन्धनो भेदो विषयभेदप्रतिपत्तिश्च श्रोत्रभेदनिवन्धन इतीतरेतराश्रयतापत्तिः । अविद्यामातृकेयमन्योन्याश्रयता यदि काचिदनुपपत्तिर्न स्यात्तदा विद्यैव स्यात्, अनुपपत्तार्थवाविद्या^१ । एतस्य वृहतीग्रन्थस्य टीकाकार आचार्यशालिकनाथमित्रः कथयति—

१. अविद्या मातृकेयमत एव विद्येत्युच्यते बुधैः । वृ० पृ० १४९ ।

यदि विवरंवादे काचिदनुपपत्तिर्स्यात्तदा विद्यैव स्याद्यत एवानुपपत्तिरत एवाविद्या । उपसंहारे च विवरंवादिनोऽभिदधते 'तस्माद्विवरंमेवोपपत्तरं मन्यामहे'^१ सर्वमेतदविद्याजालम् । अर्थभेद-प्रयुक्तार्थंप्रतिपादकशब्दस्यापि भेदः समुचित इति मीमांसकाशङ्कां प्रति वैयाकरणा त्रुवन्ति श्रोत्रादिभेदोऽप्यविद्याकल्पित इति सर्वं वस्तुजातमविद्यैवेति भेदमात्रमविद्यामूलकमभेद एव परमार्थः^२ ।

विचारप्रसङ्गे मीमांसकाः कथयन्ति वेदादिसकलशास्त्राणामाविद्यकत्वे वेदादभ्युदयः कथं स्यात् ? यतोऽविद्या हि प्रत्यवायस्य कारणम् । शब्दाद्वैतवादिनां त्वत्रेदं वक्तव्यं यद् अविद्या-जनितोऽभ्युदयो मोक्षापेक्षया प्रत्यवाय एव । लौकिकप्रवृत्तिमिलक्ष्यैव वेदोक्तकर्मफलानामभ्यु-दयत्वमिति सापेक्षिकमेतत्र पारमार्थिकमिति ।

महाभाष्ये सम्पूर्णस्य जगतः शब्दशब्दतत्त्वमेव च प्रपञ्चमूलम् । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा (३।१।७) । इति सुत्रस्य व्याख्यानावसरे पतञ्जलिन्यूनता-पूर्तिवार्तिकमुल्लिखन् त्रूते—'आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम् । अश्मा लुलुठिष्ठते, कूलं पिपतिष्ठति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? एवं मन्यते चेतनावत एतद्भूवतीच्छेति कूलञ्चेतनम्' इति । एवं मन्यत इति भाष्यांशस्य व्याख्यानावसरे नागेशोनक्तम् 'माष्टे एवं मन्यते चेतनावत इति वक्ष्यमाणेन अभिप्रायेण मन्यत इत्युक्तिः' इति । अचेतनस्य वस्तुन इच्छा न भवितुमहंति, चेतनस्यैव इच्छा धमः । तत्र कूलञ्चेतनमिति तत्र पतनेच्छा न भवितुमहंतीति प्रयोगोऽप्यमनुपपत्तः, परं शिष्टानामेषः प्रयोगस्तु दृश्यत एव । एतदाशङ्कासमाधानावसरे महाभाष्यकारः पतञ्जलिरभिदधाति 'समस्तं वस्तु चेतनम्' । न केवलं महाभाष्यकृतोक्तमपि तु कात्यायनेनापि स्थ-मुदघोषितम्—'सर्वस्य वा चेतनावस्त्वात्' 'अथ वा सर्वं चेतनावत्' । सकलस्य वस्तुनः चेतनत्व-समर्थनार्थं वेदाक्यमपि प्रस्तीति—'शृणोत ग्रावाणः' अर्थात् 'प्रस्तराः यूयं शृणुत' एतस्य महाभाष्यवाक्यव्याख्याने कैयटः कथयति—सर्वस्य चेति आत्माद्वैतदर्शनेनेति भावः ।

ऋषिरिति—वेदः सर्वभावानां चैतन्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः । एतेन प्रदर्शितव्याख्यानेन सकलभाववस्तुनचेतन्यं प्रतिपादयन्त्याचार्याः^३ ।

एवमेव व्यक्तिवादेऽपि अर्थस्य नित्यत्वं प्रतिपादयन् कैयटः कथयति—'द्रव्यपञ्जेऽपि सर्वं-शब्दानामसत्योपाद्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं वाच्यम्'^४ द्रव्यस्य नित्यत्वव्याख्याने प्रदीपे उक्तम्—'असत्योपाद्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यम्' इत्यर्थः^५ ।

ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्यत्वादनित्यत्वम् 'आत्मेवेदं सर्वम्' इति श्रुतिवचनात् । अर्थाद् असत्योपाधियुक्तं ब्रह्मतत्त्वमेव द्रव्यशब्दवाच्यम्, ब्रह्मदर्शने सति गोत्वादिजातिरपि असत्त्वनिबन्धनेत्यनित्यैव । यतः परिदृश्यमानं सकलमेवात्मा अर्थादात्मरूपेण सकलस्य सत्यत्वेऽप्य-सत्योपाधिविशिष्टरूपेणासत्यमेवेत्यवात्मेवेदं सर्वमित्युपनिषद्वाक्यामित्रायः । मरुंहरिरपि त्रय्यन्त-

१. व० पू० १५४ ।

२. अविद्यानिवन्धनो भेदः परमार्थंतस्तु अभेद इत्याशयः ।

३. वृ० पू० ५६ ।

४. महाभा० प्र० ३।१।७ ।

५. प्र० पू० ५६ १।१।१ ।

६. प्र० पू० ६३ १।१।१ ।

वादिनो वेदान्तिनो वदन्ति परमार्थसत्ये वस्तुनि द्रष्टा, दृश्यं दर्शनच्च कल्पितमेव कल्पितस्य वस्तुनोऽधिष्ठानं परमार्थवस्तु एव नान्यत् ।

मट्टोजिदीक्षितः शब्दकौस्तुमे महाभाव्यव्याख्यानप्रन्थे 'गोत्वस्येव नाशब्दस्यापि व्यक्तिविशेषण्टवाविशेषात् संसर्गेऽपि तादात्मयमेवास्तु^३', अग्रेऽपि—'उपाधिश्च परम्परासम्बद्धा जातिरेव । सा च सर्वाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपात्मिका । तथा च शक्यांश इव शक्तांशेऽपि न्यायसाम्येनाकृत्याधिकरणरीत्या ब्रह्मतत्त्वमेव तत्तदुपहितं वाच्यं वाचकं च^४' इति ।

एवमेव आरोपितस्यापि पारमार्थिके उपायता न विरुद्धा.....पक्षभेदेन अविद्यैव ब्रह्मैव वा स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोट इति स्थितम् । आह च—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदरात्रिवैवेष्यवर्णंते ।

समारम्भस्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतम् ॥ इति ।

तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणि लब्धवानिति वासिष्ठरामायणोक्तामाणकन्यायेन शब्दविचाराय प्रवृत्तिः सन् प्रसङ्गादद्वैते औपनिषदे ब्रह्मण्यपि व्युत्पद्यतामित्यमिप्रायेण मगवान्मर्तुंहरिविवर्त्तवादादिकमपि प्रसङ्गाद व्युदपादयत्^५ ।

मट्टोजिदीक्षितविवरचित वैयाकरणभूषणस्य टीकायां कौण्डभट्टः मगवतः स्फोटरूपात्सम्पूर्णस्य जगतो विवर्तंरूपता प्रत्यपीपदत् ।

श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम् ।

स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद्विवरंते ॥

एतस्य व्याख्याने काशिकायां हरिशास्त्रिणोक्तं जगतो विवर्ताधिष्ठानत्वरूपं सर्वजगदुपादानकारणत्वमुक्तम्, तेन सर्वोक्तुष्टतया स्तुत्यत्वमावेदितम् । जगद्धि विषयसत्ताकं भवति । अतात्विकान्यथा भावाश्रयो भवति । जगतो विशेषणं स्फोटरूपम् । स्फुटत्यस्मादिति स्फोटः, स च सिद्धान्ते ब्रह्मस्वरूपम् ।

समापतिशर्मोपाद्यायमहाशयेस्तु स्फोटरूपमित्यस्य व्याख्याने मगवतो जगतश्च विशेषणम् । आद्ये स्फुटत्यर्थो जगद्गूपो यस्मात्स स्फोट.....इत्यादि । एतेन सर्वस्य वस्तुजातस्य चैतन्यं सुस्पष्टमुद्घोषितम्^६ ।

एवमेव प्रतिवस्तु सत्यमसत्यच्च 'सत्यांशः जातिरसत्यांश व्यक्तिः' एतत्समर्थंने वाक्यपदीयकारिकोद्धृता कौण्डभट्टेन—

सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यर्वास्थतौ ।

सत्यं यत् तत्र सा जातिरसत्या व्यक्त्यो मता ॥ (वा० प० ३३२)

१. यत्र द्रष्टा च दृश्यच्च दर्शनच्च विकल्पितम् ।

तस्येवार्थस्य सत्यत्वं श्रितास्त्रव्यन्तवेदिनः ॥

२. श० कौ० पू० ४ ।

३. श० कौ० पू० २८ ।

४. श० कौ० पू० १० ।

५. काशिका-पू० ६-७ ।

अस्याः कारिकाया व्याख्याने कौण्डभट्टो बदति—‘व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव जातिः’। कैयटोऽपि व्रूते—‘ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपे प्रकाशमानं भवति। प्रतिमावं प्रति पदाथं सत्यांशो जाति असत्या व्यक्तयः। तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव जातिरिति भावः।’ पूर्वोक्तकैयटवचने-नैतस्य साम्यमेव—असत्योपाध्यवच्छिदं ब्रह्मतत्त्वं पृथग्शब्दवाच्यमित्यर्थः। ब्रह्मतत्त्वमेव शब्द-स्वरूपतया भाति इति च^१। स्फोटरूपं यतः सर्वमित्युपक्रमोपसंहारे उक्तम्—

इत्थं निष्कृष्ट्यमाणं यत् शब्दसत्त्वं निरञ्जनम्।

ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः^२॥ इति।

तस्य व्याख्यायां कौण्डभट्टो नोक्तम्—ब्रह्माणो नामरूपात्मकं जगद् व्याक्रियते समस्तं वस्तु नामरूपात्मकम्। नामरूपात्मका मृष्टिरेव जगत्सृष्टिः। रूपस्य यत्तत्त्वन्तदेव नाम्नोऽपि तत्त्वम्। एतत्तत्वं ब्रह्मरूपमेव। नामरूपयोः प्रक्रियाऽविद्या कलिपता। भर्तृहरिणाऽयुक्तं वस्तु-स्वरूपे प्रक्रियाभेदेनाविद्यौपवर्णिता। वस्तुमात्रमेवानादिब्रह्मणः प्रसूतम्। ब्रह्मैव सर्वात्मकपुरुषः स्वयम्प्रकाशम्। तत्प्रकाशादेवाखिलं वस्तु प्रकाशते। यतः अर्थः स्फुटति प्रकाशते वा इति एतादशयोगलभ्यार्थेन ब्रह्मैव स्फोटशब्दवाच्यम्। नामरूपे व्याकरवाणि इति श्रुतिसिद्धा द्वे सृष्टी। अत्र रूपस्येव नाम्नोऽपि तदेव तत्त्वम्। प्रक्रियांशस्तु अविद्या विजूम्भणमात्रम्। शास्त्रेषु उक्तं च भर्तृहरिण—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यौपवर्णर्थते।

समारम्भस्तु भावानामनादि ब्रह्मशाश्वतम्॥

ब्रह्मैवेत्यनेन अत्रायां पुरुषः स्वयंज्येति। तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्। तस्य भावा सर्वमिदं विभाति इति श्रुतिप्रसिद्धम्। स्वपरप्रकाशत्वं सूचयन् स्फुटत्यर्थो यस्मादिति स्फोट इति योगिकशब्दाभिधेयत्वं सूचयति^३। सभापतिशर्मोपाध्यायसर्थितं स्फोटतत्त्वं भट्टोजिदीक्षित-व्याख्याने प्रदर्शितम्। शब्दकौस्तुभप्रारम्भे उक्तम्—यतः अर्थो स्फुटति असी स्फोटः एतेन निगूढाशयप्रदर्शनेन ब्रह्मविवरत्मेव जगत् पारमार्थिकदृष्ट्या ब्रह्मात्मकमेवेति।

सायणाचार्यपरिवृहितेन शङ्कराचार्यप्रदर्शितेन व्याख्यानेन तादात्म्यमेकत्वमभेदो वा सायुज्यशब्दार्थः। तथा च भर्तृहरिकारिकायां सायुज्यशब्दोपादानेनात्र न दोष। तथाह—

ऋग्संहिताया द्वितीयाश्केऽस्यवामीयसूक्तेऽध्यात्मविद्याया समालोचना विद्यते। अनुक्रमण-कायामेतस्य सूक्तस्य विषयमभिधतोक्तम्—‘अस्य द्विपञ्चाशदल्पस्तत्त्वेतत्संशयोत्थापनप्रश्न-प्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च’। अस्य वाक्यस्य व्याख्या सायणाचार्येण कृता—सूक्तस्य नामाल्पस्तवः। स्तुतिमागस्याल्पत्वादेतस्याल्पस्तवनाम्ना प्रसिद्धिः। अत्र संशयोत्थाप-नादिवद्वृथं प्रकाशो वर्तते। संशयोत्थापनम्, प्रश्नप्रदर्शनम्, प्रतिवाक्यप्रदर्शनम्, तत्त्वज्ञानम्, मोक्षः, अक्षरप्रशंसेति चास्मिन् प्राधान्येन वर्णितम्। ममतापुत्रः गोतमाभिधेयो वृहस्पतिसम्पातप्रयुक्त-

१. प्रमा० पू० ४-५। २. वैया० का० ७३। ३. वै० भ० १० कारिका-७४।

४. ऋ० ३ अ० म० २०।

जन्मान्धो दीर्घतमा अस्य सूक्तस्य द्रष्टा । अस्मिन्नेव सुप्ते विशतिसंख्याकः ‘द्वासुषणी’ इत्यादि मुण्डकोपनिषदि श्वेताश्वतरोपनिषद्यपि एष मन्त्रो निर्दिष्टः ।

एतन्मन्त्रव्याख्यानन्ततदाचार्यः स्वसिद्धान्तसमर्थनार्थमहताऽऽभ्यरेण कृतमिति । आपात-हृष्ट्या ‘सयुजा’ शब्ददर्शनेन च द्वैतसमर्थनमेतेन कृतमिति निश्चयो जायत इति आदौ सायणाचार्य-सम्मतमेव व्याख्यानं सर्वथा पक्षपातशून्यमिति प्रदर्श्यते—

द्वा सुषणी सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिष्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहौ त्यनश्चन्नन्योऽभिचाकशीति^१ ॥ इति ।

मन्त्रेऽस्मिन् लौकिकपक्षिद्वयस्य दृष्टान्तेन जीवपरमात्मानो स्तौति । लोके पक्षिद्वयं शोभन-गमनयुक्तम्, समानयोगयुक्तम् समानख्यानम्, समानं वृक्षमाश्रयति । अत्र शरीरं वृक्षमेकं शरीराश्रितो जीव ईश्वरस्त्र पक्षिभूतौ, तथोः एको जीवारव्यः पक्षी स्वादुकमंफलमत्ति, ईश्वरनामकः पक्षी न किमप्यत्ति । विनैव भक्षणमसी प्रकाशमानः । एकवृक्षालूपत्रिद्वयस्येवैकशरीराश्रित-जीवेश्वरी समानयोगसम्पन्नावत्र, योगशब्दार्थंश्च सम्बन्धः । इह उभयोस्तादात्म्यमेव सम्बन्धः, परमात्मा एव जीवस्य पारमार्थिकरूपोऽत एव ‘सयुजौ’ शब्दस्यार्थं एकस्वरूपी ।

सम्बन्धमात्रस्य द्विष्ट्वात् जीवेश्वररूपपक्षिद्वये भेदोऽभेदस्तादात्म्यं वानयोः कथं सम्भवति ? मन्त्रोऽयं जीवेश्वरयोरीपाधिकभेदं वास्तविकच्चाभेदमादाय प्रवृत्तो भवतीति जीवेश्वरयोः सखायावित्युक्तम् सखायावित्यस्यार्थः समानप्रकाशी । एकस्य यादृशं ख्यानं प्रकाशो वान्यस्यापि तादृशं ख्यानम्प्रकाशो चेति समानख्यानार्थकसखायाविति शब्देनाप्युभयोर्भेदं एव प्रतिभातीत्युभयोरभेदस्तादात्म्यं वा कथं सङ्गच्छते ?

अत्रेदमवगन्तव्यम्—अत्र जीवेश्वरी दृष्टान्तदार्थान्तिकमावेन नोपात्तावपि तु परमेश्वरस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं वा तदेव जीवस्यापि स्फुरणम् । एतादृशस्फुरणस्याभेदप्रकाशनार्थमेव मन्त्रे सखायावित्युक्तमिति जीवेश्वरी समानप्रकाशस्वभावो ।

‘समानं वृक्षं परिष्वजाते’ इत्यनेनात्र आश्रयान्तराभावप्रयुक्तं जीवेश्वरयोरेकाश्रयत्व-मुच्यते । तथा च “सयुजो सखायी” इत्युभयत्रापि एकयोगैकाख्यानरूपोऽर्थोऽत्र स्वीकृतः । वृश्यते मिद्यते इति वृक्षः देहः, वृक्षस्येव देहोऽपि छिद्यमान एवेति विनाशी । देहात्पक्षः वृक्षः उभयोरेक एव शरीरभिदं जीवस्योपमोगार्थमेवं परमेश्वरस्योपलब्ध्यर्थमर्थादि अस्मिन् शरीरे परमेश्वर उपलभ्यमानो जायते इति शरीराश्रितः परमेश्वर उच्यते ।

जीवानप्रयुक्त एवार्थान्मोहप्रयुक्त एव जीवगतः संसार इति जीवस्य परामार्थिकेश्वरत्वेऽपि जीवबुद्धिप्रयुक्तशोकसंसारदर्शनेनानुपपत्तिः । अत एव मुण्डकोपनिषदि उक्तम्—

समाने वृक्षे पुरुषो निमान्नोऽनीश्या शोचति मुहूर्मानः ।

जुषं यदा पश्यत्यग्नीशमस्य महिमानमिति ब्रीतशोकः^२ ॥

द्वा सुषणेत्यादि मन्त्रान्तरमयं मन्त्रो लिखितः ।

जीवेश्वरयोरैक्यप्रतिपादनार्थमेव मुण्डकोपनिषदि द्वितीयो मन्त्र उदलेखि । द्वितीय-मन्त्रार्थं शायम्—एकस्मिन् शरीरे पुरुषो निमग्नः सन् निगूढः सन् स्वयमीश्वरोऽपि जीवः स्वीया-ज्ञानवशादात्मन्यनीशुद्भवा मुहूर्स्येव शोचति । अहं कर्ता, सुखी, दुःखी इत्यवगच्छति । यदाऽयं जीवो जुटो नित्यतृष्टः संसारातीतमीश्वरं पश्यति, अर्थात् स्वामिन्नरूपेण साक्षात्करोति तदा जीवो विगतशोको भवति । स्वरूपसाक्षात्कारमवाप्य विगतवापत्रयो निरस्तसमस्तोपाधिः पर-मेश्वरस्य सार्वात्म्यं सर्वशक्तिवादिकचाप्लोति । यद्युभयोः वास्तविको भेदः स्पात्, तदा तन्महि-मानं कदापि नाप्नुयात् इत्युभयोरेकत्वमेव भेदवशाज्ञानप्रयुक्तः । जीवस्य संसारदशायां जीवस्य लौकिकसुखानुभवदृष्ट्या जीवेश्वरयोर्भेदं परिगृह्य एतन्मन्त्रे तथोक्तम् । जीवः कर्मफलं भुनक्तीति कथनं नान्यथा सार्थक्यमाप्नुयात् । आसकामोऽन्यो भोगस्पृहाशून्य इत्यनश्चमिचाकशीति । अवान्तरभेदमवलम्ब्य जीवेश्वरबोधकपक्षिशब्दे द्विवचनम्, जीवस्य चेश्वरमिन्नत्वम् । भेदशा-ज्ञानकृत इत्युभयोरभेद एव जीवामिन्न ईश्वरं इत्यमिचाकशीतीत्यनेन परामृष्टः । ईश्वरेऽध्यस्तं समस्तमपि ब्रह्माण्डमीश्वरोऽवलोकयति साक्षिरूपेण ।

आचार्यः शङ्करो ब्रह्मसूत्रस्य प्रथमाव्यायस्य द्वितीयपादस्य द्वादशसूत्रव्याख्याने पैङ्गीक-रहस्यनात्मणव्याख्यानदृष्टिमाश्रित्येतस्य व्याख्यानं प्रस्तौति । एतददृष्ट्या जीवेश्वरतत्त्वस्य प्रत्याव्यानमस्मिन् मन्त्रे वतते । सत्त्वमनशनन् अन्योऽमिचाकशीति अनशनन् अन्योऽमिपश्यति 'जः' तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति । अथ योऽयं शारीर उपद्रवा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ । शङ्कराचार्यमते जीवो ब्रुद्धिश्च एतन्मन्त्रेण प्रतिपाद्येते । सत्त्वाचेतनजडवुद्धिरेव कर्मफलं भुद्धक्ते इत्येतद्वोधनं कथमेतेन कृद्भूमन्त्रेण कृतमित्याशङ्कयोत्तरयत्याचार्यः—अचेतन-सत्त्वस्य भोक्तृत्वप्रतिपादनार्थं नायं मन्त्रः प्रवर्तते, अपि तु चेतनक्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वब्रह्माप्तत्व-सूचनार्थमेतस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिः । अत एव सुखादिविक्रियाविशिष्टसत्त्वे भोक्तृत्वमारोप्यते । सत्त्वे क्षेत्रज्ञे च कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्चाविवेककृतं परमार्थतो न सत्त्वे, न च क्षेत्रज्ञे कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्चेति । यतः सत्त्वमचेतनं क्षेत्रज्ञश्चिकारस्तथा चैतेन मन्त्रेण जीवस्य असंसारित्वम्ब्रह्मरूपत्वञ्च प्रतिपादितमिति सायुज्यपदममेदार्थकम् ।

अद्वैतदीपिकायामपि नृसिंहाश्रमेण एतस्य मन्त्रस्य व्याख्यानं कुवंतोक्तं यद अनेन मन्त्रेण जीवेश्वरयोर्भेद एवावगम्यते इत्याशङ्कयोत्तरितमुक्तमन्त्रेण जीवेश्वरयोर्लोकप्रसिद्धभेदमनूद्य भेदनिषेधपूर्वकमसङ्गोदासीनशोधितत्वम्पदार्थं प्रतिपादन एव तात्पर्यम् । यतो मुण्डकोपनिषदि 'ब्रह्मैदेवममृतं पुरस्तादिति वाक्येन ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं निर्दिश्य भोक्तृजीवेनापि ब्रह्मणोऽभेद एवेति संसूचितम्; परन्त्युभयोरभिन्नत्वे ब्रह्मणोऽपि भोक्तृत्वापत्तिरित्याशङ्कयोत्कर्मपैङ्गीकरहस्य ब्राह्मणे ब्रह्माभेदाभिप्रायेणवायं मन्त्रो व्याख्यात इति जीवेश्वरयोर्भेदो न सम्भवति । बिम्बप्रति-विम्बभावेनावस्थितो जीव ईश्वरश्चास्मिन् शरीरे अन्योऽर्थाद् बुद्धि प्रतिविम्बतो जीवो बुद्धिः सहभेदाव्यवसायप्रयुक्तो बुद्धिर्मामिमानी सन् कर्मफलं भुद्धते । एवं स्वरूपभूतचेतन्येन साक्षिरूपेण सकलं पश्यति । 'अनशनन् अभिचाकशीति' इत्यनेनौक्तम् ।

विम्बभूतेश्वरो भोगरहित प्रकाशमान ईश्वरत्वं साक्षिरूपेण सकलद्रव्या, ईश्वर उदासीनो बोधरूपस्वेति साक्षिमात्रम् । 'अनशनन्' इत्यंशेनेश्वरस्य भोक्तृत्वनिषेधः । अहमनुभवे जीवास्मा

मोक्तृरूपतयैवानुभूतः । जीवस्य मोगनियेवेऽनुभवविरोध आयाति, अतः स्वभावतोऽमोक्ता सन्नपि बुद्ध्या सह कल्पित तादात्म्यवशाद् भोगवानिव भवति । तथा हि सायुज्यमिह तादात्म्यमेव ।

अस्यवाभीयसूक्ष्टस्थाग्निमन्त्रेणापि तत्त्वम्पदार्थयोर्जीवेश्वरयोरेकत्वमेव प्रतिपादितम् ।

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधामि स्वरन्ति ।

ईनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः समाधीरः पाकमात्राविवेशः ॥

तथा च सायुज्यमित्यस्य विग्रहस्त्वेवं स्वीकरणीयः । युनक्ति = सम्बन्धाति इति युक् । युजा = जीवेन सह सयुग् ब्रह्म, सयुजो भावः सायुज्यम् = चैतन्यम्, सारूप्यम्, तादात्म्यमभेदो वा । शब्दाद्वैतवादिनामुपक्रमादिभिरद्वैते ब्रह्मणि तात्पर्यात् सायुज्यं भेदाभेदस्तादात्म्यं वा । अत्रैवोपक्रमोपसंहारादिभिस्तात्पर्याविगमादन्यथा व्याकरणसिद्धान्तो व्याकुव्येत । अत एवोक्तं भर्तुं हरिणा स्वोपज्ञव्याख्यायाम्—

ज्योतिरत्तरमासाद्य छिन्नप्रन्थिपरिग्रहः ।

परेण ज्योतिषेकत्वं छित्वा ग्रन्थीन्पद्याते ॥

एवं ग्रन्थिच्छेदानन्तरं परेण ज्योतिषा सायुज्यमवधार्यमिति दिक् ।

● ● ●

१. अ० वा० २१ ।

२. वा० प० ११३९ ।

प्रातिपदिकार्थस्य पञ्चविधता

श्रीरामानन्दन ओङ्काः

प्राचार्यचरः, शीर्वांस्थशासकीयसंस्कृतोपाधिमहाविद्यालयस्य

❀ ❀ ❀

‘प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा’^१ इति सूत्रोपात्तस्य प्रातिपदिकार्थं शब्दस्यार्थं जिज्ञासायामियं कारिका—

एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा ।

नामार्थं इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः^२ ॥

इदमत्रावधेयम्—‘जात्याख्यायामेकस्मिन् वहुवचनमन्यतरस्याम्’^३ इति सूत्रम्, ‘सर्वर्ण-प्रग्रहणमपरिभाष्यम्’ ‘आकृतिग्रहणात्सिद्धम्’ इति वार्तिकद्वयम्, ‘सरूपाणामेकशेषः’^४ इति सूत्रे ‘आकृतिं वाजप्यायन’ इति भाष्यं चाकलय्य जातिरेव प्रातिपदिकार्थो व्यक्तीनामानन्द्येनानेकशक्तिकल्पने गौरवात् ।

अत्र ‘नागृहीतविशेषणाबुद्धिविशेष्य उपजायते’ इति न्यायोऽप्यनुकूल एव । विशिष्टबुद्धिप्रति विशेषणज्ञानस्य कारणतया, अगृहीतविशेषणा बुद्धिविशेषणविशिष्टविशेष्यविधियिका न भवतीति न्यायस्य तात्पर्यम् ।

यद्यपि वृद्धव्यवहारस्य प्रामुख्येन व्यक्तावेव दर्शनात्तत्रैव शक्तिकल्पनमुच्चितम्, व्यक्तीनामपि विनिगमनाविरहात्पत्येकमेकत्वात्, तथाप्येकस्यामेव व्यक्ती शक्त्यम्युपगमे व्यक्त्यन्तरवोधान्यथानुपपत्तिरूपवीजसत्वाद् व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्गं इति लाघवम् । व्यक्तिवोषस्तु लक्षणयैव ।

न च व्यक्तिशक्तिमते लक्षणाया अभावेन जातिशक्तिवाद एव गौरवारूढः । तथा च व्यक्तिरेव लघीयसीति तत्, न, एकस्यां व्यक्ती शक्त्युपगमे व्यक्त्यन्तरे तदभावेन तदबोधाप्रसङ्गात् । गामानयेत्पादावन्वयानुपपत्त्या तदाश्रयात्मकत्वेन निर्वाहः । अस्मिन्यते नानयनादिकार्यानुपपत्तिः, ‘गामानय’, श्रीहीनवहन्तीत्यादी दानावहननकमंत्वावेर्जात्याक्षिसव्यक्तावेवान्वयः । अतः सर्वत्रानुधावनं विहाय जातावेव शक्तिः साधीयसी । जातिस्तु तत्पदार्थासाधारणो धर्मः । तेनाभावत् एकाशत्वादीनां नित्यानेकसमवेतत्त्वरूपजातित्वामावेषणि न दोषः । स एव धर्मः शास्त्रे स्वार्थपदेन व्यवहीयते इति भीमांसकवर्ण्यः सङ्ग्रन्ते ।

अथवा केवलव्यक्तिरेवैकशब्दार्थः । एतत्पक्षस्वीकारेणैवाणग्रहणस्य, एकशेषपक्षारम्भस्यापि साफल्यात्केवलव्यक्तिशक्तिवादोऽपि शास्त्रसिद्धः । शक्तिग्राहकव्यवहारस्यापि व्यक्तावेव

१. अष्टा० २।३।४६ ।

२. वा० ५० ।

३. अष्टा० १।२।५८ ।

४. तदेव-१।२।६४ ।

दशंनात्तत्रैव शक्तिस्वीकार उचितः । गोत्वमस्तीत्यर्थेऽन्वयानुपपत्त्यभावेन गौरस्तीति प्रयोगे व्यक्तिभानानापत्तेः । व्यक्तीनामानन्त्येऽपि शक्यतावच्छेदकजातिरूपलक्षणत्वेन नानाव्यक्तिव्येक-धर्मावच्छिन्नाया एकस्या एव शक्तिरूपगमान्नानात्वप्रयुक्तगौरवाभावाच्च ।

न चैवं नागृहीतविशेषणन्यायेन घटत्वस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वाद् वाच्यत्वमापत्तेदिति शडक्यम्, नागृहीतन्यायस्य विशेषणविशिष्टविशेष्यवोवे तात्पर्येऽपि भवदुक्ततात्पर्यं मानाभावात् । दण्डत्वादीनामन्यथासिद्धत्वेनाहेतुत्वेऽपि तीरत्वादीनां प्रवाहादिसम्बन्धितयाऽलक्ष्यत्वेऽपि च तत्र तत्त्वाभिवच्छेद्यतानिरूपितरवरूपसम्बन्धात्मिकाया विषयत्वविशेषात्मिकाया अवच्छेदकताया अभ्युपगमवदशक्यस्यापि घटत्वादेस्ताद्वाशक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । जातिरूपलक्षणत्वेन तदाप्रयसकलव्यक्तिवोवेन व्यक्त्यन्तरावोधमङ्गाच्च । उक्तच्च—

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।

शब्दः सुकरसम्बन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥ इति ।

अथवा—‘नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः’ इति ‘सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ’ इति सूत्रस्थमाद्यानुरोधेन जातिविशिष्टव्यक्तेरेव प्रातिपदिकार्थत्वं स्वीकार्यम् । अत्र पक्षेऽपि स्वरूपसूत्रारम्भावश्यकत्वम् । अभावः—अण्ग्रहणस्य माष्ये प्रत्याख्यानेन सरूपसूत्रस्य च प्रक्रियानिर्वाहिमात्रोपयोगित्वस्वीकारेण केवलव्यक्तिविशिष्टवादिनां व्यवहारमात्रमेवाधारोऽवशिष्टः । न चैवमेकमित्यस्य निरालम्बनत्वापत्तिरिति वाच्यम्, शक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयतासम्बन्धेनकेव जातिरवच्छेदिका, न व्यक्तिरित्यर्थात् । एवं च स्वरूपतो घटत्वप्रकारकविशिष्टवोवे घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्यकारणभाव इति वोध्यम् । द्विकमित्यस्य च विशेष्यविशेषणभावानापन्ने जातिव्यक्ती शब्दवाच्ये—इति द्वितीयः पथः । ‘तस्माच्छ्वासो नः पुंसि’, ‘स्वमोर्नपुंसकात्^३’, ‘पुमान् स्त्रिया^३’, इत्यादि सूत्रप्रामाण्येन, वेधाः, वाक्, दधि, मधु, इत्यादौ प्रकृतिमात्रेणैव पुंस्त्वादिवोवेन च लिङ्गमपि प्रातिपदिकार्थः । तदर्थस्तु जातिव्यक्तिलिङ्गानि । लिङ्गं हि प्राकृतगुणवतो धर्मविशेषः । तद्विशेषरूपं तु पुन्नपुंसकस्त्रीत्वाख्यम् । अत्र हि—

स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

प्रसिद्धस्यावयवसंस्थानविशेषरूपस्य लौकिकलिङ्गस्य न ग्रहणम्, घटः खट्वादिषु तदवयवसंस्थानस्याभावाद्वादिनं स्यात् । अतस्तद विहाय सत्त्वानामुपचयापचयस्थितिरूपं शास्त्रीयमेवात्रलिङ्गं गृह्णते । अर्थात्—सत्त्वरजस्तमसामुपचयः पुंस्त्वम् । तेषामपचयः स्त्रीत्वम् । तेषां साम्यावस्था च नपुंसकत्वमिति । तथा चात्र माष्यम्—‘एकार्थशब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वं भवयवान्यत्वाच्च’ इति ।

एकस्मिन्नर्थे ‘पुण्यस्तारकानभत्रम्’ इति लिङ्गनानात्वदर्शनात्, ‘कुटीर’ इत्यादौ रेफस्यावयवस्योपजनेऽपि लिङ्गभेददर्शनाच्चान्यदेव शब्दनिष्ठं लिङ्गमिति तदर्थः । अत एव पदार्थ-

१. अष्टा० ६।१।१०३ ।

२. तदेव—७।१।२३ ।

३. तदेव—१।२।६७ ।

पदे पुस्त्वम्, व्यक्तिपदे स्त्रीत्वम्, वस्तुपदे नपुंसकत्वम् । सर्वं त्रीवायमिति व्यवहारविषयत्वं पुस्त्वम्, इयमिति व्यवहारविषयत्वं स्त्रीत्वम्, इदमिति व्यवहारविषयत्वं नपुंसकत्वमिति विलक्षणमेवात्र लिङ्गम् । सत्त्वरजस्तमसां च परस्परविरुद्धत्वेनकावस्थानासम्भवेऽपि समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपादेव शब्देषु चानेकलिङ्गत्वव्यवहारः ।

न चैवगुक्तलिङ्गस्यैव पुस्त्वादिव्यवहारोपयोगित्वे तस्य ‘पशुना यजेत्’ इत्यत्रापि सत्त्वात् स्त्रीपशुकरणक्यागाद्यापत्तिः स्यादिति वाच्यम्, लिङ्गविशेषविशिष्टस्यार्थवाचकतया, लिङ्गनुशासनशास्त्रसिद्धतया च स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धनार्थविशेषणत्वेन पुस्त्वविशिष्टपशुरेव विधानात् पशुनेत्यादिविधेश्छाग्यादीनामङ्गत्वेनास्त्रीकारात् । पुलिङ्गस्य पशुशब्दस्य पुंव्यक्तरेव वाचकत्वाच्च । व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वेन लिङ्गसाधारण्येऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुलिङ्गत्वे प्रमाणाभावेन पश्चादिशब्दोक्तस्य न लिङ्गसाधारण्यम् ‘पश्चानतायुं गुहा चरन्तम्’, ‘पश्चे नभ्यो यथा गच्छे’ इति वेदवाक्ये पशुशब्दस्य स्त्रीत्वे दृष्ट्वात् ।

वस्तुतस्तु व्याकरणेन ‘उ’ प्रत्ययान्तानां पुस्त्वस्य निर्णयेन, वेदेऽपि ‘जसादिपु छन्दसि वा वचनम्’ इति नाभावाभावस्य दर्शनात्पशुशब्दस्य नित्यपुस्त्वमेव । तथा च व्यक्त्यादिशब्द-लिङ्गस्यैव पशुशब्दोक्तलिङ्गस्यापि साधारण्यान्न तत्वार्थपरिच्छेदकत्वम् । एवं तहि पशुशब्देन-कथं पुंपशुनिर्णय इति चेत्तर्हि—‘छागो वा मन्त्रवणति’ इति न्यायेन पुंपशुरेव निर्णयिते ।

अयं भावः—‘छागस्य मेदसो वपायाः’ इति श्रूयते । तथा च ‘अग्निषोमीयं पशुमालभेत्’ इत्यादी न छागशब्दस्य छाग्यां प्रवृत्तिरसम्भवात्, न वा पशुशब्देनाश्वादिगृह्णते, किन्त्वज्ञ एव ‘छागस्य मेदसः’ इत्यत्र पुस्त्वविशिष्टछागपदोपादानात् पुंपशुरेव न स्त्री इति, अज एव नाश्वादिरिति च निर्णयिते ।

बैयाकरणास्तु—विभक्तीनां तात्पर्यं ग्राहकतया सङ्ख्या हि न विभक्त्यर्थः; किन्तु नामार्थं एव । तन्मते चतुर्क्षणं हि प्रातिपदिकार्थः । सङ्ख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः । न चैवमनेकसङ्ख्यानां सत्त्वाच्छक्ततावच्छेदकत्वानन्ततापत्तिरिति वाच्यम्, धातुप्रत्ययप्रत्ययान्तभिन्नस्यार्थवच्छेदस्वरूपस्यैव प्रातिपदिकत्वेनार्थवच्छेदस्वरूपप्रातिपदिकत्वस्यैव शक्ततावच्छेदकत्यानन्तशक्ततावच्छेदकत्वानापत्तेः । ‘दधि’, ‘मधु’ इत्याद्यनुरोधेन च नान्वयव्यतिरेकाभ्यां विभक्तिवाचकत्वं सङ्ख्यायाः ।

न चैवमप्याकाङ्क्षाविरहादेकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयेन हर्यादिपदोप‘था-प्याश-सूर्यं योराधारावेयमावेनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्, आकाङ्क्षाया वैलक्षण्येन समानप्रकृत्युपस्थाप्ययोरपि परस्परमन्वयसम्भवादित्याहः ।

नैयायिकास्तु—एकत्वादीनां दुर्वचत्वेन मुत्त्वोत्त्वादिनैव शक्तता, न तु स्वादिसाधारणेकवचनत्वादिनेति स्वीकृत्याल्पतरविभक्त्याद्यानुपूर्वीणामेकत्वादिशक्ततावच्छेदकत्वस्यौचित्येन सङ्ख्या विभक्त्यर्थं एव न प्रकृत्यर्थः । प्रातिपदिकत्वस्य दुर्वचत्वेन एकत्वादिज्ञानस्याङ्गनुभविकत्वेन च न तच्छक्ततावच्छेदकमित्यामनन्ति ।

वस्तुतस्तु—सिद्ध्यन्ति विभक्त्यन्तसमुदाय एव सङ्ख्यावाचको न प्रकृतिनं वा विभक्तिः । अत एव हरिकारिकाऽप्यनुकूला—

वाचिका द्योतिका वा स्युद्धित्वादीनां विभक्तयः ।

यद्वा सङ्ख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायकः^१ ॥ इति ।

अत्र तत्तदानुपूर्वीणामेव शक्ततावच्छेदकत्वमिति न किञ्चिद्दोषाधारलेशः ।

कारकस्यापि प्रकृत्यर्थत्वात्तदपि प्रातिपदिकार्थं इति मते पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति । कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थं । प्रत्ययं विनाऽपि वारि पिवतीत्यादी कर्मादिकारकस्य प्रतीतेनन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्येव वाचकातऽव्यवसीयते । लिङ्गानुशासनस्यापि प्रकृतिरेव तददर्शनाच्च । प्रत्ययं प्रत्ययार्थं वाऽजानतोऽपि दध्यानयेत्यादितो वोधदर्शनान्न प्रत्ययस्मरणादिकं कल्पनीयम् । एतत्सर्वं मनभिहितसूत्रमाज्ये, प्रधानतया तु 'सङ्घाणामेकशेष एक विभक्ती' इति सूत्रमाज्ये च स्पष्टम् ।

विष्णुमुच्चारयेत्यादी नार्थोच्चारणसम्भवोऽतः शब्दविषयं विना शब्दवोधस्यानुदया-च्छब्दोऽपि नामार्थं इत्येषोऽपि पक्षः । तन्मते पोढा प्रातिपदिकार्थं । यद्यपि घटमानयेत्यादी शब्दवोधकाले घटादिशब्दस्य माने प्रमाणाभावेन शब्दस्य प्रातिपदिकार्थं त्वकथनमनुचितमिति नैयायिकवर्याणामाकूतम्, तथापि शब्दस्य विशेषणतया शब्दवोधे माने न किञ्चिद्द्वाधकमिति विभावनीयम् ।

निरुद्धलक्षणाया अनादितात्पर्यविषयत्वेन शक्त्यनतिरेकात्, जवगडदशमुच्चारयेत्यादी शक्याग्रहेण शब्दसम्बन्धाभावालक्षणाया अनुदयात् । अत एव च युधिष्ठिर आसीदित्यादी युधिष्ठिरपदबोधः किञ्चिदिति बोधः ।

अत्र हि—

त सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते^२ ॥

इत्यभियुक्तोक्तिः ।

अन्यच्च—

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं वा हे शक्ती तेजसो यथा ।

तथैव सर्वं शब्दानामेते पृथग्वस्थिते^३ ॥

'विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नार्थः प्रकाशयते' इति हयुंकिरपि प्रमाणम् ।

अयमत्र ग्रन्थः—तमसि घटप्रत्यक्षाय; द्रव्यविषयकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति प्रकाश-संयोगस्याऽपि कारणत्वमावश्यकमिति तत्र दीपस्य ग्राहकत्वशक्तिः । एवं घटपटादिप्रकाशयन् दीप आत्मानमपि प्रकाशयतीति तस्य ग्राह्यत्वशक्तिः । तथा शब्दोऽपि स्वार्थं प्रकाशयन् स्वरूपमपि स्थापयति । अर्थात्—यथा दीपो घटाभावे केवलमात्मानमेव प्रकाशयति, तथा शब्दोऽपि चार्ये

१. वा० प० २१६४ ।

२. वा० प० ११२३ ।

३. वा० प० १५५ ।

तात्पर्याभावे शब्दमात्रे तात्पर्यं सति स्वं मात्रमेव बोधयति । तथा च सूत्रं 'स्वं रूपं शब्दस्या-शब्दसंज्ञा' इति । अत एव च 'अनेहंकृ^३' इति सूत्राभार्याद्वद्धक् ।

अत एवाह—

शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा ।

नो चेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थोऽवभासते ॥

अथ भावः—भूसत्तायामित्यादिनिर्देशादनुकार्यानुकरणयोरभेदज्ञापनात्प्रातिपदिकत्वं पदत्वं च न भवति । 'भुवो बुग् लुड्लिटोः'^३ इति अनुकार्यानुकरणयोर्मेदज्ञापनादनुकार्यस्य पदानु-पस्थितत्वात् त सिद्धयेऽवस्थं शक्तिरूपेया । अतो यदा भेदविवक्षा, तदा शब्दोऽपि नामार्थं इति तत्तात्पर्यम् ।

धातुप्रत्ययप्रत्ययान्तभिन्नस्यार्थंवच्छब्दस्वरूपस्यैव प्रातिपदिकवाच्यत्वं साधितम् । 'अर्थवदधातुप्रत्ययः प्रातिपदिकम्'^४ इति सूत्रयता महर्षिपाणिनिरापि ।

वस्तुतस्तु नैष प्रातिपदिकार्थो भट्टोजिदीक्षितसम्मतः । अर्थात् त्रिकं प्रातिपदिकार्थस्तदा 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' इति सूत्रे लिङ्गग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव, तज्जन्य-कार्यस्य प्रातिपदिकार्थेनैव साधितत्वात् । यदा हि पञ्चकं प्रातिपदिकार्थो गृह्णयेत, ततो लिङ्गग्रहणस्य वचनग्रहणस्यापि वैयर्थ्यं स्यात् । मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात्, प्रातिपदिकार्थादनतिरिक्तत्वात् । अत एवंतत्सर्वं विहाय 'नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः' इति सिद्धान्तितत्वात् । निरत्र नैरन्तर्यन्परो यमधातोश्च व्यापकत्वमर्थः । अतो यस्मिन् प्रातिपदिकेऽच्चारिते यस्यार्थस्य नैरन्तर्येण व्यापकतया चोपस्थिति, स प्रातिपदिकार्थं इति च तस्यार्थः । स चार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रययेति । 'सिंहो माणवकः' इत्यादौ तु शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेऽस्तपत्तौ पश्चात् पदान्तरसमभिव्याहारेण लक्ष्यार्थं बोधः । अत एव हि भट्टोजिदीक्षितेन स्वनिर्मितकारिकायां 'पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः' इत्युक्त्वा तत्रारुचिः सूचिता इति शम् ।

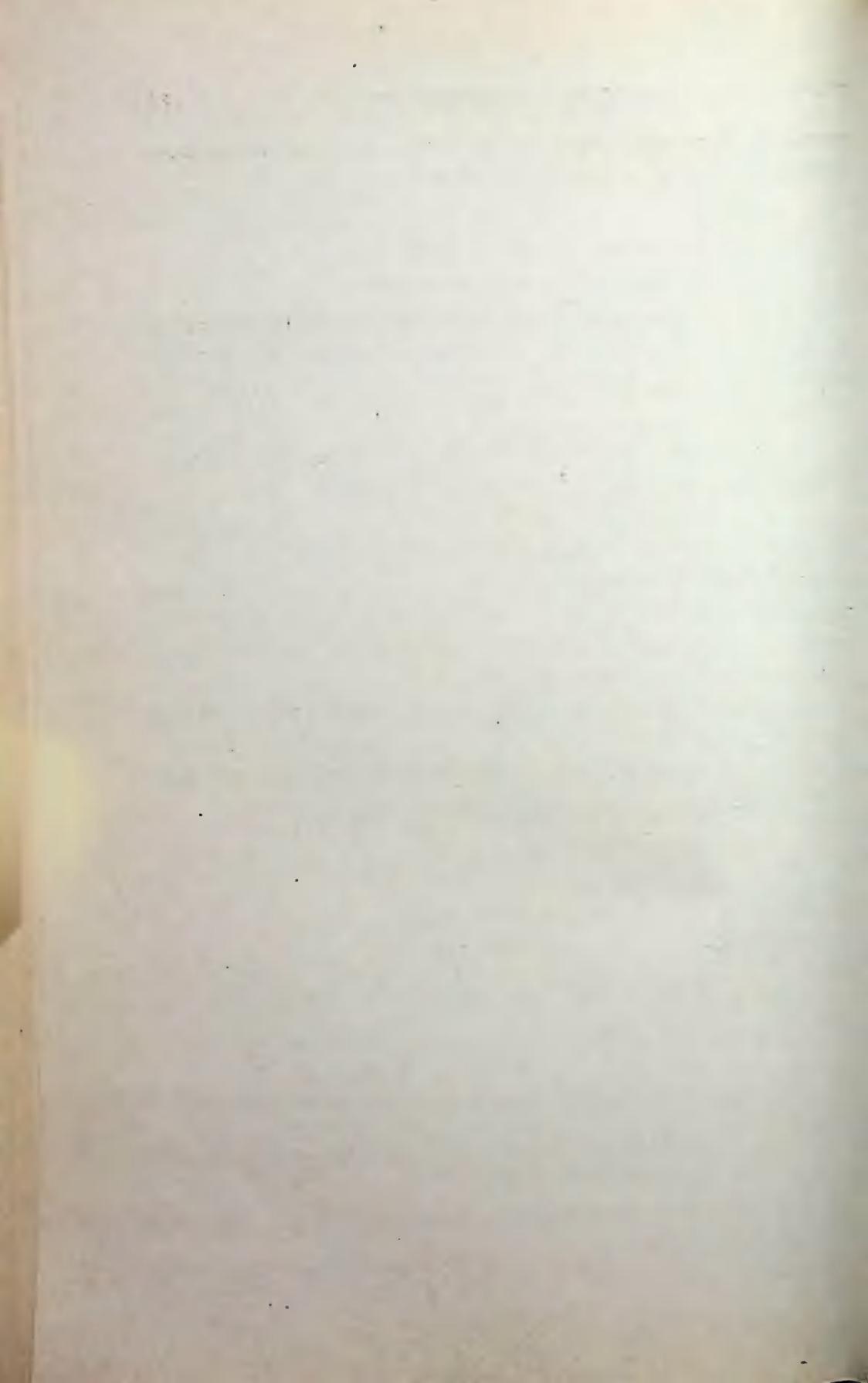
● ● ●

१. अष्टा० १११६८ ।

२. तदेव-४१२१३५ ।

३. तदेव-६१४१८८ ।

४. तदेव-११२१४५ ।

पञ्चमविश्वसंस्कृतसम्मेलनविशेषाङ्कग्रन्थमाल

[१]

रामाज्ञापाण्डेयविरचिता

व्याकरणदर्शनभूमिका

सम्पादकः

श्रीगौरीनाथशास्त्री

कुलपतिः,

सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वै० सं० २०३८

विषयानुक्रमणी

१. शब्दार्थनिरूपणाध्यायः	१-८२
२. शब्दार्थसम्बन्धनिरूपणाध्यायः	८३-८८
३. गुणनिरूपणाध्यायः	८९-९६
४. साधननिरूपणाध्यायः	९७-१०४
५. क्रियानिरूपणाध्यायः	१०१-१२२
६. वृत्तनिरूपणाध्यायः	१२३-१३०

● ● ●

प्रस्तावना

पण्डितप्रवरवैयाकरणमूर्धन्यश्रीरामाज्ञापाण्डेयविरचितस्य व्याकरणदर्शनभूमिकाभिधानस्य ग्रन्थरत्नस्य सम्पादनेन मम स्वान्तं नितरां प्रसीदति । यतो हि विश्वस्य सनातनं सर्वविधि-कल्याणसाधकं च साहित्यं मन्त्रग्राहणात्मको वेद एव । व्याकरणं तस्याङ्गतया प्रस्तावितमस्ति । तथा हि गोपयन्नाहृणे 'पड़ज्ञविदस्तत्तथा धीमहे^१' इत्युक्त्या 'ब्राह्मणेन निष्कारणः पड़ज्ञो वेदोऽध्ययेयो ज्ञेयश्च^२' इति महामात्र्योक्त्या च वेदस्य पट्संख्याकानि अङ्गाति सन्तोति ज्ञायते । तानि च—शिक्षा, कल्पः, निष्कृतम्, छन्दः, ज्योतिषम्, व्याकरणं च प्रसिद्धान्येव । उक्तं च—

छन्दः पादो तु वेदस्य हस्तो कल्पोऽथ पठयते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरूपं श्रोत्रमूच्यते ॥

शिक्षा ग्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते^३ ॥ इति ।

अपरं चास्य व्याकरणस्याङ्गान्तरापेक्षाया प्राधान्यमप्युक्तं भगवता भाव्यकृता^४—'प्रधानं च षट्सु अङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति' इति ।

एवं च यथा शारीरस्य रक्षार्थमङ्गानां महती आवश्यकताऽस्ति, तथैव वेदानां स्वरूपस्य तदर्थस्य चावगमाय शिक्षावैज्ञानामस्ति महत्प्रयोजनम्; किं पुनस्तत्र मुखस्थानीयस्य व्याकरणस्य ।

'अथ किमिदं व्याकरणम् ? किं च तस्य दर्शनत्वम् ?' व्याकरणमस्ति वेदस्यान्यतमं महनीयमङ्गां सप्रयोजनं चेति ज्ञातम् । इदानीं तत्त्वध्याननिवंचनेन विशेषतः स्वरूपं जिज्ञासितमस्ति । तत्त्वध्यानं दर्शनस्य लक्षणम्, व्याकरणे दर्शनत्वसंघटनं च विधास्यते ।

तत्र व्याक्रियन्ते, साधुशब्दवेभ्यः साधुशब्दाः पृथक्क्रियन्ते (पृथक्कृत्य ज्ञायन्ते) येन तदव्याकरणमिति करणव्युत्पत्त्या असाधुशब्दावधिकसाधुशब्दकमंकपृथक्कृतिपूर्वकसाधुशब्दविषयक-ज्ञानकरणं व्याकरणमित्यर्थो योगशक्त्या लभ्यते । यथा—गावी, गोणी, गोता इत्यादिभ्योऽसाधुशब्देभ्यो गो इति साधुशब्दस्य पृथक्कृत्य वोधनं व्याकरणशास्त्राधीनम् । पृथक्कृतिश्च 'गच्छतीति गौः', 'गमेडों प्रत्ययः कर्त्तरि औणादिकः' इत्येवं प्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणपूर्विका ।

एवं च साधुशब्दवोधकशास्त्रत्वं शब्दगतसाधुत्ववोधकशास्त्रत्वं च व्याकरणस्य लक्षणं पर्यंवसितम् । इतरत् सर्वमसाधुशब्दज्ञानं प्रकृतिप्रत्ययादिज्ञानं परिचायककोटावेव प्रविष्टम्, न तु लक्षणशरीरे निविष्टम् । डित्थादिशब्दे प्रकृत्यादिकल्पनायाः प्रायोऽदर्शनात् ।

१. गो० ग्रा० पू० १-२७ ।

२. म० भा० पस्पशा० १-१ ।

३. पाणिनीयशिक्षा-४१-४२ ।

४. म० भा० पस्पशा० १-१ ।

लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमिति व्याचक्षाणेन भाष्यकृताऽपि लक्ष्यगतसाधुत्वलक्षकशास्त्रं व्याकरणमिति प्रत्याघ्यते, येन च पूर्वोक्तं लक्षणं साधु समर्थयते । 'साधुत्वज्ञानविषया सेषम् व्याकरणस्मृतिः' इत्युक्त्या वाक्यपदीयकृताऽपि उक्तं तत्त्वलक्षणे साधुसम्मतिः प्रकाश्यते ।

अथ व्याकरणस्य स्वरूपपरिचायनात्मतरं दर्शनत्वं विमर्शनीयमस्ति । तत्र दृश्यते आत्मतत्त्वं विचार्यंते येन, तदर्शनमिति निर्वचनेन आत्मतत्त्वविचारकशास्त्रत्वं दर्शनलक्षणं पर्यंवस्यति, मारतीयदर्शनानामेष स्वभावो यत् सर्वेषां जीवानां कृते कल्याणमागं दर्शयेत्, स च मागं आत्मतत्त्वविवेचनात्मक एव । तथा च श्रुतिः^१—'तमेव विदित्वाऽप्तिमृत्युमेति नाम्यः पन्थविद्यतेऽन्यनाम्' इति । एतदनुगुणम्—'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः, श्रोतव्यो मन्तव्यो निध्यासितव्यः'^२ इति श्रुतिरात्मसाक्षात्कारलक्षणं मोक्षां तदुपायभूतं श्रवणादिकं च प्रतिपादयन्ति साक्षादेव दर्शनपदव्यपदेश्यतां भजते ।

एवमेव—'सर्वं खल्त्वदं ब्रह्म'^३, 'अयमात्मा ब्रह्म'^४ इत्याच्चा श्रुतयो ब्रह्मसूत्राणि च दर्शनपदेन व्यवहृत्यन्ते । एतद्विषये व्याकरणं पञ्चात्पदं न भवति । यतश्चास्तीदमपि आत्मतत्त्वविवेचकम् । उक्तं च—

दृष्टव्याख्ये व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः ।

अभद्रामनृते दधाच्छृद्धां सत्ये प्रजापतिः^५ ॥ इति ।

'प्रजापतिः शब्दोपादानकसृष्टिविधाता वैयाकरणः संमिलिते सत्यानृते पृथक्कृत्य परमार्थं भूते सत्ये वस्तुनि श्रद्धामसत्येज्ञात्मनि अश्रद्धां प्रत्यतिष्ठिपत्' इत्यर्थिक्याङ्नया श्रुत्या सत्यासत्यविवेचनलक्षणं दर्शनत्वं व्याकरणस्य सुस्पष्टं प्रतिपादयते ।

किं च प्रकृतिप्रत्ययो असत्यो, तदपेक्षया पदानि सत्यानि, ततोऽपि वाक्यानि पश्यन्त्यादिकं च सर्वं जगदसत्यम्, सर्वपिक्षया पराख्यं वाग्ब्रह्म सत्यमित्येवं निगृहं तात्पर्यम् ।

एवमेव—'नामरूपे व्याकरवाणि'^६ इति श्रुतिरपि संश्लिष्टयोः शब्दार्थयोः पृथक्कृतिवोधयन्ती व्याकरणस्य सत्यासत्यविवेचनलक्षणं दर्शनत्वं प्रकाशयति ।

'वाग्वै ब्रह्म'^७, 'वाग्विद्य ब्रह्म'^८, 'ते मृत्युमतिवर्तन्ते ये वै वाचमुपासते'^९ इत्याच्चा श्रुतयोऽपि वाचो व्याकृतिरूपोपासनया व्याकरणस्य दर्शनत्वं सम्यक् प्रतिपादयन्ति ।

एकैव वाग् व्याकृताव्याकृताभेदेन द्विविधाऽस्ति । तत्र व्याकृतापदेन पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीयां ग्रहणम्, अव्याकृतापदेन सर्वधर्मरहिताया नित्यायाः पराख्यवाचो ग्रहणमिति सिद्धान्तोऽस्ति ।

किं च विदितमेवास्ति समेषां यत् पुरा सकलन्यायवीजगर्भितः संग्रहनामा लक्षश्लोकात्मकं दर्शनग्रन्थो महामुनिव्याडिनिमित आसीत् । कियता कालेन नष्टे तस्मिन् संग्रहे व्याकरणविलूप्तप्रायं^{१०} दर्शनत्वं पुनर्भंगवान् पतञ्जलिरुज्जीवयामास महामाध्यरचनया । पुनर्स्तच्छिष्ट-

१. शुक्लयजुः—३१-१८ ।	२. वृहदा० उ०-२४१५ ।	३. छान्दोग्य० उ०-३४१
४. वृहदा० उ०-२५१९ ।	५. शुक्लयजुः—१९१७ ।	
६. छान्दोग्य० उ० ६१३२ ।	७. वृहदा० उ०-४११२ ।	८. ऐ० ग्रा०-२१५ ।
९. उद्गृता-शा० भा०-१-३-८ सू० २८ ।		१०. वाक्यपदीयम्-२१४८२-८४, ८६ ।

परम्परया श्रीभृंहरिसम्पादितवाक्यपदीयरचनया च तदव्याकरणदर्शनं भृशं वर्धितं पोषितं चाभवत् ।

किं बहुना—अस्य दर्शनस्य स्फोटवाद-शब्दाद्वैतवादप्रभृतिसिद्धान्तान् खण्डनमण्डनविधया व्याख्यातवन्तोऽपि दार्शनिका अस्य दर्शनत्वं सम्मानयन्त्येव ।

एवं व्याकरणस्य दर्शनत्वे निर्णते सत्यस्य दर्शनस्य काचन भूमिनिर्देष्टं ध्या, यत्र चास्य दर्शनस्य प्रतिष्ठा भवेत् । सा चेयं भूमिका पट्स्वव्यायेषु निरूपिताऽस्ति । तत्र च शब्दार्थनिरूपणाद्यायः प्रथमः, शब्दार्थसम्बन्धनिरूपणाद्यायो द्वितीयः, साधननिरूपणाद्यायस्तृतीयः, गुणनिरूपणाद्यायथतुर्थः, क्रियानिरूपणाद्यायः पञ्चमः, वृत्तिनिरूपणाद्यायः पष्ठ इत्येवं क्रमिकी स्थितिः पण्णामध्यायानाम् ।

तत्र प्रथमाद्याये व्याकरणस्य स्वरूपवर्णनप्रसङ्गे पश्यन्त्या वाचो वेदरूपत्वं प्रतिपादयता ग्रन्थकारेण व्याकरणं सर्वपदार्थप्रिक्षया पवित्रमिति सोल्लासं प्रत्यपादि । प्रकृतेर्मातृरूपत्वम्, प्रत्ययस्य च पितृरूपत्वम्, उभयोः सम्भूतिस्थानं पश्यन्ती एव । एनयोरर्थसम्बन्धोऽपि तत्रैवानुस्यूतोऽवतिष्ठते, शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात् ।

प्रतिभायाः, प्रणवस्य च पश्यन्त्या सहैक्यमपि द्रष्टव्यम् । तदनु, पाणिनेः शिष्टत्वम्, व्याकरणस्य सर्ववेदपारिषद्याम्, अष्टाद्यायीस्वरूपम्, इन्द्रियविषययोः संस्कारः, वाह्यान्तरभेदेन स्फोटद्वैतिविध्यम्, शब्दसृष्ट्युत्पत्तिप्रक्रिया चेत्यादयो विषयाः सूक्ष्मेक्षिक्या विवेचिताः सन्ति ।

तत्र शब्दसृष्टिप्रक्रियाप्रस्तावे इत्थं निरूपिति—यथा हि सूक्ष्मं दट्टबीजं विवृद्धं सदाविर्भूतचैतन्यं वृक्षात्मना दृश्यते; तथैव तत्स्फोटरूपं शब्दवह्ना स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्तिविशिष्टं सत् सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलरूपेण प्रकाशरूपं वैखरीपर्यन्तशब्दराश्यात्मना विमर्शात्मनाचार्थकथामाश्रित्य सत्त्वरजस्तगोरूपेण बुद्धघहङ्कारेन्द्रियादिना सूक्ष्मस्थूलभूतात्मना च परिणमति ।

तत्र सर्वमपि वीजं वर्तुलाकृति-अङ्गुरोत्पत्तिकाले दलद्वयेन विमर्शं भवति, तथैव प्रणवरूपः शब्दोऽपि विन्दुवर्तुलाकृतिरेव, सृष्ट्युन्मुखत्वे विमर्शो भवति ।

पुनश्च ऋक्सामयजुरादिप्रातिशास्यानुसारेण शैक्षक्ततन्त्रानुसारेण च वर्णोपन्यासः सोपपत्तिकं कृतोऽस्ति । तत्र सर्वोऽपि विषया आर्थप्रभावप्रभवा इत्यप्युक्तम् ।

तदग्रे च प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिशब्दानुपलब्धयः पञ्च प्रमाणानि, तेषु च शब्दस्य मुख्यं प्रमाणत्वमभ्युपेतम् । स्फोटविभागः कल्पनाप्रसूतः, अष्टानां पदार्थानां स्वरूपं चालोचनीयमस्ति ।

शब्दार्थसम्बन्धनिरूपणाख्ये द्वितीयाद्याये वाच्यवाचकभावकायांकारणभावरूपसम्बन्धविमर्शः कृतोऽस्ति । तत्र बहुशो वाक्यपदीयं प्रमाणत्वेन निर्दिष्टमस्ति ।

तृतीये गुणनिरूपणाद्याये—‘सत्त्वे निविशतेज्येति’ इत्यादिना गुणस्वरूपं सोपपत्तिकं निरूपितम् ।

एतत्प्रसङ्गं एव—

जात्युत्कर्णो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥

इति याज्ञवल्क्यस्मृतिरपि सम्यग् विवेचिताऽस्ति ।

चतुर्थं साधननिरूपणाध्याये—साधनपदव्यपदेश्यानि कारकाणि निरूपितानि सन्ति । तत्र कृधातोनिरूपश्चानि कर्तुं-कर्म-करण-अधिकरणपदान्येव स्वार्थंभूतं वास्तविकंकारकं वोधयन्ति । एवं च कर्मादीनि चत्वार्थ्येव मुख्यानि कारकाणि । सम्प्रदानापादानयोस्तु न मुख्यं कारकत्वम्, अपि तु गौणमेव । एतत्सर्वं तस्मिन्नाध्याये द्रष्टव्यमस्ति ।

पञ्चमे क्रियानिरूपणाध्याये धात्वर्थंभूता क्रिया, तत्परिच्छेदका भूतभविष्यदादि काल-मेदाश्च निरूपिताः सन्ति । स्वातन्त्र्याऽपरपर्याया कालशक्तिः लिङ्गसंख्यादिश्च सोपष्टमम् निरूपितोऽस्ति ।

षष्ठे वृत्तिनिरूपणाध्याये—कृद्वृत्तिं परित्यज्य चतुर्थं एव वृत्तयः सिद्धान्तिताः ।

यत्तु श्रीनागेशभट्टेन एकशेषं विहाय चतुर्थो वृत्तयो व्याख्याताः, तन्मतं खण्डितमन्त्र ।

एवं च महता परिश्वेषेण प्रतिमातिशयेन च षट्सु अध्यायेषु प्रतिष्ठापितैरपि व्याकरण-दर्शनभूमिका पञ्चमे विश्वसंस्कृतपरिषन्महोत्सवावसरे सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाश्य-माना सती वहुजनहिताय, वहुजनसुखाय च भूयादिति साधुवादवितरणपुरस्सरं विरमति—

श्रीविश्वेश्वरपुर्याँ
विजयादशम्याम्
वि० सं० २०३८ } }

श्रीगौरीनाथशास्त्री
कुलपतिः,
सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
बाराणसी

रामाज्ञापाण्डेय विरचिता

व्याकरणदर्शनभूमिका*

अस्मद्देशिकमस्मदीयपरमाचार्यानशेषान् गुरुन्
 श्रीमल्लक्ष्मणयोगिपुज्ज्ञवमहापूर्णा मुर्मिं यामुनम् ।
 रामं पद्यविलोचनं मुनिवरं नाथं शठद्वेषिणं
 सेनेशं श्रियमिन्दिरासहचरं नारायणं संथ्रये ॥ १ ।
 बुद्धिं योऽष्टगुणं ददाति सदयं भक्ताय सक्तात्मने
 तत्प्राप्त्या चिदचिद्विभागमहितं विश्वं समुद्भासते ।
 योऽन्तःस्थो बहिरेत्य योगकलया तत्त्वान्तरञ्जन्त्रयं
 दत्त्वा पूतमनस्कतां वितनुतां नारायणः सोऽचिरात् ॥ २ ।

* अत्र हि व्याकरणदर्शनमित्यस्य कोऽर्थः ? एवं प्रश्ने तद्घटकदशंनशब्दस्याथंः प्रथमं निर्णयते । अयं हि दर्शनशब्दो मावसाधनः करणसाधनश्च । तत्र मावसाधनत्वे दृष्टिरित्यर्थं-स्तस्याववृद्धते । करणसाधनत्वे तु दृश्यते प्रत्यक्षीक्रियते न तु अनुभीयते नापि शब्दजन्य-वोधविषयीक्रियते अनेनेति व्युत्पत्त्या दर्शनसाधनमित्यर्थः । एवं सति यैर्यैरुपायैर्हृष्यते, ते सर्वेऽपि उपाया दर्शनपदव्यपदिष्ठा भवितुमहंन्ति । मावसाधनत्वे तु—“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहृतवः ॥” (सांख्यप्र० भा० प्र० अ० १ सू० १) इत्युक्त्या श्रुतिवाक्यश्रवणमन्तरा यत् किञ्चिद् ग्रथ्यमानं वस्तु दर्शनमेव नहि भवितुमहंतीति कथद्वारां दर्शनपदव्यपदिष्ठानां दर्शनपदव्यवहायांता इति चेत्, उच्यते, सर्वेषामपि दर्शनानामुद्भावकानां चेतसि सैव मगवती श्रुतिः साक्षात् परम्परया वा स्वकीयं कार्यं विदधती वत्तंत एव । तामन्तरा तस्याश्चितः प्रकाशस्य खपुष्पाय-माणत्वात् । एवं च दर्शनहेतुनां दर्शकं प्रतिपादकं वा शास्त्रं लक्षणया दर्शनपदभाग् भवेदेव किमुत करणसाधनत्वे । तथा च व्याकरणमेव दर्शनमिति कर्मधारये सर्वं व्याकरणं दर्शनमेव भविष्यति । मावसाधनत्वे पष्टीसमासे व्याकरणस्य दर्शनमित्यर्थः । तत्रापि व्याकरणपदेन व्याख्यानोपसंख्यानादिविशिष्टं शास्त्रं व्याकरणपदेन ग्राह्यम् । तस्य दर्शनमित्यत्र कर्तंरि षष्ठ्या समासे शास्त्रेण यद् यद् दृश्यते, तत् सर्वमपि दर्शनमेव भवेत् । अधिकरणस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षया षष्ठ्यन्तेन समासे तु व्याकरणशास्त्रे यत्परात्मनः तत्सम्बन्धिनो वा दर्शनस्य साधकं तदेव दर्शनं स्यात् । एवं सति उक्तासु व्युत्पत्तिषु यः कोऽपि व्याकरण-सम्बन्धी विषयः, स सर्वोऽपि दर्शनपदव्यपदेश्यः सिद्ध्यति । अस्यां स्थितौ पञ्चानां वृत्तीनामन्येषां वा प्रकृतिप्रत्ययसन्धिसमासकारकादीनां सर्वेषां दर्शनत्वे न काचिद् बाधाऽपतिष्ठति । किञ्च येन केनापि वैयाकरणेन दृष्टो व्याकरणे पदार्थो व्याकरणदर्शनपदव्यपदेश्यो भवेत्, तथा चेदं शास्त्रं व्याकरणदर्शनं कथयितुं शक्यते ।

चतुर्दशाधिककोनविशतिशततमे खीस्ताव्दे डाक्टरवेनिसमहोदयैः काशिक-
राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षैर्व्यक्तिरणदर्शनगवेषणाय नियुक्तोऽभवत् । तत आरभ्य
वर्षचतुष्टयं यावदपेक्षितात् ग्रन्थांस्तया दृष्ट्या पर्यालोचयम् ।

व्याकरणदर्शनलेखनेतिहासः

अष्टादशाधिककोनविशतिशततमे खीस्ताव्देऽत्रत्येनाधिकारिणा ‘मया सह
व्याकरणदर्शनं ग्रन्थस्मे परिणतं कुरु’ इति साग्रहमापृष्ठः प्रत्याख्यातवांस्तदीयां
वाञ्छाम् ।

तत आरभ्य वीजरूपेण मदीयायां बुद्धौ पुष्टिमासादयन्नयं विषयः परिपक्वो
ग्रन्थरूपं लब्धुं व्यग्रोऽभवत् ।

भगवत्प्रेरणया युक्तप्रान्तीयशिक्षामन्त्रिणः श्रीसम्पूर्णनिन्दमहोदयाः सप्तचत्वा-
रिशादधिककोनविशतिशततमे खीस्ताव्दे विहारसंस्कृतसञ्जीवनसंस्थाया विशिष्टे
वार्षिकोत्सवे सभापतिपदमलङ्घुर्वाणा मया एतद्विषयस्य सम्पूर्त्यं साग्रहमनुरुद्धा लक्षण-
पुरमाहृतवन्तो मां वैशद्येन विषयावबोधार्थम् ।

नवीनप्रवृत्तेः पूर्वं समालोचितविषयादाधुनिकस्य महदन्तरम्

तस्मिन्नेव वत्सरे अगस्त्यासे मया पुनरप्यपेक्षितविषयाणां परिपुष्ट्ये ग्रन्थास्तद-
दृष्ट्या द्रष्टुमारव्याः । पूर्वं ये विषयाः प्रतीकरूपेणासन् गवेषिताः, ते तु साम्प्रतं न
रोचन्ते मे । द्वयोराकाशपातालयोरिव तारतम्यदर्शनात् ।

इदं च व्याकरणदर्शनं पाणिनिसूत्रं कात्यायनवार्त्तिकं पातञ्जलमहाभाष्यं
निरुक्तं प्रातिशाख्यं शिक्षां वाक्यपदीयं लघुमञ्जूषां च प्राधान्येनावलम्ब्य प्रावीवृतम् ।
एतस्य दर्शनस्थोपक्षेपः सामयिकः

ननु सत्यु परमप्रतिभाप्राचुर्यप्रणीतेषु शास्त्रिदक्निबन्धेषु चर्वितचर्वणवद् व्यर्थोऽयं
नव्यग्रन्थग्रथनप्रयास इति चेत् न, सुकुमारबुद्धीनां परीक्षाग्रन्थमात्राभ्यासशीलानां
छात्राणां तादृशनिवन्धाध्यापनमात्रलब्धपाटवानामध्यापकानां चक्षुरुन्मीलनाय अन्य-
दर्शनचर्चलिङ्गचातुरीकाणां शास्त्रिप्रवराणामाश्र्वयिवस्फारितलोचनावस्थोत्पादक-
चमत्काराय ‘ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति’ इति न्यायेनेषदवभासितसंशयाक्रान्तव्याकरण-
गमविषयाणामधिगतसर्वशास्त्रप्रमेयग्रामाणां पण्डितप्रवराणामेतद्विषयावबोधसौकर्याय
पाश्चात्यविदुषां व्याकरणदर्शनीयविषयज्ञापनेन परमोपकृत्यै केवलं साधुशब्दसिद्धिरेव
व्याकरणेनानुशिष्यते, न कश्चन दार्शनिकार्थविचारलेशोऽत्रास्तीति ऋमविजृम्भिता-
नामनल्पानां पण्डितकल्पानामविद्योत्सारणेन दृष्टिप्रदानाय स्वात्मनः सन्तुष्ट्ये गुरुवराणां
चरणसरोहंपु समर्पणेन भूज्ञायमाणस्यैतस्य दर्शनस्य सम्पुष्ट्यै च प्रकृतप्रयत्नस्य
साफल्यं वोध्यम् ।

अपि च महाभाष्ये विप्रकीर्णस्य मूलरूपेण तैरोहित्यच्छलेन विन्यस्तस्य वाक्य-
पदीये प्राञ्जलतया समुपपादितस्यापि प्रकृतप्रभेयस्य प्रतीकादिप्रदर्शनपरम्परया
वीजव्यञ्जनाय पिण्डीभावेनाभीष्टोपहारीकरणाय चास्योद्योगस्य साफल्यमवधेयम् ।

माधवाचार्येण पाणिनिदर्शनं न सम्यगुपन्यस्तम्

यद्यपि च माधवाचार्येण सर्वदर्शनसंग्रहे^१ पाणिनिदर्शनमप्यन्यतमत्वेन न्यवन्धिः
तथापि तत्र नैव कोऽप्यर्थो यथावन्निरूपितो येन प्रेक्षावतां जिज्ञासूनां लब्धपरम्परो-
त्कलिका शाम्येत् ।

लघुमञ्जूषादिना च नास्य गतार्थता

लघुमञ्जूषायां नागेशभट्टोऽपि बहून् विषयानधिकृत्य माधवाचार्यपिक्षयोत्तमां
कोटि नीत्वा तान् व्याख्यत्, परं तदपि नैव तादृशं प्रमोदास्पदमारोहति दर्शनान्तरीय-
संस्कारेण लब्धसांकर्यतया स्वीयविषयाणां गह्वरान्धकारव्याप्तगुहायामिवोपलब्धेर्दूरा-
पास्तत्वात् । वाक्यपदीयस्य चातिजटिलतयाऽशुद्धिवाहुल्येन च विषयावबोधनाक्षमत्वा-
न्नैव विशुद्धतया स्वान्तामोदजनकत्वम् ।

व्याकरणस्वरूपम्

ननु किमिदं व्याकरणदर्शनं नाम ? किमस्य स्वरूपम् ? कक्षान्यैर्दर्शनैरस्य
सम्बन्धः ? कक्ष विषयः ? किं च फलम् ? कक्ष सम्बन्धः ? को वाधिकारीति
चिन्तायामुच्यते ।

परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीतिभेदचतुष्येनाकान्तस्वरूपाश्चतस्रो वाचः सर्वत्रैव
निगमागमादिषु समुपलभ्यन्ते । एतासामेव क्वचिद् व्याकृताव्याकृतेति भेदद्वयेन
व्यवहारः । तत्र व्याकृतापदेन पश्यन्त्यादित्रयाः, अव्याकृताशब्देन च शक्तिशक्ति-
मदादिभेदशून्यायाः पराया विचारो वेदेषु चर्चितः । तथा चैकैव परा^२ वाणी व्याकृताऽ-
व्याकृतारूपभेदेन द्वेधा विभज्यते—‘नामरूपे व्याकरवाणि’,^३ ‘ते मृत्युमतिवतंन्ते ये वै
वाचमुपासते’ इति ।

१. तत्र पाणिनिदर्शने प्रथमं तत्प्रयोजनाद्युपन्यासः, ततः स्फोटस्य साधनम्, वतः सत्तायाः
स्वरूपम्, ततो द्वित्यं पदार्थः, वतो जातिः, ततः शब्दानुशासनस्य निःश्रेयससाधनत्वप्रति-
पादनम्, एतावदेव पाणिनिदर्शनं माधवाचार्येण निवदम् । नहि तावता व्याकरणस्य
कोऽप्यन्यश्चतेनोपस्थितः ।

२. सूक्ष्मामर्थेनाप्रविमक्ततत्त्वामेकां वाचमनभिष्यन्दमानाम् ।
उतान्ये विदुरन्यामिव च पूतां नानारूपामात्मनि सन्निविष्टाम् ॥

(वा० प० ११, टीकायाम्)

३. छा० उ० ६।३।२ ।

‘एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यान् दिव इति पितृस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानशब्द इति स्तोत्रं विश्वानीति शख्मभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः^१, ‘स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्^२’ वागेव विश्वा भुवनानि^३, ‘वाग् वै ब्रह्म’, ‘परावाचा तथाष्टमे^४’ इत्यादिश्रुतिभिः भूरादिमहाव्याहृत्युच्चारणपूर्वकतत्त्सृष्टिप्रतिपादनपरेस्तत्रत्यैः कथानकैः ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

आदौ वेदमयो दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः^५ ॥

इत्यादिस्मृतिभिश्च वाक्पूर्विकंव सृष्टिरवगम्यते । तत्र वाक्पदेन पश्यन्ती एव ग्राह्या, तस्या एव ओंकारो वेदः शब्दव्रह्मेत्यादिनामान्तराणि । तथा चोक्तम्—

आपः^६ पवित्रं परमं पृथिव्या अङ्गूच्यः पवित्रं परमं हि मन्त्राः ।

तेषां च सामर्ग्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहुः^७ ॥

अत्र जलापेक्षया सामर्ग्यजुलक्षणानां मन्त्राणां पावित्र्योक्त्या ततोऽपि पावनत्वम् ओङ्कारस्यैवाङ्गीकर्तव्यम् । तथा च स्पष्टमेव व्याकरणोंकारयोः पर्यायता लभ्यते । एतच्च वाक्यपदीये बहुपु स्थलेषु स्पष्टमिति विस्तरभयान्नाधिकमिहोच्यते ।

१. शा० भा० १।३।८ । २. वृ० उ० १।२।४ । ३. वा० प० १।१२।१ (टीकायाम्) ।

४. वृ० उ० ४।१।२ । ५. एतत्सर्वमथवंशीर्षोपनिषदि सम्यकप्रपञ्चितम् ।

६. म० भा० शा० प० २५।३ ।

७. अस्यार्थः—पृथिव्या आपः पवित्रम्, अङ्गूच्य ऋग्यजुःसामलक्षणा मन्त्राः पवित्रम्, ततोऽप्योंकारापरपर्यायं व्याकरणमिति ।

परन्त्यमर्थः सम्यक् स्वान्ते नावतरति, पञ्चानां भूतानां मध्ये द्वयोः क्रमेण पवित्र्योक्त्याऽवशिष्टानामपि क्रमोक्तेरत्याज्यत्वादिति—“ऋग्वेद एवान्नेरजायत यजुर्वेदो वायो सामवेद आदित्यात्” (ऐतरेयात्रा० ५-३२), “अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥” (मनु० अ० १ श्लो० २३) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरग्निवायुरविभ्य ऋग्यजुःसामोत्पत्तिश्वरणेन कार्यंकारणयोरभेदोपचारेणर्यजुःसामपदेन तत्कारणीभूतं भूतत्रयं गृह्णते । न च रवेरेव सामोत्पत्तिश्रुत्या आद्यभूताकाशसकारणत्वामावादभेदोपचारेण कथं पूर्वसंशयापनोदनमिति वाच्यम्, रविपदेनाकाशस्यार्थं ग्रहणादत एव रीति शब्दं करोतीति व्युत्पत्त्या शब्दाश्रयत्वमेव तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

वस्तुतस्तु रव्याकाशप्रकाशसूर्यादित्यादयः शब्दाः पर्याया एवासन् । आकाशते प्रकाशे इति मूलब्रुत्पत्त्यनुरोधात् शब्दस्य ज्योतीरूपत्वस्य ‘आख्यातोपयोगे’ (पा० सू० १।४।२१) इति सूत्रभाष्यसम्मतत्वेन ज्योतिःशब्दयोरभेदेन तदाश्रयत्वस्याप्यभेदाच्च ।

८. वा० प० १।१४—टीकायाम् ।

प्रकृतिप्रत्ययोर्वास्तविकं रूपम्

तत्रैतामेव वाचमवधीकृत्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागः^१ प्रारभ्यते । अत्र प्रकृतिपदेन माता, प्रत्ययपदेन च पिता गृह्यते । तथा च वक्ष्यमाणयुक्तिप्रामाण्यात् प्रकृतिप्रत्ययां शक्तिशक्तिमन्ती, चिज्डौ, वाच्यवाच्कौ शब्दार्थां नामरूपे पश्यन्तीप्रतिभाप्रणवेत्यादयः शब्दा व्याकरणापरपर्याया एव । एतज्ञान्ते स्फोटविचारे यथावसरं स्फुटीभविष्यदपि संक्षेपेण ह किञ्चिदुच्यते ।

मातृरूपायां प्रकृतीं पितृस्थानीयस्य प्रत्ययस्य संसर्गमन्तरा अर्थप्रत्यायन-सामर्थ्याभावादसाधुत्वाच्च—‘न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्ययः’^२ इति न्यायेन केवलायाः प्रकृतेनैव व्यवहारसाधकत्वम् । एतस्य मूलतत्त्वं तु पश्यन्त्यामेवाव-तिष्ठते । तत्रैव सर्वेषां प्रत्ययानां सर्वासां प्रकृतीनां च सम्भूतिस्थानम् । अर्थात् तस्या एव पश्यन्त्या रूपद्वयं चकास्ति व्याकरणागमसंस्कारसंस्कृतचेतसां विदुपाम् । एकं प्रकृतिरूपमुपादानकारणम्, अपरच्च प्रत्ययरूपं निमित्तकारणम् ।

अर्थपररम्परायि तत्रानुस्यूता

इदं च परम्पराद्वयं पश्यन्तीमेव कामधेनुमाश्रित्य प्रवर्तते । तत्रैका प्रकृतिपरम्परा, अपरा च प्रत्ययपरम्परा । एतयोश्च परम्परयोरर्थं परम्पराऽप्यनुस्यूनैव व्यवतिष्ठते, शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात् । तथा चान्यतरस्य कारणस्याभावे नैव वीजरूपेण स्थित-स्याप्यर्थस्याभिव्यञ्जन्त्वं सम्भवति ।

१. ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ (पा० सू० १४१३०) इति सूत्रभाष्यादिपर्यालोचनया प्रकृतिपदेनो-पादानकरणम् । “अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिनिद्रा” (योग० पा० १ सू० १०) इति योग-सूत्रस्थवाचस्पत्येन प्रत्ययपदेन निमित्तकारणं गृह्यते । तथा चोक्तम्—“त्रयी विद्या कामधेनुः सा स्त्री भाषाक्षराऽस्वरा” इति प्राधानिकरहस्ये इलो० २२ ।

भारतप्रामाण्याच्चास्या गोरूपत्वमुक्तं वाक्यपदीयटीकायाम्—

(क) गौरिव प्रचरत्येका रसमुत्तमशालिनी ।

दिव्यादिव्येन रूपेण भारती गौः शुचिस्मिता ॥ इति ।

(ख) स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनयायिनी* ।

तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते ॥ इति । (वाक्य० ११४३)

अपि च प्रकृतिशब्देन प्रधानं सत्त्वरजस्तमोरूपम्, प्रत्ययपदेन ज्ञानं पुरुषो वा । अत एव ‘नहि केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्ययः’ इति प्रवादोऽप्येतन्मूलक एव मन्तव्यः । यावता हि प्रत्ययस्य ज्ञानस्य साज्जिद्येन प्रकृती कक्षन् क्षोमः सञ्जायते, अर्थस्कान्तसञ्जिहते लौह इव, अतो द्वयोः पृथग्भावो न युक्तिसञ्ज्ञतः (स्वोपज्ञटीका) ।

२. महाभाष्यम्—१२।६४ ।

* ‘सूक्ष्मा’ शति च पाठः ।

पराया व्यवहारातीतत्वम्

परायां वाचि तु नेव कश्चन विचारलेशोऽपि सम्भावनास्पदमारोहति, दृष्टस्वरूपायां तस्यामधिकारनिवृत्तेरूपदेशात् । तस्याश्च द्वैतत्वे तद्वैयथ्यपित्तेरद्वैतज्ञानेनैवाविद्यनिवृत्तेनिर्णीतत्वात् ।

पश्यन्त्यामेव शक्तिशक्तिमतोश्चर्चा कालाख्या स्वातन्त्र्यशक्तिस्तत्रैव

एवं च पश्यन्त्यामेव शक्तिशक्तिमतोश्चर्चा । तस्या एव कालाख्या स्वातन्त्र्यशक्तिः, या ह्यन्यासां शक्तीनां स्फोरणे प्रभवति; अविद्यादयः शक्त्योऽपि तद्विजृम्भितमित्युपरिष्ठात् प्रकटीभविष्यति । वाच्यवाचकविभागोऽपि तस्यामेव व्यवह्रियते, तत्रैव समापन्नस्य योगिनः ‘सर्वे सर्वार्थवाचकाः’ इति ज्ञानमुत्पद्यते, तस्या एव पश्यन्तीरूपेण सर्वशब्दबीजत्वात्, प्रतिभारूपेण च सकलार्थप्रसवत्वाच्च । तदवस्थायां वैयाकरणानां निखिलार्थसमुत्पादनसामर्थ्यमभिव्यज्यते । एतत्प्रकाशेनैवान्ये प्रकाशाः प्रकाशात्, तयोद्वृंयोरग्निसूर्यंयोः स्वप्रकाशने सामर्थ्यभावात् । तथा चास्माकं मते जातवेदसोऽपि न स्वतः प्रकाशकत्वम्, किन्तु एतत्पारतन्त्र्येणेति स्वप्रकाशयत्वे तेजोदृष्टान्तस्य गतिव्यावहारिकदृष्टयैव समर्थनीया ।

वस्तुतस्तु जातं वेदो ज्ञानं यस्मादसौ जातवेदा इति व्युत्पत्त्या जातवेदः शब्दोऽपि मुख्या वृत्त्या ज्ञानमूलागारे परमात्मन्येव वर्तते । अर्नौ तत्प्रयोगस्तु—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं मित्रं भातरिश्वानमाहुः ॥३

इति॑मन्त्रे अन्यादिशब्दानां परमात्मपरकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् समर्थनीयः ।

१. अत एव—

त्वदाश्रितानां जगदुद्धवस्थितिप्रणाशसंसारविभोचनाद्यः ।

भवन्ति लोलाविधयश्च वैदिकास्त्वदीयगम्भीरमनोऽनुसारिणः ॥

—(स्तोत्ररत्नम्, यतिवरश्रीयामुनाचार्यंप्रणीतम्, श्लो० २०) इत्यत्रापि यतिवरैमंकान सृष्टादिकरणसामर्थ्यं समुज्जृम्भित इत्युक्तम् ।

अत्रायं निष्कर्षः—गुरुपदेशपद्धत्या समाहितमनसा स्थितं योगिने “यमेवै बृनुते” (यजु० ४०।४) इति रीत्या ज्ञानांगारात्परमात्मन आयान्तो ज्ञानरसमयः “ज्योतिर्वज्जानाभवन्ति” (भाष्यम्० १।४।२४) इति पतञ्जलिप्रोक्तसिद्धान्तानुसारं ज्योतिःस्वरूपाते परमात्मानं नयन्ति । तत्र स्थितश्च योगी विश्वदर्शनसामर्थ्यंसम्पन्नः सञ्जायते ।

इसमर्थम् “उद्गुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम्” (यजु० ७।४।१) इति श्रुतिः परिपुष्णाति । उद्गुत्ति—समाधापयन्ति ।

वस्तुतस्तु कृतोद्घातमुमापत्तिम् (वा०रा०का० १ स० २३ श्लो० ११) इति पाठे उद्गुत शब्दो विवाहार्थक एव मन्त्रव्यः; परत्तु अन्यत्र उद्गाहशब्दस्य समाध्यर्थकत्वेन न काचिदापत्तिः २. श्र० सं० १।१६।४।४६ ।

प्रतिभापश्यन्त्योर्विभाग एक्यं च

यद्यप्यर्थदृष्ट्या प्रतिभायाः शब्ददृष्ट्या पश्यन्त्या उपयोगेन त्रयोर्भेदः प्रतीयते, तथापि शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्वीकारान्तैव कक्षन् प्रतिभापश्यन्त्योर्भेदोऽङ्गोकार्यः^१ । अतः एव व्यवहारेर्थकोटी प्रतिभापदेन पश्यन्त्या अपि बोधो निर्वाध एव । नामरूपे व्याकरणीति श्रुत्या नामरूपयोर्व्यक्तियवस्थायामेव विभागो न तु ततः प्राक् तयोः कक्षन् भेदः समवगम्यते । तत्र च नामपदेन शब्दो रूपपदेन च जातिलक्षणो द्रव्यलक्षणो वाऽर्थो बोद्धव्यः । स च वस्तुतो वौद्धः, वाहृस्य तस्य स्वीकारे तन्नाशादशायां द्वयोः सम्बन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । तेषां च नित्यत्वस्य ‘सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे’^२ इत्यनेन कात्यायनेनैव निर्धारितत्वात् । तयोश्च न कोऽपि भेद इत्युपरिष्ठात् टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् । प्रणवपदेनापि पश्यन्ती ग्राहा

प्रणवपदेनापि सैव ग्राहा, तस्या एव शब्दोऽर्थः सम्बन्ध •इति रूपत्रयेण भानम् । तथा चोक्तम्—‘एकमेवाद्वितीयम्’^३, ‘प्रणव एवैकत्तिविधाऽभिव्यज्यते’^४, ‘एकमेवयदाभ्नातं भिन्नं शक्तिव्यपाश्रयात्’^५ इति श्लोकटीकायां हरिणा ।

एवं च पश्यन्तीरूपव्याकरणज्ञानमन्तरा पराख्यन्त्रहाधिगतिः कल्पकोटिशतैरप्यन्यैरूपायैर्दुर्लभैरेति सुगमोऽयं पन्थाः समवलम्ब्यतां वास्तविकीं मुक्तिमभीप्युभिस्तत्त्वज्ञानकुशलैर्विद्वत्प्रवरैः ।

अस्य च प्रणववादस्य सर्ववेदपारिषदत्वमत एव सर्ववादाऽविरोधित्वं च स्पष्टमेव व्याक्यपदीये ‘सत्या विशुद्धिः’^६ इत्यादिना व्यवस्थापितम् । एतस्मादेव प्रणवाऽपरर्यायाद् व्याकरणाद् भूतभाव्यन्ताः साङ्गोपाङ्गस्मृतिश्रुत्यन्ता विद्याविभागः प्रभवन्ति । सर्वं च स्थूलं सूक्ष्मं जगत्तस्यैव विवर्तः परिणामो वा । अत एव—‘स हि सर्वशब्दार्थप्रकृतिः’^७ इत्यादिना विधातुरित्यादिश्लोकव्याख्यायां हरिणा तस्य सर्वमूलत्वं सम्यद्निर्णीतमिति विशेषजिज्ञासुभिस्तत एवावधार्यम् ।

वैयाकरणशिष्योरैक्यम्

तथा चेदमेव मुख्यं व्याकरणशब्दवाच्यम् । तज्जानेनैव सर्वेषां साधुशब्दानां ज्ञानं निष्पद्यते इति—‘पृष्ठोदरादीनि यथोपदिष्टम्’^८ इति सूत्रे भगवता पतञ्जलिना ध्वनितम् । शिष्टवैयाकरणयोः पर्यायत्वं च स्पष्टीकृतम् । ‘एपामेव शिष्टानां वचांसि प्रत्यक्षमपि प्रमाणमतिशोरते वेदवत् प्रामाण्यं चावहन्ति । अत एव शिष्टा मन्वाद्यपेक्षयापि प्रामाणिकत्वमारोहन्ति ।

१. इयं प्रतिभा परायाः प्रकृतेरूपद्यते महत्तत्वतः पूर्वम् ।	३. छा० उ० ६।२।१ ।	४. वा० प० १।२ ।
२. महाभाष्यम्—पस्पशात्तिकम्—पृ० ६ ।	६. तदेव—१।९ ।	८. अष्टाष्यायी—६।३।१०।
५. वा० प० १।२ ।		
७. वा० प० १।१० ।		

एतच्च 'न हि मन्वादयो महर्षयो न हि सर्वज्ञा बीतरागा वा', 'ज्ञानमस्मद्विशिष्टानाम्' इत्यादिना ।' वाक्यपदीयकारिकाव्याख्यायां हेलाराजेन सिद्धान्तितम् । अयं चैकज्ञानेन सर्वज्ञानपक्ष आड्गलभाषायां 'डिडकिट्व' पदेन व्यवहित्यते ।

परमेतादृशपुरुषधौरेयस्य कल्पपादपसमत्वादाधुनिकसमये दुर्लभत्वेन लोकस्पृणत्वाऽसम्भवं समालोच्य परमकारुणिकेन भगवता दाक्षीपुत्रेणाश्राध्यायीलक्षणं व्याकरणशास्त्रं सर्ववेदपारिषदं निरमायि । प्रातिशाख्यं तु तत्तच्छासीयानां कृते तत्त्वमहर्षिभिः प्रणीतम् ।

अपोद्वारपदार्थः

तच्च लोकप्रसिद्धपदार्थस्वरूपानुकूलयेन लौकिकानां वैदिकानां च शब्दानां साधुत्वाऽसाधुत्वे प्रतिपादयतीत्यखण्डाद् वाक्यार्थादिपोद्वारपदार्थः प्रविभज्य व्याख्यातः^३ ।

१. वा० प० जातिस० ३४६ ।

२. "अथ वर्णसमान्नायः" इति सूत्रभाष्ये वैदिकाभरणे प्रातिशाख्यविषये यदुक्तं तत्रत्योऽयं सारोऽर्थः । तत्र हि शिक्षाव्याकरणेषु तु सर्वं मुक्तमेवेति व्यर्थोऽयं प्रातिशाख्यप्रणयनप्रयास इति शङ्कायां सर्ववेदसाधारणानि लोकवेदसाधारणानि च कार्याणि तत्रोपन्यस्तानि सन्ति । यथा शिक्षायाम्—“अष्टर्षां वदन्त्येके चतुःषष्ठिमथापरे” इति ।

"बहुलं छन्दसि" (सू० २१४।३६), "व्यत्ययो बहुलम्" (सू० ३।१।८५), "वृष्टनुविधिश्चछन्दसि" [१।१।५] इत्यादौ कार्यस्वरूपमपि दुर्ग्रहं किमुत विषयविभागः । यद्यप्यविभागीतशिक्षानुसारेण केषाच्चिद् विधीनां शक्यो विषयविभागः प्रतिभाति, तथाप्यसौ न सर्वेषां शक्यः ।

अपि च अद्यत्वे नियमातिक्रमाद् कृषयो न जायन्ते । इत्यनुषीणां कृतेऽवश्यं किञ्चिद् व्यवस्थापनीयम्, इत्यालोच्य परमकारुणिका महर्षयः प्रातिशाख्यम् व्यवस्थितानां शिक्षाव्याकरणोपदिष्टकार्याणां विस्पष्टोपदेशानि लक्षणानि प्रणयन्ति स्म, तत्प्रान्तरीयकरत्या तु तत्र तत्र स्पष्टोपदिष्टान्यपि कार्याप्यज्ञुवर्ण्यन्ते । तानि प्रातिशाख्यानीत्याख्यायन्ते ।

इदमत्रावधेयम्—शिक्षा नाम षड्जङ्गेकाङ्गीभूता । तथा च साधुत्वान्वाख्यायके व्याकरणे किं प्रयोजनम् ? कथं वा सा व्याकरणाङ्गभूतेति प्रश्न उद्देति । किं च भगवतः पतञ्जले:—“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षट्ज्ञो वेदोऽच्युयो ज्ञेयश्चेति, प्रधानं च षट्स्वज्ञेषु व्याकरणम्, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति, पुराकाल एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते” (महाभाष्य पृ० १) इत्याद्युक्त्या व्याकरणस्यैव सर्वंऽपि प्रथममध्ययनं सिद्ध्यति, न तु शिक्षाया इति चेदुच्यते; यद्यपि कण्ठरवेण भगवता पतञ्जलिना शिक्षायाः सर्वतः प्रथममध्ययनं नोदाहारि, तथापि साधुत्वान्वाख्यायानं शिक्षाज्ञानमन्तरा सर्वाऽसम्भवि ।

यथास्थानप्रयत्नोन्नारितशब्दघटितवाक्यानामेव प्रयोगस्य पुण्यजनकत्वात्, शिक्षायामेव यथावत् स्थानप्रयत्नादीनां स्वरूपप्रदशंनात् । “संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते” इत्यस्य नेदं तात्पर्यम्, यत्ते शिक्षामनधीत्यैव व्याकरणमध्यैवत, किन्तु “वेद-

मुख्यं प्रयोजनम्, साधूनामेव वाचकत्वं च

एतेषां च शब्दानां यथावज्ञानपूर्वके प्रयोगे ‘एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शाक्षा-न्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति’^१ इति श्रुत्या कामप्रपूर्तिरवगम्यते । तथा चैकस्यापि शब्दस्य सम्यग् ज्ञानपूर्वकमर्थेन सह सम्बन्धस्य साक्षात्कारे तदर्थो-त्पादनसामर्थ्यमाविर्भवति शुद्धान्तःकरणानां महात्मनाम् ।

एवमेव सर्वेषामर्थानां सम्यक् सम्बन्धज्ञाने सर्वार्थवाचकत्वं योगिदृष्ट्याऽव्याहृत-मिति विशेषतो वाक्यपदीये द्रष्टव्यम् । तच्च सर्वार्थवाचकत्वं साधुशब्दानामेवेत्यर्थेन तादात्म्यमपि तेषामेवाङ्गीकर्तव्यम् । यद्यपि च व्यवहारेऽर्थवाचकत्वमपञ्चानामपि दृश्यते, तथापि भ्रान्तिमूलकत्वेन तस्यावास्तवत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । एतदेव मनसि निधाय पदमञ्जर्यां^२ हरदत्तमिश्रेणापि साधूनामेव वाचकत्वं व्यवस्थापितम् । न ह्यपञ्चशैरर्थस्य तादात्म्यं येन तज्ज्ञानं साधु निष्पद्येत । पुराकल्पे त्वपञ्चशैरसंकीर्णवागासीदिति न तदानीमेतादृशव्याकरणनिर्माणमावश्यकमभूत् ।

अनृतद्वैविध्यम्

एतेन पूर्वे व्यवहर्तारोऽन्यार्थवोधनेच्छया लोकान् वञ्चयितुमन्यं तदर्थाऽसम्बद्धं शब्दं प्रायुञ्जत । तेन च शब्दार्थसंबन्धत्यागात्तदर्थवोधनाक्षमत्वाद्वाचामनृतविप्रलभ्मादिदोषसंकीर्णत्वमित्यनृतापञ्चशैरयोरेकयोगक्षेमत्वादधुनाप्यर्थवोधनेच्छयाऽपञ्चशैरशब्द-प्रयोगे तत्प्रयोक्तृणामनृतवादित्वं सुस्पष्टमेव प्रतीयत इति । “नानृतं वदेत्”^३ इति

मधीत्य त्वरिता वक्तारो मवन्ति” (मा० पस्प० पृ० ५ पं० ९) इत्युक्त्या वेदाध्ययनान्तरीयकत्वमेव तस्या अनुमीयते । वेदाध्ययनार्थं यथास्थानप्रयत्नं वर्णोच्चारणशैलीशिक्षणस्यागतिकगतित्वात् ।

अपि च “पदलक्षणाया वाचोऽन्वाख्यानं व्याकरणं वाक्यलक्षणाया वाचोऽर्थलक्षणम्” (न्यायमाण्ड्यम्—१११५५) इत्यमियुक्तोक्त्या द्वयोरन्वाख्यायकयोमूलभूतवर्णान्वाख्यानं प्राथमिकमेव मन्त्रव्यम् । अतः शिक्षाज्ञानं सर्वेषां कृतेऽत्यन्तावश्यकमिति सर्वतः प्रथमं शिक्षाज्ञानमपेक्ष्यत इति सुधीभिविचार्यम् ।

.....प्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः ।

त एव शक्तिवैकल्प्यप्रमादालसतादिभिः ॥

अन्यथोच्चारिताः षुभिरपशब्दा इतीरिताः ।

स्मारयन्तश्च ते साधूनर्थं वै हेतवः स्मृताः ॥

यद्यपि लोके गवादयो गाव्यादयश्च सममेव प्रयुज्यन्ते वाचकत्वाभिमानोऽपि सम एव तेषु लौकिकानां साधीयान् इत्यादिषु, तथापि गवादयोऽनादयः साधवस्त एव साक्षादवाचकाः (पदमञ्जरी १११७) ।

१. महामाण्ड्यम्—६११४८ ।

२. शब्दा० २१२१२० ।

निषेधोल्लङ्घनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तं तेषां सिध्यत्येव । ‘यथाथं वाङ्मनसे यथावृत्तं यथानुभितं यथाश्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता, सा यदि न बच्छिता भ्रान्ता प्रतिपत्तिबन्ध्या वा भवेत्’^१ इति योगभाष्येणापि अपभ्रंशस्याप्यनृतत्वमेव निश्चीयते ।

अपभ्रंशप्रादुर्भावः

एवमेव वक्तृवैगुण्यप्रयुक्तमप्यपभ्रंशत्वं कियतां शब्दानां वाक्यपदीये निर्णीतम् । तच्च दैव्या वाचः संकीर्णत्वमशक्ताऽभिधातृदोषप्रयुक्तमेव । सा चाशक्तिद्विविधा—अज्ञानाद् विप्रलभ्मादिदोषाद्वाऽन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगरूपा एका, अभिमतवायुसंयोगे-त्पादनासामर्थ्यरूपा च द्वितीया । एतेनापभ्रंशद्वैविध्यमपि व्याख्यातम् । तथा चासाध्वयभ्रंशशब्दयोः पर्यायतैवेति सर्वं सुस्थितम् ।

शब्दसाधुत्वज्ञानपूर्वकयोगाभ्यासेनाभ्युदयः

एतादृशसाधुत्वप्रतिपादनपरेऽस्मिन् शब्दानुशासने प्राप्तपाटवा महात्मानोऽप्तभ्रंशाऽसंकीर्णशब्दतत्त्वाभ्यासात् शब्दपूर्वकं योगमधिगम्य अर्थप्रणाल्या प्रतिभां शब्दप्रणाल्या पश्यन्त्यपराभिधां शक्ति (सत्ताम्) सम्यगवबुध्याभ्युदयेन युज्यन्ते ।

पाणिनेः शिष्टत्वविचारः

यद्यपि च भगवतः पाणिनेस्तादृशशिष्टमध्ये^२ गणनाऽस्ति न वेति निश्चेतुं न पार्यते, तथापि स पूर्वाचार्यः स्वयं च दृष्टान् साधून् शब्दानभिलक्ष्याद्याव्यायां सूत्रद्वाराऽन्वशिष्ठत् । तदनुयायिनश्चापरे कात्यायनप्रभृतयस्तेषां ज्ञानपूर्वके प्रयोगे धर्ममुपदिदिशुः । परन्तु—

प्रत्यक्षमनुमानं च व्यतिक्रम्य व्यवस्थिताः ।

इत्यारभ्य

तस्मादकृतकं शास्त्रं स्मृतिं वा सनिबन्धनाम् ।

आश्रित्यारभ्यते शिष्टैः शब्दानामनुशासनम् ॥

१. योगसूत्रभाष्यम्—२१३० ।

२. ‘अद्वृतभवश्च’ (४।२।७०) इति सूत्रे भाष्ये एकस्मिन् योगेऽनुवृत्तिमंवति न वेति विचारणायाम्, एकयोगेऽप्यनुवृत्तिमंवतीति प्रतिज्ञाय ‘तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्’ (५।२।९४) इति सूत्रे द्विस्तच्छब्दग्रहणाभावेन प्रतिज्ञातमर्थमसाधयद् भगवान् पतञ्जलिः । तथा सति कर्तव्यधीते तद्देव’ (४।१।५३) इत्यत्र द्विस्तच्छब्दग्रहणमिति शङ्कते ? “प्रमावक्तुनमाचार्यं शक्यमर्कर्तुम्” इत्युक्त्या न हि प्रमादराहित्यं भगवतः पाणिनेरायाति ।

इत्यन्तस्य वाक्यपदीयग्रन्थस्य समालोचनया पाणिनेरभ्रान्तत्वं संप्रदायपारम्पर्येणाप-
भ्रंशाऽनाकान्तसाधुशब्दानुशासकत्वं चाज्वगम्यते । अत्रत्यं तत्त्वं विचारयन्तु गवेषक-
प्रवरा विद्वांसः^१ ।

तथा चानादिपरम्परयाऽपभ्रंशैरसंकीर्णानां शब्दानामिदमन्वाख्यानं पाणिनीयं
व्याकरणं सर्ववेदपारिषदं वेदितव्यम् ।

एवं च कल्पितप्रत्यवयवसंस्कारमात्रोद्देश्यस्यास्य शब्दब्रह्मणः स्वरूपं यथाव-
न्निर्णीतम्, एतस्यावान्तरविषयविस्तरस्तु यथावसरमुपरिष्ठात् करिष्यत इति तत
एवावधार्यम् ।

अपि च न केवलं पारमार्थिकस्यैव व्याकरणस्वरूपस्य साक्षात्कारेणाभ्युदयः,
किन्तु आविद्यिकस्याऽप्येतस्याध्यायीलक्षणस्य व्याकरणस्य सम्यगवोधे महताऽभ्युदयेन
योगो भवति । तथा चात्र शास्त्रफलयोः साध्यसाधकभावः सम्बन्धः सुस्पष्ट एव ।
तथा चोक्तं वाक्यपदीये—

तस्माद् यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मामृतमश्नुते^२ ॥ इति ।

विशेषसामान्यभेदेन साधुत्वं द्विविधम्

ते च साधवः शब्दा द्विविधा विशिष्टसाधुत्वकाः, सामान्यसाधुत्वकाश्च । तत्र
विशिष्टानां प्रयोगे विशिष्टं फलमुत्पद्यते, सामान्यानां तु सामान्यमिति नियमः । एतेन—

नाक्षिष्टसुखं यान्ति चतुर्भिर्वर्डवै रथैः ।

अथ पत्काबिणो यान्ति येऽचोकमतभाषिणः^३ ॥

इति भाष्यस्थश्लोकोऽपि सञ्ज्ञच्छते ।

दर्शनान्तरपेक्षयाऽस्य विशेषः

एवमनेकरूपभेदभिन्नं व्याकरणं सम्यगनवबुध्यमाना बहवो लौकिकाः शास्त्र-
संस्कारमतयोऽपि नैव व्याकरणे कश्चनाध्यात्मविचारलेशोऽस्ति, ऋते प्रयोगसाधु-
त्वमिति वदन्ति । तच्च न युक्तम्, पूर्वोक्तयुक्तेर्वक्ष्यमाणग्रन्थपर्यालोचनाच्च ।

ननु सत्सु अन्येषु आध्यात्मिकविचारपरेषु शास्त्रेषु व्यर्थमिदं व्याकरणदर्शन-
मिति चेत, न एतस्यैहिकामुष्मिकोभयफलप्रसाधकत्वेन तेषां चैहिकफलोत्पादनसामर्थ्य-
विरहेणैतत्साफल्यस्य मन्दवुद्धेरपि सुप्रत्यक्षत्वात् ।

१. एतेन शिष्टमध्ये पाणिनेर्गणनेत्यायाति । परन्तु टिप्पण्यां प्रदर्शितेन भाष्यसन्दर्भेण तु न
तथेति चेत, शब्दानां साधुत्वप्रतिपादनविषय एव शिष्टत्वस्याभ्युपगमात् । सूत्रप्रणयनविषये
लाघवगौरवच्चप्रियुक्तप्रमादस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

२. वा० प० ११३२ ।

३. महाभाष्यम्—३१४८ ।

अर्थप्राधान्यमाश्रित्य न्यायवैशेषिकोः प्रवृत्तिः

अपि च शब्दार्थज्ञानानां मध्ये अर्थमेव प्रधानीकृत्य वैशेषिकदर्शने पदार्थस्वरूप-ज्ञानेन निःश्रेयसाधिगमो भगवता कणादेन समुपपादि । भगवान् गौतमस्तु वैशेषिकाभिमतान् पदार्थानाश्रित्य तदानीन्तनविप्रतिपन्नोक्तिनिराकरणपुरःसरं प्रतिवादिदिग्जान् पराजिगीषुः पिठरपाकाद्यनेकाऽवान्तरभेदविलसितं वादाद्युपयोगिप्रक्रियाजटिलं पञ्चाध्यायीलक्षणं न्यायदर्शनं निर्वचन्ध॑ ।

ज्ञानप्राधान्येनान्येषां दर्शनानामवतरः

ज्ञानमेव मूलतत्त्वमधिकृत्य सांख्ययोगवेदान्तशास्त्रेषु तत्तन्महर्षिभिः प्रक्रियाभेदेन परमपुरुषार्थतया प्रस्थानभेदाः समाप्नाताः ।

व्याकरणतन्त्रयोस्तु शब्दव्रह्मैव प्रधानं तत्वं समाश्रित्य तदुपयोगिपदार्थविभाग-समुद्धासितानि निगमागममूलकानि बहूनि ग्रन्थरत्नानि समधिगतयाथातथ्यैः शिष्टैः प्रणीतानि सन्ति । परं तन्त्रागमे शक्तिशक्तिमतोर्मध्ये शक्तेरेव प्राधान्यं व्यवस्थाप्य निखिलसाधनप्रक्रिया निर्वाहते । व्याकरणागमे तु जन्मादिमर्याभिः शक्तिभिरुपचरित-नानाल्वामविद्यापरपर्यायां कालाख्यां स्वातन्त्र्यशक्तिं गौणीकृत्य प्राधान्येन शब्दव्रह्मविचारः कृत इति सर्वदर्शनैरस्य बहूनां विषयाणां समानत्वेऽपि अन्यदर्शनापेक्षयाऽयम-प्यत्र विशेषः । अन्ये च वहवो विशेषा यथावसरमुपरि स्फुटीभविष्यन्ति विस्तर-भयान्नेह ते तन्यन्ते ।

द्वयोरवस्थयोरस्योपयोगः

अपि चापूर्वमेवेदं पाटवं यद् व्यवहारदशायामपि साधुशब्दजन्याऽभ्युदयं प्रयो-क्तारः समासादयन्ति व्यवहारसिद्धिं चेति । तथा च सकलदर्शनानां शीष्यप्तामारूढ-भेतदर्शनमिति—

१. ‘एवमर्येऽपि ये वादिनां नानापदास्तेऽपि तत्तच्छास्त्रवासनावशात् कल्पिता एव । यथा अभिहितान्वयः, अन्वितामिधानमिति । संसर्गो वाक्यार्थः संसुधाः पदार्थः स इति । जातिः पदार्थो व्यक्तिर्व्यक्त्यादि । अत एव घट इति प्रयुक्ते वैशेषिकोऽतिरिक्तमवयविनं द्रुष्ट्यते । सांख्यो गुणसमूहम्, बौद्धादिः परमाणुसमूहम् । यदपि ऋषीणां दशनं तत्त्वविषयं भवति, तथापि तत्त्वमूलेन वस्तुना व्यवहारासम्भवाद् व्यवहारकाले तेऽप्यदृष्टतत्त्वसद्वशा नाना-प्रकारं व्यवहरन्ति इति न तद्वचसाऽपि पदपदार्थसत्यत्वं मन्तव्यम्’ (मञ्जूषा० पृ० ४१३) ।

हृणाऽप्युक्तम्—

ऋषीणां दशनं यज्ञ तत्वे किञ्चिद्वस्थितम् ।

न तेन व्यवहारोऽस्ति न तच्छब्दनिबन्धनम् ॥ (वा० प० २१४१) ।

यथार्थजातयः सर्वाः शब्दाकृतिनिवन्धनाः ।
तथैव लोके विद्यानामेषा विद्या परायणम् ।
इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥
अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति ।

इति वाक्यपदीये भर्तृहरिणाऽभ्यधायि । अत्रत्यो विदेषो मोक्षप्रकरणे स्फुटीभविष्यति प्रतिमायाम् ।

व्याकरणागमसम्प्रदायविच्छेदः

ननु यदि वास्तवेन व्याकरणमपि दर्शनमेव तर्हि कथं तत्सम्प्रदायविच्छेदो येन तत्पदार्थाः स्वप्नसम्पदिवावभासन्त इति चेत्, शृणु—कालचक्रपरिभ्रमणवशात् सौकर्येणोदरपूरणपर्यासवृत्तिलाभान्वेषिभिरलसः संस्कृतभाषानिवद्धसन्दर्भस्थशब्दस्तेयलब्धप्रावीष्टैरविशुद्धमानसंमानवैः संग्रहपठनपाठनपरम्परायां कथं गमितायां महाभाष्यार्थबोधनेऽप्राप्नसामर्थ्यानामनादृतज्ञानवृद्धयुपायानां दोषेण महाभाष्ये च नाशं नीतेऽयं व्याकरणागमो ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितोऽभवत्, सोऽपि दाक्षिणात्येष्वेवेति कलावपि मध्ये मध्ये सत्त्वाविभावस्य स्मार्तप्रामाण्येन सुव्यवस्थापिततया निर्मणचित्तमधिष्ठाय चन्द्राचार्य-घसुरात्-भर्तृहरिप्रभृतयः सिद्धा इमं व्याकरणागममुक्तमाऽधिकारिभ्यः शिष्येभ्यः समुपदिदिशुरिति कल्प्यते ।

स च सम्प्रदायः परां काष्ठां नीतोऽपि पुण्यराजहेलाराजप्रभृतीत्र शिष्यप्रशिष्यान् समासाद्य समयशक्तिप्रावल्येन सत्पात्रानवाप्त्याऽपरेण वा केनचिद्देतुना निष्ठामुपागमत् ।

यद्यपि पुण्यराज-हेलाराजाद्ययोऽपि न हि तादृशविशुद्धान्तःकरणाः तथापि कस्तूरिकावासितपटन्यायेन कस्तूरिकाऽपनयनेऽपि तद्गन्धस्य तेषु सत्ताऽभासते । अधुना विदुपां तन्मार्गात् प्रच्युतत्वान्न कोऽप्यर्थस्तेषां बुद्धाववभासतेऽपि । यावत् सा परम्परा पुनरूज्जीविता न भविष्यति, तावद् यथार्थं पाण्डित्यं खपुष्पायमाणमेव मन्तव्यम् ।

पूर्वे विद्वांसोऽनधिगतयोगमार्गशैलीका अपि कर्णकर्णिकया तन्मत्वैव बद्धशङ्कास्तदगवेषणे चेष्टमाना अदृश्यन्तेति तेषां ग्रन्थेषु तादृशो भावः स्फुटीभवति ।

योगमार्गं घणां चक्राणां भेदः

यथा किरातार्जुनीये द्वैतवने वसतः पाण्डवानुद्धीर्षुर्भगवान् वादरायणो दीनवत्सल आगत्य धनञ्जयाय मन्त्रं दत्त्वा योगं च सद्यो विततारेति भारविरुद्धद्वयत् । स च योगः पट्चक्रमेदनमन्तरा न हि अभीष्टसाधनाय प्रभवेत्, तानि च पट्चक्राणि

मूलाभारादीनि आज्ञान्तानि योगमार्गे प्रतिपादितानि सन्ति । तद्देवनं च गुरुपदेशद्वारा चिरकालमध्यासं विनाऽसम्भवि । तान्त्रिकाणां सिद्धान्ते तु विन्द्रादीनि महाविन्द्रन्तानि अपराष्टपि दश विद्यन्ते चक्राणि । एवं शान्तमतानुयायिनां मार्गे पञ्चदश स्थानानि सन्ति ।

वैदिकमार्गे तु चतुणमिव चक्राणां भेदनेन उत्तमस्य ज्योतिष उपलब्धिर्भवति । तानि च तमः, स्वः, उत्तरो देवः, दिव्यः सूर्य इतीमानि—

उद्धवं तमसः परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमग्नम् ज्योतिरुत्तमम्^१ ॥

इति मन्त्रेण सूचितानि सन्ति ।

आगममार्गे तु सद्यः सिद्धिः

आगममार्गपारङ्गतानां व्यासशुकादीनां कृते तु चक्रभेदनमन्तरापि योगयेभ्यः शिष्येभ्यस्तपःप्रभावात् सद्यः प्राप्यस्थानप्रापणं पुरातनेषु ग्रन्थरत्नेषु श्रूयते । तथा च महाभारतीयमेव कथामवलम्ब्य—

निराय विद्याथ दिनादिरम्याद् विम्बादिवाकंस्य मुखान्महर्षेः ।

पार्थानिनं वह्निकणावदाता दीपिः स्फुरत्पश्चमिवाभिपेदे ॥

योगं च तं योग्यतमाय तस्मै तपःप्रभावाद् वित्तार सद्यः ।

येनास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे समुन्मिमेलेव चिराय चक्षुः^२ ॥

इत्यादिना भारविवर्यासस्य अर्जुनाय सद्यो योगोपदेशं व्याजहार । इत्यलमप्रासङ्गिकेन । प्रकृतमनुसरामः ।

तथा चास्मिन् मदीये व्याकरणदर्शने त्रयोऽज्ञाः समुपात्ताः स्युः—प्रथमा-भूमिका, द्वितीया-पीठिका, तृतीया-प्रतिमा ।

भूमिकायां पीठिकाप्रतिमयोरर्थः संक्षिप्तः

तत्रेयं प्रथमा भूमिका वर्तते । अस्यां हि पीठिकाप्रतिमयोः सूत्ररूपेण किमुतं ततोऽपि संक्षेपेणार्थं उपन्यस्तो भविष्यति । यद्यप्याकारविषये भवेद् भेदस्तथापि तत्तौल्यं तु कियतांशेन स्थास्यत्येव सर्वत्र ।

देवागारद्वारस्याष्टांशोनस्य यस्तृतोयोऽज्ञाः ।

तत्पिण्डिकाप्रमाणं प्रतिमा स्यात् तद्द्विगुणपरिमाणाः^३ ॥

इति वराहभिहरोक्त्या पीठिकाया द्विगुणा प्रतिमा विहिताऽस्ति, परमत्र तादृशं परिमाणं नावलम्ब्यते । प्रायेण पीठिकायां शिक्षाया एव प्राधान्यम्, प्रतिमायां तु मुख्यं दर्शनमेव प्रकटीभविष्यति ।

१. श० यजुर्वेदः—२०।२१ ।

२. किरातार्जुनीयम्—३।२५-२६ ।

३. वृहत्संहिता—५।३ ।

व्याकरणदर्शनस्य किं मूलभूतं वस्तु

एतच्च व्याकरणदर्शनं प्रस्तूयते, तत्रास्य दर्शनस्य किं मूलभूतं भविष्यतीति दर्शयितुमुच्चितं प्रतिभाति । तत्र प्रथमं पाणिनीयं व्याकरणं सर्ववेदपारिपदम्, द्वितीयस्तु प्रातिशाख्यग्रामः, तृतीयाः शिक्षासरण्यः^१, चतुर्थं निरुक्तम् । एषा चतुष्टयी व्याकरण-पदेन ग्राह्या । उक्तं च निरुक्ते यास्केन—“व्याकरणस्यैव कात्स्न्यं निरुक्तं स्वार्थं-साधकं च^२ ।” तच्च खिलपदेनाप्युच्यते । यथा महाभारतस्य खिलो हरिवंशः, तथैव व्याकरणस्य खिलोऽशो निरुक्तम् । शिक्षामन्तरा तु वर्णोच्चारणमेव न सम्भवेदिति सर्वतः प्राथम्यमेव तस्या व्याकरणेऽपेक्ष्यते । प्रातिशाख्यं व्याकरणं तु तत्तच्छाखाभेदेन भिद्यत इति यथार्थं नामास्य व्याकरणस्य प्रातिशाख्यमिति^३ ।

१. तृतीयाः शिक्षासरण्य इति शिक्षाविषये किञ्चिद् विचार्यते । प्रायो हि शिक्षादर्शनेन न हि ताः प्राचीनाः प्रतीगन्ते । यतो हि वाक्यपदीये—‘विभजन् स्वात्मनो ग्रन्थीन्’ (वा० प० १११६) इत्यादिश्लोकेषु शिक्षामतभेद एवोद्भूतः, किञ्च तत्रैव टीकायाम्—“नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुरुच्चमाकामन्त्रुरस्यादीनां स्थानानामन्यतमं स्थानमभिहन्ति । ततः शब्द-निष्पत्तिः इत्यादि शिक्षाकाराणां भत्तेदप्रवन्धोऽनुग्रन्थव्यः” इत्याद्युक्तिभिः “इत्येवमादि प्रतिशाखां शिक्षासु भिन्नमागमदर्शनं सर्वं प्रपञ्चेन समर्थयितव्यम्” इत्याद्युक्तिभिश्च तथैव प्रतीयमानत्वात् ।

किञ्च वाक्यपदीयटीकायामेव “विभजन्” (वाक्य० १११६) इति कारिकायाम् “वहुधा शिक्षासूत्रकारभाष्यकारमतानि दृश्यन्ते” इत्यस्य च टीकायां “भाष्यकारमतानि इति प्रतीके शिक्षासूत्रकारमतस्योक्तत्वात् शिक्षाणामेव ये भाष्यकारास्ते गृह्णन्ते” इत्युक्त्वाऽपि शिक्षापदेन प्रतिशाख्योक्तैव शिक्षा ग्राहा, तत्रैव भाष्याणां दृश्यमानत्वात् ।

अपि च प्रातिशाख्यस्य शिक्षापदेन व्यवहारः शौनकेन “शास्त्रापवादात् प्रतिपत्ति-भेदान्निवन्त्यकृत्तेति च वर्णशिक्षाम् ।” (ऋक० प्रा० प० १४।६८) इति सूत्रे स्वयमेव कृतः “सेतेन शास्त्रैनं विशिष्यतेऽन्यैः कृत्स्नं च वेदाङ्गमनिन्द्यमार्षम्” (ऋक० प्रा० प० १४ सू० ६९) इति सूत्रस्य भाष्ये “शिक्षेतेनैव विधानेनान्यैः शास्त्रैनं विशिष्यते” इति चोक्तम् ।

“षट्सु वेदाङ्गेष्विदमप्येकमङ्गम् । कल्पो व्याकरणं निरुक्तं शिक्षाच्छन्दोविचिति-ज्योतिषामयनम् इति” इत्युक्तो शिक्षापदेन ऋकप्रातिशाख्यस्य कण्ठरवेण ग्रहणं च ।

२. निरुक्तम्—११५१ ।
३. एतानि प्रातिशाख्यानि पाणिन्यपेक्षयाऽवरकालभावीनि मन्त्रव्यानि ऋकप्रातिशाख्ये (१३।३१) व्याडिनामग्रहणाद्, यजुःप्रातिशाख्यस्य तु कात्यायनप्रणीतत्त्वात् ।

ए, ओ, औ, ऐ, अ॒, इ॒, आ॒, सन्ध्यक्षरपाठ ऋकप्रातिशाख्यमतेन प्रतीयते “युजोरुकार इति शाकटायनः” (१३।३१) इत्यत्र युजोद्वितीयचतुर्थयोरित्यनेन तथैव पाठात् । तत्रैव (ऋ० प्रा० सू० ३८) भाष्ये यथा “अन्यान्यक्षराणि स्वयमुत्पन्नानि न तथा एकारावीनि । यतो हि द्विस्थानता एषाम्” (ऋक० प्रा० प० १३ सू० २८ भाष्यम्) अत्रैयं शङ्का—एवं तु

‘सर्ववेदपारिषदं हीं शाखं तत्र नैकः शक्यः पन्था आस्थातुम्’ इति पतञ्जल्युक्त्या सर्वेषां वेदानामिदं साधारणं व्याकरणं पाणिनीयं जागर्ति ।

अयं हि भगवान् पाणिनिः—आपिशलि-काश्यप-गार्घ्य-गालव-चाक्रव-मर्ण-भारद्वाज—शाकटायन-शाकल्य-सेनक-स्फोटायनानामेकादशानां वैयाकरणानां मतानि संकलय्य ततः सारमादाय अप्राध्यायात्मकं ग्रन्थं व्युत्थितायां दशायां निरमासीत् ।

वकारस्यापि द्विस्थानत्वात् स्वयमुत्पन्नत्वं स्यात् । एवमेव नमङ्गनानामपि मुखनासिकभवत्वा-देकवर्णत्वं न स्यादिति । अत्रोच्चते—यद्यपि “वकारस्य [दन्तोष्टम्]”, “दन्त्योष्टयो वः स्मृतोबुधेः” इत्यादुक्त्या उभयस्थानत्वं प्रतीयते, तथापि ‘ओष्टान्ताभ्यां दन्तैर्वर्णकारे’ (तै० प्रा० अ० २ सू० ४३) इत्यनेन सूत्रेण केवलम् अधरोष्टस्य बाह्य आभ्यन्तरदर्शं अन्तःस्थानमिति ज्ञेयम् ।

अनेन सूत्रेण ओष्ट एव स्थानम्, दन्तास्तु करणम् (अन्येषां तु यत्र स्पर्शनं तस्थानम्) (तै० प्रा० अ० २ सू० ३३) ।

आभ्यां सूत्राभ्यामन्येषां व्यञ्जनानां यत्र स्पर्शनं तस्थानम्, येन स्पर्शयति तत् करणम् इति सिद्ध्यति “येन स्पर्शयति तत्करणम्” (तै० प्रा० अ० २ सू० ३४) ।

एवं सति ‘ओष्टान्ताभ्यां दन्तैर्वर्णकारे’ (तै० प्रा० अ० २, सू० ४३) इति सूत्रभाष्ये दन्तैरिति सप्तम्यर्थं तृतीया उत्तरदन्तेऽवित्यर्थः । वकारोत्पत्तौ स्वभावतोऽधरोष्टस्याभ्यन्तरोऽन्तःकरणं भवति, यत्र त्वसौ ओष्टोपसंहारयोरोष्टयं स्वरयोर्मध्यमर्ती भवति तत्र सामर्थ्याद्बाह्यमन्तःकरणम् । यथा—“ध्रुवोऽसि, तथा देवास्सुतमावभूवः” (तै० स० १-६-२ तै० स० ४-१-२) इति ।

एवं यकारादीनां चतुर्णि करणान्तव्यापारनिष्पादत्वाद् अन्तस्था इत्यास्या इडि तद्भाष्ये दन्तैरिति सप्तम्यर्थं तृतीया, इंति यदुक्तं तत्र सम्यक्, चतुर्णिमन्तःस्थानां स्थान-चतुष्यस्यैव युक्तियुक्तत्वाद् वकारस्य ओष्टस्थानतैव सिद्ध्यति । अपि च वकारस्यैव संप्रसूत-तथा उकाररूपत्वापत्तौ ओष्टस्य उकारणस्थानत्वमेव युक्तियुक्तं प्रतीयते किं च “ओष्टाभ्यां पवर्गे” (तै० अ० २ सू० ३९) इति सूत्रेण उत्तरोष्टस्य यथा पवर्गस्थानत्वम् तथैव वकारस्यापि अधरोष्टान्तःस्थानत्वं स्वरसतः समायाति । अत्रत्यो विशेषः पौठिकाद्वृष्ट्यः ।

नमङ्गनविषये तु द्विस्थानत्वेऽपि न वर्णद्वयात्मकत्वम्, मुखभवस्थानजन्यत्वे वै वर्णद्वयात्मकत्वस्वीकाराद् नासिकाया मुखबाह्यत्वात् । किञ्च ऋक्प्रातिशास्ये “ओष्टोष्टोपवाद्य नासिकपात्” (प० १ सू० ४७) इति सूत्रेण वकारस्य केवलम् ओष्टः स्थानमिति द्विस्थानत्वाभावात् स्वतन्त्रवर्णत्वम्, न तु सन्ध्यक्षराणामिव सन्धिजत्वम् ।

१. महामाष्यम्—२११५८ ।

स्फोटस्मर्ता स्फोटायनः

अत्रत्यः स्फोटायन एव स्फोटस्य उद्भावकः प्रतीयते । नायं स्फोटस्यापत्यम् । तथा सति नडादित्वात् फकि अश्वादित्वात् फग्नि वा स्फोटायन इति स्यात् । यद्यपि नडादिगणे स्फुटशब्दपाठो दृश्यते, ततः फकि स्फोटायन इति रूपं सिध्यति, तथापि ओकारघटितपाठस्य आन्तिमूलकत्वकल्पने मानाभावः । तथा च स्फोटस्वरूपम् । स्फोटायन^१ एव स्फोटस्य स्मर्ता सिध्यति । स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्या स्फोटः शब्द इत्यायाति ।

न च स्फोटः केवलं वर्णात्मकस्थल एव भवतीति वाच्यम् ।

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अत्यो महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावतः ॥^२

अपरमपि—

“यथा भेष्यधातो भेरीमाहत्य कश्चिद् विशति पदानि गच्छति, कश्चित् त्रिशत्, कश्चिच्चत्वार्ँशत् । स्फोटस्तावानेव भवति ध्वनिकृता वृद्धिः^३” इति भाष्योकत्या अव्यक्तस्थलेऽपि तत्स्वीकारात् । किं च शब्दस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वेन ध्वन्यात्मकेऽपि शब्दरूपार्थस्य सत्ता नापहोतुं शक्यते ।

वृत्तिभेदेन कालभेदः

ननु ‘स्फोटस्तावानेव भवति’^४ इति भाष्योकत्या एकमेव स्तोत्रं कश्चन एकया घटिकया पठति, कश्चन सपादघटिकया, कश्चन द्वयर्धघटिकया, कश्चन घटिकाद्ययेनेति यथाकालमनुच्चारयतां तेषामापतिः प्रत्यवायः पातित्यप्रयोजकः स्यादिति चेत्, न, द्वृतामध्यमाविलम्बिताभेदेन कालभेदस्य शास्त्रानुमोदितत्वात् । आसां वृत्तीनां स्वरूपविचारः पीठिकायां भविष्यतीति तत एव द्रष्टव्यः ।

अष्टाध्यायीस्वरूपम्

प्रसञ्जवशादत्र पाणिनीयाष्टाध्यायीविषये किञ्चिदुच्यते । अस्यामष्टाध्यायां न हि सर्वाष्टेव सूत्राणि पाणिनिनैव निर्मितानि; किन्तु पूर्वचार्ये रचितानि सूत्राणि पाणिनिनाऽविकलानि समुपन्यस्तानि । तथाहि ‘जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतर-

१. अत एव लघुमञ्जूषायाम् उपसंहारे तृतीयश्लोके—

सर्वतन्त्रार्थंतत्त्वज्ञः सर्वंत्र च निबन्धकृत् ।

वैयाकरणनागेशः स्फोटायनश्चेमर्तम् ॥

परिष्कृत्योक्तवांस्तेत् प्रियतामुमया शिवः । (लघुमञ्जू० पृ० १७३)

इत्यादिना स्फोटायन ऋषिः स्फोटसिद्धान्तस्मर्तेत्यायाति ।

२. महाभाष्यम्—११७० । ३. तदेव । ४. महाभाष्यम्—११७० ।

स्याम्”, ‘जातेरखोविषयादयोपथात्^३’, ‘सप्तम्यधिकरणे च^४’, ‘अधिकरणैतावस्त्वे च^५’, ‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे^६’, ‘कर्मण्यण्^७’, ‘वोतो गुणवचनात्^८’, ‘गुणवचनज्ञाहृणादिभ्यः कर्मणि च^९’, ‘आदगुणः^{१०}’, इत्यादीनि सूत्राणि नहोकार्थकानेव तत्तच्छब्दानुपादाय प्रवृत्तानि सन्ति । किं नाम वैयाकरणस्यापि निकाये शब्दानामेतादृशोऽभावः सञ्जातो येन अनेकार्थनिव शब्दान् गृहीत्वा अध्येतृन् एतादृशे शब्दापच्छै पातयितुं प्रयतेत आचार्यः । एतद्वेषपरिमार्जनाय—‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्^{११}’, ‘उभयगतिः पुनरिह भवति^{१२}’ इत्यादीनि वचनानि भाष्यकारादिभिराश्रितानि भवन्ति । यदि नाम भगवान् पाणिनिः स्वयमेव सर्वाणि सूत्राणि निरमास्यत्, तर्हि नैवविधानि कोटिद्वयावगाहिपदार्थजटिलानि सूत्राणि उपन्यासिष्यत् ।

यद्यपि एतदघटकानां गुणादिपदार्थानां विचारः प्रतिमायां भविष्यति, तथापि संक्षेपतोऽत्र प्रसङ्गप्राप्तं द्रव्यं किञ्चिद् विचार्यते । सूत्रे महाभाष्ये च अधिकरणशब्द आधारवाचकत्वेन ‘सप्तम्यधिकरणे च^{१३}’ इत्यादौ प्रयुक्तोऽस्ति । ‘अधिकरणैतावस्त्वे च^{१४}’ इति सूत्रे ‘सरूपसूत्रे^{१५}’, ‘अधिकरणगतिः साहचर्यति’ इति वार्तिके ‘नैको द्रष्टानेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते^{१६}’ इति महाभाष्ये च अधिकरणशब्दो द्रव्यापरपर्यायः प्रयुज्यते ।

अत्रेयमाशङ्का—किं द्रव्यशब्दोऽधिकरणार्थकः सूत्रकाराभिमतोऽस्ति न वा ? यतो हि ‘द्रव्यं च भव्ये^{१७}’ इति सूत्रे द्रव्यशब्दो दुशब्दाद् इवार्थं यति निष्पद्यते । स च भव्यार्थकः । एवं स्थितौ द्रव्यशब्दस्याधिकरणापरपर्यायित्वं नैव सिद्ध्यति, इत्येव तदुत्तरं देयम् । एतावताऽनुमीयते यद् द्रव्यशब्दस्याधिकरणार्थकत्वं वार्तिककारानन्तरमेव प्रसिद्धमिति । वार्तिककारो हि वैशेषिकैः संकेतितं द्रव्यशब्दस्य क्षित्याद्यार्थकत्वमभ्युपगम्य ‘द्रव्याभिधानं व्याडिः’ इति सरूपसूत्रे प्रायुड्क्त । वैशेषिकात्पूर्वं तु गुणाश्रयत्वादधिकरणपदेनैव क्षित्यादीनां व्यवहार आसीत्, अत एव क्षित्यादीनाम् अधिकरणपदवाच्यतैव पौर्वकालिकीति सिद्धम् । अयं विषयः (द्रव्यपदवाच्यतारूपः) प्रतिमायां प्रकटयिष्यते ।

१. अष्टा० ११२१५८।	२. तदेव-४११६३।	३. तदेव-२१३१३६।
४. तदेव-२१४१५।	५. तदेव-११३१४।	६. तदेव-३१२१।
७. तदेव-४११४४।	८. तदेव-५१११२४।	९. तदेव-६११८७।
१०. महाभाष्यम्-१११२।	११. तदेव-१११२३।	१२. अष्टा० २१३१३६।
१३. तदेव-२१४१५।	१४. तदेव-११२६४।	१५. महाभाष्यम्-११२१६४।
१६. अष्टा० ५१३१०४।		

शब्दस्वरूपम्

तत्र कोऽयं शब्द इति जिज्ञासायां भाष्यमतमुपन्यस्ते । भाष्ये हि प्रथमं पस्प-
शाहिके 'अथ गौरिन्यत्र कः शब्दः' इति प्रश्ने द्रव्यस्य क्रियाया गुणस्य आकृतेश्च
शब्दत्वमाशङ्क्य प्रत्याख्याय च "येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गःलकुदखुरविषाणिनां
संप्रत्ययो भवति, स शब्दः । अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते'" अत्र
येनोच्चारितेनेत्यस्य प्रकाशितेनेत्यर्थसत्त्वात् प्रथमलक्षणे स्फोटः शब्द इति सूच्यते,
अथवेत्यनेन तु ध्वनिः शब्द इति निर्दिश्यते । तथा च—

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अल्पो महांश्च केषाच्छ्रिद्वुभयं तत्स्वभावतः ॥३

इति तपरसूत्रभाष्येण उभयोरपि शब्दसम्बन्धितया तयोरेवात्रोपन्यासः । तथा च
प्रथमम् आन्तरः शब्द उच्यते । अथवेत्यनेन तु वाह्यो ध्वन्यपरपर्यायः । सोऽपि ध्वनि-
द्विविधः—प्राकृतो वैकृतश्च ।

तत्र—

शब्दस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥३

इति स्वोपज्ञटीकायां भर्तृहरिणोपन्यस्तायाः संग्रहकारिकाया बलेन तट्टीकासारार्थ-
ग्रहणेन च स्फोटध्वन्योभेदः प्रदर्श्यते ।

एकस्यैव स्तोत्रस्य पठने कालवैविध्ये कारणम्

ध्वनिद्विविधः प्राकृतो वैकृतश्च । तत्र येन विना अनभिव्यक्तं स्फोटरूपं न
परिच्छिद्यते, स प्राकृतः । येन अभिव्यक्तं स्फोटरूपं पुनः पुनरविच्छेदेन प्रचिततरं
कालमुपलभ्यते, स वैकृतः । एवं च वर्णविषये द्विविधः कालभेदः । प्रथमस्तु अपचित-
प्राकृतध्वनिनिमित्तो हस्त्वः, प्रचितप्राकृतध्वनिनिमित्तो दीर्घः, प्रचिततरप्राकृतध्वनि-

१. महामा० पस्पशाहिकम् । २. तदेव—११७० । ३. वाक्यपदीयम्—१७७ ।

४. तथा चोक्तं वाक्यपदीये—

शब्दस्योद्धर्वमभिव्यक्तेवृत्तिभेदे तु वैकृताः ।

ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैनं मिद्यते ॥ (वा० का० १२ श्लो० १०२) ।

कवचिद उद्योगे च 'वर्णस्य', इति पाठः । तथा चोक्तम्—

तस्मादभिज्ञकालेषु वर्णवाक्यपदादिषु ।

वृत्तिकालः स्वकालश्च नादभेदाद विभज्यते ॥

तथा टीकायां पुष्पराजः—“नादकृतपौर्वापियंव्यहारः प्राकृतध्वनिभेदकृतश्च हस्तवीर्धाद-
व्यवहारः । वैकृतध्वनिकृतस्तु हृतमध्यमविलम्बितव्यवहार इत्यर्थं” इति ।

निमित्तः प्लुतः । स च प्राकृतध्वनिकालः स्फोटे अध्यारोप्यमाणः स्फोटकाल इत्युपचर्यते ।

द्वितीयस्तु—वैकृतध्वनिप्रयुक्तो द्रुतामध्यमाविलम्बितारूपवृत्तित्रयहेतुभूतः । तथाहि अपचितवैकृतध्वनिनिमित्ता द्रुतावृत्तिः । प्रचितवैकृतध्वनिनिमित्ता मध्यमा वृत्तिः । प्रचिततरवैकृतध्वनिनिमित्ता तु विलम्बिता वृत्तिरिति निष्क्रष्टोऽर्थः ।

एवं च यथा घटादिरूपपरिच्छेदकवशादेकमप्याकाशं भिद्यते, तथैव तत्तदध्वनिरूपपरिच्छेदकवशाद् एकोऽप्यखण्डः स्फोटो वैविध्येन प्रतीयते, तथा च प्राकृतध्वनिभेदप्रयुक्तः स्फोटभेदः, अर्थभेदवोधे हेतुत्वं भजते । ध्वनिना शब्दोपलब्धः क्या रीत्या भवतीत्यत्र त्रयो मार्गाः सन्ति । तत्र केचिन्मन्यन्ते ध्वनिरूपत्पद्यमानः श्रोत्रं संस्करोति, तच्च संस्क्रियमाणं श्रोत्रं शब्दोपलब्धौ द्वारतां प्रतिपद्यते । तस्मिन् संस्कारे विकल्पत्रयम्^१—विषयग्रहणासमर्थस्य श्रोत्रस्य अपूर्वशक्त्याधानेन संस्कारः ।

इन्द्रियविषययोः संस्कारः:

विद्यमानायाः शक्तेः प्रबोधो वा, अथवा अर्थक्रियायां द्वयोरिन्द्रियविषययोः साज्ञिध्यमात्रसम्पादनं संस्कारः ।

अन्ये तु अभिव्यक्तिवादिनो वदन्ति यत् शब्द एव ध्वनिसंसर्गात् प्राप्तसंस्कारः श्रोत्रस्य विषयो भवति । अपरे तु शब्दश्रोत्रयोरुभयोरपि संस्कारको ध्वनिरिति मन्यन्ते । तथा चैतन्मते सहकारिनिमित्तान्तरोपकृताभ्याम् इन्द्रियविषयाभ्यां शब्दविषया बुद्धिरूपाद्यते । तेषु इन्द्रियस्यैव संस्कारः इति स्वाभिमतं सिद्धान्तम्—

इन्द्रियस्यैव संस्कारः समाधानाख्यानादिभिः ।

विषयस्य तु संस्कारस्तदगन्धप्रतिपत्तये^२ ॥

इत्यनेन कारिकाकारः प्रदर्शयति । तथा च समाधानं चेतसोऽभिसंस्कारः । स च द्विविधः—लौकिकः, यथाऽवर्गदर्शनानाम्, अलौकिकस्तु दिव्यदर्शनानाम् ।

स च संस्कार इन्द्रिये विशेषमादधाति, न तु विषयरूपे दृश्ये । एवं च—

१. तथा चोक्तं वाक्यपदीये—

इन्द्रियस्यैव संस्कारः शब्दस्यैवोभयस्य वा ।

क्रियते ध्वनिभिर्वादास्त्रयोऽभिव्यक्तिवादिनाम् ॥ (वाक्य० का० १ श्लो० ७१)

वाक्यपदीयटीका भर्तुङ्गरिक्ता द्रष्टव्या ।

२. वा० प० ११७९ ।

पराच्छ्रि^१ खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्^२ ॥

इति श्रुत्या पराग्दर्शिन इन्द्रियाणां तांदृशां संस्कारं कुर्वन्ति, येन लौकिकान् विषयानवृद्ध्यन्ते । प्रत्यग्दर्शिनस्तु इन्द्रियाणां वाह्यां प्रवृत्तिमवरुद्ध्य स्वान्तःस्थमात्मानं पश्यन्ति, येन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति ।

सम्यग् आधीयते स्वस्वरूपे व्यवस्थाप्तते चित्तम् अनेनेति समाधानं समाधिः । स च समाधिस्सम्प्रज्ञाताऽसम्प्रज्ञातभेदेन द्विविधः । अनयोरन्यतरेणापि समाधिना चित्तं संस्कर्तुं योगिजना एव समर्था भवन्ति । अर्वांगदृष्टिस्तु न हि चित्तं समाधातुं शक्नोति; स हि चित्तं वाह्यविषयादवरुद्ध्य न हि स्वान्तःस्थे परमात्मनि लगयितुं शक्नोति । अतस्तत्र समाधानशब्दो नहि तादृशार्थको मन्तव्यः; किन्तु तेषां स्थूलावस्थायामेव स्थापनं तेषामवर्गदृशां कृते मन्तव्यम् । तच्चालौकिकं समाधानं सूक्ष्मव्यवहृतविप्रकृष्टवस्तुनामुपलब्धौ चक्षुरेवानुगृह्णाति । विषयसंस्कारे हि सूक्ष्मव्यवहृतविप्रकृष्टानां वस्तुनां सर्वेषामपि ज्ञानं स्यात् ।

एवमेवाज्जनादिद्रव्यं चक्षुरेव संस्करोति, न तु वाह्यविषयम् । विषयसंस्कारे हि विषयस्य अन्यैरपि ग्रहणं प्रसज्येत । विषयस्यापि संस्कार आतपे वह्नौ वा तैलं संस्थाप्य सुगन्धिद्रव्याणि तत्र प्रक्षिप्य कर्तुं शक्यते ।

एवमेव पृथिव्या उदकेन संस्कारे गन्धप्रतिपत्तिर्भवति । ग्राणेन्द्रियसंस्कारे तु संस्कृतासंस्कृतविषयेषु प्रतिपत्तिभेदो न स्यात् । विस्तरस्तु प्रतिमायां द्रष्टव्यः ।

बाह्यान्तरभेदेन स्फोटो द्विविधः

तथा च स्फोटो द्विविधः, आन्तरो बाह्यश्च । तत्र बुद्ध्यवच्छिन्नाकाशाधर्माज्यान्तरः स्फोटः, स चायं स्फोट आन्तरप्रणवरूप एव । एवं^३ च पदादिरूप आन्तरः

१. अस्याः श्रुतेरेयम्मांवः—जगतस्थृती प्रकृतिः यदा जगत् स्थृदुं प्रववृते, तदा सृष्टेः का कथा ? सा हि तथा इन्द्रियाणि ससर्ज, यथा तानि अन्तर्दर्शनशक्तिविहीनानि सन्ति । बाह्यानेव विषयानवृद्ध्यन्ते । सा हि न हि सृष्टिः; किन्तु तेषामिन्द्रियाणां सा हिसा । अत एव श्रुतो 'व्यतृणत्' इति पदमुपात्तम् । न तु साधारणी हिसा सा, किन्तु विशिष्टा । बत एव हिसाथं-कस्य तृहेस्तत्रोपादानं कृतम्, न तु सृजेः । यो हि धीरो बुद्धेः प्रेरकः इन्द्रियाणि अन्तमुखी-कर्तुं शक्नोति, स हि अमृतत्वं मोक्षं वाच्छन्त्रं चक्षुः परावर्त्य अर्थात् इन्द्रियाणि अन्तमुखी-मात्रं प्रत्यक् चैतन्यं पश्यतीति गूढोऽभिप्रायोऽस्याः श्रुतेः ।

२. कठोपनिषद्-२१ ।

३. (लघुमञ्जूषा पृ० ३८९) (लघुमञ्जूषा पृ० २०१) पं० समाप्तिशर्मोपाध्यायटीकिता—रत्नप्रसा पृ० २०२—प० २५ 'यद्वा केषांचिद् व्यक्तवाचामुच्चारणे व्वनिः स्फोटश्च स्तः । अव्यक्तवाचामुच्चारणे व्वनिरेव प्रतीयत इत्पर्यः । अत्र प्रतीयत इत्पर्य एव स्फोटस्यापि सत्ता

स्फोटो वाचक इति सिद्धम् । ‘ओंकार एव सर्वा वाक् सैषा स्पश्चोऽभिव्यञ्जयमाना बह्वी नानारूपा भवति’ इति श्रुतेः । वह्वी वाक्यपदादिरूपा नानारूपा घटपटादिरूपा च । ‘अकार एव’ इति श्रुत्यन्तरे पाठः । तत्राप्यवयवद्वारा प्रणवोपलक्षणत्वम् । द्वादश-स्कन्धे भागवते प्रणवस्य स्फोटत्वं स्फुटमेवोक्तम् । तत्र हि—

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

हृद्याकाशादभूमादो वृत्तिरोधाद् विभाव्यते ॥

इत्यादिना लघुमञ्जूषायां समुपन्यस्तः । तथाहि—‘तथा चायं स्फोटो द्विविधं आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्राभ्यन्तरो बुद्धचनुसंवृत्तिरूपः । बाह्यस्तु जातिव्यक्तिभेदाद् द्विविधः । संघातवर्त्तिनो जातिरेव वाचिकेत्याद्यः [जातिस्फोटः], एकोऽनवयवः स्फोट इति व्यक्तिस्फोटः ।’

अनया रीत्या लघुमञ्जूषायां स्फोटं प्रपञ्चयता नागेशभट्टेन न हि वर्णपद-वाक्यादिभेदेन अष्टौ स्फोटा उपन्यस्ताः; परं व्यञ्जनया तेनापि ते स्वीकृताः^३ । तन्मतेऽपि वर्णस्फोटपदेन प्रकृतिस्फोटः प्रत्ययस्फोटश्च ग्राह्यः ।

सूचिता (पृ० २३५ चौखम्मा मञ्जूषा कुञ्जिका पृ० २३७) । ‘एवं चेति स्फोटो द्विविधः आन्तरो बाह्यश्च, तत्रान्तरस्य मुख्यं वाचकत्वमित्यर्थः, बाह्यस्तु जातिव्यक्तिभेदेन द्विविधः ।’ यत् कलायां (पृ० २३९ पं० २८) ‘तेन व्यक्तवाचामुभयम्, अव्यक्तवाचां तु वर्णधर्मान्तरान्तर्व्यक्तिनिरेवेत्यर्थः’ इत्युक्तम्; वत् ‘भेर्याधातस्थलेऽपि स्फोट एव भेरीताडनाभिव्यक्तः श्रोत्रग्राह्य इत्यर्थः’ इति स्वेक्तिविरुद्धम् (पृ० २३९ पं० २) ।

१. वदुक्तं सूतर्संहितायाम्—

परः परतरं ब्रह्म ज्ञानानन्दादिलक्षणम् ।

प्रकर्षेण नवं यस्मात् परं ब्रह्म स्वभावतः ॥

अपरः प्रणवः साक्षाच्छब्दरूपः सुनिर्मलः ।

प्रकर्षेण नवत्वस्य हेतुत्वात् प्रणवः स्मृतः ॥ इति ।

२. ऐतरेयब्राह्मणम्-३।६।७ ।

३. नागेशलघुमञ्जूषा (पृ० ८) । तत्र शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहिको वर्णस्फोटः प्रकृतिप्रस्थयास्तद्वद्-वाचका इति तदर्थः । अत्र कला—‘ननु वर्णस्फोट इत्यस्य वर्णा वाचका इत्यर्थः स्यात्, स चायुक्तः, तेषामानर्थव्यञ्चस्य माध्य एव वह्वशः स्पृष्टत्वात् । किञ्चात्र पक्षेऽर्थबोधानुकूल शक्तिवर्णसमूहे एव पर्याप्ता, न प्रत्येकम्, तथा सति प्रत्येकमर्थव्यञ्चत्वात् प्रातिपक्तिवाचायपत्तौ धनं वनमित्यादौ नलोपाद्यापत्तेः । किञ्च प्रत्येकं शक्तिमत्त्वे प्रत्येकं वर्णदर्थबोधापत्तिः; किञ्च द्वितीयादिवर्णोच्चारणात्य वैयर्थ्यपत्तिः । न च प्रत्येकं वर्णैररथस्मरणमात्रं जन्यते, चरमेण पुनः स्पष्टं जन्यते, प्रत्यक्ष इव स्मरणेऽपि वैजात्याङ्गीकारादिति वाच्यम्, प्रतिवर्ण-मर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वाद् गुरुत्वाच्च । न च प्रत्येकावृत्तेः कथं समुदायवृत्तित्वं द्विलादि-वदुपत्तेरत आह प्रकृतीति । तथा च वर्णपदं पदैकदेशपरमिति भावः ।

अष्टत्नां स्फोटानामुपम्यासः

वैयाकरणभूषणसारकारेण भट्टकौण्डेन स्फोटचन्द्रिकादिपु मीनिभट्टकृष्णादिभि-
रन्यैश्च ग्रन्थकारैरष्टौ स्फोटाः स्वीकृताः । श्रीमतां माननीयानामस्माकं गुरुकल्पानां
पण्डितराजश्रीसभापत्युपाध्यायानां शिष्यमूर्धन्येन पञ्चोलिपण्डितवालकृष्णशास्त्रिणा
भूषणसारटीकायां प्रभायां (पृ० ४४८) वक्ष्यमाणपद्वत्या अष्टौ ते प्रदर्शिता गतानुगतिक-
रीत्या । तथाहि—“स च स्फोटोऽष्टुविधः—वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, वर्ण-
जातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः, वाक्यजातिस्फोटः, अखण्डपदस्फोटः, अखण्डवाक्य-
स्फोटश्च” इति ।

वर्णस्फोटस्य सखण्डाखण्डभेदेन द्वैविध्यं तु न, सुवन्ततिङ्गन्ततदादिभिन्नस्य
वाक्यभिन्नस्य च प्रकृतिप्रत्ययममुदायरूपस्य प्रकृतिरूपस्य प्रत्ययरूपस्य चैकवर्णमात्र-
वर्णस्फोटघटकवर्णशब्देन ग्रहणात् । तदवयवानां चार्थाप्रत्यायकतयाऽर्थप्रत्यायकस्यैव
खण्डस्य सखण्डपदस्फोटपदेन ग्रहणात् सखण्डवर्णस्फोटानुकिरित्याशयः ।

तथा च वर्णपदबोध्यचरमवर्णाभिव्यक्तस्फोटेन यत्र बोधः, तत्रैव वर्णस्फोटपद-
व्यवहार्यत्वम् । एवं सुवन्ततिङ्गन्ततदादिघटकान्त्यवर्णाभिव्यक्तस्फोटेनार्थप्रतीतौ पद-
स्फोट इति व्यवहारः । सुवन्ततिङ्गन्तपदजन्यबोधपूर्वकचरमवर्णाभिव्यक्तस्फोटस्य बोध-
कत्वे वाक्यस्फोट इति व्यवहित्यते । प्रकृतिप्रत्ययजन्यबोधाभावे सति पदस्फोटेन
बोधेऽखण्डपदस्फोटः । यथा—‘मणिनूपुरादि’, ‘वः नः’ इत्यादि च । पदजन्यबोधाभावे
सति वाक्यस्फोटेन बोधेऽखण्डवाक्यस्फोटः । यथा व्याकरणज्ञानशून्यानां वाक्यतो बोधे
वाक्यम् । वर्णपदवाक्यगतजातिव्यङ्ग्यस्फोटैर्बोधे क्रमशोवर्णजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः,
वाक्यजातिस्फोट इत्युच्यते इत्युक्तम्^१ ।

आद्यावधि प्रचलितानामष्टौनां स्फोटानां स्वरूपं विचार्यते । तत्र वर्णस्फोटस्यो-
दाहरणं ‘पचति’ इत्येतदघटकपच्प्रकृतिव्यञ्जयः ‘ति’ इति प्रत्ययव्यञ्जयः स्फोटो
वर्णस्फोटः । तार्किकाणां मते यच्छक्तं पदमिति तदव्यञ्जयस्फोटस्यैव, शास्त्रिकनये वर्ण-
स्फोटशब्देन व्यवहारः, इति च प्रभायामुक्तम् ।

अस्यां स्थितौ वाक्यार्थज्ञानामस्माकं कृते वाक्यस्फोटस्य विलय एव स्यात् ।
नापि ‘पचति’ इत्यादौ पदस्फोटव्यवहारः । तथा चायं विभागो न हि युक्तिरूपः ।
अत एव नागेशभट्टो नहि अष्टौ स्फोटान् मञ्जूषायां निरदिक्षत्; किन्तु किवलम् आन्तर-
वाह्यभेदेन द्वौ स्फोटौ प्रदर्श्य वाह्यस्फोटस्य जातिव्यक्तिभेदेन द्वावेव भेदौ प्रादर्शयत् ।
तथा च व्यवहारदृष्ट्या वाह्यस्फोटप्रदर्शने प्राप्ते वक्ष्यमाणरीतिरेवास्माभिर-
वलम्बनीया ।

१. प्रमाण्यायां भूषणटीकायाम्—पृ० ४४८ ।

षोडश स्फोटः

तथाहि—व्यक्तिः पदार्थं इति व्याडिमते व्यक्तिस्फोटः । जातिपदार्थवादिनो वाजप्यायनस्य मते जातिस्फोट इत्येवं रूपेण द्वौ स्फोटावभ्युपगन्तव्यौ । यदि चावान्तरस्फोटप्रतिपादने आग्रहः, तर्हि कल्पितानि पदानि, कल्पितपदेषु कल्पितौ प्रकृतिप्रत्ययावादाय वक्ष्यमाणपद्धत्या स्फोटः स्वीकार्यः । एवं सति (१) प्रकृतिस्फोटः, (२) प्रत्ययस्फोटः, (३) प्रकृतिजातिस्फोटः, (४) प्रत्ययजातिस्फोटः, (५) पदस्फोटः, (६) पदजातिस्फोटः, (७) वाक्यस्फोटः, (८) वाक्यजातिस्फोटः, (९) अखण्डपदस्फोटः, (१०) अखण्डपदजातिस्फोटः, (११) अखण्डवाक्यस्फोटः, (१२) अखण्डवाक्यजातिस्फोट इति द्वादशस्फोटा भविष्यन्ति । तत्तदवयवविवक्षाविवक्षाभेदेन प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनाकल्पनाभ्यां सर्वेषां कृते एते द्वादश स्फोटा युक्तियुक्ता भवेयुः । एतदेव विचार्यं मञ्जूषायां नागेशभट्टो द्वावेव स्फोटो प्रत्यपादयत् ।

यच्च भट्टनागेशो लघुमञ्जूषायाम्—‘तत्र प्रकृतिप्रत्ययनिपातानामेकवर्णनामर्थं वत्त्वदर्शनात्’ इत्यादिना प्रत्याहाराह्निके भाष्ये उक्तः प्रकृतिप्रत्यययोर्वाचकत्वमित्येवं रूपो वर्णस्फोटः शास्त्रीयप्रक्रियोपयोग्येव न वास्तवः ।’ इत्याद्यवोचत्; तद्वक्ष्यमाणभाष्यविरोधाद्येयमेव ।

वस्तुतस्तु वर्णस्फोटोऽप्यधिकस्तत्र निवेशयितुं शक्यते । प्रत्याहाराह्निके ‘ऐ औच्’ सूत्रोपरि’ ‘अथवोभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते’ इति भाष्योक्त्या शुद्धेषु ऋकारादिवर्णेषु स्फोटसत्ताया अभ्युपगमात् । तथा च जातिव्यक्तिभेदेन द्वौ वर्णस्फोटाधिकौ तत्र सन्धिवेश्याविति चतुर्दशस्फोटाः सम्पन्नाः । प्रकृतिप्रत्ययविषयेऽप्यखण्डसखण्डभेदेन द्वयोरपरयोरपि सम्मेलने षोडशस्फोटाः सम्पद्यन्ते । एते सर्वेऽपि स्फोटानित्याकाशसदृशनित्यस्फोटमूलकवर्णपदवाक्यकल्पनया कल्पिता एव मन्तव्याः । स्फोटं विहाय पदवाक्यकल्पनायाः खपुष्पायमाणत्वात् । यद्यपि सूत्रे वार्त्तिके भाष्ये वा सृष्टिक्रमो नोक्तः, तथापि श्रुतिप्रामाण्याद् वक्ष्यमाणनिरुक्तसन्दर्भाच्च सोऽस्युपगम्यते ।

१, अत एव हरिणा व्याकरणस्य त्रिविधा वाग्विषय इत्युक्तम्—

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतद्द्वृतम् ।

अनेकतीयंभेदायास्त्रव्या वाचः परम्पदम् ॥ (वा० प० ११४३)

“एतत् = व्याकरणम् । अनेकतीयेति दिलष्टव्यक्तवर्णरूपा प्राप्तसाधुभावाप्रभादुन्नुभिवेणुवीणादिशब्दरूपा च इत्यर्थः ।” इति तटीका ।

किं च भेर्याधातस्यले अव्यक्तवाक्स्थले च स्फोटाभ्युपगमात् शब्दोऽपि शाब्दवोषमासते इत्याद्युक्त्या च वर्णस्थलेऽपि स्फोटोऽङ्गीकार्यः ।

सृष्टिक्रमः

तत्र प्रसङ्गवशात् शब्दस्वरूपविचारोपयोगार्थं स क्रमः प्रदर्शयते । तथा च 'एकोऽहं वहुस्यां प्रजायेय' इत्यादिश्रुत्या चिदानन्दज्ञानक्रियेच्छात्मकपञ्चशक्ति-विशिष्टस्य स्वतन्त्रस्य कर्तुर्लीनजगत्प्रपञ्चस्य सञ्चितप्रारब्धवशात् चितः संस्फुरणे क्रमशः स्थृतमिच्छायां पृथगिव संभूतायां पड्भावविकारा निरुक्तोक्ताः क्रमेणाविर्भवन्ति । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुषं इयते' इति श्रुत्या वहूनि रूपाणि धत्ते । तत्र विविधाः प्रक्रिया-स्तैस्तैस्तैर्थिकैः स्वीये स्वीये सिद्धान्ते प्रदर्शिताः सन्ति ।

अस्माकं वैयाकरणानां मते तु 'आख्यातोपयोगे^३' इति सूत्रस्थभाव्यसिद्धान्तेन 'ज्योतिर्बंज्जानानि भवन्ति' इति सन्दर्भेण 'सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात्' इति 'सन्'^४ सूत्रस्थवार्त्तिकेन च शब्दस्य चैतन्यकोटावन्तर्भावात्, 'स भूरिति व्याहरत्, भुवमसृजत्'^५ इति श्रुत्यार्थसृष्टौ सञ्ज्ञातायां चिज्जडयोः सम्मिश्रणात् सर्वोऽपि सृष्टिपञ्चः क्रमश उद्देति ।

प्रकृते तु शब्दसृष्टिरेवाभिमताऽस्माकम् । अन्या सृष्टिस्तु यथास्थानं सन्निवेश-यिष्यते । एवं च तज्ज्ञानं क्या पद्धत्या परिणमते विवरते वेति प्रश्न उद्देति । तत्र सूत्रमात्रदर्शनेन परिणामवादो विवरंवादो वेति निश्चेतुं न पायते । वार्तिके तु 'सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात्'^६ इत्यनेन चैतन्यस्य तदाश्रयस्य च भेदः प्रतीयते । स भेदो व्यावहारिकः, पारमार्थिको वेति विचार्यते । तत्र व्याकरणस्यैव खिलेऽशे निरुक्ते पण्णां भावविकाराणामुपादानेन परिणामवाद एव समायाति ।

यथा हि सूक्ष्मं वटबीजं विवृद्धं सदाविर्भूतचैतन्यं वृक्षरूपेण दृश्यते, तथैव तदेव स्फोटात्यं शब्दब्रह्म स्फुटत्थर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्तिविशिष्टं सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलरूपेण प्रकाशरूपं वैखरीपर्यन्तशब्दराश्यात्मना विमर्शात्मना चार्थश्रेणिमवलम्बवानां सत्त्वरजस्तमोरूपेण बुद्ध्यहङ्कारेन्द्रियादिना सूक्ष्मस्थूलभूतात्मना च परिणमते । 'इन्द्रियमिन्द्रियलङ्घमिन्द्रियदृष्टिमिन्द्रियसृष्टिमिन्द्रियदत्तमिति' वा इति सूत्र इन्द्रशब्दोऽयं बहृर्थः । एतदर्थनिर्णयश्च भाष्यमनुसृत्यैव विधेयः । तत्र भाष्ये—'इन्द्रशब्दः' 'इतीन्द्रशब्द विषयः, तद यथा एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् क्रतुशत आहूतो युगपत् सर्वत्र भवति'^७ इत्यादिना विग्रहवद्वेववाचको यो ह्यनेकं शरीरशतं निर्माय क्रतुशते उपतिष्ठते ।

१. छा० उ० ६।२।३ ।

२. वृ० उ० २।५।१९ ।

३. अष्टा० १।४।२९ ।

४. तदेव-३।१।७ ।

५. तदेव— ।

६. तै० ग्रा० २।२।४२ ।

७. अष्टा० ३।१।७ ।

८. तदेव-५।२।९३ ।

९. तदेव-१।२।६४ ।

‘इन्द्रश्चाध्येता वृहस्पतिश्च प्रवक्ता’^१ इत्यत्रापि स एवेन्द्रः, यस्य गुरुर्मन्त्री वा वृहस्पतिः । तथा च इन्द्रशब्दो देवाधिपत्वेन देवत्वेन वा प्रयुक्तो हृविभागितया ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’^२ इत्यादिश्रुतिषु परमात्मवाचकोऽपि दृश्यते ।

भाषाविज्ञानप्राधान्यमत्र सृष्टिक्रमस्तु प्रासङ्गिकः

तथा च इन्द्रेण परमात्मना सृष्टम् इन्द्रियम् । इन्द्रस्य जीवात्मनो लिङ्गम् इन्द्रियम् इत्यादौ जीवेश्वरवाचकोऽपीन्द्रशब्दः । तथा च सृष्टिप्रकरणे इन्द्रियाणामपि सृष्टिभाष्यादपि प्रतीयते । परं शब्दसाध्युत्वप्रतिपादकेऽस्मिन् शास्त्रे प्रासङ्गिका एव पदार्था दृश्यन्ते । त एव च निरूपणीयाः । प्राधान्येन तु भाषाविज्ञानं शिक्षा च व्याकरणस्य विषयः । तथा च—‘शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सौम्य^३’ इति श्रुतिप्रदर्शितया रीत्या ‘श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः’, ‘अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते’^४ इत्याभ्यां लक्षणाभ्यां लक्षितः सूक्ष्मो वैखरीरूपो वा व्याकरणेनानुशिष्यते ।

अदृष्टोपत्त्या अभ्युदययोगः

तत्र साधारणानामपि वैयाकरणानां कृते साधुवैखरीशब्दाभ्यासेन यथास्थानप्रयत्नमुच्चारणेन च विशिष्टस्य अदृष्टस्योपत्पत्त्या तादृशसंस्कारसंस्कृता वुद्धिः स्वयमेव सन्मार्गं प्रदर्शयति । यथा हि—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्तते ।

यो नियुक्तो हि योगेन स योगे रमते चिरम् ॥

इति श्रुत्या मूलभूतां पश्यन्तीं साक्षात्कृत्य वास्तविकवैयाकरणत्वं शिष्टत्वापरपर्यायं लभन्ते भगवदनुगृहीताः शुद्धान्तःकरणा मानवाः ।

एवं स्थितौ स्फोटपदेन वैखर्यां मध्यमायां च बाह्यस्फोटस्यानुभवः । पश्यत्यां तु सूक्ष्मः स्फोटोऽनुभूयते । यस्य सूक्ष्मस्य स्फोटस्य साक्षात्कारे ‘सर्वे सर्वार्थवाचकाः’ इति स्थितौ रमन्ते वैयाकरणाः, तदानीं ते शिष्टपदव्यपदेशभाजो भवन्ति ।

परा व्यवहारारातीता

परासाक्षात्कारेऽधिकारनिवृत्तेः श्रवणात् तदवस्थामापन्नाः पुरुषधौरेया न ह्यस्माकं व्यवहारपथे प्रवेष्टुमर्हन्ति । अतस्तद्विषये विचारोऽनावश्यकः । एवं स्थितौ मध्यमावस्थामेवाश्रित्य पीठिकायां लेखिव्यमाणानपि विषयान् संक्षेपेणात्र निर्दिशामि । तत्र सर्वतः प्रथममेतदेवाहं वच्चम यदि मात्सर्यं विहाय अन्धपरम्परां च त्यक्त्वा पक्ष-

१. म० भा० पस्पशाहिकम्—पृ० ५ ।

२. वृ० उ० २१५।१५ ।

३. छा० उ० ६।८।६ ।

४. महाभा० पस्पशाहिकम्—पृ० १ ।

५. सौ० ल० उ० ४।१ ।

पातग्रहग्राहागृहीता विपश्चितः पश्येयुर्मदीयामुक्तिम्—अवश्यमेव शब्दतत्त्वं शनैः शनैः प्रकटितं भविष्यतीत्याशासे । अत्रान्येषां तैर्थिकानां मतान्यनुपन्यस्य केवलं वैयाकरण-दर्शनानुसारं प्रातिशाख्यविक्षानुसारं च किञ्चित् प्रदर्शयामि ।

ज्ञानस्य शब्दरूपेण परिणामः

तत्र सूक्ष्मं ज्ञानं ज्योतिःपदाभिवेयं स्वरूपं प्रकटयितुं यदा परिस्पन्दते, तदा तज्ज्ञानं वृत्तिरूपमासादयितुं वुद्धितत्त्वं पश्यति । दृष्टायां वुद्धिवपाक्रान्तस्पृष्टलोहकल्पायां कक्षन् क्षोभः समुत्पद्यते । तेन च मनः प्रेर्यते । तज्ज्ञ मनः शरीरव्यापकं सूक्ष्मं तेजो विद्युन्निभमभिहृन्ति । अभिहृतेन तेजसा वायुः प्रेर्यते । स च वायुमूर्धानमभिहृन्ति । तत्र च सुपिरमप्राप्य निवर्तते । तत्र नासिकारन्ध्रेण निःसरन् स्थूलविन्दुभावमासादयति । स एव स्थूलो विन्दुद्विधा भूत्वा विसर्गभावमवाप्य कण्ठे हकाररूपेण परिणमते । उरस्थानस्थितश्च स एव हकारः प्रथमा मातृका सूक्ष्मविसर्गरूपा । सैव पञ्चसु कण्ठादिस्थानेषु ह्यररलवेति ऊर्मरूपेण चतुरन्तस्थारूपेण कचटपेत्यघोषरूपेण च विराजते । त एव पञ्चाघोषा यदा घोषात्मना संसृष्टाः, तदा गजडदवेति पञ्चरूपाणि आसादयन्ति । इमा इवोरस्यहकारसहिता षोडश मातृकाः ‘अर्धमात्रा स्थिता नित्या यानुचार्या विशेषतः’ ।

षोडश मातृकाः

मार्कप्डेयपुराणोक्तपद्मनिर्दिष्टा नित्यषोडशिकापदव्यवहार्या आसन् निगमात् चिरं पूर्वकाले आगमे ।

ताभ्य एव षोडशभ्यो मातृकाभ्यः प्रथमं स्वराणां सम्भूतिः । तथा हि कण्ठ-तालुमूर्धदन्तोष्टरूपेभ्यः पञ्चभ्यः स्थानेभ्योऽभिव्यक्ताभ्यो ह्यररलवरूपाभ्योर्धमातृक-मातृकाभ्यः क्रमशः अ-इ-ऋ-ऋ-उकाररूपाणां पञ्चानामेकमात्रिकमातृकाणामभिव्यक्तिर्भवति । ‘इग्यणः संप्रसारणम्’ इति सूत्रयन् भगवान् पाणिनिरिममर्थं परिपृष्णाति ।

एकविशतिर्वर्णा व्यवहारोपयोगिनः

एवं च ह्यररलवेत्यर्धमात्रा मातृकाः संप्रसृताः अ-इ-ऋ-ऋ-उरूप धारयन्ति । अनया रीत्या एकविशतिर्वर्णा व्यवहारोपयोगिनः सञ्जाताः । यथा हि प्रत्येकस्मात् स्थानात् षोडशमातृकान्तर्गतानां तिसृणां मातृकाणां समुदयः, तथेव प्रत्येकस्मात् स्थानाद् एकैकस्य स्वरस्योद्भूतिर्युक्तियुक्ता प्रतिभाति । अस्यां स्थितौ व्यवहारपथे विन्दुरूपः पिता एकविशतिभिर्मातृकाभिर्युक्तोऽभिव्येयमर्थं बोधयितुमावृत्तः पदवाक्यादिरूपं धारयन् महावाक्यरूपेण सन्दर्भरूपेण च परिणमते ।

१. तन्त्रेषु नित्यषोडशिकापदेन स्वरा गृह्णन्ते ।

वर्णः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥

इत्यनया रीत्या मातृकासहितस्य पितुरेवेयं विभूतियेयं त्रयी विद्या ।

वर्णोच्चारणप्रक्रिया

तत्र प्रथममेषामन्येषां च वक्ष्यमाणानां वर्णनामुच्चारणोपयोगीनि स्थानादीनि अवसरप्राप्तानि निर्दिश्यन्ते । तथा चोक्तं शिक्षायाम्—

अष्टौ स्थानानि वर्णनामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

इत्यष्टौ स्थानानि ।

स्पृष्टेष्टस्पृष्टेष्टद्विवृतविवृतविवृततरविवृतमसंवृतमेदेन सप्ताभ्यन्तरप्रयत्नाः सन्ति । विवारसंवारी श्वासनादौ घोषाघोषौ अल्पप्राणमहाप्राणौ उदात्तानुदातौ स्वरित इतीमे बाह्यप्रयत्नाः ।^३ आस्यबहिर्भूतकार्यजनकत्वेन बाह्यत्वमेषाम् । नासिकाऽपि

१. माघ० स० २०७२ ।

२. या० शि० १३ ।

३. 'तुल्यास्य' (अष्टा० ११९) इत्यत्र—'विवृततरौ वर्णविती' इति भाष्योदद्योतादिसमालोचनया आकारो विवृततरेभ्योऽपि विवृततर इत्यायाति । तथा च सूत्राणि—'अशब्दोल्पत्तिः' (तै० प्रा० २१), 'वायुशरोरसमीरणात् कण्ठोरसोः सन्धाने' (अ०२ सू०२), 'तस्य प्रातिश्रुत्कानि भवन्त्युरःकण्ठशिशरोमुखं नासिके' (अ० २ सू० ३) इति ।

नागेशमट्टेन विवरणे 'तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वणम्' इत्यत्र 'तत्र पूर्वं स्पृष्टतादयश्चत्वारः पश्चान्मूर्ख्यं प्रतिहृते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते' इति प्रदीपोपरि उद्द्योते 'भाष्ये प्रारम्भो यत्नस्येति, अत्र यत्नस्येति निर्धारणे वष्टी । जातौ चैकवचनम्, आरम्भ इति कर्मणि शब् । यत्नानां मध्ये प्रथमं वर्णोत्पत्तेः पूर्वमारम्भमाण इत्यर्थः । अत्रापि नासिकाया अग्रहणमुपपादितरीत्यवैति वोध्यम् ।'

अत्रेदं बोध्यम्—शब्दप्रयोगेच्छयोत्सन्धयत्नान् नाभिप्रदेशात् प्रेरितो वायुवेगात् मूर्ख्यपर्यन्तं गत्वा ततः प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वाङ्कं तत्तत्स्थानान्याहस्य वर्णनिभिव्यन्तक्ति । ततो यत्नविशेषसहायेन परावृत्तिसमये गलविवरादीनां विकासादीन् करोति । तत्र ये तत्तत्स्थानाभिधातका यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्कार्याकारित्वाद् आस्ये प्रयत्ना इत्युच्यन्ते, आम्यन्तरा इति प्रारम्भ इति च । गलविवरादिविकासादिकराश्च आस्यबहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वाद् बाह्या इति ।

एवं मात्राकालिकत्वादिकमपि वायवल्पत्वमहत्वकृतमिति नाभिप्रदेशात् प्रेरकयत्न एव । कश्चिद् विलक्षणोऽप्युं वायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य यत्नस्य वायुप्रेरणाख्यं कार्यमास्यबाह्यदेशमिति तस्यापि व्यावृत्तिरास्पदेनोक्ता 'अ इ उ ण्' सूत्रे भाष्ये । 'मूर्ख्यं प्रतिहृते वर्णोत्पत्तेः पूर्वं स्पृष्टतादयः पश्चात्प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते' इति कंयटे ।

आस्यवहि भूतकार्यजननात् स्थानत्वेऽपि वहिर्गच्छते । एवं चेतानि स्थानादीनि वर्णोत्पत्ती निमित्तकारणानि भवन्ति । तथा चेतदंशे वैयाकरणमतादभिन्नेन तैत्तिरीयप्रातिशाख्य-मतेन अनादिनिधनो विभुव्रह्माव्यपदेशभाक् स्फोटः सर्ववर्णानामुपादानकारणं भवति ।

वर्णाणां तृतीयाः पञ्चमाश्चेत्यर्थः । इतरे वर्णाणां प्रथमाः शपसाश्चेत्यर्थः ।

इतः पूर्व-संवारनादधोपाः, हकारः, विवारः, श्वासः, घोषश्च, अल्पप्राणः, महाप्राणः इति सप्त । स्वरविशेषहेतवस्तु उदात्तानुदात्तस्वरिता वक्ष्यन्ते । यद्यपि आन्तरतम्बरीक्षायां हकारस्य नोपयोगस्तथापि तत्स्वरूपपरिचयस्तु अवश्यं विधेय इति कृत्वा स उपन्यस्तः ।

तानि च स्थानानि १. हनू, २. उत्तरोष्ठः, ३. तालुः, ४. वस्त्राः ।

१ तत्र हनू—आस्याश्वर्णभागी ।

४ वस्त्राः—दन्तपङ्क्तेष्वरिद्युच्चप्रदेशः ।

(तै० प्रा० २।१८—त्रिभाष्यरत्नम्) इति ।

रेफटवर्गस्थानयोर्मध्यप्रदेशाः (वैदिकामरणम्) (तै० प्रा० अ० २ सू० १८) ।

ताली जिह्वामध्यमिवर्ण (तै० प्रा० अ० २ सू० २२) ।

३ तालुपदेन जिह्वाया अधस्तनः प्रदेश उच्यते (वैदिकामरणम्) ।

तुल्यास्यसुवे 'किञुनरास्ये भवम् ? स्थानं करणच्च' इति माव्ये स्थानकरणयो-निर्देशोऽयावश्यक इति मया तैत्तिरीयप्रातिशाख्यानुसारं प्रदर्शिते ते । प्रदीपे तु करणपदेन सृष्टादीत्युक्त्वा प्रयत्नपदेन तदग्रहणसिद्धौ जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानां ग्रहणं निश्चितम् ।

अत्र वर्णोच्चारस्थानानि तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये—

'हनुमूलं जिह्वामूलेन कवर्णं स्पर्शयति' (तै० प्रा० २।३५) ।

ताली जिह्वामध्येन चवर्णं (तै० प्रा० २।३६) ।

जिह्वाग्रेण प्रतिवेष्ट्य मूर्धनि टवर्णं (तै० प्रा० २।३७) ।

जिह्वाग्रेण तवर्णं दन्तमूलेषु (तै० प्रा० २।३८) ।

ओष्ठाभ्यां पवर्णं (तै० प्रा० २।३९) ।

ताली जिह्वामध्यान्ताभ्यां यकारे (तै० प्रा० २।४०) ।

रेफे जिह्वाग्रमध्येन प्रत्यगदन्तमूलेभ्यः (तै० प्रा० २।४१) ।

दन्तमूलेषु च लकारे (तै० प्रा० २।४२) ।

ओष्ठान्ताभ्यां दन्तवंकारे (तै० प्रा० २।४३) ।

स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्यं (तै० प्रा० अ० ३।४४) ।

करणमध्यं तु विवृतम् (तै० प्रा० २।४५) ।

कण्ठस्थानो हकारविसज्जनीयो (तै० प्रा० २।४६) ।

उदयस्वरादिस्थानो हकार एकेषाम् (तै० प्रा० २।४७) ।

पूर्वान्तिस्थानो विसज्जनीयः (तै० प्रा० २।४८) ।

नासिक्या नासिकास्थानाः (तै० प्रा० २।४९) ।

मुखनासिक्या वा (तै० प्रा० २।५०) ।

तत्र शब्द विषये त्रीणि दर्शनानि सन्ति । तानि च वाक्यपदीये—

वायोरणूनं ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

केश्चिद् दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः^१ ॥

इति कारिकायां वायुः शब्दः, अणुः शब्दः, ज्ञानं शब्द इत्येवंभेदभिन्नानि त्रिविधानि मतानि प्रतिपादितानि सन्ति । इमानि त्रीष्यपि दर्शनानि अस्मच्छाखीयान्येव मन्तव्यानि ।

यत्र मञ्जूषादिषु 'अणुः शब्द इत्यार्हता मन्यते' इत्युक्तम्; तन्न सम्यक् । वहृषु स्थलेषु वाक्यपदीयटीकायाम्—'अविक्रियाधर्मकं हि शब्दतत्त्वं ध्वनिं विक्रियाधर्माणं-मनुविक्रियते । तच्च सूक्ष्मे व्यापिनि ध्वनौ करणव्यापारेण प्रचीयमाने स्थूलेन अभ्र-संधातवदुपलभ्यमानेन नादात्मना प्राप्तविवर्तेन तद्विवर्तनुकारेण अत्यन्तमविवर्तमानं विवर्तमानमिव गृह्णते^२—इत्यादिसन्दर्भेषु शब्दतत्त्वस्य, ध्वनौ विकृते सति, अभ्रसमूह इव प्रचीयमाने नादात्मना विवृते अविवर्तमानत्वं विवर्तमानत्वमिव गृह्णते, इत्याद्युक्ति-भिरणूनामित्ययं पक्षोऽपि वैयाकरणकुलस्यैव नत्वार्हतानामेव । एतत्सर्वं पीठिकायां विस्तरेण विवेचयिष्यते ।

वर्णविशेषसृष्टिः, स्थानप्रयत्नविवेकः

ननु स्थानेभ्येऽपि कथं वर्णभेदः ककारखकारयोरुभयोरपि कण्ठस्थानीयत्वात् ? अत्रोच्यते—

अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्यासात् ।

जायते वर्णविशेषं परिमाणाच्च पञ्चमात्^३ ॥

इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्योक्त्या अनुप्रदानादिरूपनिमित्तभेदस्य वर्णभेदे करणत्वमवधेयम् ।

तथाहि—१. अनुप्रदानं नादादि, २. संसर्गो वायोः स्थानेष्वभिघातः । स च वायुस्त्रिप्रकारः—अयःपिण्डनिभः, दारुपिण्डसंकाशः, ऊर्णापिण्डसदृशश्चेति । स्पर्शानां यमानां चाभिव्यञ्जको वायुरयःपिण्डवत्, अन्तस्थानामुद्भावकोऽसौ दारुपिण्डवत्, ऊर्णानां स्वराणां च व्यञ्जक ऊर्णापिण्डवत् स्थानान्यभिहन्ति । स्थानं हनुमूलादि, ४. करणम् ओष्ठादि । तस्य वैविध्येन स्पर्शनं स्पृष्टादि । ५. परिमाणं मात्रादिकालः । एभ्यो निमित्तेभ्यो वर्णानाम् असाधारणरूपेण भेदः सम्पद्यते ।

परिमाणत्वेन वर्णविभागः स्वरवर्णमात्रविषयः

तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु—'परिमाणरूपं निमित्तं तु स्वराख्यवर्णमात्रविषयम् । अत एव तत् पार्थक्येनोक्तम् । तेन व्यञ्जनानां डकारानुस्वारादीनां कालभेदे वर्णन्यत्वं न भवति'^४ इत्याद्युक्तम् ।

१. वा० प० ११०८ ।

२. वा० प० ११४८—टीकायाम् ।

३. तै० प्रा० २३२ ।

४. तै० प्रा० २३२ ।

एवं च तैत्तिरीयाणां मतेऽनुस्वारस्य द्विमात्रत्वेऽपि न तद्वर्णद्वैविद्यमित्यायाति । पाणिनीयशिक्षादीक्षितानां तु चतुःपश्टित्वसम्पादने तद्वैविद्यमेव कारणम् । अत एव ततच्छाखादिभेदेन वर्णसंख्यापि भिद्यते ।

स्थानैक्येऽपि अनुप्रदानप्रयुक्तो भेदः

एवं च ककारखकारयोः स्थानैक्येऽपि अल्पप्राणमहाप्राणरूपानुप्रदानभेदात्त-योभेदः सूपपादः । खकारधकारयोमहाप्राणत्वेऽपि अघोषघोषरूपानुप्रदानभेदाद् भेदः सुकरः । कगयोरत्प्राणत्वेऽपि अघोषघोषरूपानुप्रदानभेदाद् भेदः समर्थनीयः । अनयैव रीत्या सर्वेषु वर्णेषु भेदो बोद्धव्यः । विस्तरभिया नाथिकमुच्यते ।

विवारसंवारयोरेवोपादाने आन्तरतम्यसिद्धौ अन्येषामुपादानस्यावश्यकता

ननु—‘खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च । हशः संवारा नादा घोषाश्च । वर्णाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणहचाल्पप्राणाः । वर्णाणां द्वितीयचतुर्थी शलश्च महाप्राणाः’ इत्येवंहेण वर्णानां प्रयत्नविभागे विवारश्वासाघोषेषु संवारनादघोषेषु चकेन विचारेण संवारेण चापेक्षितकार्यनिष्पत्ती कथमन्ययोर्द्वयोरूपादानम् ? अनुस्वारविसर्गजिह्वा-मूलीयोपधानीयमानां च वाह्यप्रयत्नः क इति चेदत्र प्रक्रियाकौमुदीटीकायां प्रसादे समुपन्यस्त एव सन्दर्भः शङ्कोत्तरणेऽनुसन्धेयः । तथाहि संज्ञाप्रकरणे—‘तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्’^१ इति सूत्रोपरि ‘तत्र नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राण ऊर्ध्वमाक्रामन् कण्ठ-प्रभृतीनामन्यतरस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यमाणः स्थानमभिहन्ति । तस्मात् स्थानाभिधाताज्ञातो ध्वनिः साकाशे वर्णश्रुतिः । स वर्णस्यात्मलाभः । तत्र ध्वनावुत्पद्यमाने यदा कण्ठादिस्थानं जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि करणानि प्रयत्नेन परस्परं स्पृशन्ति, सा स्पृष्टता । ईषद् यदा स्पृशन्ति, सा ईषत्स्पृष्टता । सामीप्येन यदा स्पृशन्ति, सा संवृत्तता । दूरेण यदा स्पृशन्ति, सा विवृतता । एते आभ्यन्तरत्वं त्वेषां स्थानकरणप्रयत्नव्यापारेणोत्पत्तिकाल एव भावात् ।

बाह्याः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामनुपयोगिन इत्याचार्यवर्णेनोक्ताः । अस्माभिस्तु वर्णानामान्तरतम्यज्ञानायोच्यन्ते । ते चैकादश—विवारः, संवारः, श्वासः, नादः, घोषः, अघोषः, अल्पप्राणः, महाप्राणः, उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितश्चेति । तत्र पूर्वोक्त एव वायुर्यदा मूर्ध्नि प्रतिहतो निवृत्तः कोष्ठमभिहन्ति, तत्र यदा गलबिलस्य संवृतत्वं तदा संवारो नाम वर्णधर्मो जायते । यदा विवृतत्वं तदा विवारः । संवृते गलबिले अव्यक्त-शब्दो नादः । विवृते श्वासः । श्वास उपरिवर्ती वायुः । तौ श्वासानुप्रदानान् अनुप्रदानमित्यहुः । अनु पश्चात् प्रदीयते इति । तत्र यदा स्थानाभिधातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते, तदा श्वासध्वनिसंसर्गदिघोषः । महति वायो महाप्राणः । अल्पे अल्पप्राणः ।

१. सिं० कौ० संज्ञाप्रकरम् । २. अष्टा० १११९ ।

यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस्तीत्रः स्यात्, तदा गात्रस्य निग्रहः कण्ठविवरस्य चाणुत्वं स्वरस्य च रौक्ष्यं स्यात्तमुदात्तमाहुः । यदा तु मन्दः प्रयत्नः स्यात्, तदा गात्रस्य संसनं कण्ठविवरस्य महत्वं स्वरस्य च स्तिर्ग्रहता स्यात् सोऽनुदात्तः । उदात्तानुदात्त-सम्बन्धात् स्वरितः । वर्णोत्पत्तिकालानन्तरमुत्पत्तेवाह्यत्वमेषाम् ।

तत्र वर्गणां प्रथमद्वितीयाः शपसा विसर्जनीयैकैपा विवृतकण्ठाः श्वासानु-
प्रदाना अघोषाः । वर्गणां तृतीयचतुर्था अन्तस्था नासिक्या हानुस्वारी च संवृतकण्ठा
नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च । वर्गणां प्रथमतृतीया अन्तस्थाश्च अल्पप्राणाः । इतरे सर्वे
महाप्राणाः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः । आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः । एते वाह्याः
प्रयत्नाः । तत्र यमा नाम वर्णोद्बादितश्चतुर्णा पञ्चमेषु परतो ये त एव नासिक्याः जायन्ते ।
यथा—‘पलिक्कनीः’, ‘चखून्तुः’, ‘आग्गमं जघन्तुः’ अप्नस्वतीत्यादौ कुं खुं गुं घुं
इति’ इति ।

तैत्तिरीयप्रातिशाख्यानुसारं वर्णोत्पत्तिप्रक्रिया

तैत्तिरीयप्रातिशाख्यानुसारं तु कोष्ठस्य वायोः शरीरे यत्समुत्थानं प्रयोज्य-
व्यापारः, तस्मादित्यर्थः । यद्वा समीरणादित्यत्र ष्यन्तात् ल्युट्प्रत्ययः । तथा च तस्य
वायोः शरीरे यत् समुत्थापनं प्रयोजकव्यापारस्तस्मादित्यर्थः । एवं च कण्ठस्य उरसश्च
मध्याकाशे शब्दस्योत्पत्तिर्भवति । तस्य सामान्यरूपस्य शब्दस्य विशेषरूपप्राप्तौ उरः,
कण्ठः, शिरो मुखं नासिका इति पञ्च स्थानानि ।

तत्र मुखपदेन उत्तरदन्ताः, तन्मूलमुत्तरोष्टो हनुमूलं तांलु च । नासिकापदेन
नासिकाच्छ्वासोऽप्येः कण्ठासन्नप्रदेश उच्यते । एतानि स्थानानि तस्य वर्णात्मकस्य शब्दस्य
विशेषरूपनिष्पत्त्यर्हाणि भवन्ति ।

‘वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावो सर्वर्णसंज्ञानुपयुक्त आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तश्च बाह्य-
प्रयत्नः’^१ इत्यर्थकं यदुक्तं व्याकरणस्य बहुपु पुस्तकेषु तन्न सम्यक्; बाह्यप्रयत्नमन्तरा
वर्णविशेषोत्पत्तेदूरापास्तत्वात् । वक्ष्यमाणतैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तथानुकतेः ।

तत्र हि त्रिविधा वर्णाः—केचन नादप्रकृतयः, अपरे श्वासप्रकृतयः, अन्ये च
हकारप्रकृतयः । तत्र संवृते कण्ठे यः शब्दः क्रियते स, नादसंज्ञो भवति । संवरणं नाम
कण्ठस्य सङ्क्लोचः । स खलु संवारो नाम बाह्यप्रयत्नः । तस्मिन् प्रयत्ने सति नादाख्ये
बाह्यः प्रयत्नो जायते । विवरणं कण्ठस्य विस्तरणम्, स एव विवाराख्यो बाह्यः
प्रयत्नः । तस्मिन् सति श्वासो नाम बाह्यः प्रयत्नः क्रियते ।

१. अष्टा० ११२१९—सूत्रस्योपरि प्रक्रियाकौमुदी—प्रसादटीका—पृ० १८ ।

२. शब्देन्दुशेषरः—पृ० २९—नित्यानन्दपवर्तीयसंस्करणम् ।

तदध्वनिसंसर्गादघोषो नाम बाह्यः प्रयत्नो जायते । मध्ये नाम प्रकृतिस्ये नापि संवृते नापि विवृते कण्ठे हकारो नाम बाह्यः प्रयत्नः क्रियते । तेन च व्यञ्जनेषु घोषो जायते ।

बाह्यानां न वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावित्वम्

ते नादश्वासहकारा वर्णानां विशेषरूपोत्पत्तौ प्रथमकारणानि । तथा चोक्तं प्रातिशाख्ये—‘ता वर्णप्रकृतयः’^१ इति सूत्रे । अत्र कृतिशब्दः करणसाधनः, कर्तुंमार्भ्यन्ते आभिर्वर्णा इति प्रकृतयः प्रथमकारणानीत्यर्थः । एवं च प्रागभावित्वात् कारणानां बाह्यप्रयत्नरूपकारणानां न हि वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावित्वम् ।

तथा च स्वरेषु घोषवत्सु च वर्णेषु नादोज्ञप्रदानं भवति । अयं भावः—कोष्ठ्यवायुसमुद्भावात् परं मूर्ध्णं प्रतिधातान्निवृत्ते तस्मिन् वायौ कण्ठस्य संवारादयो यथोक्तस्त्रोऽवस्था भवन्ति । तदा प्रदीयन्ते स्थानेषु निवेशन्ते एभिर्वर्णा इत्यनुप्रदानानि ।

हकारे चतुर्थेषु वर्णेषु च हकारः अनुप्रदानं भवति । तथा च हचतुर्था घोषवत्सु महाप्राणाः । इतरे अल्पप्राणाः । अघोषेषु श्वासः अनुप्रदानं भवति ।

‘भूयान् प्रथमेभ्योऽन्येषु’^२ इति सूत्रेण प्रथमव्यतिरिक्तेषु अघोषेषु प्रकृष्टः श्वासः अनुप्रदानं भवति । ततश्च प्रथमा अल्पप्राणाः, इतरे तु महाप्राणाः । पूर्वोक्ते सन्दर्भे रूपविशेषहेतवो बाह्यप्रयत्ना उक्ता दर्शिताश्च । स्वरविशेषहेतवस्तु उदात्तादयो वक्ष्यन्ते ।

स्थानकरणाभ्यन्तरप्रयत्नानामुपन्यासः, तत्र स्वराणां स्थानादीनि

अथात्र स्थानकरणे आभ्यन्तरप्रयत्नाश्च वक्ष्यन्ते । १. तथा च अकारस्य हनू स्थानम्, ओष्ठौ करणम्, संवृतः प्रयत्नः । २. दीर्घप्लुतयोरवर्णयोस्तु स्थानकरणे ते एव, विवृतस्तु प्रयत्नः । ३. इवर्णस्य तु तालु (जिह्वाया अधस्तनः प्रदेशः) स्थानम्, जिह्वामध्यं करणम् । ‘तालुं जिह्वा च इवर्णस्य करणम्’ (अ० २ सू० ३२) इति वैदिकाभरणे । ४. उवर्णस्योत्तरोष्टः स्थानम्, अधरोष्टः करणम् । ५. क्रृ क्रृ ल्ल एषां वस्त्राः (दन्तमूलोन्नतभागः) स्थानम्, जिह्वा हनू च करणम् । ‘ओष्ठौ हनू जिह्वा च करणम्’^३ इति वैदिकाभरणे । ६. एकारस्य हनू तालु च स्थानम्, ओष्ठौ जिह्वामध्यं च करणम् । ‘ओष्ठौ जिह्वा च करणम्’ इति वैदिकाभरणे । ७. ऐकारस्य हनू तालु च स्थानम्, ओष्ठौ जिह्वा च करणम् । ८. ओकारस्य हनू उत्तरोष्टश्च स्थानम्, ओष्ठौ करणम् । ९. औकारस्यापि पूर्वोक्तमेव सर्वम् । प्रयत्नस्तु अधस्तनानां विवृतम् ।

१. तै० प्रा० २१७ ।

२. तै० प्रा० २११ ।

३. तै० प्रा० २१३२ ।

४. वदेव-२१६ ।

तैत्तिरीये संवृतविवृतावेव प्रयत्नौ

यद्यपि तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये संवृतविवृतौ द्वावेव प्रयत्नौ अत्युपसंहृतातिव्यस्त-पदाम्याम् आश्लेषविश्लेषार्थकाभ्यां स्पर्शयति, शब्दसूचितः स्पृष्टप्रयत्नश्चेति त्रय आभ्यान्तराः प्रयत्नाः प्रदर्शिताः, तथापि स्पृष्टत्वव्याप्तवेनेष्टस्पृष्टस्यापि ग्रहणम्। एवमेव व्यापकस्य विवृतस्योपादानेन व्याप्तानाम् ईषद्विवृतविवृततरविवृततमानामपि ग्रहणं सूपपादम्। 'नाज्ञालौ' इति सूत्रयता पाणिनिना स्पृष्टेष्टस्पृष्टविवृतसंवृतरूपाश्चत्वार एवाभ्यन्तरप्रयत्नाः सूचिताः।

तैत्तिरीयमते क्रृत्वर्वण्योरिति वार्त्तिकस्यानुत्थितिः

तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये क्रृ क्रृ लृ इत्येतेषामेकस्थानजन्यत्वात् सर्वर्णसंज्ञासिद्धौ क्रृत्वर्वण्योरिति वार्त्तिकस्यानुत्थितिः। एषां तैत्तिरीयाणां मतेन लकारोच्चारणं वस्वेनैव क्रियते। तत्र वस्वा इति बहुवचनोपादानेन तस्य स्थानस्य शरीरं महदस्ति। क्रृत्वर्वण्योः स्थानभेदः स्थानेक्यं चोच्चारणस्य शैल्या भेदेन कर्तुं शक्यते।

उच्चारणशैलीभेदात्तस्थानभेदः

अथोच्चारणरीतिः प्रदर्श्यते—हङ्स्वाकारे उच्चारणीये ओष्ठौ हनू च नात्यन्त-मुपशिलष्टे तेनायं संवृतः। दीर्घप्लुतयोस्तु तयोर्विश्लेषभूयस्त्वम्, तेन तौ विवृतौ। ओकारे उच्चार्यमाणे नातिव्यस्तता हन्वोः, ओष्ठयोस्तु उपशिलष्टतरता, तेन विवृत-प्रयत्नता। एकारोच्चारणे ओष्ठौ ईषतप्रकृष्टौ हनू तु उपश्लेषिततरे। 'तालौ जिह्वामध्य-मिवर्ण'"^१, 'एकारे च'^२ तेनास्य हनू तालु च स्थानम्। ओष्ठौ जिह्वामध्यं च करणम्। जिह्वाया मध्यं जिह्वामध्यम्, तस्य अन्तौ ताभ्याम् उत्तराञ्जम्भ्यान् स्पर्शयति। हनुमूलयोरूपरिप्रदेशा उत्तरजम्भ्याः। अत्र अव्यञ्जनपूर्वक एकारे स्पर्शनम्। व्यञ्जन-पूर्वके तु न स्पर्शनम्। दन्तपङ्केरूपरिष्ठात् प्रदेशेषु (वस्वेषु) हन्वोः परस्परोपश्लेषः जिह्वाग्रस्य वस्वेषूपसंहारश्च कार्यः, क्रृकारे क्रृकारे लकारे चोच्चार्यमाणे।

अन्येषां मतेन अनुस्वारे हनूपसंहारः कार्यः। स्वरभक्तौ जिह्वाग्रस्य वस्वेषु उपसंहारः कार्य इत्यर्थः। तेषां मते अनुस्वारस्तावन्नासिक्यः। स्वरभक्तिरप्यरकारार्ध-रूपेति। स्वमते तु वक्ष्यति आनुनासिक्यम्। 'अनुस्वारोत्तमा अनुनासिक्काः'^३, 'नासिक्का-विवरणादानुनासिक्यम्'^४ स्वरभक्तेस्तु रेफस्थानादिकं भवति। 'रेफस्वरभक्तिः'^५ इति हि वक्ष्यति।

इवर्णे उच्चार्यमाणे जिह्वामध्यं तालुनि जिह्वाया अधस्तनप्रदेशे उपसंहर्तव्यम्। तद् (जिह्वाया अधस्तनः प्रदेशः) इवर्णस्य स्थानम्, जिह्वामध्यं करणम्। सव्यञ्जने

१. तै० प्रा० २१२२; २. तदेव—२१२३।

३. तै० प्रा० २१३०; ४. तदेव—२१५२; ५. तदेव—२११५।

एकारे उच्चार्यमाणे जिह्वामध्यं तालुनि उपसंहर्तव्यम् । तथा च सव्यञ्जनस्यैकारस्य तालु स्थानं जिह्वामध्यं करणम् । उवर्णे उच्चार्यमाणे ओष्ठयोरुपसंहारः परस्परं श्लेषः । अत्रोपसंहारो न हि सन्निकृष्टतामात्रम्, किन्तु सन्निकृष्टौ ओष्ठौ दीर्घौ च स्याताम् । अकारस्य अर्धम् ऐकारास्य औकारस्य च आद्यवयवो भवति । तेन तदीयाः स्थानकरणप्रयत्नास्तस्मिन्शो भवन्ति । एकेषां मते तु संवृतकरणतरम् अनयोरादिर्ध्वंवति । स्वमते तु संवृतकरणमेव । ऐकारस्य अवशिष्टोऽर्धः अध्यर्धमात्र इकारः । तेन तदीयाः स्थानकरणप्रयत्नास्तस्मिन्शो भवन्ति । औकारस्य उकारोऽध्यर्धमात्रः शेषो भवति, तेन तदीयाः स्थानकरणप्रयत्नास्तस्य भवन्ति ।

अनुस्वार उत्तमाश्चानुनासिका भवन्ति । अनुस्वारोऽप्युत्तमवद् व्यञ्जनमेवास्मच्छाखायाम्^१, अर्धगकाररूपत्वात् । स्वराणां यत्रोपसंहारः संश्लेषविशेषस्तस्थानम् । यदज्ञमज्ञान्तरे वक्त्रा उपसंहिते तत् करणम् ।

अथ व्यञ्जनानां स्थानादीनि

‘अन्येषां तु यत्र स्पर्शनं तत् स्थानम्’^२ । स्वरेभ्योऽन्येषां व्यञ्जनानां तत् स्थानं यत्र स्पर्शनं क्रियते । यथा हनुमूलं कवर्गस्य । तालु चवर्गस्य । मूर्धा टवर्गस्य । दन्त-मूलानि तवर्गस्य । उत्तरोष्टः पवर्गस्य । तालु दन्तमूलानि दन्ता इत्यन्तस्थानाम् । ऊर्मादिषु स्पर्शनाभावादतिदेशादिना स्थानावगतिः ।

‘येन स्पर्शयति तत् करणम्’^३ व्यञ्जनानां तत्करणं येनाङ्गेन तत् स्थानं स्पर्शयति । यथा जिह्वा कवर्गादीनां चतुर्णां वर्गणां यरलवानां च । अघरोष्टः पवर्गवकारयोः । ऊर्मादीनां तु करणावगतिर्वक्ष्यते ।

व्यञ्जनोच्चारणप्रक्रिया

अथ व्यञ्जनानामुच्चारणप्रक्रियोच्यते—कवर्गे उच्चार्यमाणे जिह्वामूलेन हन्वो-मूलयोर्वर्णन् प्रापयेत् । कर्मत्वाविवक्षया अधिकरणत्वं विवक्षितं हनुमूलादीनाम् । चवर्गे कार्ये जिह्वामध्येन तालौ स्पर्शयेत् । टवर्गे कार्ये प्रतिवेष्टिनेन जिह्वाग्रेण वर्णन् मूर्धनि स्पर्शयेत् । ‘मूर्धशब्देन वक्त्रविवरोपरिभागो विवक्ष्यते’ इति त्रिभाष्यरत्नकृत् । ‘शिरः’ इति वैदिकाभरणकारः^४ ।

पवर्गे कार्ये ओष्ठाभ्याम् अन्योन्यं स्पर्शयेत् । अत्रोत्तरोष्टः स्थानम्, उत्तरत्व-सम्यादेषां स्थानानाम् । अघरोष्टः करणम् । तत्राधरेण तु विचाल्यतरेण उत्तरं स्पर्शयति । जिह्वाया मध्यं तस्य अन्तौ ताभ्यां तालौ स्पर्शयेद् यकारे उच्चार्यमाणे । रेफे कार्ये जिह्वाग्रस्य मध्येन दन्तमूलस्याभ्यन्तरे उपरिभागे स्पर्शयेत् ।

१. तैत्तिरीयशाखायाम् ।

२. तै० प्रा० २।३३ ।

३. वदेव-२।३४ ।

४. तै० प्रा० २।३७ ।

‘ओष्ठान्ताभ्यां दन्तैर्वकारे’^१ शब्देनात्र अधरोष्ठ उच्यते । ओष्ठस्य बाह्याभ्यन्तर-भेदेन द्वौ भागी स्तः । दन्तैरिति सप्तम्यर्थं तृतीया । तथा च वकारे कार्ये उत्तरदन्ते पु अधरोष्ठस्याभ्यन्तरेणान्तभागेन स्पर्शयेदित्यर्थं सम्पद्यते । यत्र त्वसी ओष्ठोपसंहार-योरोष्ठस्वरयोर्मध्यवर्तीं भवति, तत्र सामार्थ्यादि बाह्यः अन्तः करणं भवति । यकारादीनां चतुर्णां करणान्तव्यापारनिष्पाद्यत्वादन्तस्था इत्याख्या ।

‘स्पर्शस्थानेष्टुष्माण आनुपूर्व्येण,^२ हकारस्य स्थानं पूर्थग् वक्ष्यते । ततोऽन्येणां पञ्चानां जिह्वामूलीय-श-ष-सोपधमानीयानाम् । आनुपूर्व्येण कवर्गादीनां पञ्चानां वर्गाणां स्थानेषु उत्पत्तिर्भवति । तेषाम् ऊष्मणां करणमध्यं यदा विवृतं भवति, तदा ते स्वस्वरूपं लभन्ते । तेन एपां विवृतप्रयत्नता सिध्यति । तत्र प्रथमस्य ऊष्मणो हनुमूलोत्पादिनो जिह्वामूलौपलम्भात् जिह्वामूलीय इत्याख्याऽवकलप्यते । हकारस्य तु उत्तमपरस्य अन्तस्थापरस्य च उरःस्थानं वेदितव्यम् । एतद्द्विन्नश्च हकारः कण्ठस्थानः । तथा चोक्तं शिक्षायाम्—

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।

उरस्यं तं विजानीयात् कण्ठचमाहुरसंयुतम्^३ ॥ इति ।

करणानुकूल स्थानमेव करणं वेदितव्यम्, ‘शेषाः स्थानकरणाः’^४ इत्यापिशलि-शिक्षावचनात् ।

‘उदयस्वरादिस्थानो हकार एकेषाम्’^५ एकेषां मतेन हकारात् परस्य वर्णस्य य आदिस्तत्समानस्थानो हकारो भवतीत्यर्थः । ऐकारौकारयोरंशद्वयं भिन्नस्थानं भवति, ताभ्यां पूर्वे हकारे स्थानसंशयो मा भूदिति आदिशब्द उपादीयते ।

विसर्जनीयः पूर्वस्वरस्य अन्तेन समानस्थानो भवति एकेषां मतेन । अन्तग्रहणमपि एतदेकारौकारयोरसन्देहार्थम् ।

नासिक्या यमा नासिकास्थाना भवन्ति । मुखनासिक्या वा । एवमुक्तस्य पक्षद्वयस्य व्यवस्थाऽश्रियतव्या । स्पर्शेभ्यः परे प्रथमादिव्यपदेशभाजो मुखनासिक्याः । हकारात् परस्तु नासिकामात्रस्थान इति ।

‘वर्गवच्चैषु’^६ अत्र ये मुखनासिक्या अनन्तरोक्ताश्च शब्दा अन्वादिष्टाः, तेषु वर्गवत् स्थानयोगो भवति ।

एतदुक्तं भवति—मुखशब्देनात्र पञ्चापि वर्गस्थानानि संगृहीतानि । तत्र कवर्गीयात् परस्य नासिक्यस्य हनुमूलं तावद् द्वितीयं स्थानं भवति । चवर्गीयात् परस्य तालु । एवं तत्तद्वर्गीयात् परस्य तत्तद्वर्गस्थानं द्वितीयस्थानमित्यवगन्तव्यम् ।

१. तै० प्रा० २१४३ । २. तै० प्रा० २१४४ । ३. पा० शि० १५ ।

४. तै० प्रा० २१४६ । ५. तदेव-२१४७ । ६. तदेव-२१५१ ।

अनुनासिका ये वर्णा अनुस्वारोत्तमास्तेषामानुनासिक्यं नासारन्द्रस्य विस्ताराद् भवति । नासिक्येषु नासिका संवृतैव भवति । छकारस्य तु स्थानादिकमत्र नोच्यते संहितायां तदभावात् ।

यमानां स्वरभक्तेश्च विचारः

अत्र यमानां स्वरभक्तेश्च विचारः क्रियते । तत्र ‘स्पर्शादिनुत्तमादुत्तमपरादनु-पूर्वान्नासिक्याः’^१ उत्तमव्यतिरिक्तेभ्यः प्रथमादिभ्यः स्पर्शेभ्य उत्तमपरेभ्यः परत आनुपूर्वति प्रथमादयो नासिक्या आगमा भवन्ति । तदुदाहरणानि विस्तरभया-नोच्यन्ते । पीठिकायां विशेषतो विचारो भविष्यति । ‘तान् यमानेके’^२ तान् नासि-क्यान् एके शाखिनो यमान् ब्रुवते । ‘हकारान्नमपरान्नासिक्यम्’^३ नकारणकारस्मकार-पराद् हकारात् परतो नासिक्यागमं केचिदिच्छन्ति ।

नन्वयमागमविधिर्नेपपद्यते प्रथमानिर्देशाभावात् । नैतदस्ति—अस्ति ह्यत्र प्रथमानिर्देशः ‘आनुपूर्वान्नासिक्याः’^४ इति । तेनास्मिन् प्रकरणे आगमविधानमुप-पद्यते । हकारादिति पञ्चमीनिर्देशशागमविधावेवोपपद्यते । यथा—‘अघोषाद्बूषणः परः’^५, ‘स्पर्शादिनुत्तमात्’^६ अर्द्दस्मिन्नुस्तु सूत्रे द्वितीयानिर्देश एकेशब्दान्वयार्थः ।

नन्वयं शब्दान्तरादेशः किं न स्यात् ? विकारिणोऽनुपदेशात् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । असति तस्मिन् कस्यादेशः स्यात् ? गुणविधिस्तु नैव घटते । गुणविकारिणो गुणशब्दस्य च प्रथमानिर्देशे हि स भवति, तस्मादिह सूत्रशक्त्या वर्णन्तरागमविधिनिश्चयाच्छक्षायामनुकूलपि पञ्चमो नासिक्योऽस्माकमवश्याभ्युप-गत्यः । हकारस्य मकारान्तस्थापरस्योच्चारणे विशेषः शिक्षायां स्मर्यते—

न वायुं हमसंयोगे नासिकाभ्यां समुत्सृजेत् ।

न वदेदुरसाऽत्यन्तं तथा यरत्त्वेषु च ॥

‘रेफोष्मसंयोगे रेफः स्वरभक्तिः’^७ रेफस्योष्मणश्च संयोगे सति तत्रोष्मसंयुक्तो रेफः स्वरभक्तिरिति जानीयात् । भक्तिः अवयवः । योऽस्य रेफस्य समानकरणः स्वरस्तद्बूक्तिः स्यात् । ऋकारश्चास्य जिह्वाग्रकरणत्वेन श्रुत्या च समानधर्मा । अर्थादेकमात्रिकस्य ऋकारस्य आदिः, अणुमात्रः स्वरः मध्ये रेफः, अर्धमात्रः अन्तेऽप्यणु-मात्रः स्वरभागः एतद् ऋकारस्वरूपम् । अत्र ऋकारमध्यवर्तिनि रेफे विभज्यमाने सति तौ भागौ पूर्वोत्तराणुसहितौ प्रत्येकं स्वरभक्तिनामधेयेण भजेते । सा च स्वरभक्ति-र्धमात्रा । क्व का स्वरभक्तिरित्याशङ्क्य शिक्षाकारैरुक्तम्—

१. तै० प्रा० २११२ ।

२. तदेव-२११३ ।

३. तदेव-२११४ ।

४. तदेव-२११२ ।

५. तै० प्रा० १४१९ ।

६. तदेव-२११३ ।

७. तदेव-२११५ ।

शषसेषु स्वरोदयां हकारे व्यञ्जनोदयाम्^१।
शषसेषु विवृतां हकारे संवृतां विदुः ॥ इति ।

स्वरभक्त्यन्तरमपि शिक्षायामुक्तम्—

करेणुः कर्विणी चैव हरिणी हारितेति च ।
हंसपदेति विज्ञेयाः पञ्चताः स्वरभक्त्यः ॥

कीदृश्यः क्व च एता इति चेत्—

करेणु रहयोर्योगे कर्विणी लहकारयोः ।
हरिणी रक्षसानां च हारिता लशकारयोः ॥
या तु हंसपदा नाम सा तु रेफषकारयोः ।
एवं पञ्चविधां भक्तिमुच्चरेत स्वर्गकामुकः^२ ॥

विस्तरस्तु पीठिकायां द्रष्टव्यः । उदात्तादिस्वरविषयकोऽपि विचारस्तत्रैव करिष्यते ।

यजुःप्रातिशाख्यानुसारं वर्णोपन्यासः

तैत्तिरीयानन्तरं यजुःप्रातिशाख्यमतेन वर्णोपन्यासः । तत्र अ आ इ ई उ ऊ ऋ ऋ ल॒ ए ऐ ओ औ आ ३, ई ३ ओ ३ इति षोडश स्वराः । तेषु अ इ उ ऋ इति चत्वारो हस्तदीर्घभेदेन अष्टौ, लकारः एकः, सन्ध्यक्षराणि चत्वारि । संकलनया त्रयोदश । शुक्रयजुवेंदे आ३ ई३ ओ३ इति त्रय एव प्लुताः । एवं षोडशैव स्वराः (१६) शुक्रयजुवाखिनाम् । पञ्चविशतिः स्पर्शाः (२५) । चत्वारोऽन्तस्थाः (४) । चत्वार ऊष्माणः (४) । अनुस्वारविसर्गां द्वौ (२) । यमाश्चत्वारः (४) । तथा च माध्यन्दिनानां पञ्चपञ्चाशदेव वर्णाः सन्ति । एषां विशेषेण विचारः पीठिकायां करिष्यते । तत्र हि प्रथमेऽध्याये—

त्रयोर्विशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः ।

द्विचत्वार्दिशद व्यञ्जनानि एतावान् वर्णसंग्रहः^३ ॥

‘प्लुताश्चोक्तवर्जम्’^४, इत्यनेन ‘सर्वमनाइ’, ‘इ लाजीऽच्छाचीऽनिति त्रिमा-त्राणि च’^५ ‘प्रणवञ्च’^६, ‘विवेशा ३ इति चानुदात्तम्’^७ ‘आसी ३ दिति षोडशं विचार’^८ एभिः सूत्रैरुक्तेभ्यः प्लुतेभ्योऽन्ये स्वराः प्लुता न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ।

अस्मिन् प्रातिशाख्ये प्रारम्भे वर्णसमान्यायमनुपन्यस्य अन्तिमेऽष्टमाध्याये वर्ण उपन्यस्ता इति विशेषः । भाष्यकारेण अनन्तभट्टेन ‘वर्णसमान्यायस्य सर्वोपयोगित्वाद्

१. तै० प्रा० २११५ । २. लूकारश्रयोगोऽन्वेषणीयः । ३. शु० यजुः प्रा० ८१८।

४. तदेव-८१३० ।

५. तदेव-२१५० ।

६. तदेव-२१५१ ।

७. तदेव-२१५२ ।

८. तदेव-२१५३ ।

यद्यपि प्रथमाध्याय एव वक्तुमुचितः, तथापि मुनेः स्वतन्त्रेच्छत्वात् अन्तिमाध्याये कथ्यते इत्युक्तम् । तथा च तन्मतस्यापि प्रथममस्योपन्यासः उचित इत्यायाति ।

‘तस्मिल् ल्ह जिह्वामूलीयोपधमानोयनासिक्या न सन्ति, माध्यन्दिनानाम्’
‘ल्खारो दीर्घः प्लुताश्चोक्त्वर्जम्’ इति सूत्रप्रामाण्यात् पञ्चपञ्चाशदेव वर्णा माध्यन्दिनानां शाखायां सिद्ध्यन्ति । पञ्चपर्वणिनां तत्रोपन्यासस्तु सम्भाव्यमानवर्णदृष्ट्या मन्तव्यः । एपां वर्णनां स्थानप्रयत्नादिकन्तु पीठिकायां प्रदर्शयिष्यते ।

ननु सति कुड्ये चित्रमिति न्यायेन वर्णोपदेशानन्तरमेव ‘सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम्’, ‘सन्ध्यक्षरं परम्’, ‘व्यञ्जनं कादि’ इत्यादीनां सूत्राणामुपन्यासो युक्तः ।

अत्र प्रातिशाख्ये तु अष्टमाध्याये वर्णसमान्यायो निर्दिष्टोऽस्ति । किञ्च तत्र अ इति आ इति आ ३ इतीत्येवंरूपेण प्लुतानामप्युपन्यासात् ‘सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम्’ इत्यादिना सूत्रेण स पाठो ग्रहीतुं न शक्यते ‘अ आ इ ई उ ऊ ऋ ऋ’ इत्येवंरूपाणामेवाष्टानां वर्णनां सिम्संज्ञाया निश्चितत्वात्, इति चेदस्यां स्थितौ ‘अथ शिक्षाविहिताः’ इति सूत्रस्यायमेव वक्ष्यमाणोऽर्थः स्वीकर्तव्यः । तथा हि शिक्षाविहिता वर्णाः स्थानकरणप्रयत्नादयश्चानुसन्धातव्या इति । तथा सति शिक्षां प्रथममधीत्यैव छात्रः प्रातिशाख्याध्ययने प्रवर्तेत् । नन्वेवमस्य सूत्रकारस्याष्टमाध्याये वर्णोपदेशो व्यर्थं एव; किञ्च स्वानभिमतवर्णोपदेशेन युक्त्यसङ्कृत एव स पाठः प्रतीयत इति चेत्, न, लोके सम्भाव्यमानानामेव वर्णनां तत्रोपन्यासस्याभिप्रेतत्वात् ।

ऋग्प्रातिशाख्यानुसारं वर्णोपन्यासः

ऋग्प्रातिशाख्यानुसारे वर्णसमान्यायः प्रदश्यते । तत्र हि लौकिको वर्णसमान्यायो द्विविधः—प्रथमस्तावद् अ, आ, ऋ, ऋ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ओ, ऐ, औ, ल, ई ३ प्लुत इति चतुर्दशैव स्वराः । १. क ख ग घ ङ । २. च छ ज झ त्र । ३. ट ठ ड ढ ण । ४. त थ द ध न । ५. प फ ब भ म । ६. य र ल व । ७. ह श ष स । ८. अः (विसर्गः) । ९. क्ल इति जिह्वामूलीयः । १०. प इत्युपधमानीयः । अं (अनुस्वारः) । हुँ इति नासिक्यः । कु खु गु धु इति यमाः । अयं हि वर्णक्रमः सूत्रकाराभ्युपगतः । इमेव क्रमवलम्ब्य ‘अष्टौ समानाक्षराण्यादितः’ इत्यादीनि सूत्राणि प्रवृत्तानि ।

ऋग्प्रातिशाख्यभाष्यानुसारं लौकिको वर्णसमान्यायक्रमो द्विविध इत्यायाति । तथा च पूर्वमुपन्यस्त एकः । अ आ इ ई उ ऊ ऋ लृ लृ ए ऐ ओ औ, क ख ग घ ङ, च छ ज झ त्र, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म, य र ल व, श ष स ह, ९ क

१. यजुः प्रा० ८२९ । २. तदेव—८१३० । ३. तदेव—११४४ ।

४. तदेव—११४५ । ५. यजुः प्रा० ११४४ । ६. तदेव—११२९ ।

७. ऋ० प्रा० ११ ।

(इति जिह्वामूलीयः), पूंप (इत्युपध्मानीयः), अं (इत्यनुस्वारः), अः (इति विसर्जनीयः), हुं (इति नासिक्यः), कुं खुं गुं धुं (इति यमाः) ।

‘एते पञ्चषष्ठिर्वर्णा ब्रह्मराशिरात्मवाचः’^१ अयं चापरो लौकिको वर्णक्रमो यज्ञ यजुःप्रातिशाख्येऽष्टमाध्याये परिगृहीतः ।

अत्रैव प्रातिशाख्ये ‘इति स्थानानि’^२, ‘अत्र यमोपदेशः’^३, एतदनन्तरं ‘जिह्वा-मूलं तालु चाचार्य आहु, स्थानं डकारस्य तु वेदमित्रः’, ‘द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो छकारः । छहकारतामेति स एव चास्य डकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्तः । इल्ला साळहा चात्र निदर्शनानि वीड्वङ्गः इत्येतदवग्रहेण’^४ इति आभ्यां सूत्राभ्यां द्वौ अपरो अपि वर्णौ छकारछहकारौ मन्तव्यौ । किञ्च स स एव डकारो जिह्वा-मूले तालुस्थानो यदा ऊष्मणा हकारेण संयुज्यते, तदा डकाररूपं धत्ते, स एव डकार छहकारतामापद्यते । एतेन स्पष्टं प्रतीयते यद् डकारो नहि वर्णन्तरम्, किन्तु संयुक्त एव वर्णः । अनया रीत्या सर्वेऽपि द्वितीयचतुर्थवर्णाः, प्रथमतृतीयवर्णहर्कारयोगेनैव निष्पद्यन्ते, इति षोडशमातृकापक्षोऽनेन दृढीभवति ।

एवं च ऋक्प्रातिशाख्यमते चतुर्दशस्वराः, पञ्चविंशतिस्पर्शाः, चत्वारोऽतस्थाः, अष्टौ ऊष्माणः, एको हुं इति नासिक्यः, चत्वारो यमाः, द्वौ छकारछहकारौ सङ्क्लनया अष्टपञ्चाशद् वर्णाः सञ्जाताः ।

अनुस्वारोच्चारणे विशेषः

प्रसङ्गतोऽनुस्वारोच्चारणविषये किञ्चिदुच्यते—

नपुंसकं यद्बूष्मान्तं तस्य ब्रह्मभिधानजः ।

अनुस्वारो दीर्घपूर्वः सिष्यन्तेषु पदेषु सः^५ ॥

अत्र हि भाष्ये—‘किमर्थमनुस्वारस्य दीर्घपूर्वस्य पदमध्ये वर्तमानस्य ब्रह्मिः श्लोकैर्लक्षणं क्रियते । ननु पाठादेव सिद्धम्, यथाऽन्येषां वर्णनां पाठात् सिद्धम्, सत्यम्, किन्तु दुराम्नाननिवृत्यर्थमनयोः शिक्षापटलयोर्बहुनां वर्णनां लक्षणं क्रियते । कथं पुनर्दुराम्नानप्रसङ्गः? सत्ति ह्यतीर्थोषिता अलसा अगुणदोषज्ञा अन्योन्याध्यापकाः सर्ववर्णन्यत्वजनयितारः । तद्वोषनिवृत्यर्थम् आचार्येण शिष्यहितार्थमिदमारब्धम् । अनुस्वारस्य तावत् स्थाने डकारं जनयन्ति, तस्माद् डकारात् परं ककारमन्तःपातं जनयन्ति ‘हवीर्षि’ ‘सर्वीर्षि’, ‘भासांसि’ । तन्निवृत्यर्थम् अनुस्वारलक्षणं क्रियते^६’ इति । तथा च ‘हवीर्षि’ इत्यत्र ‘हवीङ्कृषि’ इत्येवमुच्चारणं पूर्वं ब्रह्मिः कृतमासीत्, तन्निवृत्यर्थमिदमुच्यते ।

१. शु० यजुःप्रा० ८।१५ ।

२. ऋ० प्रा० १।४९ ।

३. तदेव-१।५० ।

४. तदेव-१।५१ ।

५. तदेव-१।५२ ।

६. तदेव-१।२२ ।

७. ऋ० प्रा० १३।२२-सूत्रे माष्यम् ।

सामप्रातिशाख्यानुसारं वर्णोपन्धासः

सामप्रातिशाख्ये तु हकारः, अकारः, आकारः विसर्जनीयश्च कण्ठस्थानाः। अथवा उरसि विसर्जनीयः। कवर्गऋक्कारऋक्कारजिह्वामूलीया जिह्वामूलस्थानाः। तालुस्थानाः शकारचकारस्यकाराः, इकार ईकार एकारश्च। यद्यपि 'तालुनि श्वेयः' इति सूत्रे भाष्ये ऐकारो न लिखितः, तथापि स तत्रैव सम्बिवेश्यः। मूर्धन्याः पकारटवर्गाः। दन्त्यास्तवर्गसकारलकाराः। रेको दन्त्यो दन्तमूल्यो वा। ओष्ठस्थाना वकार ओकार औकार उपधमानीयपवर्गाँ उकार ऊकारश्च, एवं स्थानं तेषां वर्णनां तत्रोक्तम्। प्रथमप्रपाठके च मूले दश समानानि अ आ इ ई उ ऊ ऋ ल लृ इत्येवं-रूपाणि अक्षराणि। ए ऐ ओ औ इति चत्वारि सन्ध्यक्षराणि। आ ऋ लृ ई ऊ ऋ लृ इ उ अ दशैते नामिनः। कादयः पञ्चविंशतिः स्पर्शाः। य र ल वा इति चत्वारोऽन्तस्थाः। ह श ष स इत्यूष्माणो योगवाहाः चत्वारः। अथायोगवाहाः अः इति विसर्जनीयः, कै इति जिह्वामूलीयः, पूर्प इत्युपधमानीयः। हुमित्यनुनासिकः। कुंखुं गुं घुं इति यमाश्वत्वारः। अथानुस्वारौ अं आं इत्यनुस्वारौ। हस्तादीर्घः, दीर्घाद हस्तः। दशायोगवाहाः। एवं चैतन्मते त्रिपञ्चाशदेव वर्णाः सन्ति। परमत्र 'किट्किडाकारौ हन्वाम्' इति सूत्रेण कोऽयं वर्ण उक्त इति न ज्ञायते।

तृतीये दशके प्रथमसूत्रं 'अधं वा^३' इति। अनेन यकार-वकारयोरधं लुप्यते, तेन पादमात्रिकाविमौ।

एवं च शाकाटायनेन एकोनषष्ठिर्वर्णः सामप्रातिशाख्ये निर्दिष्टाः। एतेषां स्थान-प्रयत्नादयः पीठिकायां द्रष्टव्याः।

लकारस्य रेफः पादमङ्गुलिमित्येवमादीनाम्^४।

‘कृपो रो लः’^५ वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यते।

अथर्वप्रातिशाख्यानुसारं वर्णोपन्धासः

अथर्वप्रातिशाख्यानुसारं तु वर्णा नहि तत्र स्वरूपतो निर्दिष्टाः; किन्तु वर्णनां स्थानकरणादिनिर्देशस्तु कृत एव। तेनैव वर्णनामप्युपन्धासः क्रियते। तत्र टीकायाम्—'किं पुनः स्थानम्, किं करणम्' यद् उपक्रम्यते तत् स्थानम्, येनोपक्रम्यते तत् करणम्^६। 'स्वराणां यत्रोपसंहारस्तत् स्थानम्'^७, (उपसंहारो नाम संश्लेषविशेषः)। 'यदुपसंहरति तत् करणम्', 'अन्येषां तु यत्र स्पर्शनं तत् स्थानम्', 'येन स्पर्शयति तत् करणम्'^८ इति।

१. ऋ० प्रा० १५।

२. सा० प्रा० २१०।

३. सा० प्रा० ३१।

४. अथर्वप्रा० पू० ३७८।

५. अ० प्रा० ११८।

५. अष्टा० ८२१८।

६. उदेव-२१३३।

७. उदेव-२१३१।

८. उदेव-२१३२।

९. उदेव-२१३३।

१०. उदेव-२१३४।

तत्र हि स्थानानि वक्ष्यमाणानि निर्दिष्टानि सन्ति—१. कण्ठः, २. तालुः, ३. मूर्धा, ४. दन्ताः, ५. औष्ठो, ६. नासिका ।

करणानि च यथा—१. अधरकण्ठः, २. हनुमूलम्, ३. मध्यजिह्वम्, ४. जिह्वाग्रम्, प्रतिवेष्टितम्, ५. द्रोणिका, ६. जिह्वाग्रं प्रस्तीर्णम्, ७. अधरोष्ठम्, ८. नासिका, ९. मुखनासिकम्, १०. दन्तमूलम्, ११. स्पृष्टम्, १२. ईपत्स्पृष्टम्, १३. विवृतम्, १४. विवृततमम्, १५. अत्यन्तविवृततमम्, १६. संवृतम्, १७. तत्र कण्ठयानामधरकण्ठः^१ इति सूत्रेण अकुहविसर्गाणां कण्ठः स्थानम्, अधरकण्ठः करणम् ।

जिह्वामूलीयानां जिह्वामूलं स्थानम् हनुमूलं करणम् । इच्छुयशानां तालु स्थानम्, मध्यजिह्वं करणम् । ऋदुरेकाणां मूर्धा स्थानम्, प्रतिवेष्टितं जिह्वाग्रं करणम् । मूर्धन्यष्टकारस्य द्रोणिका करणम् । लतुलसानां दन्ताः स्थानं प्रस्तीर्णं जिह्वाग्रं करणम् । ओष्ठयानाम् अधरोष्ठः करणम् । नासिक्यानां नासिकास्थानम्, नासिकैव करणम् । केषाद्विन्मते तु अनुनासिकानां तत्तत्स्थानम्, मुखनासिकं करणम् । रेफटस्य दन्तमूलानि करणम् ।

इदानीं करणैः स्थाने कीदृशः प्रयत्नो विधेय इत्यत्रोच्यते । स्पर्शानां स्पृष्टं करणम्, अन्तस्थानाम् ईपत्स्पृष्टम्, ऊर्मणां विवृतं च, चकाराद् ईपत्स्पृष्टमपि; स्वराणां च । एके स्वराणां स्पृष्टमाहुः । यकारे ओकारे च विवृततमम्, आकारस्य अत्यन्तं विवृततमम् । अकारः संवृतः । संस्पृष्टरेफम् ऋवर्णम् दीर्घप्लुतयोः संस्पृष्टरेफं पूर्वा मात्रा भवति । ऋवर्णं लकारेण संस्पृष्टम् । संध्यक्षराणि संस्पृष्टवर्णानि भवन्ति । एकवर्णवच्च तत्र व्यवहारः । अत्र व्यञ्जनस्यापि एका मात्रा निर्दिष्टास्ति । ‘लकारस्य रेफः पादमङ्गुलिभित्येवमादीनाम्’ ।

महाभाष्येऽपि लकारस्य रेफो विधीयते । ‘बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यते^२’ । बाह्यप्रयत्नविषये तु—‘द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः^३’ । अर्थात् प्रथमतृतीयाः प्रतिवर्गं स्थाने अनूष्माणः, द्वितीयचतुर्थास्तु सोष्पाणः । एवं च—

स्थानैरूर्मभिः पृक्तास्तृतीयाः प्रथमाइच ये ।

चतुर्थश्च द्वितीयाश्च सम्पद्यन्ते इति स्थितिः ॥ इति ।

अथर्वभाष्यीयश्लोकवलाद् ऊर्मवायुसंपर्कवशादेव प्रथमास्तृतीयाश्च द्वितीयाश्चतुर्थश्च क्रमशः सम्पद्यन्ते । ‘उत्तमा अनुनासिकाः^४’, ‘नासाप्रयत्नात् एव तृतीया

१. अथर्वप्रा० ११९ ।

२. अ० प्रा० १६० ।

३. अ० प्रा० ११० ।

३. तत्रैव-पृ० ३९८ भाष्यम् ।

५. तदेव-१११ ।

उत्तमाः संपद्यन्ते ।' उपरिषद्गच्छ—‘श्वासोऽधोवेषु अनुप्रदानः’, ‘नादो घोषवत्स्वरेषु’^१ इति । अनयोः सूत्रयोरयं भावः—यदा हि प्रयोक्ता कण्ठाद् वहिभवेन कण्ठसंवरणरूपेण वाह्यप्रयत्नेन वर्णमुच्चारयति, तदा काकले कश्चनापूर्वः स्पन्दो भवति, यो हि नाद-प्रयत्नपदेन व्यवहृयते । यदा च गलविलस्य विवारो भवति, ककाले कश्चन क्षोभो न भवति, तदा वायुः सध्यूद्धनिःसरति, तदा तत्र नादात्मको ध्वनिर्न भवति; किन्तु केवलं श्वसनमात्रं प्रतीयते । अर्थं नादः स्पन्दनमुच्यते ।

पाणिनिशिक्षानुसारं वर्णः

तत्र सम्प्रति प्रचलितपाणिनिशिक्षानुसारं वर्णः प्रदर्श्यन्ते । तथा चायं श्लोकपाठः—

त्रिषष्टिर्वा चतुःषष्टिर्वर्णः सम्भवतो मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥
स्वरा विश्वतिरेकश्च स्पर्शनां पञ्चविंशतिः ।
यादयश्च स्मृता हृष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥
अनुस्वारो विसर्गश्च कुंकुंपौ चापि पराश्रितौ ।
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय लक्षारः प्लुत एव च ॥ इति ।

एतत् शिक्षोपरि बहवो विद्वांसः स्वस्वमतानुसारं टीकामरचन । तेषु कश्चन अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपधमानीयानगणयित्वैव चतुःषष्टि संख्यामपूरयन् । लकारं द्विःस्पृष्टपदेन निरदिशत् । लृकारं प्लुतं चामन्यत । सङ्क्लनाज्ञानशून्यतया तदुक्तिः सर्वथा दृष्टिप्रक्षेपानहैंव ।

अपरोऽपि कश्चन त्रिषष्टिरित्यादिसंख्या न व्यक्तीकृता; किन्तु धर्मकृतेत्यादिना स्वेनोत्थपितां शङ्खां समाधात् । तत् सर्वं वर्णविभाजकधर्मज्ञानविजृम्भितमेव । वर्णविभाजकधर्मश्च—

अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्ययात् ।
जायते वर्णविशेष्यं परिमाणाच्च पञ्चमात्^२ ॥

इत्यनेन सूत्रेण तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये प्रोक्ताः ।

एवं सति वर्गे वर्गे तुल्यस्थानानां तुल्यप्रयत्नानामपि प्रथमतृतीयानामनुप्रदान-कृतः श्रुतिविशेषः । 'कचटतप', गजडदब' इति ।

तत्र तुल्यस्थानप्रयत्नानुप्रदानानामपि प्रथमद्वितीयानां तथा तृतीयचतुर्थानां तथा तृतीयपञ्चमानां च संसर्गकृतः श्रुतिविशेषः । द्वितीयचतुर्था ऊर्मणा संसृज्यन्ते अनुस्वारेण पञ्चमाः । एवं तुल्यप्रयत्नानुप्रदानानामपि स्थानकृतः श्रुतिविशेषः । यथा

१. अ० प्रा० ११२ ।

२. तदेव-११३ ।

३. तै० प्रा० २३२ ।

अ ऋ इ उ । क च ट त प । य र ल व । ह श प स । तुल्यस्थानानुप्रदानानामपि
इकारजकारयकाराणां करणकृतः श्रुतिविशेषः । तुल्यस्थानप्रयत्नानुप्रदानयोरपि समा-
नाक्षरयोः परिमाणकृतः श्रुतिविशेषः । यथा—अ आ । ऋ ऋ । इ ई । उ ऊ । तथा
च पूर्वोक्तपाणिनिश्कानुसारम्—

अ आ आ इ । इ ई ई इ । उ ऊ ऊ इ । ऋ ऋ ऋ इ । ल । ए ए इ ।
ऐ ऐ इ । ओ ओ इ । औ औ इ । इति—एकविंशतिः स्वराः । क ख ग घ ङ । च छ ज
झ झ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ व भ म इति पञ्चविंशतिः स्पर्शाः ।
य र ल व इति चत्वारोऽन्तस्थाः । श प स ह इति चत्वार ऊष्माणः । कुं खुं गुं घुं
इति चत्वारो यमाः । एवम् $21 + 25 + 4 + 4 = 58$ अष्टपञ्चाशत्, अं अः, कूं कूं प
इति चत्वारोऽनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्यानीया (६२) । दुःस्पृष्टः लकारः (ईळे)
प्लुत लृकारः चतुःषष्ठिर्वर्णाः ।

केषाञ्चिन्मते दुःस्पृष्टो नास्ति केषाञ्चिन्मते प्लुत लृकारो नास्ति । तेषां मते
त्रिषष्ठिर्वर्णाः ।

पञ्चकाभिधे शिक्षाभाष्ये तु—

हस्वादिभेदैचत्वारः प्रथमा द्वादशा स्मृताः ।
लृकारो हस्व एवैचोष्टौ स्वरा एकविंशतिः ॥ १ ॥
पञ्चविंशतिरष्टाब्धिः स्पर्शाः स्युर्यादियो यमाः ॥ २ ॥
अनुस्वारो विसर्गश्च कूं पौ प्लुत लृकारकः ।
त्रिषष्ठिरेवं वर्णाः स्युर्हस्वदीर्घादिभेदतः ॥ ३ ॥
अनुस्वारद्वयाद् वर्णश्चतुःषष्ठिरितीरिताः । इति ।

एवं सति एतन्मतेन दुःस्पृष्टं लकारं विहाय हस्वदीर्घभेदेन अनुस्वारद्वयस्वी-
कारात् चतुःषष्ठिर्वर्णा निर्दिष्टाः सन्ति । तत्रैव भाष्ये दुःस्पृष्टश्चेत्यस्य ईषत्स्पृष्टो वर्णधर्मो
न वर्णान्तरम्, तेन दीर्घप्लुतभेदेन ईषत्स्पृष्टयोः ऋकारलकारयोः सत्त्वात् चत्वारोऽधिका-
स्युरिति नापादनीयमिति तद्भाष्यकतुरभिप्राय इत्यायाति ।

पाणिनीये व्याकरणे वर्णनां स्थितिः

अत्र संक्षेपेण किञ्चिद् विचार्यते । पूर्वोक्तया पद्धत्या शिक्षायां प्रातिशाख्ये च
वर्णा निर्दिष्टाः; परं पाणिनीयव्याकरणे कियन्तो वर्णा अद्य यावदात्मलाभमासाः सन्ति,
तात् निर्दिशामि ।

तत्र चतुर्दशमु सूत्रेषु वर्णसमान्याये स्वरूपतो निर्दिष्टवर्णेण्येऽपरे प्रत्यायन्ते, ते
एकविंशतिः स्वराः । प्लुतम् लकारं च गृहीत्वा द्वाविंशतिः । स्पर्शाः पञ्चविंशतिः ।
यादयोऽष्टौ । एवम्— $22 + 25 + 4 + 4 = 55$ पञ्चपञ्चाशदेव बुध्यन्ते । ‘अयोगवाहा-

नामदसुपसंख्यानम्^१ इति वार्तिकेन 'के पुनरयोगवाहाः विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मा-नीयानुस्वारनासिक्यथमा^२', इत्यनेन भाव्येण च इमे नव तत्र संकल्पन्ते, तर्हि चतुः-पष्ठिर्वर्णः । चतुर्मात्रौ ऐचौ । दीर्घप्लुतभेदेन, ईपत्स्पृष्टयोरक्षकारल्खकारयोश्च सत्त्वाच्च-त्वारोऽधिकाः ।

'व्योर्लघ्यप्रयत्नतरः शाकटायनस्य^३' इत्यनेन पादमात्रिकयोर्यंकारवकारयोः सत्त्वात् पुनरपरौ द्वौ वर्णौ । एवं संकलनया द्वासप्तिः । उरस्यस्य हकारस्यापि स्वीकारात् त्रिसप्तिर्वर्णः पाणिनीये मते सिद्ध्यन्ति । यद्यपि उरस्यो हकारः पाणिनीये मते नायाति; तथापि पाणिनेरपि पूर्वं 'हयवरट्^४', 'हल्^५' इत्यनयोः सूत्रयोर्द्विविधस्य हकारस्य सत्तानुमीयते ।

यद्यपि महाभाष्यकारेण द्वयोर्हकारयो रूपमेकमेव मत्वा फलं प्रदत्तम्, तथापि स्थानभेदेन वर्णभेदाङ्गीकारे वाधाभावात् किमुत वर्णक्ये विरोधादेव द्विविधो हकारो गवेषकैरभ्युपगन्तव्य एव । यद्यप्यनुस्वारद्विविधं सूत्रवार्तिकभाष्येषु नोपलभ्यते; तथापि शिक्षासु तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये ऋक्तन्त्रे व्याकरणे तृतीयदशके 'अनुस्वारौ च'^६ इति सूत्रे हस्वाद् दीर्घों दीर्घाद्विधस्व इति भाष्ये चानुस्वारद्विविधम् शिक्षाभाष्ये पञ्चिकायां चोपलभ्यते । तदुपलम्भाद् अन्योऽप्येको वर्णोऽधिकः संग्रहीतव्यः, स च द्विमात्र इति कथयितुं शक्यते इति चेत्, न, परिमाणकृतो वर्णभेदः स्वरविषय एवेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यभाष्योक्त्या^७ तत्प्रयुक्तसंख्याधिक्यस्याप्रामाणिकत्वात् ।

सम्भाव्यमानावर्णः

वस्तुतस्तु सम्भाव्यमानानां वर्णनां निरूपणं पद्धतिप्राप्तम् । यतो हि तत्त्वातिशाख्येषु पञ्चवर्णिर्वर्णः सम्भाव्यमानत्वेनैव निर्दिष्टाः । तथा च तद्रीत्या कियन्तो वर्णा इति चिन्तायामुच्यते—अ, इ, उ, ऋ इमे चत्वारो हस्वदीर्घप्लुतभेदेन द्वादश । ल्खारो हस्वप्लुतभेदेन द्विविधः । दीर्घप्लुतभेदेन एचोऽष्टौ । ईपत्स्पृष्टौ ऋक्तारल्खकारौ दोर्घल्लुतभेदेन चतुर्विधौ । चतुर्मात्रौ ऐचौ । तथा चैवम्—१२ + २ + ८ + ४ + २ = २८ । एवं संकलनयाष्ट्रविशतिः स्वराः । पञ्चविशतिः स्पर्शाः । यादयोऽष्टौ । अष्ट अयोगवाहाः । दीर्घोऽनुस्वारः । दुःस्पृष्टः ल्खारः । हुँ इति नासिक्यो भाष्येयोगवाहेषु परिगणितः । उरस्यो हकारः । पादमात्रौ यकारवकारौ । तथा चैवम्—(२८ + २५ + ८ + ८ + १ + १ + १ + १ + २ = ७५) । एवं संकलनया पञ्चसप्ततिर्वर्णा अस्मिन् वाङ्मये विद्यन्ते ।

-
१. महाभा० प्रत्याहारात्क्रिकम्—पृ० २८।	२. महाभा० प० पृ० २८—वार्तिकम्।
३. अष्टा० ८।३।१८।	४. तदेव
५. ऋ० त० ३।३।	६. तै० मा० २।३।२।

यदि च एकमात्र एकार् ओकारश्च विद्येते, तर्हि सप्तसप्ततिभंवेयुः । परमस्माकं संध्यक्षरविषये संस्कृतवाङ्मयानुसारमेकमात्रत्वं दोष इति न हि तयोः सम्भाव्यमानता स्वीकार्या । किञ्च ढकारस्थाने विधीयमानः लहकारोऽपि गणनीयश्चेत् तर्हि अष्टसप्ततिभंवेयुः । यदि तु रञ्जस्वरभक्तो अपि ग्रहीष्येते तर्हि अशीतिभंवेयुः । यदि चैकमात्रोऽपि डकारस्तर्हि एकाशीतिः ।

अपरमपि किञ्चिद्वशिष्यते । अरबीयभाषायां द्वौ हकारौ स्तः, परमस्माकं मते पञ्च ते सन्ति । तथा हि विसर्गः कण्ठ्यो हकारः, उरस्यो हकारः, पादमात्रो हकारो यो हि हार्धमात्रापदेनोच्यते । हार्धार्धमात्राऽपि हकारस्य विद्यते तन्त्रेषु । एवं सति अष्टमांशमात्र एको हकारः । तथा चोक्तं परार्त्रिशिकायाम्—‘सा तु सप्तदशी देवी हकारार्धार्धरूपिणी’ इति ।

तन्त्रालोकेऽपि वहुत्रायं हकारो लिखितः । अस्यां स्थितौ द्वावपरावपि हकारौ संकलनीयो चेत्तर्हि अशीतिवर्णाः सम्भाव्यमानत्वेन निर्देश्याः ।

सन्धिभेदाश्चत्वारः पञ्च वा

प्रसञ्जादेषां वर्णानां योगे सन्धिर्भवति । तत्र व्याकरणे पञ्चसन्धिपदेन सन्धीनां व्यवहारो दृश्यते । तत्र कति सन्धयः शास्त्रप्रमाणगम्या इति चिन्तायामुच्यते—

याज्ञवल्क्यशिक्षायां पदपाठानन्तरं सप्तमसूत्रे ‘सन्धिश्चतुर्विधो भवति लोपागमौ वर्णविकारः प्रकृतिभावश्चेति^३’ । ऋकप्रातिशाख्ये ‘चतुःप्रकाराः सन्धयो भवन्ति, द्वयोः स्वरयोः; द्वयोर्व्यञ्जनयोः, व्यञ्जनस्वरयोः, स्वरव्यञ्जनयोरिति^४’ । अत्र यदि ‘प्रकृत्येति करणादौ प्रगृह्याः^५’ इति सूत्रोक्तो याज्ञवल्क्यशिक्षायां चोक्तः प्रकृतिभावोऽपि ग्रहीष्यते, तदा पञ्च सन्धयो भवन्ति ।

त्रय एव सन्धयः

किञ्च कातन्त्रपर्यालोचनया सन्धौ पञ्चपादा उपस्थापिताः सन्तीति । पञ्चपादः सन्धिरित्यत्र पादशब्दलोपे पञ्चसन्धिरिति पदं निष्पद्यते । वस्तुतस्तु अस्माकं मते सृष्टिस्थितिसंहारभेदात् त्रिविधः सन्धिः । तत्र ‘आद्युणः^६’, ‘वृद्धिरेचि^७’, ‘एत्येष्ट्यूद्युसु^८’, ‘हशि च^९’ इत्यादिसूत्रैवर्णनामधिकमात्रत्वसम्पादकसन्धिः सृष्टिसन्धिपदेन व्यवहृयते । प्रकृतिभावस्तु स्थितिपदेन गृह्यताम् । ‘इको यणचि^{१०}’, ‘एचोऽयवायावः^{११}’, ‘लोपः शाकल्यस्य^{१२}’ इत्यादिर्भिर्निष्पाद्यः सन्धिः संहारसन्धिपदेन बोध्यः । यतो हि

१. परार्त्रिशिका—पं० ६; पृ० २०१ ।	२. या० शि० १ ।	३. ऋ० प्रा० २१८ ।	४. तदेव—२१५१ ।
५. अष्टा० ६११८७ ।	६. तदेव—६११८८ ।	७. तदेव—६११८९ ।	
८. तदेव—६१११४ ।	९. तदेव—६११७७ ।	१०. तदेव—६११७८ ।	
११. तदेव—८१३१९ ।			

‘इग् यणः सम्प्रसारणम्’ इति सूत्रप्रामाण्याद् यदा यणोऽर्धमात्रिकाः सम्प्रसृता भवन्ति, तदा इको रूपम् एकमात्रं धारयन्ति । तथा च इको मूलं यणेव विद्यते । एवं स्थितौ ‘इको यणचित्’ इत्यादिसूत्रबलाद् यदा इकः स्वकारणभूते यणि लीयन्ते, तदा संहार-सन्धित्वेन व्यवहार इति शम् ।

वैष्णवतन्त्रानुसारं वर्णस्वरूपम्

तत्त्वातिशाख्यव्याकरणानुसारं वर्णस्वरूपेऽवगम्यमाने तत्ततन्त्रानुसारं वर्ण-विषये संक्षेपेण किञ्चिद्दुच्यते । विशेषस्तु पीठिकायां द्रष्टव्यः । वैष्णवतन्त्रानुसारम् अहिर्बुद्ध्यसंहितातो वर्णस्वरूपं प्रदर्शयते । तत्र शुद्धसंविन्मयी भगवतो विष्णोः क्रियाशक्तिः परापदेनोच्यते । तत्र यः प्रथम उन्मेषो भगवतः, स एव भाव्यभावकभेदेन द्वैविध्यं भजते । तत्र भाव्यो य उन्मेषः, स भूतिरिति कथ्यते । भावकस्तु विष्णुसङ्कल्पः सुदर्शनपदेनोच्यते । उद्यती सा क्रियाशक्तिनिर्दरूपतां धत्ते । स एव नादो दीर्घघट्टानादोपमः समाधौ योगिभिरनुभूयते । यो हि नाद उन्मेषं प्राप्तो विन्दुर्भवति । स च विन्दुर्नामिनामिभेदेन द्विधा भिद्यते । तत्र नामरूपेणोदयं प्राप्य शब्दब्रह्मपदेनाभिधीयते । नामिरूपेणोदिता भूतिरुच्यते ।

प्रकृते सा विन्दुमयी शक्तिवर्णरहिताऽपि अनुत्तररूपेण स्थिता स्वरव्यञ्जनभेदेन द्विधा व्यवतिष्ठते । तस्या अ इत्युन्मेषः, अनुत्तरपदेनोच्यते । अनया रीत्या ‘अ, इ, उ, ऋ, ल्ल, ए, ओ एते सप्त स्वराः सूर्यरक्षमयः । आकारादय उत्तरे सप्त स्वराः सोमरक्षमयः । अधुना व्यञ्जनसूष्टिरुच्यते—ह स प क्ष व ल र य म भ व फ प न ध द थ त ण ढ ड ठ ट ग झ ज छ च ङ घ ग ख क तथा च व्यञ्जनेषु ळ्कारं विहाय चतुर्ख्यशद् व्यञ्जनानि सन्ति । चतुर्दश च स्वराः सन्तीति संकलनयाऽष्टचत्वारिंशदेव वर्णा एतन्मते । तत्रापि समालोचनया चत्वारि सन्ध्यक्षराणि ऋकारल्कारौ ऋकारो दीर्घः । ल्ल ३ कारश्च प्लुत इतीमेऽष्टौ स्वराः सन्धिजत्वात् स्वरमध्ये न गणनीयाः । अ, इ, उ, एते त्रय एव मौलिकाः स्वरा दीर्घभेदेन षडेवाभ्युपगम्यन्ते । तथा च संकलनया चत्वारिंशदेव वर्णा एतन्मते ।

यद्यपि षोडशाध्याये पूर्वोक्तपद्धत्या अष्टचत्वारिंशदेव वर्णाः प्रतिपादिताः सन्ति, तथाऽपि सर्वेषां मूलभूतौ विन्दुविसर्गावपि क्वचित्सन्निवेशनीयावेव^३ । एवं सति पञ्चाशद् वर्णा भवन्ति । अत एव सप्तदशाध्याये स्वरेषु ‘ओकारः’, ‘अनुस्वारः’, ‘विसर्गः’ इतीमेऽत्र्योऽधिकाः सन्निवेशिताः । व्यञ्जनप्रकरणोऽपि अनुस्वारविसर्गाँ निर्दिष्टौ स्तः । एवं सति अनुस्वारविसर्गाँ स्वरौ व्यञ्जने च ।

१. बृष्टा० ११४५ ।

२. तदेव-६।१७७ ।

३. एतत् सर्वमहिर्बुद्ध्यसंहितातो गृहीतम् (अहिर्बुद्ध्यसंहिता-अ० १६) ।

प्रातिशाख्यादिष्वपि स्वरव्यञ्जनयोरुभयत्र गणना दृश्यते । तथा सति सप्तदश-स्वराश्चतुर्खिशद् व्यञ्जनानीति सङ्कलनया एकपञ्चाशद् वर्णा भवेयुः । तथा च द्वयोरध्याययोः संवादार्थं यथा लकारस्य न वर्णन्तरत्वम्, तथैव ओंकारस्य न वर्णविभाजकत्वम् अनुस्वारविसर्गयोर्स्तु वर्णत्वमभ्युपगत्व्यमेव । अनुस्वारविसर्गयोरुभयात्मकत्वसूचनायैव उभयत्र तयोः सन्धिवेशः । एव च पञ्चाशद् वर्णाः स्वीकर्तव्या एतन्मते ।

परमत्र येन क्रमेण वर्णाः (व्यञ्जनानि) निर्दिष्टाः, नैव क्रमेण वक्ष्यमाणतत्त्वरूपता तेषां बोध्या । तथा हि हादिक्षान्ताः पञ्चन्नामेति शब्दिताः । क्षकारं विहाय अन्ये स्वस्वपूर्ववर्णनां कारणानि सन्ति अन्तस्थपुरुषेशयत्वाद् इमे अन्तस्था उच्यन्ते । मरूपा मातृका सर्वेषां चेतनानां समष्टिरूच्यते, तस्माद् भकारः प्रकृतिवाचकः । अनया रीत्या वकारो बुद्धितत्वम्, फकारः अहंकारः, पकारो मनः, नकारः श्रोत्रेन्द्रियम्, ततो धकारः त्वगिन्द्रियम्, ततो दकारश्चक्षुरिन्द्रियम्, ततस्थकारो रसनेन्द्रियम्, ततस्तकारो घ्राणेन्द्रियम्, ततः कर्मेन्द्रियवाचकत्वं ट्वर्गस्य त्रादिचान्तं तन्मात्रवाचकम् डादिकान्ता वर्णसंहतिर्भूतपञ्चकात्मिकेत्यवधेयम् ।

शैवशाक्ततन्त्रानुसारं वर्णः

इदानीं शैवशाक्ततन्त्रानुसारं वर्णविषयो विचार्यन्ते । तथा हि साधकमूर्द्धयेन श्रीभास्कररायापरनाम्ना भासुरानन्दनाथेन वरिवस्यारहस्यस्यादौ समुपन्यस्तां वर्णविभाजनपद्धतिं प्रदर्शयामि । वटवृक्षीयसूक्ष्मरूपतुल्यशब्दसृष्टिसूक्ष्मरूपशालिनी पूर्वोक्तरूपा त्रिपुरसुन्दर्येव^१ परापदवाच्या, सैव मातृकापदेनोच्यते । ततः स्थष्टव्यपदार्थानालोच्य ‘तदैक्षत बहु स्थां प्रजायेय’^२ इति श्रुतिरीत्या तादृशमीक्षणमेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य तस्यां पश्यन्तीति पदं प्रवत्तते । तदवयवाश्च वामादयोऽष्ट शक्तयः^३ । वामा-शिखाज्येष्ठारूपा सा त्रिपुरसुन्दरी ज्ञानक्रियेच्छात्मिका ब्रह्मविष्णवीशरूपिणी । सैव व्यष्टिसमष्टिभेदेन नवविधा । ततो^४ नव नादा जाताः, तत्समष्टिश्च नादध्वन्यादिपदवाच्या नातिसूक्ष्मा परावत्, नातिस्थूला वैखरीवत्, अतो मध्यमाख्या मातृका । ततो नवभिन्निर्दिः अक्चटतपयशळाख्यवर्गनवकवती वैखरी मातृका जाता । इदं वाणीचतुष्यं यथा स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमभेदम्, तथैव तद्वाच्या अर्था अपि तथा तथोन्नेयाः ।

तत्रत्यः सृष्टिक्रमः

अत्रायं सृष्टिक्रमो यथा सूर्याभिमुखदर्पणे तदन्तःप्रविष्टकिरणाद् उभयकिरण-संकलनारूपः तेजोबिन्दुविशेषः कुड्यादौ प्रादुर्भवति, तथा प्राण्यदृष्टवशात् स्वान्तःसंहृत-

१. व.मा ज्येष्ठा रौद्री अम्बिका (अनुत्तरांशभूता) इच्छा ज्ञानक्रिया शान्ता (ऊर्ध्वविषया) एता अष्ट शक्तयः परासहिता नव ।

२. तै० उ० २६ ।

३. तन्त्रालोकः—३, पृ० ७८ ।

४. नव नादाः चिणीति प्रथमः, चिणिचिणीति द्वितीयः घटानादस्तृतीयः, शंखनादशतुर्थः,

पञ्चमस्तन्त्रीनादः, पष्टस्तालनादः, सप्तमो वेणुनादः, अष्टमो भेरीनादः, नवमो मृदञ्जनादः ।

विश्वसिसृक्षया प्रकाशरूपं ब्रह्म स्वीयां शक्तिमवलोकयितुं तदभिमुखीभूय तदन्तस्तेजो-रूपेण प्रविश्य शुक्रविन्दुभावमयते, ततस्तं विन्दुं रक्तरूपा शक्तिः प्रविशति । तेन सम्मिश्रो विन्दुरुच्छूनो भवति, स च विन्दुः समष्टिरूपेणैको व्यष्टिरूपेण द्वयम् । तत्र शुक्र इन्दू रक्तोग्निरिति विन्दुद्वयात्मकत्वाद् विसर्गं इति च व्यवहृयते तत्र समष्टि-विन्दो रवित्वम् ।

एवं च कामाख्यो विन्दुः; विसर्गः, हार्दकला (हार्दकला) चेति व्यवयवक एकः पदार्थोऽणादिप्रत्याहारवत् कामकलेत्युच्यते । इदमेव च समस्तसृष्टिवीजम् । एतन्मूलभूतं ब्रह्म तुरीयं बिन्दुरित्युच्यते । इयमेव प्रकाशविमर्शमयी परा शक्तिः पञ्चभूतात्मिका उत्तरोत्तरवृद्धिद्वारा पञ्चदशसंख्याकमात्राक्षरतिथ्यभिमानदेवतास्वरूपिणी सज्जाता । तत्रायं क्रमः—प्रकाशाख्य एक एव परमेश्वरः तस्य शक्तिविमर्शाख्या, सा च पञ्चविधं समागता । सैव अ इ उ ऋ ल इति पञ्चात्मना व्यवस्थिता । पुनरपि आ ई ऊ ऋ ल३ इत्येवं संकलनया दश । तत ए ओ ऐ औ अं इति पञ्चदश विसर्गं इति पोडश स्वराः । कादयः पञ्चवर्गाः पञ्चविशतिः । यरलवाश्वत्वारः, शपसहाश्वत्वारः क्षकारेण सह पञ्चाशन्मातृकाः सम्पन्नाः ।

तन्त्रालोकानुसारम्

तन्त्रालोके तु अयमेव विषयो भज्जन्तरेण वर्णितोऽस्ति^१ । अथ प्रकाश-स्वरूपस्य विन्दोः प्रकाशेनैव सर्वं प्रकाशते । तत आविर्भूतायाः पश्यन्त्यास्तस्मिन् विन्दो प्रतिविम्बितत्वम् । यथा मुखस्य दर्पणे प्रतिविम्बितत्वम्, तथाऽस्य शब्दस्य नभसि प्रतिविम्बमस्ति । यथा दर्पणसम्मुखीभावे एव मुखस्य तत्र प्रतिविम्बं गृह्यते, तथैव यत्र श्रोत्राकाशस्य सान्निध्यं तत्रैव श्रोत्राकाशरूपे नभसि तस्य प्रतिविम्बं दृश्यते ।

तथा चास्यां संविदि सर्वं विश्वं प्रतिविम्बीभवति । स्वातन्त्र्यं हि विमर्शः, स चास्य प्रकाशस्य मुख्यः स्वभावः । न हि निर्विमर्शः प्रकाशः सम्भवति । स एव प्रतिभानुत्तरादिशब्दैरभिधीयते । तस्यैव भगवतः परमेश्वरस्य प्रकाशरूपया चिच्छक्त्या स्वातन्त्र्याभिधयाऽनन्दशक्त्या आनन्दचमत्कारात्मिकया इच्छाशक्त्या आमर्शात्मिकया ज्ञानशक्त्या संवर्कारोपयोगिन्या क्रियाशक्त्या जुष्टस्याष्ट्रश्वर्यात्मकमूर्तेः परिपूर्णस्य शिवशक्त्यादिभेदासहिष्णोर्विश्वमविभासयिषोः प्रथमं शिवशक्तिरूपताऽऽत्मन्येव भास्यते । स एवानुत्तरो हतादनाहताच्च शब्दात् सदा द्योतमानो योगिभिरनुभूयते समाधौ ।

तस्य परैव शक्तिः शिवेन संघटमासाद्योत्थिता सती इच्छाज्ञानक्रियारूपतां धते । तथा चानुत्तराख्यः प्रकाशो विन्दुः, स्वातन्त्र्यात्मके विमर्शाभिधे विसर्गे

१. तन्त्रालोकः—३, पृ० २३४ ।

परिणमते । तथा च विन्दो रूपद्वयम् अकारोज्ञुस्वारश्च । एवं विसर्गस्यापि उभयी वृत्तिः विसर्जनीयो हकारश्चेति । एतौ चाकारहकारौ अविभक्तभावेन शिवशक्त्यात्मकौ सदावभासेते । स एवानुत्तर आनन्दशक्तिमभिव्यञ्जयन्नकाररूपं धत्ते । तस्य सिसृक्षातः परामर्शस्योदये इच्छा शक्तिः इकारः । ईशित्री सैवेच्छा ईकारः । उन्मिषन्नुकारः । यदा ज्ञेयापेक्षया ज्ञानमूनं भवति, तदा ऊकारस्योदयो भवति । तथा चैतदेव विमर्शात्मकं परामर्शषट्कं बीजपदेनोच्यते । तथा चोकम्—

स्वराणां षट्कमेवेह मूलं स्थाद् वर्णसन्ततौ ।

षड् देवतास्तु ता एव ये मुख्याः सूर्यरक्षमयः^१ ॥

आसामेव समावेशात् क्रियाशक्तियोदितात् ।

संविदो द्वादश प्रोक्ता यामु सर्वं समाप्यते^२ ॥ इति ।

‘एवं च शक्तयोऽस्य जगत् सर्वम्^३’ इत्युक्तरीत्या अ आ इ है उ ऊ इत्येतेषमेव सर्वं जगत् शक्तिरिति । एवं चेयमिकारूपा अक्षुब्धा क्षुब्धा च दीर्घरूपा इच्छा शक्तिः रेफलकारोभयेच्छायाधारित्वाद् ऋ ऋ लृ इत्येतद्वर्णचतुष्प्ररूपं धत्ते ।

अस्मिन् ऋकारादिचतुष्टये क्षोभोदयाभावाद् वर्णन्तरोत्पत्यसंभवान्न बीजत्वम् । क्षोभाधारत्वाभावाद् योनित्वाभावस्यापि निश्चयाद् बीजयोनिवैलक्षण्यमेषाम् । एवम् इच्छोन्मेषशक्तिभ्याम् इकारोकाराभ्याम् अनुत्तरानन्दयोः संघटे एकार ओकारश्च सम्पद्यते । एवमेव यदा अनुत्तरानन्दशक्ती वृद्धिप्रोहावाप्नुतः, तदा एकारयोगे ऐकार ओकारयोगे ओकारश्च सम्पद्यते ।

इच्छैवानुत्तरानन्दयाता शीघ्रत्वयोगतः ।

वायुरित्युच्यते वह्निर्भासनात् स्थैर्यतो धरा^४ ॥

इत्युक्तरीत्या यरलवानामन्तःस्थानां वायुसर्यंधरावरुणरूपाणामुदयः । अत्रोन्मेषस्यापि ग्रहणाच्चतुष्कोद्भूतौ न किञ्चिद् वाधकम् । सैवेच्छा शक्तिः स्वोष्मणा स्वात्मस्वातन्त्र्य-प्रेरणात्मना वहिर्भाव्य शप्तसत्रितयात्मना स्फुरति । विसर्गस्यैव यथा स्थूलेन हकारात्मना स्थितिः, तथैव अनुत्तरादयः कादिसान्तत्वेनावभासन्ते^५ ।

तथा हि—अनुत्तरात् पञ्चात्मनः कवर्गस्य प्रसवः, एवमिच्छाशक्तेः चवर्गस्य। द्विरूपाया ऋ लृ इत्येवं रूपं प्रासाद्या इच्छाया एव टत्वर्गोत्पत्तिः। उन्मेषात्पवर्गोत्पत्तिः। तथा च कपसंयोगात् क्षकारोत्पत्तिः। एवं सति पञ्चविंशतिः स्पर्शः, चत्वारोऽन्तस्थाः, चत्वार ऊष्माणः, षोडश स्वराः संकलिताः क्षकारेण पञ्चाशद् वर्णाः सञ्जाताः। तत्रानुस्वारविसर्गां स्वरेषु गणनीयाविति षोडश स्वराः सम्पद्यन्ते। तदुक्तं तन्त्रालोके टीकायाम्—

१. तन्त्रालोकः—३१८४-८५ ।

२. तदेव—३१२५०-५१ ।

३. परात्रिधिका—४० ४० । ४. तन्त्रालोकः—३१५७ । ५. तदेव—३११४८-४९ ।

अकाराज्जात आकार इकाराद् ई इति स्मृतः ।
उकारश्च उकारात् स्याद् ऋकाराच्च नपुंसकम् ॥
एकार ऐस्वरश्चैव ओकार औकार एव च ।
अंकारश्च अनुस्वारः अः विसर्ग इति स्मृतः^१ ॥

एतच्च सर्वं विसर्गादुत्पन्नं विसर्ग एव तत्तदामशात्मना प्रस्फुरित इत्यर्थः । स एव हि परप्रमात्रैकरूपोऽशेषविश्वक्रोडीकारेण अनुत्तरहकारात्मना प्रस्फुरन्नतर्वद्वी-
रूपतया नरशक्तिशिवात्मतामाभासयेत्^२ ।

मातृकाचक्रानुसारं वर्णोपन्न्यासः

अधुना मातृकाचक्रविवेकानुसारं वर्णाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र हि पञ्चभ्यो भूतेभ्यः क्रमशः पञ्चानां वर्णाणामुत्पत्तिः । अर्थात् कण्ठ्यतालव्यमूर्धन्यदन्त्यौष्ठथात्मका वर्णाः क्रमशः आकाशवायुतेजोजलपृथिवीसम्बन्धिनः । तथा चैतन्मते 'लं' जलबीजम् । 'व'
धराबीजमित्यायाति । परं टीकायां स्वीयसंस्कारानुसारं 'व' जलबीजम्, 'लं' तु पृथिवीबीजमित्युक्तम्^३ ।

अ आ ई ई उ ऊ ऋ ल लृ ए ऐ ओ औ अं अः इतीमे स्वरा निर्दिष्टाः ।
इकारोकारयोः संकुचद्रूपौ यकारवकारौ, ऋलवर्णयोः संकुचद्रूपौ रलौ च निर्दिष्टाः ।

१. तन्त्रालोकः—३।२२—टीकायाम् ।

२. (क) अनुत्तरानन्दभुवामिच्छाद्ये भोग्यतां गते ।
सन्ध्यक्षराणामुदयो भोक्तृरूपच्च कथ्यते ॥ (तन्त्रा० ३।१८९-९०)
- (ख) स्वराणां षट्कमेवेह मूलं स्याद् वर्णसन्ततौ । (श्लो० १८४)
- (ग) पद् देवतास्तु ता एव ये मुख्याः सूर्यरश्मयः ।
सौराणामेव रश्मीनामन्तश्चान्द्रकला यतः ॥ (श्लो० १८५)
- (घ) अतोऽत्र दीर्घचित्तयं स्फुटं चान्द्रमसं वपुः । (श्लो० १८६)
तासां नामानि—
(ङ) दहनी पाचनी धूम्रा कर्षणी वर्षणी रसा । (पृ० १८१ टीका)
३. (क) पदेव हि स्वरा मुख्याः कथिता मूलकारणम् ।
ते च प्रकाशरूपत्वाद् विज्ञेयाः सूर्यरश्मयः ॥ (तन्त्रा० पृ० १८१ टीका)
- (ख) इच्छाशक्तिश्च या द्वेधा क्षुभिता क्षुभितत्वतः ।
सा विजातीयशक्त्यंशप्रोन्मुखी याति यात्मताम् ॥
- (ग) संव शीघ्रतरोपात्तज्ञेयकालुभ्यरूषिता ।
विजातीयोन्मुखत्वेन रत्वं लत्वं च गच्छति ॥ (तन्त्रा० ३।१५४-५५)
- (घ) तद्दुन्मेषशक्तिर्द्विरूपा वैजात्यशक्तिगा ।
वकारत्वं प्रपद्येत् सृष्टिसारप्रवर्षकम् ॥ (श्लो० १५६)

अकारस्य संकुचद्रूपः कवर्गः, इकारस्य चर्वर्गः, ऋकारस्य टवर्गः, ललकारस्य तवर्गः, उकारस्य पर्वर्ग इति । ऊष्माण इत्यनेन शपसहा उक्ताः । उक्तं च—‘शिलष्टं पुरः स्फुरितसद्वयकोटिलक्ष्मूलं परस्परगतञ्च समं च कूटम्’^१ इत्यनेन लक्षी उक्ती ।

तथा चैतन्मते पोडशा स्वराः, पञ्चविंशतिः स्पर्शाः, चत्वारोऽन्तःस्थाः, चत्वार ऊष्माणः, दुःस्पृष्टः लकारः । कूटस्थः क्षकार इति संकलनया एकपञ्चाशाद् (१६ + २५ + ४ + ४ + २ = ५१) वर्णा निर्विष्टाः सन्ति ।

परमत्र अकारादीनां संकोचे कवर्गादय उत्पद्यन्ते इति यदुक्तम्, तत्र सम्यक् हयरलवानां तैर्भीजत्वस्वीकारेण स्वोक्त्यैव विरोधात् । अनुत्तराद् अल्पमात्रोऽधिकमात्रवर्णेत्पत्तिस्वीकारात् ।

किञ्च संकुचद्रूपः कवर्ग इत्युक्त्या लयस्यैव प्रतीत्या न हि अधिकमात्रेभ्यो वर्णेभ्योऽल्पमात्रवर्णानामुत्पत्तिरिहाभिप्रेता । विस्तरेणैतत् पीठिकायां प्रकटयिष्यते । सर्वेऽपि विषया आर्षप्रभावप्रभवाः

अथ भूमिकायां पीठिकाया विषयात् संक्षेपेण प्रदर्श्य प्रतिमाविषया अत्यन्तं संक्षिप्ततया प्रदर्श्यन्ते । न हि भूमिकायां सर्वेऽपि विषया आमूलचूडं सञ्ज्ञिवेशिताः; तथा सति पीठिकाप्रतिमयोर्वैयर्थ्यपत्तिः । अतो भूमिकायां यावदुक्तं तावत्तैव सन्तोषव्यम् । अधिकं जिजासुभिः पीठिका प्रतिमा च द्रष्टव्ये ।

अस्मिन् हि अस्मदीये दर्शने योगजसामर्थ्यमेव—‘ईश्वरप्रणिधानाद्वा’^२ इति सूत्रसूचितं मूलमवधार्यम् । स्वस्मिन् पात्रतासम्पादनेन भगवदिच्छ्या यथाकालं पतन्तः कारुण्यपारावारशीकराः स्वात्मानमाप्याययिष्यन्ति । तद्वलेनैव विशुद्धा दृष्टिः पदार्थान् स्फोटयिष्यति । नाहमात्मनः शक्तेरूपरि लव्धाभिमानः किञ्चिदपि स्फोटयितुं प्रभवामि । केवलं सर्वं भारं तदुपरि संस्थाप्य तदीयज्ञानप्रणालिकामात्मनि सम्भाव्य पूर्वाचार्यं परम्पराप्राप्तात् विषयात् सन्तक्ष्योपस्थापयामि ।

आधुनिकदर्शनानां मूलं संग्रह एव

इह हि पुरा पाणिनीये व्याकरणे दाक्षायणेन व्याडिनोपरचितं सकलदर्शनसूत्ररूपं ग्रन्थलक्षपरिमाणं संग्रहाभिधानं नाम निबन्धनमासीत् । तच्च कालवशात् सुकुमारबुद्धीन् सूत्रवृत्तिमात्ररटनपद्मन् वैयाकरणात् लब्ध्वा निष्ठामुपागमत् । ते हि सुकुमारबुद्धयो वैयाकरणा अशितबुद्धयो दार्शनिकगूढार्थविबोधेऽक्षमाः, प्रतिभाविरहिताः सम्प्रदायागतयथार्थज्ञानलेशहीनाः संग्रहाध्ययनोपेक्षाप्रधानास्तदध्ययनं व्यजदुः । एवं रीत्या संग्रहे निष्ठां गते कियत्कालानन्तरं साधुत्वज्ञानौपयिकतया धर्मसाधनत्वेनोपजातोपयोगाय व्याकरणस्मृतेरविच्छेदाय करुणाप्रयुक्तेन भगवता पतञ्जलिना वार्तिक-

१. मातृकाचक्रविवेके—पृ० १२१ ।

२. योगसूत्रम्—१२३ ।

व्याख्यानपुरःसरं महाभाष्यनिवन्धनमुपरचितम् । तदपि महाभाष्यं कालवशात् परस्परवैमत्यादागमसंज्ञाविरहेण च परिभ्रष्टं सद् दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितम् आसीत् । ततः पश्चात् चन्द्राचार्यवसुरातप्रभूतयो गुरवो व्याकरणागममिमं वहु-शाखत्वमनयन् ।

तथा च भर्तृहरिः स्वयं गुरुपूर्वकत्वं व्याकरणागमस्य प्रदर्शयति—

न्यायप्रस्थानमार्गस्तानभ्यस्य स्वं च दर्शनम् ।

प्रणीतो गुरुणाऽस्माकमयमागमसंग्रहः^१ ॥ इति ।

तथा चात्र वाक्यपदीयग्रन्थेषु सूत्रेषु वार्त्तिकेषु च विप्रकीर्णन् विषयान् संकलय्य दर्शयामि । नाहमत्र दर्शनान्तरीयसंस्कारसंस्कृततत्त्वेता विषयानुपस्थापयितुं समीहे; किन्तु आर्षव्याकरणसमालोचनया तदविरुद्धपद्धतिप्रभूतांश्च प्रमेयप्रमाणत्रातान्त्रोपन्यसितुं यतिष्ठ्ये । यथासम्भवं श्रुतिमूलका एव विषया अस्मद्दर्शने स्थानं लभेरन् । एवं सत्यपि वाक्यपदीयसंस्कारोऽवश्यमेव मां स्प्रक्ष्यत्येव ।

सत्तैव सूलं सत्त्वम्

तत्र सञ्चिदानन्दस्वरूपस्य परब्रह्मणोऽभिन्ना येयं सत्ता नाम, सैव सत्ता विविधानि रूपाणि धारयति । सैव सर्वास्वपि क्रियास्वनुस्यूताऽपामरमनुभूयते । अह-मस्मीति प्रत्ययस्य आगोपालाङ्गनासु प्रसिद्धेन्निष्प्रत्यूहूत्वात् । तथा च सत्ता चिदानन्द इतीयं त्रयी अन्यानि त्रीणि रूपाणि प्रसूते । तत्र आनन्द इच्छारूपम्, चित् तु ज्ञानरूपम्, सत्ता च क्रियारूपं धत्ते । तापु शक्तिपु सत्ताया ब्रह्मरूपत्वात् तामगणयित्वा शक्तिपञ्चकमेव तान्त्रिकग्रन्थेषु समुद्घोष्यते ।

सर्वोऽपि क्रियाकलापः सत्ताया एव विवर्तः परिणामो वेति मनसि निधाय, इत्यादिना भर्तृहरिः सर्गप्रतिसर्गां निरदिक्षत् ।

सैव भावविकारेषु षडवस्थाः प्रपद्यते ।

क्रमेण शक्तिभिस्ताभिरेवं प्रत्यवभासते^२ ॥

अन्यच्च ‘षड् भावविकारा भवन्तीति ह स्माह भगवान् वार्ष्यायिणः’ इति निरुक्तकारः । तत्र च परमार्थरूपस्य सत्तान्तमकस्य भावस्य द्विविधः परिणामः, एकोऽनुलोमः, अपरश्च प्रतिलोमः । एतावेव द्वावृपादाय भगवान् वार्ष्यायिणः ‘जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति’ षड् भावविकारानाह । तत्र वृद्धयन्तोऽनुलोमः, अपक्षीयते विनश्यतीत्याभ्यां प्रतिलोमः स प्रतिपादितस्तेन ।

भूवादिसूत्रे एतदव्याख्यावसरे कैयटः ‘भावस्य क्रियायाः षट्प्रकारा इत्यर्थः । तेषु च अस्तिः पठित इति तस्यापि क्रियात्वभित्यर्थः । अथवा भावस्य सत्ताया एते

१. वा० १० २१४९० ।

२. वा० का० ३ जातिसुद्देशे श्लो०-३६ ।

प्रकाराः । सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादि-रूपतयाऽवभासते । एते च भावविकारा^१ निरुक्ते निषुणं व्याख्याताः । इह तु प्रकृता-नुपयोगान्न व्याख्यायन्ते^२ ।

तत्रैव अथवेति प्रतीकमुपादाय ‘उत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेण वस्तुनो भावात् तेषामपि सत्तात्मकत्वम् इति वोध्यम् । भावस्य सत्ताया ब्रह्मसत्ताया एते विकाराः क्रियाप्रकारा मायावशात् त इव भासमाना इति वार्ष्यायिषुक्तेरित्यर्थः । सत्तैवेत्यादि । सत्तैव = ब्रह्मसत्तैव । अनेकक्रियात्मिका = अनेकक्रियाविवर्तात्मिका । साधनैः = कारकैः संबन्धादवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासत इत्यर्थः । एतच्च निरुक्तभाष्येस्पष्टम्^३ इति नागेशभट्टेन अधस्तनः सन्दर्भः समुद्दिष्टतः ।

एवमेव ‘सैव भावविकारेषु’^४ इति कारिकायाष्ट्रीकायां हेलाराजः ‘षड भाव-विकारा भवन्तीति ह स्माह भगवान् वार्ष्यायिण इति निरुक्तकारः । तत्र च भावस्य परमार्थरूपस्य जन्मादयो विकारा इत्यर्थः । सन्मात्रस्वभावा हि सत्ता उत्तरोत्तर-विकारापत्तौ जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति व्यपदेश-मासादयति’ ।

‘प्रथमतरं च सन्मात्ररूपम् अस्तिशब्देन नाभिधीयते, अपि तु जन्मोत्तरभावी तस्या अवस्थाविशेषः । जन्मानन्तरभावि हि रूपं तस्या लोके सदिति व्यवहार्यम् । ततः प्राक् पश्चाद् भाविन्यः पुनरखस्था जन्मविपरिणामादिरूपेण व्यवहार्याः । तथा हि स्वशक्तिमाहात्म्यात् पूर्वं जायत इत्यवसीयते, पश्चादस्तीति । अवस्थितस्य विकारापत्ति-रिति विपरिणमते, तच्च विपरिणमद् मुहूर्तमपि नावतिष्ठते इति, वर्धते यावदनेन वर्धितव्यम् । ततोऽपक्षीयते मुहूर्तमप्यनवस्थानादेव । अत एवोक्तं ततोऽपायेन युज्यते इति । ततोऽपि विनाश इत्येवं क्रमस्थितिः । एवंभूतास्तस्याः काश्चन शक्तयो विद्यन्ते, येनैकैव सती तथा विचित्ररूपेण प्रतिभासते ।

न च परिणतिदर्शनाभिप्रायेणायं विकारशब्दः अनित्यत्वप्रसङ्गात्, अपि तु विवर्तपर्यायोऽयम् । तथा हि सर्वशक्त्यात्मभूतत्वाद् ब्रह्मोऽनेकविकारप्रदर्शनसामर्थ्यलक्षणा अविद्याव्या शक्ति कार्यभेदादुपचरितनानात्वा समस्तीत्यागमविदः ।

इत्थं च स्वाभिरेव शक्तिभिरन्तिरिक्ताभिर्जन्मादिरूपतयाऽविद्यायांमाभासते । तदेव ब्रह्म सर्वभावेषु समानरूपं सत्तात्मकम् । अन्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्याभावादित्येषोऽत्रार्थः^५ इत्युक्तवान् ।

१. विकारशब्दः प्रकारवाचीति नागेशः पृ० १२४ ।

२. अष्टा० ११३१ ।

३. महाभाष्यम्-११३।१—नागेशभट्टीकायाम् ।

४. वा० प० ३।३।३६ ।

५. वा० प० ३।३।३६—इति कारिकोपरि हेलाराजठीका ।

एतत् सर्वमन्यद् वा एतादृशं पडभावविकारा भवन्तीत्यादेव्यस्थ्यानं स्वीया-
निर्वचनीयतावादविवर्तवादादिसंस्कारसंस्कृतमनसां पक्षपातधीकालुप्यकलङ्कृततया
हेयमेव ।

यतो हि पस्पशात्रिके ‘अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम् । ध्रुवं कूटस्थमविचाल्य-
नुत्पत्त्यव्यवृद्धियोगि यत्तन्नित्यमिति तदपि नित्यं यस्मिन्स्तत्त्वं न विहन्यते’^१ इत्येतद्-
भाष्यव्याख्यानप्रवृत्ते उद्द्योते ‘उत्पत्तेः सत्तापर्यन्तत्वाद् अनुत्पत्तीत्यनेन जन्मसत्तारूपौ
भावविकारौ निरस्तौ, अवृद्धीत्यनेन तृतीयो वृद्धिलक्षणः, अनुपजनेति चतुर्थः परिणामः,
अनपायेति पञ्चमोऽपचयः, अव्ययेति षष्ठो विनाशः एतद्रूपविकाररहितमिति तदर्थः’^२
इति नागेशभट्टोक्त्याऽपि वार्ष्यायणिप्रदर्शितपडभावविकारा यस्मिन् न भवन्ति
तदेव नित्यम् ।

तथा च स्पष्टमेव पडभावविकारा भवन्तीति ग्रन्थेन ब्रह्मणो भिन्नाया एव
प्रकृतेः स्वरूपावगमार्थं षण्णां भावविकाराणामुपन्यासः कृतः । तद्विनास्यैव ब्रह्मणश्चित्तो
वा नित्यत्वस्वीकारात् । एतादृशविकारशून्यं यत्तन्नित्यमितीदृशं नित्यत्वं ब्रह्मण्येव
सन्तिष्ठते । तथा च द्विविधं नित्यत्वम्—एकं पडविधविकारशून्यत्वम्, अपरं च आश्रय-
प्रवाहाविच्छेदप्रयुक्तम् । एवं स्थितौ पडभावविकारा भवन्तीत्यस्य विवर्तवादमाश्रित्य
व्याख्यानं दर्शनान्तरसंस्कारेणवेति ध्येयम् ।

यच्च हेलाराजेन ‘न च परिणतिदर्शनाभिप्रायेणायं विकारशब्दः अनित्यत्व-
प्रसङ्गात्, अपि तु विवर्तपर्यायोऽप्यम्’^३ इत्युक्तम्, ततु ‘अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम्—ध्रुवं
कूटस्थेत्यादि’ भाष्यविरोधाद्येयमेव । तेन हि भाष्येण पडविधभावविकारयुक्तस्य
अनित्यत्वस्वीकारात् । तथा चास्माकं व्याकरणदर्शने परिणामवाद एवेति सिद्धान्तः ।
विवर्तशब्दोऽप्यस्माकं परिणामार्थक एव मन्तव्यः ।

द्विविधो विवर्तः

विवर्तवादे तु द्विविधो विवर्तः—द्रव्यरूपेण सिद्धविवर्तः, क्रियारूपेण साध्य-
विवर्तः । तथा चोक्तम्—

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः^३ ॥ इति ।

तथा च महासत्त्याजनया अवियोगात् प्रातिपदिकमात्रवाच्या सत्ता । तदुक्तम्—
‘प्रातिपदिकार्थः सत्तेति’ । अयमेव सिद्धविवर्तः धातुभिरपि साधनाधीनलब्धजन्मसु
क्रियाव्यक्तिषु समवेता यथोपाध्यनुगृहीतनानात्मा सत्तैवाधेयत्वमापद्यते,

१. महाभाष्यम्—पृष्ठ० ७ ।

२. वा० प० ३।३।३६—हेलाराजटीका ।

३. वा० प० ३।३।३४ ।

अयं साध्यविवर्तः । तथा च सच्छब्दात् तलप्रत्यये सत्ता त्वप्रत्यये च सत्त्वमिति^१ निष्पद्यते । प्रत्ययभेदेन च अर्थभेदः । वस्तुतस्तु नास्ति तथार्थभेदः । प्रातिपदिकस्थले सत्त्वपदेन सा सत्ताऽभिधीयमाना द्रव्यार्थिका, धातुस्थलेऽभिधीयमाना क्रियार्थिका इति तस्या एव द्विधा विवर्तः ।

परिणामवादोऽस्माकं वैयाकरणानाम्

एवं विवर्तवादपरिणामवादयोरभयोरपि आधुनिकव्याकरणग्रन्थेषु उपलब्धतया वास्तविके परिणामवादे क्या रीत्या सत्तायाः परिणाम इति पूर्वमत्यन्तं संक्षिप्ततया संस्पृष्टोऽपि विषयोऽधुना वितन्यते ।

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीद्’^२ इति रीत्याऽस्माकं मते एक एवानन्तापरिमित-शक्तियुक्तः सत्पदार्थः परिस्फुरितस्वातन्त्र्यापरपर्यायिकालाख्यशक्तिविशिष्टो विराजते । तदा स ‘एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय^३’ इति पद्धत्या कर्तृरूपं धत्ते । अस्यामवस्थायां धातू-नामकर्मकत्वम् । तदानीं कालाख्यैव शक्तिः करणभावं भजते । तथा च स्वस्मिन्नधिकरणे स्थित्वा कालाख्येन करणेन प्रकृतिं स्वस्वरूपं भिन्दन् क्रीडति; तदा चिदानन्दात्मकं पत्रद्वयं शक्तिद्वयं वा समुज्जूम्भयति । तथैव पद्धत्या तदन्तर्लीनमेव तच्छक्तिद्वयं ततः प्रादुर्भवति । तयोश्च शक्तयोः परस्परमभेदः पुरासीत् । इदानीं तु तयोर्भेदे सत्यपि परस्परमाभासः समुन्मिषति । एवं त्रिकोणरूपं दधत् सत् स्वात्मनि चिति आनन्दे च स्फुरत् चितो ज्ञानम् आनन्दाद् इच्छां चाविर्भावयति । अस्यामवस्थायां कर्मणोऽपेक्षणाद् धातूनां सकर्मकत्वम् । अनयोजनेच्छयोर्भेदेऽपि परस्परमाभासः पूर्ववदेव विजृम्भितः । तदनन्तरं ते द्वे ज्ञानेच्छे शक्ती क्रियारूपं धत्तः । एवं तस्मिन् सति सत्ता चिदानन्दज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिरूपा परापदव्यवहार्याऽत्यन्तं सूक्ष्मा स्वस्यामेकस्यां षड्रूपा सती एकत्वेन क्रियात्मना भासमाना प्रकाशस्वभावा विमृशन्ती पश्यन्तीरूपं धत्ते । तस्यां च सूक्ष्मां शब्दार्थीं भासमानावास्ताम् । ततो मध्यमावस्थां प्राप्तौ शब्दार्थीं परस्परं सञ्ज्ञटमानौ वैखरीरूपं धत्तः ।

तस्यामेव वैखर्यां कारणात्मना अपरास्तिस्त्रो वाचोऽपि लब्धास्पदाः सन्ति । तत्र स्थूलरूपं दधती पश्यन्ती बहिः सृष्टि कर्तुं प्रभवति । तत्र च परम्पराद्वयं प्रचलति । एका शब्दपरम्परा, अपरा च अर्थपरम्परा । अनयोः परम्परयोः सम्बन्धपरम्पराऽपि न जहाति द्वयोर्धामि । असम्बद्धा च नहि क्षणमपि स्थानुमर्हति । अनेन क्रमयोगेण स्थूलपश्यन्त्यां सृष्टिः प्रवतते । तस्यामेव जन्मादयः षड् विकाराः सन्ति । ते एव भावभेदस्य योनयः । उपरिष्टाच्च यथावसरं ते प्रदर्शयिष्यन्ते ।

१. सत्त्वशब्दः सदेस्त्वन्यपि उणादौ निष्पन्नो गुणाश्रयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकः । परम्परमर्थोऽत्यन्तं रहस्यभूतः ।

२. छा० उ० ६।२।१ ।

३. तदेव-६।२।३ ।

सत एव सर्वमुत्पद्यते

तत्र प्रथमं सत्पदवाच्यं शब्दब्रह्मा^१ रवात्मकमभवत् । स एवास्माकं मते रवि-
रुच्यते । तस्मान्नादः समुत्पद्यते । तद्यथा—

उत्तरो देवो नादः दिव्यः सूर्यो रविः रवो वा ।

शब्दब्रह्मैव उत्तमं ज्योतिरित्ययं वैदिकक्रमः ॥ इति ।

अन्यच्च—

सूक्ष्माभर्थेनाऽप्रविभक्ततत्त्वामेकां वाचमभिष्ठन्दमानाम् ।

उतान्ये विद्वुरमृतामिव च पूतां नानारूपामात्मनि सन्निविष्टाम्^२ ॥

अस्याः श्रुतेरयमर्थो निःसरति यत् सैवैका वाणी अर्थेनाविष्टा भेदवतीव चित्ते
नानारूपा भासते । तथा च—‘शब्दार्थयोः स एव नित्यस्तादात्म्याख्यः सम्बन्धो न
हीश्वरकृतः, किन्तु सर्गादिभुवां महपिदेवतानामीश्वरेण वोधितस्तदव्यवहाराच्चास्मदा-
दीनामपि सुग्रहस्तत्सङ्केतः^३’ इति न्यायवाचस्पत्ये उक्तम् । तत्र कृत इत्यस्य प्रकाशित
इत्यर्थः ।

तथा च योगवाचस्पत्ये ‘सर्वे च शब्दाः सर्वार्थाभिधानसमर्था इति सर्वर्थं:
शब्दानां सम्बन्ध इश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशकः^४’ इति ।

अत एव ‘नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः’^५ इति तान्त्रिकाः (वैयाकरणाः) । सर्वेरथैः
सर्वशब्दानां सम्बन्धश्च योगिगम्य एव । तेषां योगवलेन शब्दार्थोभयरूपायाः परायाः
प्रत्यक्षात् ।

युक्तं चैतद् एकस्यैव स्फोटस्य शब्दब्रह्मरूपस्य सर्वशब्दतदर्थोपादानत्वेनोभय-
रूपतया (शब्दार्थोभयरूपतया) तत्कार्ययोः (शब्दब्रह्मकार्ययोः) उभयरूपत्वात्
(प्रत्येकमुभयरूपत्वात्) ।

तथा चोक्तम्—

क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम् ।

प्रकृतोर्बन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत् पराः^६ ॥ इति ।

१. इदं शब्दब्रह्म उत्तमज्योतिःपदेनापि व्यपदिश्यते । उद्यमित्यादि (यजुः०अ० २० म० २१)
मन्त्रेण योगाम्यासप्रक्रियायां चत्वारि चक्राणि सन्तीति ज्ञायते । तत्र हार्षमात्रा प्रतिमापदेन
धृतिपदेन वा गृह्णते । तथा च सा तमः प्रतिमा, धृतिर्वा कर्यते । स्वः=(शब्दः तेजश्च)
विन्दुपदेन गृह्णते ।

उत्तमज्योतिषो दिव्यः सूर्यः, तस्मादुत्तरो देवस्तस्माद् रवः, ततस्तमः । अयं
प्रतिलोमक्रमम् ।

२. वा० प० ११—टीकायाम् ।
३. न्या० वाचस्पत्यम्—२।१५५—टीका ।
४. योगवैशारदी—समाधिपादे—२ ।
५. वा० प० १२३ ।
६. लघुमञ्जूषा—पृ० ४९ ।

‘अयं भावः—मायानुपहितं ब्रह्मा निर्गुणम्, मायोपहितं सगुणम् । तच्च ब्रह्म-जगदुपादानकारणम्, तदेव विन्दुशब्दवाच्यम् । स च विन्दुः कारणरूपः सूक्ष्मः । कार्यरूपस्तु त्रिविधः—विन्दुः, वीजम् नाद इति । विन्दुर्ब्रह्मरूपः, शक्तिर्वीजम्, तयोः क्षोभ्यक्षोभकाल्यः संबन्धो नादः’^१ इति मञ्जूषायाम्^३ ।

निरुक्तमूलकः शब्दार्थसृष्टिक्रमः

अधुना यावत् शब्दार्थैँ अत्यन्तं संसृष्टावास्ताम् । ततश्च प्रकाशमयो विन्दुः प्रकृतिः, अस्यामेव प्रकृती लीनः प्रत्ययो निःसृत्य विन्दुशसंपृक्तहार्घमात्रारूपं धारयति । सैव हार्घमात्रा धृतिः प्रतिभा वा कथ्यते । ततः सैव विसर्गात्मना महत्तत्त्वरूपं दधाति । अनया रीत्या शब्दार्थसृष्टिर्लब्धास्पदा भवति । तस्माद् विसर्गादुरस्यो हकारोऽहंकाररूपम्, विद्यारूपं वा धत्ते । ततः कण्ठ्यो हकारो मनोभावमासादयति । तथा च तस्या एव हार्घमात्राया उद्भूतस्य विसर्गस्य रूपत्रयमस्ति । विसर्गः, उरस्यो हकारः, कण्ठ्यो हकारश्चेति^३ ।

स एव कण्ठ्यो हकारो मनःस्वरूपः शब्दतन्मात्ररूपेण परिणमते । स एवाग्रे प्रसरत्वं तालुस्थानं संप्राप्य स्पर्शतन्मात्ररूपे यकारे परिणतो भवति । स एव मूर्धनिं गत्वा रूपतन्मात्ररूपेण रेकेण परिणम्यते । ततो दन्तस्थानं लद्ध्वा रसतन्मात्रेण लकारेण विवर्तते । तत ओष्ठस्थानमासाद्य गन्धतन्मात्रे वकारे स्वीयं रूपमाविर्भावयति । तथा चायमेव विसर्गो हयरलवेति पञ्चात्मना व्यवतिष्ठते । ततश्च स एव विसर्गः कचटतपेति पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां रूपं दधाति । गजडदबेति कर्मेन्द्रियपञ्चकरूपं च विर्भाति । इमाः सविसर्गाः षोडश मातृकाः । ‘अर्धमात्रास्थिता नित्या यानुच्चार्या विशेषतः’^४ इति मार्कण्डेयपुराणे निर्दिष्टाः सन्ति ।

१. (क) अस्या विन्दुरूपिष्याविदचिन्मध्यायाः प्रकृतेः शब्दब्रह्म पराऽभवत् ।

(ख) अत्रेदं तत्त्वम्—तान्त्रिकसंस्कारसंस्कृतचेतसा मट्टनागेशेन शब्दब्रह्मः परायाश्वोत्पत्तिः कण्ठरवेणोक्ता । वस्तुतस्तु अस्माकं परमवैदिकानां मते उद्भयम् (यजुः अ० २० म० २१) इति मन्त्रोक्तं स्वरेव (शब्दः तेजश्चे) प्रकृतिपदेन विन्दुपदेन वा गृह्णते । आस्माकीनं शब्दब्रह्म तु उत्तमज्योतिःपदेन गीयते, तच्च विन्दोरूपं चतुर्थंसोपाने चकास्ति । विस्तृतं चैतत् प्रतिमायां द्रष्टव्यम् ।

२. मञ्जूषा—पृ० ५० ।

३. अत्रेदं रहस्यम्—यदि हि हार्घमात्रापदेन धृतिः प्रतिभा वा गृह्णते, तदा हार्घार्घपदेन (यो हि तान्त्रिकग्रन्थेषु बहुत्र प्रयुज्यते) विन्दुः प्रकृतिर्वा गृह्णताम् । तथा सति हार्घार्घमात्रा नाम मात्राया अष्टमोऽशः हार्घमात्रापदेन चतुर्थोऽशः, विसर्गपदेन तु अर्धमात्रा । अन्यत सबं मूले निरूपितम् ।

४. दुर्गासिद्धशती—१५५ ।

स्वरसृष्टिः षोडशमातृका स्वरूपं च

यदा च हयरलवेति पञ्चकं संप्रसृतं भवति, तदा स्वीयमर्थमात्रात्मकं रूपं वर्धयित्वा एकमात्रारूपं दधत् भूतपञ्चकरूपं धारयति । एवमेता एव पञ्चमातृका अ हृ क्र ल उ रूपेण परिणमन्ते । ‘इग् यणः संप्रसारणम्’ इति सूत्रयन् भगवान् पाणिनिरिममर्थं परिपुण्णाति । एवं हकाररूपमातृक्या यदा वर्गपञ्चकप्रथममातृकाः संयुज्यन्ते, तदा ख छ ठ थ फेति स्थूलानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानरूपाणि भवन्ति । एवमेव यदा वर्गपञ्चकतृतीयमातृका हकाररूपमातृक्याऽश्लिष्यन्ते, तदा घ ङ ढ ध भेति पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणामधिष्ठानानि सम्पद्यन्ते । विन्दुना पित्रा यदा प्रत्येकवर्ग-तृतीयमातृकाः संसृज्यन्ते, तदा ताभ्यो वर्गाणां पञ्चमा वर्णः सञ्जायन्ते । इमे पञ्चमा वर्णा न हि मातृकाः; किन्तु पुरुषा एव ।

तथा हि एको विन्दुः पितृस्थानीयस्तस्य पोडश मातृकाः स्त्रियः सन्ति । यदा हकाररूपमातृक्या संसृज्य कादयो गादयश्च पञ्च पञ्च वर्णाः खादीन् धादीश्च पञ्च वर्णानि सुवते, तदा ता आयुर्वेदपद्धत्यनुसारं स्त्रिया सह स्त्रियाः संयोगे जायमाना वर्णा नहि पुम्भावमापन्नाः; किन्तु नपुंसकतामेवासादयन्ति । अनयैव रीत्या चत्वारो यमाः पञ्चमो यमश्च तैत्तिरीयप्रातिशाख्योक्तः, तदा वर्गाणां पञ्चमा वर्णा दशसु ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियेषु पुस्त्वमादधते, तदा तानि पुरुषाणां दशेन्द्रियाणि स्त्रीणामिन्द्रियापेक्षया वैशिष्ट्यमधिकां च पुस्त्वशक्तिमासादयन्ति । विसर्गस्य कच्छटपरूपमातृकातः पूर्वं स्थितौ जायमाना जिह्वामूलीयशकारपकारसकारोपधमानीयाः पञ्च ऊष्मविभूतयः स्त्रीणां ज्ञानेन्द्रियेषु पञ्चसु वैशिष्ट्यमादधते । कर्मेन्द्रियेषु ‘पादरहितेषु’ तासां वैशिष्ट्यं तु एकार ओकार ऐकार औकारश्च निदधते ।

पूर्वस्मिन् मदीये लेखे प्रतिभाविद्याशब्दौ धृत्यहंकारसमानार्थो मयोपात्तौ । तत्राऽस्मदीये दर्शने च निरुक्तमपि मूलम् । ‘व्याकरणस्यैव कात्स्न्यं निरुक्तम्’^३ इति यास्कोक्त्या यो ह्यांशः पाणिनीये व्याकरणे नोपलभ्यते, स चावश्यं निरुक्ताद्याश्रयणेन पूरणीयः ।

सृष्टिक्रमे मूलभूतनिरुक्तयोपन्यासः

अपश्यं गोपामनिपद्मानाम् आ च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचोः स विषूचीर्वसान आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः^३ ॥

‘आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः’ इति । अर्थेष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत् परं तद ब्रह्म तत् सत्यं तत् सलिलम्, तदव्यक्तम्, तदस्पर्शम्, तदरूपम्, तदरसम्, तदगन्धम्,

१. अत एव स्त्रीणां पादेषु पुरुषपादापेक्षया शक्तिसंकोचः ।

२. निरुक्तम्-११५ ।

३. अ० सं० ११६४।३१ ।

तदमृतम्, तच्छुल्कम्, तन्निष्ठो भूतात्मा । सैषा भूतप्रकृतिरित्येके । तत् क्षेत्रं तज्ज्ञानात् क्षेत्रज्ञम् अननुप्राप्य निरात्मकम् । अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति, सत्त्वं रजस्तम इति । सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठति अभितो रजस्तमसी । रज इति कामः, द्वैषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुद्धयतो विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपूर्वत्वाय कल्पते ।

प्रतिभालिङ्गो महानात्मा, आत्मलिङ्गा विद्या, प्रकाशलिङ्गं मनो निश्चयलिङ्गं आकाशः । आकाशगुणः शब्दः, आकाशाद् वार्युद्विगुणः स्पर्शेन । वायोज्योत्तिष्ठिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणं रसेन । अङ्ग्रेयः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन । पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजङ्गमाः । तदेतदहर्युगसहस्रं जागर्ति । तस्यान्ते सुषुप्त्यन्नज्ञानि प्रत्याहरति । भूतग्रामाः पृथिवीमपियन्ति । पृथिवी आपः, आपो ज्योतिषम्, ज्योति-वर्युम्, वायुराकाशम्, आकाशो मनः, मनो विद्याम्, विद्या महान्तमात्मानम्, महानात्मा प्रतिभाम्, प्रतिभा प्रकृतिम् । सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिः । तावेती अहोरात्रौ अजस्रं परिखर्ते । स कालः तदेतदहर्भवति ।

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः^३ ॥

अत्रेदं रहस्यम्—‘षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायिणः’^२ जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते । एते अनुलोमा भावविकाराः । त एव चतुर्दशोऽध्याये निरुक्ते^३ ‘तदेतदहर्युगसाहस्रं जागर्ति’ इत्येतेन ग्रन्थेन प्रतिपादिताः सन्ति ‘तस्यान्ते सुषुप्त्यन् अङ्ग्रानि प्रत्याहरति’ इत्यादिना तु प्रतिलोमा भावविकारास्तत्रैव चतुर्दशोऽध्याये प्रतिपादिताः । ये हि प्रथमेऽध्याये ‘अपक्षीयते नश्यति’ इत्यनेन निर्दिष्टाः । एते च विकाराः प्रकृतेर्भवन्ति, यतो हि निरुक्ते प्रथमम् ‘अथैष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत् परं तद् ब्रह्म तत् सत्यम्’^४ इत्यादिना परब्रह्मणः प्रतिपादनानन्तरम् ‘तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिरित्येके’ इत्यादिना प्रकृतेरेवोपक्रमात् । उपसंहारेऽपि प्रकृतावेव प्रतिभायां, लयप्रदर्शनात्मा, क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्ररूपप्रकृतिभूत्वेन व्यवस्थापितत्वात् ।

पूर्वोक्ते निरुक्ते विद्यापदेन अहंकारस्य प्रतिभापदेन धृतेश्च ग्रहणम् । इयं हि धृतिनर्हि विस्तरेण कस्मिन्नपि ग्रन्थे प्रतिपादिताऽस्ति, किन्तु गीतायाम् सात्त्विकी-

१. श्रीमद्भगवद्गीता—८।१७ ।

२. निरुक्तम्—१।२।८ ।

३. तथा च परब्रह्मणोऽन्तःस्था प्रकृतिरिति सूच्यते ।

४. निरुक्तम्—१।४।३ ।

५. इयं प्रतिभा वाक्यपदीयोक्तप्रतिभातः ‘प्रातिमं वा सर्वंम्’ इत्युक्तप्रतिभातश्चान्या । प्रतिभायां मेतत्या मिश्यायाः प्रतिभायाः स्वरूपमुपपादयिष्यते ।

धृतिनामि सुखे दुःखे यथा नाप्नोति विक्रियाम् ।

तां भजेत सदा प्राज्ञो यं इच्छेद् भूतिमात्मनः ॥

इत्यनेन यद् धृतेलंकणमुक्तम् सा धृतिरितोऽन्या ।

राजसी-तामसीभेदेन त्रिविधो भेदो धृतेः प्रदर्शितः । सा च धृतिर्भगवता शंकरेण
‘ज्ञानं बुद्धेवृत्तिः । बुद्धिस्तु वृत्तिमती । धृतिस्तु वृत्तिविशेष एव बुद्धेः’ इत्यनेन
ज्ञानमिव धृतिरपि बुद्धिवृत्तिरेवेत्युक्तम् । परं धृतेर्वुद्धिवृत्तित्वे पार्थक्येन धृतेः प्रदर्शनम-
सञ्ज्ञतं स्यात् ।

भगवता श्रीरामानुजाचार्येणापि भाष्ये धृतेः स्वरूपं न सम्यग् वर्णितम् ।
तटीकाकर्त्ता वेदान्ताचार्येणापि स एव पन्था अवलम्बितः ‘अयमपि संकल्पदाढर्थादि-
रूपो बुद्धिस्वभावविशेष एव’ इत्यादिना । तथा च चिरादिमां धृतिं गीतोक्तामन्विष्यन्
निरुक्ते प्रतिभापदव्यपदिष्टां संप्राप्य परं प्रमोदमावहम् । सा च धृतिः (सत्त्वरजस्तमसां
त्रयाणां गुणानां समाहारः प्रकृतिरिति) गुणानां वैषम्ये सत्त्वप्राधान्ये प्रकृतेरुदेति,
रजःप्राधान्ये तु बुद्धिः । तमःप्राधान्ये त्वहंकारस्य समुदयः । गुणवैषम्येऽपि त्रयो
गुणा यदा परस्परमहमहिक्या संमिथिताः साम्यमिवापन्ना भवन्ति, तदा मनस
आविभवितो भवति ।

यद्यपि धृतेर्वुद्धेश सत्त्वप्राधान्ये एव समुदयः, तथापि यदा धोमोन्मुखा सा
भवति, तदा धृतिरुदेति । क्षुब्धायां च तस्यां बुद्धिरुदेति इति उत्तरप्रदेशशिक्षामन्त्रिणः
श्रीसम्पूर्णानन्दमहोदयाः ।

बुद्धौ ज्ञानस्य प्राधान्यं धृतौ तु क्रियायाः

यद्यपि ‘प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च’ इत्यादिपु त्रिपु श्लोकेषु गुणत्रयभेदभिन्नाया
बुद्धेर्लक्षणे ‘वैत्ति’, ‘प्रजानाति’, ‘मन्यते’ इति ज्ञानार्थकैख्यभिर्धातुभिर्बुद्धेः कार्यनिर्देशेन
बुद्धौ ज्ञानस्य प्राधान्यं प्रतिभाति । ‘धृत्या यया धारयते’ इत्यादिपु त्रिपु श्लोकेषु
त्रिविधाया धृतेर्लक्षणे ‘धारयते’, ‘न विमुच्यते’ इति धारणार्थकधातोरुपादानेन
क्रियायाः प्राधान्यं धृतौ प्रतीयते । एवं स्थितौ ‘बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्याऽस्त्वानां
नियम्य च’ इति गीताबलेन च विशुद्धज्ञानेन विशुद्ध्या धृत्या च कर्तव्यावासिः
सम्भवति ।

किञ्च धृतिर्बुद्धेर्वाग्भाविनीतिं च सिध्यति, तथापि निरुक्तप्रामाण्याद बुद्धेः
कारणभूतैव प्रतिभा धृतिपदेन ग्राह्या । तस्यां च प्रतिभायां क्रियायाः प्राधान्यं ज्ञानं तु
गुणीभूतम् । किञ्च प्रकृतावपि क्रियाया एव प्राधान्यं विशुद्धं चैतन्यं तु गुणीभूतम् ।
अत एव सा प्रकृतिः कथ्यते प्रतिभायामपि सैव कृतिः प्रकृतेस्तत्त्वं प्रधानभूतम्, इति
प्रकृतेः सन्निहिता प्रतिभा । बुद्धिस्तु व्यवहिता तस्यामवस्थायां बुद्धिर्नहि कृत्युन्मुखी-
भवति । अपि चेयं क्रिया सैव ग्राह्या, या हि कर्तृत्वव्यपदेशे मूलभूता । सर्वा अपीमाः

१. ‘क्रियाशक्तिप्रधानायाः’ इत्यादिपुर्वोक्तः श्लोकोऽत्रानुसन्धेयः । ज्ञानेच्छाकृतिषु पूर्वापरीभाव-
सत्त्वेऽपि प्रकृतौ प्रतिभायां बुद्धौ वा तत्प्रयुक्तः पूर्वापरीभावो न युक्तः ।

शक्यः परस्परं संशिलष्टा विशिलष्टाश्च भवन्ति । कार्यभेदात् सृष्टावासां विश्लेषो लये संश्लेष इत्यवगन्तव्यम् ।

सृष्टिविसृष्ट्योः स्वरूपम्

यद्यपि तन्त्रालोकादितान्त्रिकग्रन्थेषु व्यापकस्य सङ्क्लोच एव सृष्टिः । यथा व्यापकमाकाशं सृष्टी वायादिकमेण पृथिवीरूपं धत्ते, तस्यां च पृथिव्यां व्यापकस्याकाशस्य रूपं सङ्कृचितं जातम् । विसृष्टी तु यदा सैव पृथ्वी जलादिकमेण आकाशे लीयते, इति सङ्कृचितं तस्या रूपं विस्तृते व्यापके आकाशे लीनं भवतीति सङ्क्लोच एव सृष्टिः, विकासश्च लयः ।

तथापि व्यावहारिकदृष्ट्या सूक्ष्मरूपेण विसृष्टिर्भवति, स्थूलरूपेण सृष्टिरिति द्वयोर्मन्दुकतेस्तान्त्रिकोकतेश्च सामञ्जस्यं विद्येयम् ।

पोडशमातृकाविषये तान्त्रिकाणामस्माकं च मतभेदः

पोडशानां नित्यानां मातृकाणां विषये तु तान्त्रिकैः सहास्माकं वैयाकरणानां नास्ति सामञ्जस्यम्; तैः पोडशानां स्वराणामेव नित्यपोडशिकात्वेन व्यवहृतत्वात् । तस्य स्फोरणं च पीठिकायां प्रतिमायां च भविष्यति ।

किञ्च तेषां मते शुक्लशोणितात्मकबिन्दुंशभूताद् अरुणाद् विन्दोर्नादोत्पत्तिरूच्यते । परमस्माकं वैयाकरणानां मते 'उद्यं तमसः परि स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यम्'" इति वैदिकमन्त्रमूलिका उत्तमज्योतिः, दिव्यः सूर्यः, उत्तरो देवः, स्वः, तमः^३ इत्येवं क्रमिकं भावमापन्ना विसृष्टिरेवाभिमता ।

तथा हि उत्तमज्योतिःस्वरूपं सूक्ष्मादपि सूक्ष्मं शब्दब्रह्म स्वकं रूपं साधकानां कृते रविरूपेण रवात्मकेन दिव्येन सूर्येण स्फोरयति । ततो नादात्मना उत्तरदेवरूपेणाविर्भवति, ततः स्वारूपेण विन्दुना प्रकृतिरूपेण जागर्ति, ततस्तमोरूपेण^१ हार्धमात्रारूपेण प्रतिभात्मना धृत्यपरपर्यायेण परिणमते, ततो विसर्गत्मना वुद्धिरूपेणाविर्भवतीति प्रक्रिया पूर्वग्रन्थभावस्फोरकत्वेन मन्तव्या (अन्यतु पूर्ववत् सांख्यप्रक्रियानुकूलमेव ।)

परमत्र यदान्तःकरणस्य निरोधावस्था, तदा निरुद्धं तत्स्वात्मनि विकसितं वृत्त्यात्मना परिणमते । तत्रापि पञ्चमु वृत्तिषु आद्या प्रमाणाख्या वृत्तिरधिक्रियते, संव वृत्तिरधुना भवतां पुरः स्थापयितुं प्रयत्यते ।

अस्माकं वैयाकरणानां मतेऽन्तःकरणपरिणामविशेषस्यैव प्रमाणत्वात् प्रमाणमपि प्रमेयान्तःपातित्वेनैव व्यवतिष्ठते ।

किञ्चित्प्रमाणविषये विचार्यते

तत्र प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिशब्दानुपलब्धयः प्रमाणानि । अस्माकं वैयाकरणानां मते शब्द एव प्रमाणानां मूर्धन्यः^१ । तथा चोकं महाभाष्ये ‘शब्दप्रमाणका वयम्, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह’^२ इत्यादि ।

तत्र लोके प्रत्यक्षरूपप्रमाणस्य प्राधान्यं राजते । अनुमानस्यापि तन्मूलकत्वाद् अनुमानमपि न हि प्रत्यक्षापेक्षया वलवत् । तदेव प्रत्यक्षं प्रथममालोच्यते । कि भो ! भवता प्रत्यक्षं प्रमाणं प्राधान्येन स्थापयितुं शक्यते ? ओमिति चेत्, हृदये हस्तं निधाय ब्रवीतु भवान्, किं पुरोर्वार्तिवस्तु चक्षुःसन्निकृष्टं भवान् द्रष्टुं शक्नोति, नेत्येव मनसि धारणीयम् । न हि कश्चिदपि वस्तु सर्वतोभावेन द्रष्टुं शक्नुयात् । तथा चोकं वाक्यपर्दीये—

दुर्लभं कस्यचिल्लोके सर्वाययवदर्शनम् ।

कैश्चित्त्ववयवयैर्दृष्टैरर्थः कृत्स्नोऽनुमीयते^३ ॥

युग्मपत् सर्वाययवदर्शनस्यासम्भवात् कतिपयावयवदर्शनेन सकलार्थपरिच्छेदस्त्रानुमानिक एवेति प्रत्यक्षमपि नैव सकलमर्थस्वरूपं परिच्छिनत्ति^४ ।

१. यद्यपि वैयाकरणैः शब्दस्य मुख्यं प्रामाण्यं स्वीकृतम्, तच्चास्मिन्नेव प्रघटके मूले मग्ना सन्दर्शितम् । तथापि केवलशब्दप्रमाणेन नास्माकं सकलेष्टसिद्धिः । प्रत्यक्षप्रमाणमन्तरा शब्दस्य श्रावणप्रत्यक्षाभावे मूलोच्छेदः । अनुमानं विनाऽपि अनुमानेनैव सिद्धानां वह्नीनां परिभाषाणां विलयापत्तिः । किञ्च वैयाकरणैर्व्यर्थवहारपथान्न स्वलनीयम् । प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्यमन्तरा पदे पदेऽन्धकूपे पातः ।

२. महा० मा० १; पृ० ११ । ३. वा० प० २१५ ।

४. (क) किञ्च स्वयं भगवान् पतञ्जलिरपि उपलब्धम् (अनुमानात् पार्थक्येन) अनुमानच्च प्रामाण्येनाभ्युपागच्छत् । ‘आदिरन्त्येन सहेता’ (अ. १११७१) इति सूत्रेऽर्थापत्तिरपि व्यनिता । प्रत्यक्षमपि तथाऽभ्युपगतवान् ।

(ख) उपमानविषये तु वाक्यपदीये वृत्तिसमुद्देशे भृत्यहरिस्तटीकाकारश्च—

अनिर्जातस्य निजानं येन तन्मानमुच्यते ।

प्रस्थादिकेन मेयात्मा साकल्येनाभिधीयते ॥

अनिर्जातं प्रसिद्धेन येन तद्वर्मं गम्यते ।

साकल्येनापरिज्ञानादुपमानं तदुच्यते ॥ (वा० प० ३१४।३५९-६०)

प्रसिद्धसाधम्यात् साध्यसाधनमुपमानम् । तथा हि अप्रसिद्धम् अनिर्जातं गवयादि प्रसिद्धेन गवा सादृश्यतस्तद्वर्मः तस्यैव धर्मो यस्य तदिवेति परिच्छिद्यते । सादृश्यमात्रेण परिच्छेदो नारोहपरिणाहसाकल्येन विशिष्टात्मनाऽपि । अत एव सादृश्यं प्रत्यक्षेण स्फुटमत्रावधायते, इति तदपेक्षोपमानस्येति नेदं मानम्, अपि तु तस्य समीपं किञ्चिद्दूपतया परिच्छेदात् ।

शब्दस्य मुख्यं प्रामाण्यम्

तत्र प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानुपलब्धिप्रभृतीनि तेषु तेषु शास्त्रेषु स्वस्वाभिमतानि प्रतिपादितानि सन्ति, परमस्माकं वैयाकरणानां मते शब्द एव प्रमाणानां मूर्धन्यः। तथा चोकं महाभाष्ये 'शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाहेति'।

लोके तु प्रत्यक्षरूपप्रमाणस्य प्राधान्यं राजते। अनुमानस्यापि तन्मूलकत्वात् तदनुमानमपि नहि प्रत्यक्षापेक्षया बलवत्। तदेव प्रथममालोचितम्^३।

अपि च अतिदूरस्थं वस्तुनो रूपं किञ्चिन्मितमिति न वक्तुं पार्यते। एवं सति प्रत्यक्षप्रमाणविलये अनुमानप्रमाणस्य गर्भस्त्राव एव स्यात्। तथा सति क्या रीत्या व्यवहृत्वमिति चिन्तायामुच्यते—'नहि एषु प्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसो वा, पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवतोत्युक्तं पुरस्तात्। मनुष्या वा ऋषिषु उत्कामत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति? तेभ्य एतं तर्कसृष्टिं प्रायच्छन्' इति निरुक्तो किमनुसृत्य व्यवहृत्वमस्माभिः।

ऋषि-मुनि-मनुष्य-पशुभेदभिन्नाश्चतुर्विधा मानवाः

तथा च मनुष्येषु चत्वारो भेदाः सन्ति। ऋषिः, मुनिः, मनुष्यः, पशुश्चेति। तत्र ये सर्वतोभावेन विषयान् पश्यन्तीति त एव ऋषयः। ये च ऋषयो दृष्टा मननं कुर्वन्ति, ते मुनय उच्यन्ते। ये विषयानंशतो दृष्टा मननेनावगच्छन्ति, ते मनुष्या उच्यन्ते। ये च परान् स्पशन्ते वाधन्ते ते पशवो भवन्ति। तथा च स्पशतेरेव पशुशब्दो व्युत्पादनीयः। अस्यामवस्थायां प्रत्यक्षप्रमाणविलयमेवालोच्यः। तथा च—

१. 'अत एव उपमानस्य प्रामाण्येऽपि विवदन्ते किल इत्यादि' किञ्च 'उपमानानि सामान्यवचनैः' (२१।१५) इति सूत्रे महाभाष्ये 'मानं हि नाम अनिर्जातार्थमुपादीयते, अनिर्जातमर्थं जास्यामीति तत्समीपे यज्ञात्यन्ताय मिमीते तदुपमानं गौरिव गवय इति। गौरिनिर्जातो गवयोऽनिर्जातिः। उद्द्योतः—'मानं हीति—अनिर्जातार्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्वं हि तत्त्वम्। यथा प्रस्थादि अज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य साकल्येन ज्ञापकम्, न तथोपमानम्। गौर्हं गवयं करिमिश्चिद धर्मेरेव तदगतैर्जापियति न साकल्येन' इति।

अस्यां स्थितौ भाष्यादिपर्यालोचनया यथोपलब्ध्यनुमानादीनां प्रामाण्यं सिद्धति, न तथोपमानस्य। कण्ठरवेणैव भगवता भाष्यकारेण मानसामीप्यमेवोपमानस्य प्रतिपादितम्। अतोऽस्माभिरुपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं नाज्ञीकियते। विस्तरेणैतद् विचारयिष्यते प्रतिमायाम्। 'आदिरन्त्येन सहेता' (अ० १।१।७१) 'सम्बन्धिशब्दवैर्वा तुल्यम्' (आ० १ भा० ४० ६२ प० २१) इति वार्त्तिकभाष्यादिसमालोचनयाऽर्थापित्तिरपि प्रमाणम्, सा च परस्परविरुद्धत्वेन प्रतिसन्धीयमानधर्मद्वयघटितसाध्यानुमित्यात्मिका।

२. निरुक्तम्—१३।१२।

‘ऋषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः तद् यद् एनान् तपस्यमानान् वृष्ट्वा ब्रह्म स्वयम्भवनार्षत् । ते ऋषयोऽभवंस्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते’ इति । तद्भाष्ये च ऋषिर्दर्शनात् पश्यति ह्यसौ सूक्ष्मानप्यर्थान् ‘स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः’ मन्त्रास्तो-मास्तानसौ तारकेण ज्ञानेन पश्यत्येवं औपमन्यव आचार्यो मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति ‘तद् यद् एनान्’ इत्यादि तदेतद् उच्यते—यत्कृतमृषीणामृषित्वम् । यत् यस्मात् एनान् तपस्यमानान् तप्यमानान् ब्रह्म ऋग्यजुःसामाख्यं स्वयम्भु अकृतकम् अभ्यागच्छत् आविर्भूतमित्यर्थः । अनधीतमेव तत्त्वतो ददृशुस्तपोविशेषण । तदृषीणा-मृषित्वम्’ इत्युक्तम् ।

एतादृशा एव ऋषिः ‘पृष्ठोदरादीनि यथोपदिष्टम्’^१ इति सूत्रे महाभाष्ये शिष्टपदेन निर्दिष्टः । भर्तृहरिणापि—

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्णेण चक्षुषा ।

ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते^२ ॥

इत्यनेनापि स एव शिष्टो लक्षितः । अस्यां स्थितौ तादृशानाम् ऋषीणामभावात् किं कर्तव्यमिति समालोच्यैव निरुक्ते ‘तर्कमृषि प्रायच्छन्’ इत्युक्तं तथा च ‘यत्किञ्चन अनूचानोऽभ्यूहति आर्षं तद्भवति’^३ इति च निष्कृष्टोऽर्थस्तत्र प्रदर्शितः । तद्भाष्ये च ‘अपि श्रुतिः अपि तर्कं श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमशेषेभ्यश्चोक्तीता-र्थाभिधानसामर्थ्येभ्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् तस्योपरि पर्यायस्तकोऽभ्यूहो लक्षणा न्याय’ इत्युक्तम् ।

यद्यपि निरुक्ते वेदार्थविषय एवायं मार्गः प्रदर्शितः, तथापि लोकेऽपि तदनुसरणं ज्यायः । अन्यथा स्वप्रत्यक्षबलेन व्यवहरणे व्यवहारोन्मूलनमेव भविष्यति । अद्यत्वेऽपि सर्वे पाश्चात्या यान् तर्कनिवलम्बन्ते, तान् विहाय एतदेशीयैरपि पदार्थसाक्षात्कारे व्यवहतुं न शक्यते । अतस्तस्मिन्ननंशे तेषां शिष्टत्वं नापह्नोतुं पार्यते ।

तथा च शब्दस्य मुख्यं प्रामाण्यं लोके जागर्ति । प्रायो हि शब्दस्येव प्रामाण्य-मधिकमधुनाऽपि अनुभूयते^४स्माभिः ।

प्रत्यक्षप्रमाणविषये महाभाष्ये

‘मनसा युक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति’^५ भगवता पतञ्जलिना मनःसंयुक्तेन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं प्रदर्शितम् । तत्रैव उद्द्योते मनसेति प्रतीकमादाय ‘यद्यपि पातञ्जलानामन्तःकरणं व्यापकम्, तथापि तत्परिणामविशेषो

१. निरुक्तम्—२।१। २. अष्टा० ६।३।१०। ३. वा० प० १।३८।

४. निरुक्तम्—१।३।१२। ५. महा० मा० ३।२।१।५।

मनश्चिरस्थायि मध्यमपरिमाणं संकोचविकासशालि ज्ञानकरणमिति भावः । अत एव सदा न ज्ञानयौगपद्यं कदाचिद् यौगपद्यमपि^१ इत्यनेन वैयाकरणानां नये एकस्मिन्नपि काले ज्ञानयौगपद्यं भवतीति सूच्यते ।

किञ्च लघुमञ्जूपायां तिङ्गर्थनिरूपणे—‘वस्तुतोऽणवेव मनः । तथा च—

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च ।

वैधृत्यान्मनसोऽज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्तते ॥

अणुत्वमय चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्सूतौ’ ।

इति चरके पतञ्जल्युक्ते^२ ।

परमेतद् द्वयमपि न युक्तम् । वस्तुतो मनोऽपि व्यापकमेव । अत एव योगिनां दूरस्थविप्रकृष्टानां वहूनां वस्तुनां समकालमपि ज्ञानं भवति । अस्माकं मनस्तु तमसा आवृत्त्वाद् विषयानवबोधयितुं नालमिति प्रतिमायां विस्तरः ।

अनुपलब्धिरपि प्रमाणम्

किञ्च ‘तस्य भावस्त्वतलौ’^३ इति सूत्रे ‘न ह्यन्यदुपलभ्यते’ इति भाष्यात् ‘एवञ्चानुपलब्धिप्रमाणेनान्यत्वाभावनिश्चय इत्यर्थः’ इति कैयटाच्च उपलब्धिलक्षणं प्रमाणमेव सत्त्वनिश्चायकम् । उपलब्धिलक्षणात्प्रमाणात्प्राप्तसत्त्वनिश्चययोग्यस्यानुपलभादसत्त्वनिश्चय इत्यर्थः । एवञ्च वैयाकरणानां मतेऽनुपलब्धिरपि प्रमाणान्तरम् । प्रत्यक्षं द्विविधम्

तत्रेन्द्रियजन्यं प्रत्यक्षम् अतीन्द्रियप्रत्यक्षमिति भेदद्वयभिन्नं द्विविधं प्रत्यक्षम् । तयोः सेन्द्रियप्रत्यक्षमवलम्ब्य तत्स्वरूपं प्रदर्शयते । तानि चेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियभेदेन द्विविधानि सन्ति । एषामिन्द्रियाणां पञ्चानां तन्मात्राणाऽन्तोत्पत्तिः अहङ्कारादेव सञ्जायते । तत्रापि मतद्वैविध्यम् । सहभावेन^४ क्रमिकतया चेति । तत्र सहभावेनोत्पत्तिर्न हि व्याकरणदर्शनानुमोदिता, नापि वेदपद्धत्यनुकूला, कण्ठादीनां पञ्चानां स्थानानां स्थितिक्रमानुसारेण तत्तस्थानाभिव्यक्तानां वर्णनां तन्मात्रादिभिस्तैस्तंरिन्द्रियैस्तैर्भूतश्च सम्बन्धस्य बहुधा प्रतिपादितत्वात् तेषामुत्पत्तिः क्रमिकैवानुसन्धेया । एवं सति पञ्चभिज्ञनेन्द्रियैः प्रत्यक्षीकृतेषु विषयेषु तारतम्यमप्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

तथा च प्रत्यक्षानुमानागमानां प्रमाणानामन्तःपाति आगमरूपं प्रमाणमेव शावदत्वेन स्वीकार्यम् । तेषां पञ्चानां प्रत्यक्षाणां शावदं प्रत्यक्षं नाम तादृशानुपूर्वोक्तस्य

१. चरके मनसोऽनुत्वं योगे तु व्यापकत्वं स्थिरीकृतम् । व्याकरणेऽपि व्यापकत्वमेवाभ्युपगम्यते तस्य । अत एव ‘अतीन्द्रियानसंवेद्यात् पश्यन्त्यार्थेण चक्षुषा’ (वाक्य० का० १ छ्ल० ५१) इति हरेन्त्क्षिः संगच्छते । तथा च पतञ्जलिमर्त्यिकारः चरकश्च परस्परं मिज्ञावेव ।

२. ल० म० पृ० ८७१ ।

३. अष्टा० ५।१।१।१। ४. सहभावेनैवोत्पत्तिः सांख्यादिदर्शनेषु प्रतिपादिताऽस्ति ।

शब्दस्य प्रत्यक्षमित्यर्थः । अनया रीत्या श्रुत्या शब्दस्य त्वचा स्पर्शस्य, चक्षुणा रूपस्य, रसनया रसस्य, नासया गन्धस्येत्येवं वाह्यं शब्दादिप्रत्यक्षं भवति । अस्यां स्थितौ 'शब्दप्रमाणका वयमिति' भाव्यस्य कोऽर्थः ? किं प्रत्यक्षादपि शब्दप्रमाणं वलीयः ? ओमित्येव ब्रूमः । अलातचक्रादौ प्रत्यक्षप्रमाणस्य व्यभिचरात् । एवच्च यो हि विषयः प्रत्यक्षेण ग्रहीतुं न शक्यते, तत्र शिष्टोपदेशत एव विषयो ग्राह्यः । तथा च शिष्टैरूपदिष्टे शब्दे या हि वर्णानामानुपूर्वी श्रूयते, सा च शावणप्रत्यक्षविषयीभूता । यो हि शब्दः श्रुतस्तदर्थे एव शिष्टोपदिष्टशब्दप्रमाणगम्यः ।

प्रत्यक्षेऽपि तारतम्यम्

अत्र हि पञ्चस्वन्द्रियेषु श्रवणेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियञ्च । ईदृशं वलवद् यत्तत्र शब्दो रूपञ्च दूरस्थमप्यागच्छति । अन्यौ च स्पर्शगन्धौ दूरस्थावपि वायुना नीयेते इन्द्रियाणां सन्निधाने । यद्यपि रसं वायुरानेतुं न शक्नोति, तथापि सूक्ष्मं रसमानयत्येव । अत एव समुद्रतटे स्थितस्य पुरुषस्य लवणरसप्रतीतिर्भवति । तथा चाकाशेन्द्रियमपि थ्रवणं नहि रूपादीन् ग्रहीतुं समर्थम् । तेषां सामर्थ्यस्य स्वस्वविषयग्रहण एव परिसीमितत्वात् ।

परमेतदत्र रहस्यमस्ति यच्छब्दतन्मात्रा अन्यासु स्पर्शादितन्मात्रासु अनुस्यूता कर्णपथमन्या अपि मात्रा आनयति । एवं सत्यपि अस्माकं श्रवणेन्द्रियं नहि तादृशशक्तिविशिष्टं यत्तास्तन्मात्रा ग्रहीतुं शक्नुयात् । ऋषीणां तु सर्वाणीन्द्रियाणि सर्वाणिपि विषयानवोद्धुं शक्नुवन्ति । अत एवोक्तं वाक्यपदीयटीकायां हेलाराजेन—'सर्वज्ञा हीन्द्रियान्तरेणेन्द्रियान्तरव्यापारं कुर्वन्ति । तथा चागमः 'तेदानीमिन्द्रियैरेव पश्यति । ग्राणतः शब्दं श्रृणोति, पृष्ठोऽपि रूपाणि पश्यति, अङ्गूल्यग्रेण सर्वार्थानुपलभते' इति ।

एततु निर्विवादं यच्छक्षुरिन्द्रियं श्रवणेन्द्रियञ्च दूरस्थमपि स्वविषयं ग्रहीतुं शक्नुतः । नहि तथा त्वग्रसनाघ्राणादीनीन्द्रियणि तथा कर्तुं प्रभवन्ति । अत्र को हेतुरिति विचारणीयम् ? तत्र श्रवणेन्द्रियविषये विचार्यते । श्रवणेन्द्रियं हि नाभसम् । तच्च नभो व्यापकम् । एवच्च व्यापकाकाशदेशस्थः शब्दः श्रोत्रपथमागच्छतीति शब्दस्य प्रत्यक्षं भवति । अनया रीत्या दूरस्थमपि रूपं चक्षुरिन्द्रिये पतति । तच्चेन्द्रियं विषयमन्तर्भव्यं रूपं गृह्णाति । नहि स्पर्शः सम्बन्धमन्तरा स्वप्रत्यक्षं प्रति कारणं भवति । अनया गन्धो रसश्च वायुसम्बन्धं विना नहीन्द्रियसामित्र्यं भजतः । तथा च वायुना नीता एव परमाणवः स्वीयप्रत्यक्षं प्रति कारणभावं भजन्ति ।

भाष्ये प्रत्यक्षस्थानुमानस्य चोपन्यासः

ननु च 'प्रत्यक्षमुपलभ्यते'^१, 'प्रत्यक्षमाल्यानमुपदेशो गुणैश्च प्रापणमुद्देशः^२', 'अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थं प्रत्ययोऽन्यथाजातीयकः सम्बन्धात् । राजः सखा राजसखः । सम्बन्धादेतद् गन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति^३', 'एते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्तीति^४' एषु स्थलेषु प्रत्यक्षं प्रमाणं भाष्ये समुपलभ्यते । किञ्च अनुमानमपि 'सम्बन्धादेतद् गन्तव्यम्'^५ इत्यनेन प्रतीयते । किञ्च 'कोऽसावनुमानः^६', 'क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथग् दर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य^७' इत्यादी च भाष्ये अनुमानप्रमाणमप्युपलभ्यते । 'धूमं दृष्ट्वा अग्निरत्रेति गम्यते, त्रिविष्टव्यकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति'^८ । एतेनापि अनुमानप्रमाणं सूच्यते । किञ्च 'प्रत्यक्षादप्यनुमानवलीयस्त्वम् । तद्यथा—अलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते अनुमानाच्च गम्यते नैतदस्तीति'^९ इत्यादी भाष्ये अनुमानस्यापि प्रामाण्यमभ्युपगतम् । किमुत प्रत्यक्षादपि तस्य वलीयस्त्वं प्रदर्शितम्^{१०} ।

साम्प्रतं वैयाकरणमतेन मोक्षो निरूप्यते

तत्र मया सृष्टिर्लयश्च निरुक्तमवलम्ब्यात्यन्तं संक्षिप्ततया प्रतिपादितौ । परमनया रीत्या संसृतिचक्रं आम्यत्येव न कदापि तदुपरमो भवेत् । 'इयं सा मोक्षमाणानाम-जिह्वा राजपद्धतिः^{११}' इत्युक्त्या तु तदुपरतिनं सम्भावनीया । तथा सति व्याकरणमेव मोक्षस्य सरलो मार्गं इति निश्चीयते । कथा रीत्या व्याकरणेन मोक्षप्राप्तिर्भवतीति विचारणीयम् । यद्यपि भगवता पतञ्जलिना 'एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामधुग् भवति^{१२}' इत्यादिना साधुशब्दप्रयोगेण कामपूर्तिः प्रतिपादिता । किञ्च—

नाकमिष्टसुखं यान्ति चतुर्भिर्वाडौ रथैः ।

अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः^{१३} ॥

इत्यनया चोक्त्या स्वर्गप्राप्तिरपि साधुशब्दप्रयोगेण परिर्दर्शिता, तथापि मोक्षावासिः कथा रीत्या भवतीति भाष्याक्षरसमालोचनया नावगम्यते ।

१. महा० भा० १।२।३० ।

२. तदेव—१।३।२ ।

३. तदेव—२।१।२४ ।

४. तदेव—३।१।२६ ।

५. महा० भा० १।१।९ ।

६. तदेव—१।३।१ ।

७. तदेव १।४।१०८ ।

८. तदेव—३।२।१३ ।

९. तदेव ।

१०. तथा च नेकान्ततः कस्यचिद् वलीयस्त्वमेव न वाज्यापेक्षयाऽन्यस्य दुर्बलत्वमेव, किन्तु स्थानमेदेन वलीयस्त्वं दुर्बलत्वं चावधायंम् । वस्तुतस्तु आषं प्रत्यक्षमेव सर्वेषां मूलम् । अवहारपथे तु परस्परं प्रमाणानि समुपस्थाप्य यथार्थं पदार्थं निर्णयो विवेयः ।

११. वा० ५० १।२६ । १२. महा० ६।१।८४ । १३. महा० भा० ३।१।२८—उद्धृतम् ।

अस्यां स्थितौ किञ्चिदुच्यते, पश्यन्तु भवन्तो व्याकरणस्य प्रयोजनानि । तत्र 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इति प्रयोजनप्रतिपादके भाष्ये न हि मोक्षो निर्दिष्टः । अत उपरिषाद् द्रष्टव्यम् । तत्र त्रयोदश प्रयोजनानि भाष्ये समुद्रुद्धितानि सन्ति । परमत्र कश्चन प्रत्यवतिष्ठेत किं भो वैयाकरणनिकायेऽप्यस्ति वन्धमोक्ष व्यवस्था, यत्तेषां मतेन मोक्षनिरूपणं प्राप्तावसरं भवेत् ? अत्र वूमः !

आधुनिकानि दर्शनानि संग्रहमूलकानि

महाशाया: कालचक्रस्यैवायं महिमा यद् भवादृशा वैयाकरणानप्यधिक्षिपन्ति । विदितमस्ति भवतां यत् पुरा लक्षश्लोकात्मकं सकलन्यायवीजगर्भितं दाक्षायणेन व्याडिनोपरचितं संग्रहाभिधानं नाम निवन्धनमासीत् । तत्र हि प्राचीनैर्दर्शनिकैर्दृष्टाः पदार्थाः स्वयं दृष्टा वा निरूपिता आसन् । कियता कालेन संग्रहमूलभूतेषु पाराशार्यकर्म-न्ददिदार्शनिकैः प्रणीतेषु ग्रन्थेषु क्षयं नीतेषु अवरिभाविनो दार्शनिकाः संग्रहादेवा-पेक्षितांशानुपादाय स्वकीयं स्वकीयं दर्शनं निरमासिषुः । तर्स्मश्च संग्रहे कालवशात् क्षयं गमिते वर्षसु मण्ड्वका इवेतस्ततो रटन्तो मनुजा आत्मानं दार्शनिकं मन्यमाना दृश्यन्ते । अहं च तमेव ऋष्टं व्याकरणागममुद्दिधीर्षुस्तेषां मतेन मोक्षस्वरूपं परिदर्शयिष्ये ।

तत्र वेदान्तकल्पलतिकायां मोक्षनिरूपणैकफलिकायाम्—‘औपनिषदास्तु भगवता नीलाचलनायकेन नारायणेनानुगृहीता निरतिशयानन्दबोधरूप आत्मैवानाद्य-विद्यानिवृत्युपलक्षितो मोक्ष इत्याचक्षते’ इति मोक्षस्वरूपं लक्षितम् । तथा च ‘शब्द-प्रमाणका वयं यच्छब्द आहू तदस्माकं प्रमाणम्’ ।

अस्माकं वैयाकरणानां श्रुतेः प्रामाण्येन मोक्षक्रमः

भाष्यसूचितानां श्रुतिप्रमाणकानामस्माकं मते श्रुतिरेव भगवती यदाह तत् प्रमाणम् । एवं च महाभाष्ये 'चत्वारि', 'उत त्वः', 'सक्तुभिव' इत्यादिश्रुतिभिर्निर्दिष्टं मोक्षस्वरूपं दर्शयामि । तत्रामु अन्यतमामेव श्रुतिमवलम्ब्य हरिवृषभेण—

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राहुर्महान्तं वृषभं येन सायुज्यमिष्यते^३ ॥ इति ।

एतेन सर्वेश्वरः सर्वशक्तिसम्पन्नो वृषभः, तस्मिन् खलु वाग्योगवित् शास्त्रज-शब्दज्ञानपूर्वकप्रयोगेण क्षीणपापः पुरुषो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थीन् अत्यन्तं संसृज्यते ।

यद्वा त्रिषु स्थानेषु नाभावुरसि कण्ठे वद्धः पुरुषो यदा ज्ञातया त्रिविधया वाचा विशिष्टो भवति, तदा त्रिविधबन्धापगमे शुद्धो बन्धरहितोऽवतिष्ठते, स एव मोक्षपदेन व्यवहित्यते ।

१. पृष्ठशा० १, पृ० १४ । २. महामा० १; पृ० ३६६ । ३. वा० प० ११३१ ।

यद्वा 'शुङ्गेन सन् मूलमन्विच्छ सौम्य' इति श्रुत्युक्तपद्धत्या साधको वैखरी-मध्यमापश्यन्तीरूपान् ग्रन्थीन् भिनत्ति, तदा सा चिच्छक्तिः परा प्रकाशते इति सैव मोक्षावस्था ।

किञ्चेह द्वाँ शब्दात्मानौ नित्यः, कार्यश्च । तत्र कार्यो विवृत्तोऽनित्यो यो हि लोकव्यवहारोपयोगी स हि पुरुषस्य वागात्मनः प्रतिविम्बमुपगृह्णति । नित्यस्तु अविवृतः साध्यसाधनव्यवहारस्य प्रतिसिद्धान्तं पदपदार्थव्यवहारस्य च योनिः कारणम् क्रमरहितः सर्वेषामन्तः सन्निवेशी विकाराणां प्रसवः कर्मणामाश्रयः सुखदुःखयोरधिष्ठानम् (तस्यैवानुग्रहोपधाताभ्यां सुखदुःखे उत्पद्यते) सर्वत्राऽप्रतिहृतकार्यशक्तिः शब्दवृषभः तस्मिन् वाग्योगविदः अहंकारग्रन्थीन् विच्छिद्य अत्यन्तनिर्विभागेण संसृज्यन्ते । तथा चोक्तं वाक्यपदीये—

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।
प्राहुर्महान्तं वृषभं येन सायुज्यमिष्यते ॥
तस्माद् यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।
तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मामृतमश्नुते^३ ॥

ब्रह्मामृतप्राप्तिः केषाम्

अयं भावः—उपर्दर्शितमाहात्म्यस्य शब्दस्य योऽयमपभ्रंशेभ्यो विवेकेनावस्थानम्, स एव नित्यस्य ब्रह्मणः सिद्धचुपायः । तस्य शब्दब्रह्मणः प्रवृत्तेः क्रियायास्तत्त्वं सत्तां प्रतिभाष्यां यो जानाति, स एव ब्रह्मामृतमश्नुते । अर्थात् तदनन्तरं प्रतिभोत्पद्यते । सा च प्रतिभा का ? इत्यत्र यस्याः पद्भावविकाराः, सैव प्रतिभेत्युच्यते । सैव प्रतिभा षणां भावविकाराणां प्रकृतिः, सैव च प्रतिभा ।

स्वभावाचरणाभ्यासयोगाद्वृष्टेषोपपादिताम् ।
विशिष्टोपगतां चेति प्रतिभां पद्भविधां विदुः^३ ॥

इत्युक्तरीत्या पद्भविधा । अस्याः स्वरूपमन्यत्र प्रतिमायां वा निरूपयिष्यते ।

अपि च—

सकुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सख्यायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचिः^४ ॥

इति क्रृगर्थानुसन्धानपूर्वकम्—'ये शाखातः प्रकृतिप्रत्ययविभागपुरस्तरं साधूरज्ञात्वा शाखार्थध्यानवन्तो मानसज्ञानेन वाचमसाधुभ्यः पृथक् कृतवन्तः, ते तज्ज्ञान-

१. छा० उ० ६।७।६ ।

२. वा० ८० १।१।३।-३२ ।

३. वा० ८० २।१।५।४ ।

४. छ० सं० १।०।७।१।२ ।

पूर्वकसाधुशब्दैर्लंब्धान्तःकरणशुद्धयोऽत्र य एष दुर्गो मार्गो ब्रह्मरूपस्तत्रात्मना सह समानख्यातयस्त्यक्षेदभावनाः सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्ति । यत एषां वाचि वेदाख्ये ब्रह्मणि या भद्रा लक्ष्मीः सर्वभासकब्रह्मरूपा सा अधि अधिकं निहिता भवति । एतच्छासाध्यप्रयोगव्यञ्जयस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपरूपितस्यैव तैर्वाचकत्वस्वीकारेण तस्य चात्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलम्भेन तत्तदुपाधिभिन्नचित्त एव वोधकतया तैर्ग्रहात् । एवं सर्ववोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ जातायां तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैयाकरणानाम्^१ इतीत्यादिनोद्योते नागेशभट्टेन मोक्षप्राप्तिर्वैयाकरणानामुपपादिता ।

बन्धमोक्षस्वरूपम्

वस्तुतस्तु जडचैतन्ययोरपृथगभावेन अहंकारग्रन्थिग्रथितस्य वार्तज्ञानमेव वन्धः । यद्वा तस्याश्चिच्छक्तेः पश्यन्त्यादिरूपेण परिणामे नाभौ उरसि कण्ठे च शब्दब्रह्मणो वृषभस्य वन्धः, तथासति मोक्षो दुर्लभः । ततस्तत्त्रितयग्रन्थिविमोक्षे हि सर्वथा प्रयतितव्यम् ।

एवं च सर्वतः प्राथम्येन शब्दब्रह्मणो रूपं प्रदर्शनीयम् । तेन कल्पितेन रूपेण जातेन सता बक्ष्यमाणपद्धत्या विशुद्धयर्थं वैदिकी पद्धतिरलम्बनीया । तथा चोक्तं तत्स्वरूपं वेदे—

चत्वारि शृङ्गाणि त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यानाविवेश^२ ॥ इति ।

अस्या अयमर्थः—अस्य देवस्य द्वे शीर्षे आन्तरो बाह्यश्च स्फोटः । चत्वारि शृङ्गाणि दिक्-साधन-क्रिया-कालाः, इतीमानि । त्रयो जाति-व्यक्ति-सम्बन्धाः पादाः । द्रव्यगुणपुरुषसंख्योपग्रहलिङ्गवृत्तयो हस्ताः । एवं पोडशभिरङ्गैविशिष्टः पुरुषो हि त्रिपुस्थानेषु नाभौ उरसि कण्ठे च बद्धः । एतस्त्वरूपं परिज्ञाय बन्धच्छेदनार्थं प्रयतनीयम् । तत्रायं क्रमः—‘चित्रं देवानाम्’^३, ‘उद्यम्’^४, ‘उदु त्यम्’^५ इति मन्त्रैः प्रतिपाद्यते ।

तथाहि देवानां देवशीलानां पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीरूपाणां त्रिधावस्थितानां रसमीनाम् चित्रा परया वाचा त्रायत इति चित्रम्, अनीकम् परया वाचाऽप्यायितः समूहः उदगात् उद्भूतमित्यर्थः । अथदिकैव परा वाणी दिवि नाभौ सूर्यरूपेण पश्यन्त्यात्मनाविर्भवति । तदेवोच्यते मित्रस्य चक्षुः प्रव्यापकमिति यावत् । सैवान्तरिक्षे उरसि मध्यमात्मना विद्युदूपेण विद्योतते । वरुणस्य ख्यापकमित्यर्थः । सा हि विद्युद इरम्मदोऽप्युच्यते । सैव जलीयांशो वरुण इत्यर्थः । सैव पृथिव्यां कण्ठे वैखर्यात्मना अग्निरूपेण ज्वलति । सैव सूर्यो ज्योतीरूप इत्यर्थः ।

१. महाभा० पस्पशा० पृ० ४४ ।

२. कृ० सं० ४५८१३ ।

३. श० य० ७१४२ ।

४. तदेव-२०१२१ ।

५. तदेव-७१४८ ।

जगतः चरस्य, तस्थुषः, अचरस्य च आत्मा व्यापक इत्यर्थः । द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च स आप्रा व्याप्नोदिति यावत् ।

यदाप्नोति यदादते यच्चाति विषयानिह ।

यच्चास्य संततो भावस्तेनात्मेति स उच्यते^१ ॥

मोक्षप्राप्तौ रीतिः

एवं च सैव चिच्छक्तिः परब्रह्मरूपा त्रिविधवन्धभेदनेन प्रकाशते । अनया पद्धत्या यदा तेषां ग्रन्थीनां साक्षात्कारो भवति, समाधौ तदा त्रिविधवाकप्रलये ब्रह्मरूपा परावशिष्यते, सैव मोक्षः, वन्धस्य च्छेदे तत्स्वरूपं विद्योतते । तत्र साधनक्रमश्च 'उद्घयम्' इति मन्त्रेणोच्यते ।

तथा हि साधको गुरुपदिष्टमार्गेण प्रथमं तमः पश्यति । तदनन्तरं तमसि विलीने स्वः शब्दं तेजश्च पश्यति (स्वृ शब्दोपतापयोरिति निष्पव्वः स्वःशब्दः) । तदनन्तरं तस्मिन् शब्दे तेजसि च लयं गते उत्कृष्टतरो देवः प्रकाशते । पूर्वोक्ते शब्द-तेजसी तस्मिन् देवे विलीने भवतः । तस्मिन्नप्युत्तरे देवे लयं गते दिव्यः सूर्यों, नायं दृश्यमानः सूर्यः, प्रकाशते, यतो हि प्रतिक्षणमेतादृशा असंख्येयाः सूर्या अनन्तब्रह्माण्डकोटिनायकस्य नाटके उत्पद्यन्ते विलीनते च । अस्मिन्नेव दिव्ये सूर्ये उत्तरदेवस्य लयः । ततः पश्चाद उत्तमं ज्योतिरुद्गतं भवति । इदमेव ज्योतिः 'आख्यातोपयोगे' । इति सूत्रे भाष्ये 'ज्योतिर्बज्ज्ञानानि भवन्ति' इत्यादिना समुद्भृतम् । तेन ज्यौतिषा ज्ञानरश्मद्वारा समाधिप्राप्तौ विश्वदर्शनसामर्थ्यमुदेति साधकानाम् । तथा चोक्तम्—'उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवो दृशो विश्वाय सूर्यम्'^३ इति श्रुतौ त्यं वितक्यं जातं वेदो ज्ञानं यस्मात् तं जातवेदसं ज्ञानागारं सूर्यं केतवो रश्मय उद्भवन्ति समाधापयन्ति । किमर्थम् ? विश्वाय दृशो विश्वं द्रष्टुम् इत्यर्थिकायाम् । अयमेव मोक्षः ।

तथा च मोक्षविषयिष्यः श्रुतयः काश्चन प्रदर्श्यन्ते—'चत्वारि'^४; 'उत त्वः'^५, 'सत्कुमिव'^६, 'चित्रं देवानाम्'^७, 'उद्घयम्'^८ 'उदु त्यम्'^९ इतीमाः श्रुतयः सततमनुसन्धेया वैयाकरणैः । एताबदुक्तावपि किञ्चिदवशिष्यते तत् सर्वं विस्तरेण प्रतिमायां प्रतिपादयिष्यमाणमपि संक्षेपेणाशङ्क्य ब्रवीमि ।

किं तदेव मोक्षस्वरूपं भवतां वैयाकरणानामप्यभिमतं यद्द्व वेदान्तकल्पलतिकायां मधूसूदनसरस्वतीमहोदयैः प्रदर्शितम् ? अत्रोच्यते—न हि तदेवास्माकं मोक्षस्वरूपमभिप्रेतम् । यतो ह्यस्माकं परमवैदिकानां मते—

१. वा० ५।३४ ।

२. महामा० १।४।१२८ ।

३. शु० य० ७।४। ।

४. श० सं० १०।१३।४।४५ ।

५. तदेव—१०।७।१।

५. तदेव—१०।७।१।

६. तदेव—१०।७।१।

७. शु० य० ७।४।२ ।

८. तदेव—२०।२।१ ।

द्रा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिष्पलं स्वाद्वति अनशनन्न्योऽभिचाकशीति' ॥

इति श्रुत्या सायुज्येऽपि नहि मुक्तस्य पुरुषस्य परमात्मनि चिति वा विलयः; किन्तु वन्धनिर्मोक्षात् साम्येनावस्थितिः ।

परमत्रापि किञ्चिद् विचार्यते । भगवन् यदि चित्स्वरूपेव परा, तर्हि एकेनाखण्डेन अभ्युपगतेन ज्ञानेन सर्वेष्ट्रिसिद्धौ ज्ञानस्य व्यक्तिः किमिति स्वीकार्या ।

अत्रोच्यते—‘पराऽस्य शक्तिविविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’^१ इति श्रुत्या यद्यपि शक्तिमत्पदार्थः कश्चनान्यः शक्तेरित्यायाति, तथापि ‘राहोः शिरः’ इतिवत्तत्र पष्ठो उपपादनीया । न हि अस्माकं मते परायां शक्तौ स्वीकृतायाम् अन्तर्गुणान्वयेणास्ति किञ्चित् प्रयोजनम् । सैव शक्तिरसंख्येयाः शक्तीः प्रसूते । एवं स्थितौ अंशांशिभावोऽपि पराया अस्या विविधायाः शक्तेरुद्भवे एव चकास्ति । मोक्षावस्थायामपि न हि विविधानां शक्तीनां विलयः स्वीक्रियते; किन्तु तासां शक्तीनां यथावज्ञानावस्थैव मोक्षः । त्रिधा वन्धराहित्यस्य मोक्षशब्दार्थत्वात् ।

अथ संक्षेपेण विभिन्नप्रकारैः पदार्थो निरूप्यते, तत्र संक्षेपेण स्फोटमूपस्थाप्य तत्संगत्या पदार्थानामुपन्यासः क्रियते ।

स्फोटायनः स्फोटस्य समर्ता

तत्र भगवान् स्फोटायनः स्मर्ता, स हि स्फोटं प्रत्यक्षमपश्यत् । शाकटायनस्तु वैयाकरणः सर्वदा ध्यानमास्थितो व्याकरणतत्त्वमधिजगाम । यथोक्तम्—‘परोक्षे लिङ्’^२ इति सूत्रे भाष्ये ‘अथवा भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानकालं नोपलभते । तद्यथा वैयाकरणानां शाकटायनो रथमार्गं आसीनः शक्टसार्थं यान्तं नोपलभते । किं पुनः कारणं जाग्रदपि वर्तमानकालं नोपलभते । मनसा संयुक्तानीन्द्रियाणि उपलब्धौ कारणानि भवन्ति, मनसोऽसान्निध्यात्’^३ इति । एतादृशा एव वैयाकरणा ऋषिकल्पा अखण्डस्फोटं विभज्य शब्दसाधुत्वज्ञानोपयिकान् ग्रन्थान् निर्ममुः । परं सम्पूर्णस्याखण्डस्य स्फोटस्य ज्ञानं समाधिमन्तरा दुर्लभम् । तथापि व्याकरणागमानुसारं स्फोटो द्विविधो नित्यः, कार्यश्च । तत्रापि पिण्डब्रह्माण्डयोरेक्याद् नित्योऽपि स्फोटो द्विधा विभज्यते आन्तरो बाह्यश्चेति । तत्रान्तरस्य पिण्डस्थस्य ज्ञानेन ब्रह्माण्डव्यापकस्य बाह्यस्य ज्ञानं सज्जायते । एकस्य बाह्यस्य स्फोटस्य प्रतिपादनेन आन्तरोऽपि तथा प्रतिपन्नो भवति । खट्वाया एकपाश्वर्वानेनापरपाश्वर्वानमिव । आन्तर एव बाह्यरूपेण स्वात्मानं प्रकाशयति ।

१. अ० सं० ११६४।२० ।

२. अ० उ० ६।८ ।

३. अष्टा० ३।२।१५;

४. महाभा०—तदेव ।

अधुना नित्यस्य तस्य स्वरूपपरामर्शः

तत्र शब्दोच्चारणे द्वावर्था ज्ञानविषयी भवतः । एकः स्फोटः, अपरश्च नादो ध्वनिर्वा । तत्र ध्वनिर्द्विविधः, प्राकृतो वैकृतश्च । तत्रापि स्फोटो व्यङ्ग्य इति हि नियमः । तत्र द्रुतादिवृत्तिकालस्य भेदो वैकृतध्वनिप्रयुक्तः । प्राकृतध्वनिकृतश्च हस्त्वादिकालः । तथा चोक्तं भर्तृहरिणा स्वोपज्ञटीकायाम्—‘नादो हि प्राकृतः शब्दात्मनि प्रत्यस्यमानस्थितिरूपो भेदस्याग्रहणार्थं हस्त्वदीर्घप्लुतकालभेदव्यवहारहेतुः । वैकृतस्तु नादो बाह्यद्रुतादिवृत्तिकालव्यवस्थां कल्पयति’^१ इत्युक्तम् । एवं च नित्यानां स्थितां सहकारिण्याः कालशक्तेव्यापारो न विद्यते । तथा चानित्या एव पदार्थाः कालशक्त्यानुगृहीताश्चिरमवतिष्ठन्ते । यदा च कालशक्तिः प्रतिकूला भवति, तदा ते शीघ्रं विनश्यन्ति । नित्येषु तु कालशक्तेव्यापारो नास्ति । स्वातन्त्र्यापरपर्याया कालशक्तिर्नाहि नित्यस्य स्फोटस्य भेदं कर्तुं शब्दनुयात् ।

स्फोटतत्त्वं ज्ञानतामेव सर्वे सर्वार्थवाचका इति ज्ञानम्

अत्रेदं रहस्यम्—लोके यस्य कस्यचिद् वस्तुनो यदा प्रत्यक्षेणोपलब्धिर्भवति, तदा प्रत्यक्षविषयीभूतस्य पदार्थस्य यो ह्यपलब्धेः पूर्वकालो यशोपलब्धेः पश्चादभावी कालस्तयोर्द्वयोरवस्थयोर्ये वर्णपदवाक्यस्फोटाः सन्ति, तेषां प्रचिताप्रचितरूपाणां बुद्ध्यानुगम्यमानतत्त्वानां नास्ति कश्चन भेदः, स्वीयायां स्थितीं सदैकरूपेणावस्थानात् । तथा च लोकव्यवहारेणैव तत्र हस्त्वत्वादिव्यवहारः, न तु स्फोटे कश्चन भेदलेशोऽस्ति, आकाशस्येव तस्य नित्यत्वात् । अयं हि स्फोटोऽखण्डो नित्यश्च । यथा एकस्याप्याकाशस्य घटादिभिस्त्रूपाधिभिस्तद्रूपेण प्रतीर्तिर्भिद्यते, तद्वदेकस्याप्यखण्डस्य नित्यस्य स्फोटस्य वर्णपदवाक्यादिपरिच्छेदकवशाद् भेदेन प्रत्ययो जायते । तथा च यस्य कस्यचिद् योगिनस्तादुशस्य स्फोटस्य प्रत्यक्षां भवति, तत्कृते एव ‘सर्वे सर्वार्थवाचकाः’ इति ज्ञानमाविर्भवति ।

बीचितरञ्जन्यायकदम्बगोलकन्यायविमर्शः

अनित्यत्वपक्षे तु स्थानकरणयोः संयोगविभागाभ्यां प्रथमं यः शब्दो ज्ञानगोचरी-भवति, स स्फोट इत्युच्यते । तस्माद् जातास्तु सर्वासु दिक्षु ये वर्णश्रुतिं जनयन्ति, ते ध्वनय इत्युच्यन्ते । तत्र हि बीचितरञ्जन्यायेन शब्द उत्पद्यते, इत्येकः पक्षः । अस्मिन् पक्षे वातेनेरिता एका बीचितरूपद्यते, तदनन्तरं तयैव तरञ्जान्तरमिति तरञ्जपरम्परा कूलदेशमायाति । एवमेव भेरीदण्डसंयोगाद् वेणुदलविभागाद्वा जायमानः शब्दः असम-वायिकारणतया शब्दान्तरं जनयतीति कृत्वा जायमाना शब्दपरम्परा श्रोत्रपथम-वतरति । अस्मिन् पक्षे शब्दोत्पत्तिपक्षां केचन समर्थयन्ति ।

१. वा० ५० ११०२—स्वोपज्ञटीकायाम् ।

वस्तुतस्तु वीचितरज्ञन्यायस्य स्वरूपं न हि तेरववुद्यते । यथा कदम्बगोलके ग्रन्थिदेशः सर्वासु दिक्षु केसराम् प्रसूते, तथैवादः शब्दो दशसु दिक्षु वहून् शब्दानु-त्पादयति तेऽप्यपरान् तेऽप्यपरान् इत्यनया रीत्या शब्दजशब्दपरम्परा व्यवतिष्ठते । परमियं पद्धतिर्न हि समीचीना । न हि कदम्बगोलके एकस्मात् केसरादन्यः केसर उत्पद्यते, ततश्चान्यस्ततश्चान्य इति केसरपरम्परोऽद्भुवति, किन्तु एकस्मादेव ग्रन्थेवंहवः केसरा उत्पद्यन्ते, ते च प्रत्येकं दशसु दिक्षु प्रसरन्ति, अनेकं श्रोत्रपथं च गच्छन्ति । नेयं रीतिः शब्दविषये संघटते । तत्र हि यदा प्रथमो नादः सञ्चातस्ततो वंकृत-ध्वनिरभूत्, ततश्चापरस्ततश्चान्य इति द्व्योर्नहि साम्यं परिदृश्यते । प्रत्युत वीचितरज्ञ-न्यायैनैव शब्दजशब्दन्यायस्य साम्यं विद्यते । यतो हि वीचितरज्ञन्यायेन सर्वदिक्षा-स्तरज्ञाः प्रत्येकस्मादुत्पद्यन्ते । यथा कर्स्मिश्चित् सरसि निर्वातावसरे यदि एको लोष्टः प्रक्षिप्यते, तदा सर्वदिग्भागतस्तरज्ञा उत्पद्यन्ते, इत्ययमेव न्यायो युक्तो मे प्रतिभाति ।

तथाचोक्तं वाक्यपदीये—

यः संयोगविभागाभ्यां करणैरूपजन्यते ।
स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः^१ ॥ इति ।

विस्तरस्तु पीठिकायां प्रतिमायां वा द्रष्टव्यः ।

अत्रायं निर्गतिर्तोऽर्थः—शब्दविषये वीचितरज्ञन्याय एव दृष्टान्तत्वे साधुः । यतो हि सरसि प्रक्षिप्तो लोष्टो जले परितः सर्वासु दिक्षु मण्डलं रचयन् तटे वर्तुलमेव तरज्ञात् तरज्ञान्तरं जनयति । कदम्बमुकुले तु ग्रन्थेरुद्भवन्तः केसरा न हि केसरान्त-रमुत्पादयन्ति । अनया रीत्या केसरा इव यदि बहवः शब्दा एकदैवोत्पद्येरस्तदा शब्दानां क्षणद्वयस्थायित्वात् तृतीयक्षणे शब्दान्तरानुत्पत्त्या तच्छब्दज्ञानं सर्वथाऽसम्भवि । एतदर्थमिमं दृष्टान्तं विहाय वीचितरज्ञन्याय एव दृष्टान्ततया ग्रहीतव्यः । शब्दो हि अणुपरिमाणत्वेनाभ्युपगतोऽपि वर्तुलमेव शब्दं जनयति, स च ततो महापरिमाणम् । पुनरपि स शब्दः शब्दान्तरमित्यनया रीत्या सर्वदिक्षस्थितिकाः शब्दाः कर्ण-पथं गन्तुं प्रभविष्यन्ति ।

स्फोटस्य विभागः कालपनिकः

अनया रीत्या साधारण्येन शब्दस्वरूपेऽवगते व्यवहारमार्गं समासीनैरस्माभिः साधुशब्दज्ञानार्थं तु कश्चन यत्तो विधेय एवेति विचार्यं स्वीयस्वीयपद्धत्या अपोद्धार-पदार्थरीत्या स्फोटविभागं ते चक्रुस्तैर्थिकाः । तेषु कश्चन चतुष्टीय शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छाशब्दाश्चेत्येवमभिमत्य चतुर्भाः प्रकारैः शब्दानां प्रविभागमकार्षित् ।

अपरश्च न सन्ति यदृच्छाशब्दा इति सिद्धान्तं स्थिरीकृत्य सर्वाणि नामानि धातुजानीति मनुते । एतन्मते त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिः । तथा च वाक्यपदीये—

द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधाऽपि वा ।

अपोद्वृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत्^१ ॥

इत्यनेन नामाख्यातभेदेन पदद्वैविध्यमप्युपपादितम् ।

उपसर्गनिपातौ पृथक्कृत्य सङ्कलनया पदानां चातुर्विधं च स्वीकृतम् । कर्म-प्रवचनीयं च ततो विभज्य पाञ्चविध्यमपि तेषां व्यवस्थापितम् । अनया रीत्या पदार्थो-पक्षेपोऽपि वाक्यपदीये—

अपोद्वारपदार्था ये ये चार्थाः स्थितलक्षणाः ।

अन्वाख्येयाश्च ये शब्दा ये चापि प्रतिपादकाः^२ ॥

इत्यादिभिः कारिकाभिः कृतः ।

तत्र प्रथमं नामाख्यातभेदेन वाक्ये द्वैविध्यमेव पदानां स्वीकृत्य व्याकरणप्रक्रियां प्रदर्शयामि । एवं द्विधाऽखण्डस्फोटस्य विभागे नामविषये समस्तानि पदानि बृहन्ति विभक्तानि विधायार्थंभेदं च समालोच्य तत्त्वसामासाख्याभेदभिन्नानव्ययीभावादिसमासानुपस्थापयामासुस्ते शाव्दिकाः । तदनन्तरं तदवान्तरभूतेषु शब्देषु तद्वितीय-प्रत्ययान्तान् शब्दान् राशीकृत्य तत्र प्रकृतिप्रत्ययाद्यवान्तरभेदर्लाघवेन साधुत्पन्नानार्थं पदानि व्यभजंस्ते । तत्रापि कांश्चन शब्दान् व्युत्पन्नान्, कांश्चन चाव्युत्पन्नान् कल्पयित्वा केचनाचार्या राशिद्वयं विधाय व्युत्पन्नान् शब्दान् कृदन्तराशी प्राक्षिप्तु, अव्युत्पन्नास्तु प्रकृतिप्रत्ययशून्यत्वाद् यदृच्छाशब्दकोटी स्थापयामासुः ।

अपरे त्वाचार्या यदृच्छाशब्देष्वपि धातुरूपं प्रकल्प्य सर्वाणि नामानि धातुजानीति नीत्या उणादीन् प्रत्ययान् तत्प्रकृतिभूतान् धातूश्चानुमायैकामेव कोटि प्राचीकृत्यन् ।

एवमेवाख्यातभिन्नस्थले सुवन्तानि पदानि, आख्यातस्थले तु तिङ्गन्तानि पदानि ते कल्पयामासुः । सुपां प्रकृतिभूतानि नामानि तिङ्गां प्रकृतिभूतान् धातूश्च पृथक् पृथक् ते साधयामासुः ।

अष्टानां पदार्थानां स्वरूपम्

साम्प्रतं वाक्यपदीयानुसारं पूर्वमुपक्षिसान् पदार्थानि स्पष्टीकरोमि ।

अपोद्वारपदार्थ^३ ये ये चार्थाः स्थितलक्षणाः ।

अन्वाख्येयाश्च ये शब्दा ये चापि प्रतिपादकाः^४ ॥

१. वा० प० ३।१।

२. तदेव-१।२।

३. अपोद्विधियन्ते इति अपोद्वाराः पदार्थविति अपोद्वृतानां पृथक् कृतानां वा पदानार्थाः ।

अपोद्वारेण कल्पिता वा अर्थाः, इति शाकपार्थिवादिः । अपोद्वारसम्बन्धिनो वा इति पहीं समाप्तः । अपोद्वारो विभागः ।

४. वा० प० १।२।

कार्यकारणभावेन योग्यभावेन च स्थिताः ।
धर्मे च प्रत्यये चाङ्गं सम्बन्धाः साध्वसाधुषु ॥
ते लिङ्गैश्च स्वशब्दैश्च शास्त्रेऽस्मन्मुपवर्णिताः ।
स्मृत्यर्थमनुगम्यन्ते केचिदेव यथागमम्' ॥ इति ।

एतेरधस्तादुकृतैः श्लोकैरप्ती पदार्थाः क्रोडीकृताः सन्ति । तत्र अपोद्वारपदार्थो वृक्षादिः । स्थितलक्षणपदार्थो वाक्यार्थः, नमस्यति मुण्डयत्यादिरिति द्विविधोर्थः । शब्दोऽपि द्विविधः, अन्वाख्येयः शब्दः पदरूपो वाक्यरूपो वा । प्रतिपादकः शब्दः प्रकृतिप्रत्ययादिरूपः, भू ति, भू अ ति इत्येवंरूपः । सम्बन्धोऽपि द्विविधः—कार्यकारणभावरूपो योग्यतारूपोऽपि । तथा चोक्तम्—‘कार्यकारणभावेन अर्थकारनिर्भसिमात्रानुगतस्य प्रत्यस्य अर्थे प्रत्यस्तरूपस्य अर्थत्वेन अध्यवसाये तस्यार्थत्वमनः शब्दो निमित्तम् । तथार्थविग्रहदर्शनं सोऽयम् इति शब्दार्थयोः सम्बन्धप्रसिद्धेनदिभिव्यक्तस्यान्तः करणसञ्जिवेशिनः शब्दस्य प्रवृत्तौ कारणम्' इति टीकायां भर्तृहरिणा ।

एवं च—

शब्दः कारणमर्थस्य स हि तेनोपजन्यते ।

तथा च बुद्धिविषयादर्थाच्छब्दः प्रतीयते^३ ॥

इति कारिकासञ्ज्ञतोऽयमर्थः । तस्यां कारिकायां श्रोतृवृद्धयुपारूढस्यार्थस्य शब्दः कारणं जनकत्वात् ।

तथा चान्यस्माद् वक्तृवृद्धिनिवेशिनोऽर्थात् कारणभूतात् शब्दः श्रुतिविषयमनुप्राप्तः प्रतीयत इत्यर्थोऽपि शब्दकारणम् । एवं चोभयथा कार्यकारणभाववर्णनाद् वैलक्षण्येन शब्दार्थयोरभेदेन सम्बन्धोऽयासलक्षोऽपि प्रतिपादितो भवति, इत्यर्थिक्याकारिक्या शब्दो निमित्तम् इत्यन्तेन ग्रन्थेन शब्दस्य कारणत्वम् इत्येवं कार्यकारणभाव-

१. वा० प० १२५-२६ ।

२. तदेव-१२६-स्वोपजटीकायम् ।

३. अत्र स्थितलक्षणाः पदार्थाः वाक्यार्थां वा मतभेदेन । स्थितं लक्षणमेषां स्वरूपस्य अप्रच्युतेः । अर्थात् यत्र पदार्थंज्ञाने प्रकृतिप्रत्ययार्थंज्ञानमुपायस्तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थानां तिरोधानं पदार्थं-स्यैव प्राधान्यात् ।

यत्र च वाक्यार्थंज्ञाने प्रत्ययार्थंज्ञानमुपायस्तत्र पदार्थानां वाक्यार्थंज्ञाने तिरोधानमिति स्थितलक्षणा इत्यस्य मतभेदेन पदार्था वाक्यार्था वा इत्यर्थद्वयम् । मया पूर्वमखण्डस्य स्कोटस्य विभागः प्रदर्शितः । वाक्यपदीयटीकायां तु—‘तानि चैकपदसरूपाणि आक्षिप्त-क्रियापदानि वाक्यानीतिं व्याख्यायन्ते । तथा पूर्वपदार्थः, उत्तरपदार्थः, अन्यपदार्थः, प्रातिपदिकार्थः, धात्वर्थः, प्रत्ययार्थं इत्येकपदवाच्योऽपि अनियतावधिद्वयं विभज्य कैश्चिंत् कथचिदपोद्धिष्ठयते ।’ (वाक्य० का० १ श्लो० २४) इत्युक्तम् ।

लक्षणं सम्बन्धमभिधाय अत्रेवाभेदलक्षणमन्तर्भाविष्यन्नाह तथेति । अर्थविग्रहः = अर्थपरिच्छेदः, तदात्मकं दर्शनम् अर्थकारः प्रत्ययः । तत्रार्थः कारणं शब्दः कार्यम् इति कार्यकारणभावः । यतोऽर्थकाराया वुद्देः शब्दाकारा वुद्दिस्तपद्यन्ते, इत्यर्थकेन तथार्थविग्रहदर्शनमित्यादिसन्दर्भः सञ्ज्ञतो भवति । अनया रीत्या कार्यकारणभावलक्षणः अध्यासलक्षणश्चेति सम्बन्धद्वयं सञ्ज्ञटते । एवं च पट् पदार्था अधस्तनेन ग्रन्थेन समुद्दिङ्किताः । एषां साधूनामर्थसम्बद्धानां शब्दानां प्रयोगेण धर्माभिव्यक्तिः, ज्ञानं च भवति । तथा चास्मिन् शाखे अष्टौ पदार्थाः शास्त्रशारीरं सम्पद्यन्ते ।

ते च पूर्वमुक्ता अप्यत्र संक्षेपेण प्रदर्शन्ते—१. अपोद्वारपदार्थो वृक्षादिः, २. स्थितलक्षणपदार्थो वाक्यार्थरूपो मुण्डयत्यादिरिति, इति द्विविधोऽर्थः । शब्दोऽपि द्विविधः, ३. अन्वाख्येयः शब्दः पदरूपो वाक्यरूपो वा, ४. प्रतिपादकः शब्दः प्रकृति-प्रत्यादिरूपः, भू ति, भू अ ति इत्येवंरूपः । सम्बन्धोऽपि द्विविधः, २. कार्यकारणभावरूपः, ६. योग्यतारूपो वा, ७. एषां शब्दानां प्रयोगेण धर्माभिव्यक्तिः, ८. ज्ञानं चेति । अपोद्वृतार्थस्वरूपम्

अस्मिन् प्रकरणेऽधस्तादपोद्वारपदार्थो मया प्रदर्शितः । तत्र पदापोद्वारे प्रदर्शिते तदर्थस्यापोद्वृतस्य स्वरूपं प्रदर्शयते ।

तथा हि सर्वेषामपि शब्दानां पदरूपाणां जातिवादिमते जातिरेव पदार्थो न द्रव्यम् । द्रव्यवादिमते तु द्रव्यमेव न जातिः । यद्वा जातिविशिष्टं द्रव्यम्, द्रव्यविशिष्टा जातिर्वा पदार्थः । यद्वा प्राधान्येनैव भिन्नविषयतया पाणिनिदर्शने जातिद्रव्ये शब्देनाभिधीयेते । अत एव मूले कारिकायां पदार्थोऽत्युक्तम् ।

उक्तं च महाभाष्ये पस्पशाह्विके—किं पुनराकृतिः पदार्थं आहोस्त्वद्द्रव्यम् । उभयमित्याह । कथं ज्ञायते ? उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि । आकृतिं पदार्थं मत्वा ‘जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्’ इत्युच्यते । द्रव्यं पदार्थं मत्वा ‘सरूपाणाम्’ इत्येकशेषं आरभ्यते इत्युक्तम् ।

एते पक्षा वाक्यपदीये—

पदार्थानामपोद्वारे जातिर्वा द्रव्यमेव वा ।

पदार्थों सर्वशब्दानां नित्यावेदोपवर्णितौ^३ ॥

इत्यनया कारिकया समुद्दिङ्किताः सन्ति ।

वाजप्यायनदर्शने जातिः

तत्र वाजप्यायनदर्शने गौरित्यत्र जातिरेव वाच्यतयोपतिष्ठते, सामर्थ्यात् द्रव्यस्य प्रतीतिर्भवति । आख्यातस्थलेऽपि क्रियाजातिरेवाभिधीयते । गुणशब्दानामपि

१. महाभाष्यम्—११२१५८ । २. अष्टौ० ११२१६४ । ३. वा० प० ३१२ ।

शुक्लादीनां गुणजातिर्वच्या । संज्ञाशब्दानामपि जातिवाच्चित्वम् इति सर्वंत्रैव जाति-पदार्थव्याप्तिः सिध्यति । एवमेव जातिपदार्थवादिनये परमार्थसत्ये जातिर्महासत्तास्या परद्रव्यस्वभावा, तस्या एव गोत्वादिजातिभेदेन व्यवहारः । सर्वंभावेषु सद्गुणं सामान्य-मनुगतम्, अभावस्यापि वुद्घाकारेण निरूपणात् । महासत्त्याजनया अवियोगात् प्रादि-पदिकमात्रवाच्या सत्ता । तदुक्तं ‘प्रातिपदिकार्थः सत्तेति’ ।

धातुभिरपि सत्तैवाभिधीयते । साधनपरिस्पन्दवशात् क्रियाणां व्यक्तिस्थानीयानां विशेषशब्दवाच्यानां पौरीपर्यं तद्गतापि जातिस्तथात्वेन प्रदिभासते । साधनसम्पर्कत्तु सत्तैव सत्त्वं द्रव्यमित्युच्यत इति प्रातिपदिकस्थले सिद्धविवर्तः, क्रियास्थले तु साध्य-विवर्त इति द्विधा विवर्तः पूर्वमपि प्रदर्शितः ।

यद्यपि द्रव्यपदार्थेऽपि ब्रह्मद्रव्यस्याभिधानमुपाधिभेदभिन्नस्यास्त्येव, तथापि तात्पर्यभेदादवस्थाभेदः । जातिपदार्थे सर्वंत्रान्वयिरूपं जात्यात्मना ब्रह्म विवक्षितम् । द्रव्यपदार्थनये तु परिनिष्ठितरूपं परमार्थतयेति दर्शनविकल्पाश्रयम् । एवं च पक्षद्वयेऽप्येकपक्षीभावरूपः सिद्धान्तः । परमार्थदृष्ट्याऽत्र सर्वपार्पदत्वात् पुनरस्य शास्त्रस्य दर्शनान्तरोपन्यासः ।

अत्रायं भावः—महाभाष्ये हि ‘सर्वंवेदपारिषदं हीदं शास्त्रं तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम्’ इत्युक्त्या प्रातिशास्यानि यथा तत्त्वेदानां कृते तत्त्वमहर्षिभिः प्रणीतानि, तयैव रीत्याऽस्मिन् व्याकरणे पदार्थविषयेऽपि तत्तद्वर्णनप्रणेतृणामभिमताः पदार्था अपि तैसै रूपैः प्रतिपादिताः सन्ति । वस्तुतस्तु संग्रहे व्याडिपूर्वभाविभिर्महर्षिभिर्दृष्टाः पदार्थाः प्राञ्जलं प्रतिपादिता आसन् । संग्रहमूलभूतेषु दर्शनग्रन्थेषु क्षयं नीतेषु साम्रप्रतमुपलभ्यमानानि दर्शनानि व्याडेर्वाग्भाविनो महात्मानः प्राणैषुः ।

तथा च वाक्यपदीये—

सैव भावविकारेषु षडवस्थाः प्रपद्यते ।

क्रमेण शक्तिभिस्ताभिरेवं प्रत्यवभासते^३ ॥

इत्यादिना निरुक्तकाररीत्या जन्मादिरूपतया तस्याः परिणामो विवर्तो वा । वाक्य-पदीयकारमते विवर्तः परिणामो वेत्यत्र वर्तते महान् विवादः ।

वस्तुतस्तु परिणाम एव विवर्तपदेनाभिधीयते । हेलाराजादिमते तु विवर्तवाद एव वेदान्तिभिरभिमतः प्रसिद्धति ।

ननु महाप्रलयेऽनित्यानां सर्वेषां विनाशादाश्रयाभावे कथं जातयोऽविष्टरच इति चेत् न, महाप्रलयेऽपि आत्यन्तिकलयस्यास्वीकारात् । यद्वा ब्रह्माण्डानामनन्तत्वाद्

१. काशिका-२।३।४६ ।

२. महाभा० २।१।५८ ।

३. वा० प० ३।१।३६ ।

एकस्मिन् ब्रह्माण्डे विनष्टेऽपि ब्रह्माण्डान्तरसङ्घावस्य युक्तिसिद्धत्वाद् युगपत्प्रलयो
नास्ति । तथा चाहुः—‘अण्डानामीदृशानां तु परिसंख्या न विद्यते’ ।

यद्वा प्रलयेऽपि निराश्रया एव जातयस्तिष्ठन्ति ।

किञ्च बौद्धपदार्थवादिनामस्माकं बौद्धघटस्य सत्त्वात् तदाश्रयत्वं जातीनाम-
विरुद्धम् ।

‘सरूपसूत्र’^२ भाष्ये जार्ति पदार्थं वार्त्तिककारो बहुभिर्हेतुभिरस्थापयत् । तत्र
प्रथमं ‘प्रख्याविशेषाद्’ इत्यनेन जातिरेव बोधविषयो भवतीति प्रत्यक्षं प्रमाणं समुप-
न्यस्तम् । न हि गौरित्युक्ते विशिष्टा शुक्ला कपिला वा गौः प्रतीयते । तथा च विशेषा-
नवधारणात् सामान्यस्यावसायः । एवं चात्रेव सामान्यस्योपस्थितो ‘ज्ञायते चैको-
पदिष्टम्’^३ इत्यनेनानुमानमपि तदुपोद्वलकमुक्तम् । तथा चोक्तं कैयटे ‘प्रख्याविशेषा-
दित्यनेन प्रत्यक्षं जात्यालम्ब्वनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानु-
मानमिह जातिसङ्घावे ‘ज्ञायते चैकोपदिष्टम्’^४ इत्यनेनोक्तम् । देशकालावस्थापिण्डान्तरेणु
अवाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसङ्घावोऽनुमीयत इत्यर्थं इति ।

अनुमानप्रयोगस्त्वत्थम्

विमतप्रत्ययो जातिविषयको देशादिभेदेऽपि अवाधितैकाकारप्रत्ययत्वात् सम्मत-
वदिति । गौरित्युक्ते अव्यपवर्गस्य अविशेषस्य प्रतीतेमन्यामहे जातिरेव प्रतीयत इति ।
तथा च ब्राह्मणो न हन्तव्य इति स्मृतिकारवचनमपि तत्र चरितार्थं भवति । तथा
अव्यपवर्गतिरआन्ता स्मृतिकाराणामपि तर्थैव व्यवहारात् । अनया रीत्या आकृतिः
पदार्थः संक्षेपेण सिद्धान्तितः ।

किञ्च ‘द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः’^५ तथा च ‘तत्रासर्वद्रव्यावगतिः’ ‘चोद-
नायां चैक्यस्योपाधिकृतेः’ इत्यनेन च जातिवादो वार्त्तिककृतैतावता सिद्धान्तितः ।
भाष्यकारस्तु ‘एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्वयापि तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि’
इत्यनेन पक्षद्वयमभ्यमन्यत ।

निःसामान्यानि सामान्यानीति तार्किकदर्शनं वैयाकरणैर्न नियोगत आस्थेयम् ।
कार्योक्तीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति । अभावाश्चत्वार
इत्यत्रापि निरूपात्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम् ।

द्रव्यं पदार्थं इति पक्षो व्याडेः

सरूपसूत्रे भाष्ये ‘द्रव्याभिधानं व्याडिः’ इत्यनेन व्याडिमते द्रव्यं पदार्थः । तथा
च तन्मते अर्थक्रियायां द्रव्यमेवोपयुज्यते इति तदेव प्रवर्तकमर्थिनाम् । अतः शब्देन

१. वा० ८०—३११४३ ।

२. अष्टा० ११२४६ ।

३. अष्टा० ११२४६-वा० ३६ ।

४. तदेव-वा० ३८ ।

५. तदेव-वा० ४२ ।

तदेवोच्यते । अनभिधीयमाना जातिरवच्छेदिका गुडशब्दे माधुर्यादिय इवेति द्रव्यवादिनां दर्शनम् । द्रव्यं च द्विविधं पारमार्थिकं सांव्यावहारिकं च । सांव्यावहारिकेण च द्रव्येण व्याडिदर्शने सर्वे शब्दा द्रव्याभिधायिनो भवन्ति । अतः सांव्यावहारिकमेव द्रव्यमत्र निरूपणीयम् । 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे'" इत्यत्र 'द्रव्यं नित्यम्, आकृतिरन्या च अन्या च भवतीति^३' वदता महाभाष्यकारेण द्रव्यस्य नित्यत्वं सूचितम् । भाष्यानुसारेण विकारभेदेऽपि नित्यत्वं विवक्षितमेवेति सर्वत्र द्रव्यव्याप्तिः ।

तथा चोक्तं वाक्यपदीयेऽपि—

सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्यैरवधायते ।

असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते^३ ॥ इति ।

एतन्मते जातिर्न तावद् द्रव्येषु व्यासज्यवृत्तिः एकाश्रयनाशेऽप्रतीत्यापत्तेः, किञ्च गामालभेतेत्यादिनोदनासु सर्वद्रव्यालम्भापत्तिः । प्रत्येकसमाप्ती तु द्रव्यान्तरे तदनापत्तिस्तत्रापि सत्त्वे एका जातिरिति प्रतिज्ञाहानिः । तस्मात् तत्तत्स्थानाद्युपलक्षितमधिष्ठानचैतन्यमेव द्रव्यमिति नानन्त्यव्यभिचाराविति तत्तात्पर्यम् । उपरिष्ठाच्च द्रव्यपदार्थसाधकानि वार्त्तिकानि भगवता पतञ्जलिना समुपन्यस्तानि^५ । तानि यथा—१. 'तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः' । २. 'चोदनासु तस्यारम्भात्' (वा० ४७) । ३. 'न चैकमनेकादिकरणस्थं युगपत्' (वा० ४८) । ४. 'विनाशो प्रादुभवि च सर्वं तथा स्यात्' (वा० ४९) । ५. 'अस्ति च वैरूप्यम्' (वा० ५०) । ६. 'तथा च विग्रहः' (वा० ५१) । ७. 'व्यथेषु मुक्तसंशयम्' (वा० ५२) ।

१. महाभा० पृ० स्थात्रिकम् ।

२. तदेव ।

३. वा० ५० ३।२।२ ।

४. महाभा० १।२।४६ ।

* १—आकृती पदार्थं न हि तत्र लिङ्गानि वचनानि च मासन्ते । व्यक्तावेव तेपां सत्त्वात् । तथा च ब्राह्मणी, ब्राह्मणः, ब्राह्मणा, ब्राह्मणा इत्यत्र लिङ्गवचनसिद्धिः ।

२—आकृतिवादिपक्षे शब्देनाकृतिशोद्यते, द्रव्ये तु कार्यं प्रबतर्ते । अयुक्तं चैतत् । न ह्यन्यचोदनेऽन्यस्य कार्यं क्रियमाणे यथोक्तं कृतं भवति । तस्माद् द्रव्यमेव शब्देनोच्यते इति न्याय्यम् । आकृती पदार्थं तु कर्मसंबंधितवेन आकृतौ बुद्धायां न हि तत्र क्रयो बन्धनम्, आलम्भनं वा भवेत् । अतो हि द्रव्यमेव पदार्थः ।

३—न ह्येका जातिः अनेकद्रव्यगता भवितुमर्हति । न ह्येको देवदत्तो युगपत् स्तुष्टे भवति, मयुरायां च । तथा च सत्प्रतिपक्षसंभवादत्रादित्यदृष्टान्तो न युज्यते ।

४—श्वा मृत इति अभिव्यञ्जकविनाशे जाते जातेस्तिरोभावात् पिण्डान्तरे श्वा इति प्रत्ययो न स्यात् । यथा शतप्रत्यये एकापाये शतज्ञानं न भवति । यद्वा आश्रयापाये आश्रितस्याप्यायः । अवयवापाये अवयविन इवेति जातेविनाशप्रसङ्गः ।

५—गौश खण्डो गौश मुण्ड इत्येकस्मिन् तत्तच्छब्दं प्रतिपाद्ये विरुद्धधर्मोपपत्तेरभावाद् द्रव्यमेव पदार्थः ।

६—गौश गौश गौश गाव इत्यत्र एकार्थत्वे पर्यायाणामिव सहप्रयोगो न स्यात् ।

७—विजातीयानेकार्थं सरूपशब्देषु मुक्तसंशयम् एकशेषकरणम् ।

एताभिर्वार्तिकोक्तिभिर्जात्यभावो व्याडिमतेनोक्तः । ततश्च 'लिङ्गवचनसिद्धिगुणविवक्षानित्यत्वात्' इत्यादिभिर्वार्तिकेर्जातिवादो व्यवस्थापितः । द्वयोर्मत्योर्नं विरोधः ।

किञ्च 'न ह्याकृतिपवार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः, द्रव्यपवार्थकस्य वा आकृतिनं पदार्थः । उभयोरभयं पदार्थः कस्यचित् किञ्चित् प्रधानभूतम्, किञ्चिद् गुणभूतम् । आकृतिपवार्थकस्य आकृतिः प्रधानभूता, द्रव्यं गुणभूतम्, द्रव्यपवार्थकस्य द्रव्यं प्रधानभूतम्, आकृतिगुणभूता'^२ इति भाव्यवलेन उभे अपि मते युक्ते एव । अनयोरभयोर्मत्योर्जातिवादः पूर्वं समुपस्थापितः । एतत्प्रघट्टके तु पारमार्थिकं द्रव्यं निरूपितम् । 'आत्मा वस्तु स्वभावश्च'^३ इति कारिक्या आत्मशब्देन तदेव द्रव्यं तत्तच्छब्देरुच्यते । आत्मैव हि उपाधिभेदभिन्नं प्रतिभासमानं द्रव्यं पदानामर्थं इति अद्वैतवादिभिरभ्युपगम्यते इति तट्टीकायां हेलाराजः ।

• • •

१. महाभा० १२।४६ ।

२. तदेव-पृ० २४५ ।

३. वा० प० ३।२।१ ।

शब्दार्थसम्बन्धनिरूपणाध्यायः

सम्बन्धविमर्शः, वाच्यवाचकभावः, कार्यकारणभावश्च

एतावता जातिव्यक्तिदर्शनभेदेन शब्दार्थं व्यवस्थाप्य शब्देनाथस्याभिधाने सम्बन्धो हेतुरिति साधयिष्यते । सम्बन्धमन्तरा सर्वं सर्वेण प्रत्यायेत, एतदर्थं स स्वीकार्यः । तथा हि प्रयोगेणाभिज्वलितैः शब्देभितयमवगम्यते । स्वीयं रूपमर्थश्च फलसाधनः प्रयोक्तुरभिप्रायश्च । न चैतत् सम्बन्धाभावे संघटते, एतदर्थं शब्दार्थयोः स्वाभाविकः संबन्धो न तु सामयिकः ।

अत एव—

ज्ञानं प्रयोक्तुरर्थश्च स्वरूपं च प्रतीयते ।

शब्दैरुच्चारितैस्तेषां संबन्धः समवस्थितः' ॥

इति कारिकायां 'समवस्थितः' इत्युक्तम् ।

तत्र अर्थस्वरूपाभ्यां शब्दस्य वाच्यवाचकभावः संबन्धः, प्रयोक्त्रभिप्रायेण तु कार्यकारणभावः । ननु वाच्यवाचकभावः संबन्धः प्रस्तुतस्तत्र कः प्रसङ्गो ज्ञान-स्वरूपयोरिति चेत्, न, सर्वपार्वदं पुनरिदं शास्त्रम् इति ये बाह्यस्यार्थस्य वाच्यत्वं नेच्छन्ति, तन्मतोपस्कारार्थं वक्त्रभिप्रायारूढस्यैव शब्दार्थत्वे कार्यकारणभावमाह । तथा च 'शब्दः कारणम्'^१ इत्युक्त्या शब्दार्थयोः कार्यकारणभावः संबन्धः 'गामुच्चारय', 'गां बधान' इत्युक्त्या च परस्परमध्यासश्च संबन्ध इति । अत एव 'द्विविधः सम्बन्धः पदार्थे व्यवतिष्ठते'^२ इति हेलाराजेनोक्तम् ।

अध्यासश्च सम्बन्धः तादात्म्यम्

किञ्च 'ज्योतिर्वर्ज ज्ञानानि भवन्ति' इति 'आत्मातोपयोगे'^३ इति सूत्रस्थभाष्य-प्रामाण्याद ज्ञानशब्दप्रदीपरूपास्त्रयः प्रकाशाः सिद्धन्ति । तथा च प्रकाशा येनैव प्रकारेण परं प्रकाशयन्ति, तेनैव प्रकारेणात्मानमपि प्रकाशयन्ति । तथा सति ज्ञानमर्थं प्रकाशयदात्मानमपि प्रकाशयति । एवं प्रदीपोऽयस्त्रं प्रकाशयन् आत्मरूपमपि प्रकाशयति । तथा शब्दोऽपि वाचकोऽर्थमभिधीयमानतया प्रकाशयन् सर्वस्यापि प्रत्ययस्य शब्दानुविद्वत्वादात्मानमभिधेयतयैव प्रकाशयति । तथा च अयं गौरयमर्थं इति शब्दार्थ-योरभेदेनावभासनाद गोशब्दः स्वरूपभिदधदेव अर्थमप्यभिधत्ते ।

१. वा० प० ३।३।१ ।

२. वा० प० ३।३।३२ ।

३. तदेव-३।३।१-हेलाराजव्याख्या ।

४. अष्टा० १।४।२९ ।

ननु वर्णनामानुपूर्वेणावस्थितिर्हि प्रतीयमानेऽर्थे समुपलभ्यते इति चेत्, सत्यम्, नास्माभिर्वेखरीरूपः शब्दो वाचकतयाऽभ्युपगम्यते; किन्तु योऽयं चिच्छक्तेर्वागात्मा व्यापारः; शब्दापरपर्यायोऽश्रूयमाणोऽपि उपांशुप्रयोगे शब्द इति व्यवहृत्यते। तथा च नास्माभिः साम्प्रतं पराया वाचः स्वरूपेणावस्थितायाः किञ्चित् प्रयोजनं साध्यते, नापि उद्भूत्यमानावस्थायां पश्यन्तीरूपायामपि शब्दार्थयोविभागेनावस्थानम्; किन्तु प्राणवृत्त्यनुप्राणितमनोभूमिसमवलम्बितनिजस्वभावस्य वाच्यवाचकरूपभिन्नशाखाद्वयावलम्बिनः समुपस्थितौ मध्यमावस्थायां परामर्शनात्मा वाचकः शब्दो भिन्नचैतन्योद्वेकात्मिकां परावस्थामभजन्नेव स्वरूपवाच्यमुखेन तत्संभिन्नमर्थं परामृशति, सामानाधिकरण्येन गौरयमर्थं इति। तथा च स वाच्योऽर्थो वाचकाध्यासवानुच्यते।

अयं च सम्बन्धः ‘सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे’ इति वार्तिकेनैव सूचितः। तत्र हि कैयटः—‘नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा। कार्यशब्दिकानामपि मते प्रवाहनित्यतयाऽर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम्’ इति।

इव्यपक्षेऽपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छन्नं ब्रह्मतत्त्वं वाच्यमिति नित्यता, प्रवाहनित्यतया वा सम्बन्धस्यापि व्यवहारपरम्परयाऽनादित्वान्वित्यता। शब्दार्थयोः सम्बन्धश्च शक्तिरूपं तादात्म्यमेवेति च उद्द्योते।

लघुमञ्जूषायां तु तादात्म्यमूलकस्य सम्बन्धत्वेऽर्थभेदात्तादात्म्यापनेषु शब्देषु भेदौचित्येन अर्थभेदाच्छब्दभेद इत्युपपद्यते। समानाकारत्वमात्रेण तु एकोऽयं शब्दो नानार्थं इति व्यवहारः। तस्य (तादात्म्यस्य) निरूपकाश्रयभेदाभ्यां भेद इत्येके।

अन्ये तु एकत्रैवाभ्रफले रूपरसगन्धादीनां भिन्नानां तादात्म्यवत्, एकत्रैव शब्देजेनकार्थनिरूपितानि भिन्नानि तादात्म्यानि इत्याहुः। परे तु निरूपकभेदेऽपि तादात्म्यमेकभेदेति शक्तयैक्यमेवेत्याहुः^३ इति।

तादात्म्यविषये पक्षत्रयम्

तथा च ‘हूलोजन्तराः संयोगः^३, ‘सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ’ इति सूत्रस्थभाष्याभ्यां सूचितं पक्षत्रयम्। तदार्थभेदात्तादात्म्यभेदः शब्दभेदश्चेत्येकः। अर्थभेदेऽपि शब्दंक्यं तादात्म्यभेदश्चेति द्वितीयः। अर्थभेदेऽपि तादात्म्यक्यं शब्देक्यं चेति तृतीयः। अत्र शब्देक्यपक्षे शक्यतावच्छेदकभेदेऽपि शक्तिरेकैवेत्येकः पक्षः। तत्रैव भाष्ये ‘अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते’^४ इत्यत्रास्तिक्रियाया वृत्तिरूपार्थबोधिका वर्तत इति वर्तक्रिया कर्त्रं इति भाष्ये सर्वार्थनिरूपितवृत्तीनाम् अस्तिकर्त्रर्थको वर्तते इत्येकशब्दबोधकत्वेनाभेदबोधनादेकशक्तित्वपक्षस्य भाष्यसम्म-

१. महामा० पस्पशाहिकम्।

२. ल० म० पृ० ५४-५६।

३. अष्टा० १११७।

४. तदेव-१२१६४।

५. महामा० १, पृ० ५९।

तत्वात् शक्तिभेदकल्पने गौरवाच्चायमेव पक्षः सिद्धान्तिसम्मत इति लघुमञ्जूषा-
टीकायां प्रभायां सभापत्युपाध्यायाः ।

वाक्यपदीये तु—

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।

अनादिर्यः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥

इति कारिकायां योग्यतैव सम्बन्धः, सैव शक्तिरिति निर्णीतम् । तथा च समवायादि-
निमित्तानपेक्षयैव उच्चरितमात्राच्छब्दादर्थोत्पत्तेरकृत्रिमा शक्तिरवसीयते ।

किञ्च मञ्जूषायाम् इच्छाया जनकत्वस्य वोभयवृत्तित्वाभावः । इच्छाविषय-
वोधीयविषयतायामिच्छात्रयतानियामकत्वाभावात् ‘सम्बन्धो हि सम्बन्धम्यां भिन्नः,
उभयाश्रितः, इति द्विष्ठः सम्बन्ध इति च विशिष्टबुद्धिनियामकः’ इति चाभियुक्त-
व्यवहारात् । न हि तत्र विषय इच्छावान् इत्यादिव्यवहारोऽस्ति । ‘जनकता शक्तिः’ इति
पक्षे वोधजनकतायाः पदेऽर्थं च सृत्त्वेषपि तयोः परस्परं सम्बन्धस्य दुरुपादत्वात् ।
तस्मात् पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिर्वच्चवाचकभावापरपर्याया । तदग्राहकं
चेतरेतराध्यासमूलं तादात्म्यम् ।

सम्बन्धा असङ्ख्येयाः

अस्यां स्थिती सम्बन्धो द्विविधः—एकः स नित्यः ‘सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे’ इति
भाव्येणोक्तः, यो हि शब्दार्थयोर्वाक्यपदीयादी विस्तरेण प्रतिपादितः । अपरस्तु असंख्यः
स्वस्वामिभावादिर्नित्योऽनित्यश्च । विस्तरेणैतत् प्रतिमायां प्रपञ्चयिष्यते ।

किञ्च ‘निमित्तात् कर्मयोगे’ इति वार्त्तिके संयोगसमवायात्मकः सम्बन्धः,
‘चर्मणि दन्तयोः’ इत्यादौ सप्तमीविधानार्थं स्वीकृत इति वाक्यपदीये संयोगसमवायायौ
वैशेषिकैः स्वीकृतावित्युक्तिः कथं सङ्घच्छते इति चेत्, न, तत्र वैशेषिकमतेनैव तयोरुपा-
दानात् स्वमतेन तु योग्यतारूपायाः शक्तेव सम्बन्धत्वेन स्वीकारात् । भाष्ये समवाय-
शब्दस्तु भिन्ने भिन्नेऽर्थं प्रयुज्यते । यथा ‘वृत्तिसमवायार्थं उपदेशः’ इति वार्त्तिके
समवायशब्दो वर्णक्रमविशेषार्थकः ।

समवायविमर्शः

‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति सूत्रे ‘समाजेषु समाशेषु समवायेषु’ इत्यत्र समाजेषु-उत्सव-
सङ्घातेषु, समाशेषु-सहभोजनेषु, समवायेषु-धर्मनिर्णयादिक्रियायां सम्मेलनेषु इत्यर्थः ।
‘कारके’ इति सूत्रे ‘एवं तर्हि प्रधानेन समवाये’, ‘अमात्यानां राजा सह समवाये’
इत्यत्र समवायशब्दस्य मेलनार्थकत्वम् । ‘सार्वधातुके यक्’^१ इति सूत्रे भाष्ये ‘द्रव्यं
क्रियया समवायं गच्छति^२’ इत्यत्र क्रियानिरूपितकर्मादिसंज्ञासमानाधिकरणशक्तिभिः

१. तादात्म्यव्यङ्ग्यः कारणतावच्छेदकथमरूपः सम्बन्धः शक्तिरित्यर्थः ।

२. अष्टा० ३।१६७ ।

३. महाभाष्यम्-तदेव ।

सम्बन्धं गच्छतीत्यर्थकत्वेन क्रियाभिनिर्वृत्ती साधनत्वमुपैतीत्यर्थकत्वेन वा नहि
समवायशब्दो वैशेषिकाभिमतनित्यसम्बन्धपरः ।

यद्यपि 'कुत्सिते' इति सूत्रे—

स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ।

समवेतस्य च वचने लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥

भाष्ये यद्यपि समवेतमित्यस्य समवायेन सम्बद्धमित्यर्थसत्त्वेन समवायशब्दो वैशेषिकाभिमतसमवायसम्बन्धपरकः प्रतीयते; तथापि 'तस्य भावस्त्वतलौ'^३, 'त्रियाम्'^४ इत्यादिसूत्रस्थ 'गुणसमुदायो द्रव्यम्' इत्यादिभाष्यसमालोचनया अयुतसिद्धरूपादिपरमाणुरूपावयवानुगतः समूहो द्रव्यमिति स्वीकाराद् अवयवावयविभाव एव सम्बन्धो न तु समवायः स्वीकार्यः ।

कैयटस्तु वैशेषिकपद्धत्या समवायं तत्रोदटङ्ग्यत् । अत एव 'एवं च कृत्वा संयोगसमवायाविव नेह सम्बन्धो यथाऽन्येषां च दर्शनानाम्'^५ इति 'पदार्थोकृत'^६ इत्यस्य श्लोकस्योपोदधाते हेलाराजो निरदिक्षत् ।

अधस्तनेन ग्रन्थेन पारमार्थिकं द्रव्यं निरूपितम् । सम्बन्धश्चानेकभेदभिन्नः संक्षेपेण परीक्षितः ।

साम्प्रतं व्यावहारिकं द्रव्यं निरूप्यते । तत्र—

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः^८ ॥

इत्यनया कारिक्या वाक्यपदीये समुपस्थापितम् ।

सर्वद्रव्यसामान्यं लक्षणम्

तथाहि इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यम् । इदमिति प्रत्यक्षार्थवाचकम्, तदिति प्रमाणान्तरावगतपरोक्षार्थाभिधानम् तेन प्रत्यक्षपरोक्षार्थाकारपरामर्शेन वस्तुमात्रवाचित्वं सर्वनाम्नामुक्तं भवति, तथा च सर्वद्रव्यसाधारणमिदं लक्षणम् । निरूपकारसम्मतं चेदं द्रव्यलक्षणम् ।

द्वितीयं लक्षणमाह 'भेद्यत्वेन विवक्षितः' इति । तथा च सामान्यादिभिरूपाधिभिरवच्छेद्यत्वेन अभिप्रेतं यत् तद् द्रव्यम् । एवं सति जात्यादिरपि यदि विशेष्यत्वेन

१. महाभा० ५।३।७४ । २. अष्टा० ५।१।११९ । ३. तदेव-४।१।३ ।

४. महाभा० ४।१।३—कैयटकृतीका । ५. वा० ५० ३।३।१२ ।

६. तदेव-३।२।३ ।

विवक्षितः, तदा द्रव्यमित्युच्यते । शास्त्रान्तरीयद्रव्यलक्षणानादराद् व्यासिदर्शनेन सार्व-
त्रिकी द्रव्यपदार्थव्यवस्था सिद्ध्यति । यथा वाजप्यायनदर्शने जातेव्यर्गसिमतीत्वम्, तथैव
व्याडिदर्शने द्रव्यस्यापि व्यासिमत्वम् ।

अत्रेदं रहस्यम्—पाणिनेनिकाये द्रव्यपर्यायोऽधिकरणशब्दोऽप्यस्ति । ‘अधिकर-
णंतावस्त्वे च’, ‘विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि’ इत्यादौ ।

अधिकरणशब्दो द्रव्यवाचकोऽपि

तथा च अधिकरणशब्दोऽपि द्रव्यर्थकः प्रयुज्यते । एकस्तु ‘आधारोऽधिकरणम्’^३
इत्यादिभिः संज्ञात्वेन प्रसाधितः ‘सम्यधिकरणे च’ इत्यादौ प्रयुज्यते ।

अपरस्तु द्रव्यार्थकः पूर्वत्र प्रयुक्तः । द्रव्यशब्दोऽपि ‘द्रव्यं च भव्ये’ इति सूत्रेण
भव्यार्थं प्रसाध्यते । ‘किमेत्तिङ्गव्ययधादाम्बद्रव्यप्रकर्षेऽ’ इति सूत्रेऽपि प्रयुज्यते । अत्र
द्रव्यशब्दो लौकिकद्रव्यपरो व्याङ्ग्यभिमतद्रव्यपरो वेति शङ्खायां वाक्यपदीये
‘वस्तूपलक्षणं यत्र’^४ इति कारिकायाश्रीकाया अन्ते ‘तथा ह्यस्मिन् द्रव्यलक्षणे रूपादी-
नामपि द्रव्यत्वाद् अद्रव्यप्रकर्षेऽ इत्यामुप्रत्ययाभावः, ‘समयातरं शीतम्, उपांशुतरः शब्दः
उच्चैस्तरो ध्वनिरिति’ इति हेलाराजोक्त्या नहि लौकिकं द्रव्यं ‘किमेत्तिङ्ग्’ इत्यत्र
गृह्णते । तथा सति व्याङ्ग्यभिमतद्रव्यग्रहणेन पूर्वोक्तान्युदाहरणानि संगच्छन्ते ।

व्याङ्ग्यभिमतं द्रव्यं गृह्णते

वस्तुतस्तु ‘किमेत्तिङ्ग्’ इति सूत्रे व्याङ्ग्युपर्दर्शितमेव द्रव्यं गृह्णत इत्यत्र नास्ति
किञ्चिन्मानम् । तथा च लौकिकमेव द्रव्यं गृह्णताम् । अस्मिन् पक्षे पूर्वोक्तानि तरबन्तानि
रूपाणि आमुप्रत्ययं विना नैव प्रयोज्यानि ।

अपरेषां मते अधिकरणमेव लौकिकद्रव्यपदेन ग्राह्यम्

अपरे तु अधिकरणमेव लौकिकद्रव्यपदेन ग्राह्यम् । अन्यथा ‘विप्रतिषिद्धं चान-
धिकरणवाचि’^५ इति पर्युदासस्य निर्विषयत्वापत्तिः । अत एव तत्र अद्रव्यवाचीति
नोक्तमित्याहुः । अस्यां स्थितौ को नाम पुरुषो न विस्मयेत, यदेतादृशे वैयाकरणनिकाये
शब्दादिरिद्यं यदेक एव शब्दः संशयपञ्चे प्रक्षेप्तुम् अनेकार्थं प्रयुज्यते । एतेनानुमीयते

-
१. अष्टा० २१४।१५ ।	२. तदेव-२।४।१३ ।	३. तदेव-१।४।४५ ।
४. तदेव-२।३।३६ ।	५. तदेव-५।३।१०४ ।	६. तदेव-५।४।११ ।
७. चा० प० ३।२।३—हेलाराजटीका ।	८. अष्टा० ५।४।११ ।	
९. अष्टा० २।४।१३ ।		

यदियं पाणिनिसूत्राष्ट्राध्यायी न हि केवलपाणिनिर्मितसूत्रसमूहैरेव ग्रथिता; किन्तु बहूनि सूत्राणि पूर्वचार्यः कृतानि पाणिनिना स्वीयायामष्टाध्यायामविकलानि सञ्चितेशितानि । अत एवाधिकरणशब्दः क्वचिद् गुणवदर्थकः, क्वचिच्च स्वसंकेतितार्थमभिधत्ते । ‘उभयगतिः पुनर्हि भवति’, ‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्वेदालक्षणम्’ इत्यादीनि वचनानीत्येतदर्थपरिपोषकाणि जाग्रति । अस्यामष्टाध्यायाणां कैश्चिदेतादृशविषयगवेषणाय प्रयतितव्यम् । द्रव्यविषये भाष्यपद्धत्या विचारः प्रतिमायामेव करिष्यते ।

○ ○ ○

१. परिभाषेन्दुशेखरः—१० ।

२. तदेव—१ ।

गुणनिरूपणाध्यायः

सम्बन्धनिरूपणानन्तरं गुणो निरूप्यते । तत्र को नाम गुण इति जिज्ञासायां ‘वोतो गुणवचनात्’ इति सूत्रे ।

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः^३ ॥ इति ।

प्रथमं गुणलक्षणं कृतम् । अस्यायमर्थः—द्रव्यमाश्रयते तत एव द्रव्यान्निवत्ते भिन्नजातीयेषु घटपटादिषु दृश्यते । आधेयः—उत्पाद्यः, अक्रियाजः—अनुत्पाद्यः । असत्त्वप्रकृतिः—अद्रव्यस्वभावः, द्रव्यभिन्न इत्यर्थः । अस्मिलक्षणे द्रव्ये निविशते तस्माच्च द्रव्यान्निवत्तते, भिन्नजातीयेषु द्रव्येषु दृश्यते इत्युक्त्या जातेः संज्ञायाश्च गुणत्वं निरस्तम्, सा हि जातिः संज्ञा वा द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदाचिज्जहाति, न च भिन्नजातीयानि द्रव्याणि अभिनिविशते जातेर्नित्यत्वात् संज्ञायाश्च यावद्द्रव्यभावितीत्वात्, यद्यपि गवाश्चादिषु प्राणित्वमस्ति, तथापि प्राणित्वेन तेषामेकजातित्वमेव ।

यद्यपि प्राणित्वं प्राणसम्बन्धिरूपं न जातिर्नार्थयखण्डोपाधिस्तथापि तस्य जातित्वाङ्गीकारेणेदम् । क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणाक्रान्तत्वाद् गुणत्वं प्राप्नोति । साऽपि हि द्रव्ये निविशते कदाचिद् द्रव्यान्निवत्तते, निष्क्रियं हि द्रव्यं कदाचिद् भवति, कदाचित् सक्रियं भिन्नजातीयानि च द्रव्याण्याश्रयति । अत आह आधेय इति उत्पाद्य इत्यर्थः । यथा घटादेः पाकजो रूपादिः । एतेन नित्यानित्यवृत्तिजातिमत्त्वं लब्धम् । अनुत्पाद्यो यथा आकाशादेमर्हत्वादिः, क्रिया तूत्पाद्यैव न नित्येति, तस्या द्वैविध्याभावाद् गुणत्वाभावः ।

एवं तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति, अवयविद्रव्यमवयवद्रव्येषु निविशते, असम्बायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनाशात् ततोऽपैति, भिन्नजातीयेषु हस्तपादादिषु दृश्यते । द्वैविधञ्च तत्—नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्य द्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेनित्यत्वाद् अवयविद्रव्यस्यानित्यत्वात् । अत आह ‘असत्त्वप्रकृतिः’ अद्रव्यस्वभावो द्रव्यभिन्न इत्यर्थः । द्रव्यादन्य इति उत्तरलक्षणे तथोक्तेः । द्रव्यपदेनात्र गुणाश्रय उच्यते । अत्रैव व्याख्याने पृथग्जातिषु दृश्यते इत्यनेन सत्त्वे निविशते इत्यादिना वा जातेर्वारणे सिद्धे अन्यतरवैयर्थ्यपत्तिः । किञ्च वारकेणैव जातिवारणे सिद्धे उभयोरपि वैयर्थ्यम् । किञ्च पृथग्जातिषु दृश्यते इत्यनेन जातिवारणमशक्यम् । भिन्नजातीयेषु घटपटादिषु

द्रव्यत्वादिदर्शनात् । तथा च ‘सत्त्वे निविशते’ इति नेदं लक्षणम् । अतो भाष्ये अपर आह इत्यादिना लक्षणं कृतम् । तथा हि—

उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टे द्रव्यान्तरेष्वपि ।

वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः^३ ॥ इति ।

अस्यार्थः प्रदीपोद्द्योतोक्तः ‘द्रव्यं शुक्लादिगुण आगच्छति, अन्यतु परित्यजति, यथा वस्त्ररञ्जकः कुसुभमेन वस्त्रं रञ्जयति, तत्र कुसुभपुष्पगतं रूपं वस्त्रमायाति, कुसुभपुष्पं तद्रक्तरूपरहितं भवति । पटुत्वादिगुणः क्वचिदायाति, क्वचिच्च नश्यति, क्वचित् पटोरपटुत्वस्य अपटोश्च पटुत्वस्य दर्शनात् पूर्वलक्षणे एवमेव व्याख्यातुमुचितम्, भिन्नजातीयेषु द्रव्येषु दृष्टः ।’ पूर्वाद्वैन संज्ञाया जातेश्च गुणत्वनिरासः । वाचकः सर्वलिङ्गानामिति गुणस्य वाचकत्वमनुपपन्नम् । अतः शब्दधर्मस्य वाचकत्वस्यार्थं आरोपाद गुणानां वाचकत्वं लक्ष्यते । अनेन लिङ्गरहितायाः क्रियाया गुणत्वनिरासः । द्रव्यभिन्नश्च द्रव्यसदृश इति भावत्वेन सादृश्याद अमावस्यगुणत्वनिरासः ।

उद्द्योते ‘अत्र वदन्तीत्यनेन यो हि निष्कृष्टोऽर्थः प्रतिपादितः’ तं दर्शयामि । गुणो नामेति प्रश्ने गुणशब्दो गुणवचनपरो ‘नामैकदेशे नाममात्रग्रहणमिति’^३ न्यायात् । एवं सति ‘वाचकः सर्वलिङ्गानाम्’ इति यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते । येषाच्च शब्दानाम् ‘आकडारादिः’ सूत्रे गुणवचनसंज्ञा उक्ता, तेपामत्रापि ग्रहणम् । एवं सति द्वयोर्भाष्ययोरेकवाक्यता भवति । तत्र हि समस्त-कृदन्त-तद्वितान्त-सर्वनाम-जाति-संख्या-संज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दस्य गुणवचनसंज्ञा कृता, तस्मादत्रापि विशेषणैस्तद्व्यावृत्तिरेव युक्ता । तथा हि तत्र ‘सत्त्वे निविशतेऽपैति’^५ इत्यनेन संज्ञानिरासः ।

न हि संज्ञाजातिशब्दा द्रव्ये विद्यमाने एव रक्तादिशब्दवत् कदाचिद् वाचकत्वेन प्रवर्तन्ते, कदाचिन्न प्रवर्तन्ते । जातिषु पृथग् दृश्यते इत्यनेन सर्वनामनिरासः । यथा शुक्लादयः शब्दाः समाने शुक्ले गवि शुक्लशब्दः अश्वे कर्कशब्दः नैव सर्वनामशब्दा नियतविषयाः । चार्वादियोऽपि शब्दाः क्वचिच्चारुरिति क्वचिच्चारुतर इत्येवंरूपेण प्रयुज्यमाना दृश्यन्ते, नैव क्वचिदपि सर्वंतर इति भवति । आधेय इत्यनेन संख्याशब्दनिरासः । न हि संख्यावाचकशब्दो रक्तादिगुणवाचकशब्दवद् द्रव्ये विद्यमाने यत्नाधेयार्थको भवति । अर्थात् तस्य संख्यावाचकशब्दस्य आधेयरूपा या संख्या, सा विद्यमाने तस्मिन् संख्यावाचके शब्दे नहि आधातुं शक्यते । अनयैव रीत्या जातिरपि नाधातुं शक्यते तद्वाचके शब्दे ।

१. अष्टा० ४।१।४४—महाभाष्यम् ।

२. तदेव ।

३. अष्टा० ४।१।४४—महाभाष्यम् ।

४. तदेव—१।४।१ ।

५. तदेव—४।१।४४—महाभाष्यम् ।

अक्रियाज इत्यस्य क्रियाप्रतिपादकधात्वजन्य इत्यर्थः, तेन कृदन्तनिरासः । समासतद्वित्तान्तयोः प्रायेण सत्त्ववाचकं सुवन्तमेव प्रकृतिर्भवति, इति सत्त्वभिन्न-प्रकृतिकत्वं न तयोरिति असत्त्वप्रकृतिरित्यनेन तयोर्निरासः ।

गुणलक्षणम्

‘उपैत्यन्यद्’^१ इत्यादिश्लोके तु उपैत्यन्यजहात्यन्यदित्यनेन संज्ञाशब्दनिरासः । न हि संज्ञाशब्दस्तस्यामेव व्यक्ती वाचकत्वेन च वर्तते, न च वर्तते । दृष्टे द्रव्यान्तरेष्वपि इत्यत्र पृथगिति शेषः । तथा च सर्वनामशब्दा द्रव्यान्तरेषु पृथग् नहि दृश्यन्ते; किन्तु सर्वेऽपि सर्वनामशब्दाः सर्वत्र समानभावेन प्रयुज्यन्ते, नहि कर्कशुक्लशब्दवन्नियतविषया भवन्ति, तेन च सर्वनामनिरासः । वाचकः सर्वलिङ्गानामित्यनेन जातिनिरासः, न हि जातिवाचकाः सर्वेषु लिङ्गेषु जातिप्रवृत्तिनिमित्ततया प्रयुज्यन्ते ।

न च ‘उपैत्यन्यजहात्यन्यदित्यनेन’^२ जातेव्यावृत्तिः कर्तुं शक्यते । तथा हि याज्ञवल्यस्मृतौ—

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववन्नाधरोत्तरम्^३ ॥

इत्युक्तम् ।

अस्यार्थः—जात्युत्कर्षः—उत्कृष्टजातिप्राप्तिः, सप्तमे अपिशब्दात् षष्ठे पञ्चमे वा ज्ञेयः, अर्थाद् विप्रोढा शूद्रा कन्यां सूते, सापि तदूदामन्यामिति सप्तमं विप्रं सूते, एवं विप्रोढवैश्याजन्या पष्ठं विप्रं सूते । विप्रोढक्षत्रियाजन्या पञ्चमं विप्रं प्रसूते, क्षत्रिय-च्छद्रोत्पन्ना पष्ठं क्षत्रियम्, वैश्यजा पञ्चमं वैश्यं सूते इति पूर्वार्धार्थः । एवं विप्रस्य क्षात्रवृत्याऽपत्यपरम्परयाज्ञापदि जीवने पञ्चमः क्षत्रियः । वैश्यवृत्तौ जीवने षष्ठो वैश्यः । शूद्रवृत्तौ षष्ठः शूद्रः, वैश्यस्य शूद्रवृत्तौ पञ्चमः शूद्र इति । एतत्सर्वमनापदि स्मृत्यन्तर-प्रामाण्यात् । तथा च तद्वर्णवृत्या सप्तमादौ ब्राह्मणत्वादिजातेनिरासाद् विश्वामित्रादौ तत्सम्बन्धात् । आविष्टलिङ्गा जातिर्यलिङ्गमुपादाय प्रवर्तते, उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात् तलिङ्गं न जहाति, इति ‘विशेषणानां चाजातेः’^४ इति सूत्रे भाष्योक्ते तद्वाचकानां न सर्वलिङ्गवाचकत्वम् । अनेन संख्यानिरासोऽपि विश्वादीनां सर्वलिङ्गत्वाभावात् ।

द्रव्यादन्य इत्यस्य द्रव्यवाचकप्रतिपदिकप्रकृतिकादन्य इत्यर्थः, द्रव्यवाचका-न्यप्रकृतिक इत्यर्थो वा । तेन समस्ततद्वित्तान्तयोर्निरासो द्वितीयपादस्थेन अपिना अधातुजत्वस्य ग्रहणम्, तेन कृदन्तनिरासः । अत एव उत्तरसूत्रे बहुग्रहणं चरितार्थम् । कृदन्तनिरासो यदि न स्यात् तर्हि बहुशब्दस्यापि गुणवचनत्वे ष्ठीप्रत्ययसिद्धौ

१. अष्टा० ४।१।४८—महाभाष्यम् ।

३. या० स्मृ० ९७ ।

२. अष्टा० ४।१।४८—महाभाष्यम् ।

४. अष्टा० १।२।५२ ।

‘ब्रह्मादिभ्यश्च’ इति सूत्रे वहुग्रहणवैयर्थ्यमापतेत्, संख्याशब्दस्य गुणवचनत्वादिति । कैयटव्याख्यानेऽपि आधेयश्चेत्यादिना संख्यावारणसम्भवः ।

वस्तुतो ‘ब्रोतो गुणवचनात्’ इति सूत्रस्यं भाष्यमेकदेश्युक्तिः व्याख्यालेश-स्याप्यभावात् । ‘आकडार०^३’ इति सूत्रे स्वयमुक्तवाच्च भगवताऽत्र गुणवचनलक्षणं नोहङ्कृतम् । तथा च ‘ब्रोतो गुणवचनाद्’ इति सूत्रे आकडारसूत्रोक्तमेव गुणवचनत्वं ग्राह्यम् । एवमेव ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च’ इत्यत्राऽपि तदेव गुणवचनत्वं मन्तव्यम् ।

नवीनमतस्यैकदेश्युक्तिः

नवीनास्तु ‘ब्रोतो गुणवचनाद्’ इति सूत्रे तत्सूत्रस्थभाष्योक्तमेव लक्षणं ग्राह्यम् । न च तदभाष्यमेकदेश्युक्तिः, तदघटकानां सर्वेषां पदानां सार्थक्यात् । तथा च भाष्य-कृता यस्मिन् सूत्रे वार्तिके वा गुणस्वरूपं वाच्यवृत्त्या व्यञ्जनया वा न प्रदर्शितम्, तत्र आकडारसूत्रोक्तं गुणवचनत्वमभ्युपगन्तव्यमिति वदन्ति । ‘पूरणगुण’ इति सूत्रे तु गुणार्थशब्देन गुणवाची सन् गुणोपसर्जनद्रव्यवाची गुणिवोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तश्च गृह्यते व्याख्यानात्, आकडारसूत्रोक्तगुणवचनानां तु नेह ग्रहणम्, वचनपदानुपादानात् । एवं सति ‘ब्राह्मणस्य शुक्लाः’, ‘काकस्य काष्ठ्यर्थम्’ इति तदुदाहरणे दत्ते ।

परे तु ब्राह्मणस्य शुक्ला इति न तदुदाहरणम् । पष्ठ्यन्तं समर्थप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यत इत्यर्थसत्त्वेन सामर्थ्याभावादत्र समासप्राप्तेरभावात् । तथा हि सुबन्तेन शुक्ला इति पदेन वाक्यैकदेशन्यायेन ‘शुक्लाः दन्ताः’ इत्यर्थवोधः । एव शुक्लादित्तिः शुक्लशब्दात् स्वार्थं एवेति न समर्थप्रकृतिकता सुपः, अत एव ‘ब्राह्मणस्य ग्रामं गतः’ इत्यर्थके ‘ब्राह्मणस्य गतः’ इति वाक्ये प्रकरणादिना ग्राममित्यर्थस्योक्त-न्यायेन गत इत्यनेनोक्तौ समासो न, नेष्यते च तत्र समास इति ‘कर्मणि च’^४ इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तस्मात् काष्ठ्यादिय एवात्रोदाहरणम्, गुणिपरतापि शुक्लादीनां विशेषद्रव्योपादाने प्रकरणादिना तदवगतौ वा नान्यत्राभिधानस्वा-भाष्यादित्याद्बुः ।

अस्य समासस्य च नानित्यत्वम् । अत एव ‘सर्वश्वेतः’ इत्यादौ ‘गुणेन न’^५ इति निषेधात् कथं समासः इत्याशङ्क्य ‘गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्चेति’ वचन-मारब्धम् । ‘सर्वं गुणकात्तर्यम्’^६ इति सूत्रे भाष्ये ।

१. अष्टा०—४।१।४५ ।	२. तदेव—४।१।४४ ।	३. तदेव—१।४।१ ।
४. तदेव ।	५. अष्टा० ५।१।१२४ ।	६. तदेव—४।१।४४ ।
७. अष्टा० २।२।४ ।	८. तदेव—६।२।९३—महाभाष्यम् ।	
९. तदेव—६।२।९३—महाभाष्यम् ।	१०. तदेव—६।२।९३ ।	

संख्याशब्दा भावशब्दा इति 'योजनशतं गोर्विशतिः' इत्यादी च नायं निषेधः । तथा च 'पङ्क्कविशतिः' इति सूत्रे भाष्यम् 'त एते विशत्यादयः समुदाये सन्तो भाव-वचना भवन्ति' इति 'विशत्यादिपु भाववचनेपु' इति च ।

यस्तु तत्रैषां गुणवचनव्यवहारोऽपि, स तु तत्सादृश्यात् । अन्यथा धनमित्युप-क्रम्य 'धनमेको गुणः, अपत्यमेको गुणः'^३ इत्यपि भाष्योक्तेः । चैत्रधनं चैत्रापत्यमित्यादि न स्यादिति लघुशब्देन्दुशेखरे उक्तम् । 'पष्टी'^४ इति सूत्रे भाष्ये तत्स्थैश्च गुणेरिति वार्त्तिकोपरि—

तत्स्थैश्च गुणः पष्टी समस्यते इति वक्तव्यम् ।

ब्राह्मणवर्णः चन्दनगन्धः पटहशब्दो नदीधोषः ॥

अत्र कैयटः—इह केनिद् गुणाः शब्देन द्रव्यान्निष्कृष्टा एव प्रत्याघ्यन्ते, न तु द्रव्यस्योपरञ्जकत्वेन । यथा चन्दनस्य गन्ध इति सर्वत्र वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः, न कदाचित् चन्दनं गन्धः इति सामानान्त्रिकरण्यं भवति^५ शुक्रादयस्तु गुणाः कदाचिन्निष्कृष्टरूपाः शब्देरुच्यन्ते पटस्य शुक्र इति । तस्माद् द्विविधगुणसङ्कावात् तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तम् इति ब्राह्मणवर्णदिय उदाहरणम् । अथ बलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मान्न भवति । तत्स्थं हि शौक्ल्यं सर्वदा वैयधिकरण्येन सम्बन्धात् । नैप दोषः । शौक्ल्यशब्देन शुक्रो गुणोऽभिधीयते । शुक्रशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात्, न चासी तत्स्थः । अभेदाध्यवसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरञ्जकत्वदर्शनाच्छुक्रः पट इति अर्थस्य च तत्स्थत्वमाश्रीयते इति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदान्त्रिति शुक्रस्य गुणस्य तत्स्थत्वम् । रूपवान् पट इत्यादी तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायः, भेदाश्रयेणैव मत्वर्थोयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्थत्वम-व्यावृत्तमिति पटरूपमिति समासो भवत्येव^६ इति ।

तस्मादत्र व्याख्यानात् केवलगुणवाची सत् यो गुणिबोधकः, तत्प्रकृतिकभाव-प्रत्ययान्तप्रतिपाद्यानां गुणपदेन ग्रहणम्, अर्थपदान्वयाच्च तद्वोधकशब्दमात्रग्रहणम् । एवं च प्राधान्यगौरवादौ निषेधाप्रसक्तिरेव नहि तत्र 'पटस्य शुक्रः', 'पटस्य शौक्ल्यम्'^७ इतिवद् 'अर्थस्य गुरुः', 'बुद्धेर्मन्दः' इति प्रयोगो भवति । एवमेव तत्स्थैश्च गुणेरित्य-त्रापि तेनैव गुणवाचकेन समासः, येनापरस्य पदस्य वैयधिकरण्यमेव ।

तल्लक्षणस्यैकदेश्युक्तित्वाभावसमर्थनम्

अत्रायं निर्गलितोऽर्थः—'वोतो गुणवचनात्'^८ इति सूत्रस्थं गुणलक्षणं न होक-देश्युक्तिः; किन्तु तादृशमेव गुणवचनत्वं तत्र गृह्णते । 'तत्स्थैश्च गुणः'^९ इति वार्त्तिके तु गुणपदेन तेषामेव ग्रहणम्, यत्सन्निधाने वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः प्रतीयते ।

१. अष्टा०-५११५९ । २. अष्टा० ५११५९-महाभाष्यम् । ३. तदेव-२१२१८ ।

४. अष्टा० २१२१८-महाभाष्यम् । ५. तदेव-४११४४ । ६. तदेव-महाभाष्यम् ।

‘पूरणगुण’ इत्यत्र तु केवलगुणवाची सत् यो गुणिवोधकः, तत्प्रकृतिकभाव-प्रत्ययान्तप्रतिपाद्यानां गुणपदेन ग्रहणम् । अस्यां स्थितौ गोर्विशतिरित्यादौ समास-निषेधः प्राप्नोत्येव न हि । अत एव ‘क्रोशशतयोजनशतयोरूपसंख्यानम्^३’ इति वार्त्तिक-प्रयोगः सञ्ज्ञच्छते । ‘नाहणस्य शुक्रा’ इत्यस्य एकदेश्युक्तित्वाभावे तु संख्यावाचकानां भाववचनत्वमेव, न तु गुणवचनत्वं ‘पडिक्तर्विशति^३’ इत्यादिसूत्रे संख्याशब्दानां गुण-वचनत्वेन व्यवहारस्तु गुणवचनसादृश्याद् वोध्यः । ‘वोतो गुणवचनात्’ इति सूत्रे तु तत्सूत्रोक्तमेव लक्षणं ग्राहम् । ‘सर्वश्वेतः’ इत्यादौ ‘गुणेन न’ इति निषेधात् समासो न स्यात्, तदथं ‘गुणात्तरेण तरलोपश्च’ इति वार्त्तिकोक्तौ तु यदा नहि पूरणगुणेति सूत्रस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिः, तदापि वुद्धिमान्यादौ ज्ञापकस्य नोपयोगः । पूरणगुणेत्यत्र गुणपदेन केवलगुणवाची सत् यो गुणिवोधकः तस्य तत्प्रकृतिकभावप्रत्ययान्तप्रतिपाद्यस्य च ग्रहणात् ।

अष्टाध्याय्यां दिक्षपदप्रयोगः, वार्त्तिके च

तथा च कः पदार्थोऽज्ञीकर्तव्यः ? कश्च नेत्याकाङ्क्षायां यान् पदार्थानुदिश्य सूत्राणि वार्त्तिकानि भाष्याणि च प्रवृत्तानि तेषां निरूपणं तु सामयिकमेव मन्त्रव्यम् । तत्र सूत्रेषु ‘दिक्षब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु^१’ ‘दिक्षब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः^२’, ‘दिक्षपूर्वपदाद्बूज् च^३’, ‘दिक्षपूर्वपदादसंज्ञायाम्^४’ ‘दिक्षपूर्वपदन् डीप^५’, ‘दिक्षसंख्ये संज्ञायाम्^६’, ‘दिगादिभ्यो यत्^७’, ‘दिङ्नामान्यन्तराले^८’ इत्यादौ ।

वार्त्तिके च ‘दिक्षब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा’, ‘दिक्षसमाससहयोगयोश्चान्तरालप्रथानाभिधानात्^९’ इति । तथा एतद्वार्तिकोपरिभाष्येऽपि—‘अथ मतमेतद् दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः, दिगदृष्टः शब्दो दिक्षब्दो दिशञ्च यो न व्यभिचरति’ इत्यादौ दिश उद्दिष्टाः सन्ति, तत्र दक्षिणा उत्तरा इति दिक्षब्दो दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दो ‘पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्^{१०}’ इत्यादौ च व्यवस्थावाचकाः शब्दाः समुद्दिष्टा विद्यन्ते ।

१. अष्टा० २१२१११ ।	२. तदेव-५११७४ ।
३. तदेव ।	४. तदेव-२१२१११ ।
५. अष्टा० ६१२१०३ ।	६. तदेव-५१३१२७ ।
८. तदेव-४१२१०७ ।	९. तदेव-४११६० ।
११. तदेव-४१३१९४ ।	१२. तदेव-२१२१२६ ।
१४. अष्टा० १११३४ ।	७. तदेव-४१३१६ ।
	१०. तदेव-२११५० ।
	१३. तदेव-२१२१२८-महामा० ।

अस्यां स्थिती केयं दिगिति चिन्तायामुक्तं भर्तृहरिणा—

शक्तिरूपे पदार्थानामत्यन्तमनवस्थिताः ।

दिक् साधनं क्रिया काल इति वस्त्वभिधायिनः^१ ॥ इति ।

हरिमतेन विशः स्वरूपम्

अत्र हि हेलाराजः—‘तथा हि परोपाधिरूपाः शक्तयो दिगाद्याः पारतन्त्र्यच्च
शक्तिलक्षणमिति क्रियाऽपि द्रव्यपरतन्त्रा शक्तिरिति व्यपदिश्यते । वैशेषिकनये च
दिग् द्रव्यं नोपपद्यते । कार्यानुभेद्यत्वेन पदार्थोपकाररूपस्य शक्तिवस्य न्याय्यत्वात्’
इति तथा चेयं दिगाख्या शक्तिः कालाख्या शक्तिरिव विराजते । इयच्च व्यापिका
अमूर्ता च । तथा चोक्तं वाक्यपदीये—

सर्वत्र तत्र कार्यस्य दर्शनाद्विभुरिष्यते ।

विभुत्वमेतदेवाहरन्यः कार्यवतां विधिः^२ ॥ इति ।

किञ्च यथा कालो ब्रह्मणः शक्तिभावेषु प्रतिवन्धाभ्यनुज्ञाव्यापारोऽव्यस्तनाना-
त्वात्, तथा दिगपि सोपाधिभिन्ना पूर्वापरादिभावभेदनिवन्धनीत्याह । तदुक्तं
वाक्यपदीये—

तस्याश्र शक्तेः पूर्वादिर्भेदो भावान्तराश्रयः ।

भिज्ञा दिक् तेन भेदेन भेदायैवोपकल्पते^३ ॥ इति ।

‘दिक्कालावाकाशादिभ्यः’^४ इति सांख्यमार्गमवलम्ब्य नास्माभिर्गन्तुं शक्यते ।
तथा हि—‘प्राद्भुखोऽन्नानि भुञ्जीत अपराह्ने श्राद्धं कुर्यात्’ इत्यादयो व्यवहारा
दिक्कालयोः प्रत्याख्याने न प्रकल्पेन् । तथा चोक्तं वाक्यपदीये—

सङ्कूरो व्यवहारणां प्रकृतेः स्याद्विपर्यये ।

तस्मात्यज्ञिमान् भावान्युनरेवावलम्बते^५ ॥ इति ।

अनया रीत्या (वाह्यार्थनिरूपणरीत्या) दिक् समर्थिता, इदानीमन्तःक्षेपनीत्या
समर्थते । तथा चाह भर्तृहरिः—

अन्तःकरणधर्मो वा बहिरेवं प्रकाशते ।

अस्यान्त्वन्तबंहिर्भावः प्रक्रियायां न विद्यते^६ ॥ इति ।

१. वा० प० ३।१२।१ ।

२. तदेव—३।६।१७ ।

३. वा० प० ३।६।२० ।

४. सा० सू० २।१२ ।

५. वा० प० ३।६।१९ ।

६. तदेव—३।६।२३ ।

अन्तःप्रेपनीत्या दिक्समर्थनम्

तथा चान्तःकरणधर्मश्चेतन्यमेव अनादविद्यावशात् स्वरूपनिष्कर्षेण इदमिति बहिराकारावभासेऽपि परमार्थतो वाह्यस्यायोगात् स्वभावे च जगत् प्रत्यवभासते इत्यन्तरवस्थितस्यैव व्यापारः । तथा च वक्ष्यति—

द्यौः क्षमा वायुरादित्यः सागराः सरितो दिशः ।

अन्तःकरणधर्मस्य भागा बहिरवस्थिताः^१ ॥ इति ।

तस्यान्तःकरणतत्त्वस्यायं धर्मो वाह्याथपेक्षोऽविद्यावशात् स्वभावभूतोऽवभासः, एवं पूर्वाद्याकारेण बहिरध्यवसीयते । असति वाह्ये कथं बहिरध्यवसीयत इति चेदाह-अस्या अविद्यावशादवभासस्यैव वाह्यत्वावभासरूपायां कल्पनायामन्तारूपता बहीरूपता च न मुख्या । परानुरोध्यनुप्रतिभासवशेनैवमुच्यते । सति हि वाह्ये तदपेक्षमान्तरत्वमपि मुख्यमिति काल्पनिकोऽन्तर्वहिर्भावः । एवच्च पूर्वापरत्वमविद्याध्यस्तं भावेष्वन्तारूपेषु अनादिमिथ्याभासे वासनालक्षणान्तःकरणधर्मरूपं चकास्ति, न वाह्या काचिद्दिगस्ति । इतो विशिष्टं प्रतिमायां प्रपञ्चयिष्ये ।

● ● ●

१. वा० प० ३।७।४। ।

साधननिरूपणाध्यायः

साधनस्वरूपम्

तत्र साधनं निरूपयन्नाह भत्तृहरिः—

स्वाश्रये समवेतानां तद्वेवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ॥

इति वाक्यपदीयकारिकातः ‘किं पुनः साधनम्’ इति प्रश्ने गुण इत्याहेति प्रातिपदि-कार्थसूत्रभाष्यात् आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन विवक्षिता ।

अस्याः कारिकाया अयमर्थः—क्रियाया आश्रये आश्रयान्तरे वा समवेतानां क्रियाणां सिद्धौ यत् सामर्थ्यं तदेव साधनं ज्ञेयम् । तथा च शक्तिः कारकमिति पक्षो भाष्यसिद्धः । ‘परोक्षे लिट्’ इति सूत्रे भाष्ये द्रव्यं साधनमुपन्यस्तम् । तथा चोक्तं वाक्यपदीयटीकायाम्—‘शक्तं हि द्रव्यं साधनं न तु निराधारा शक्तिः सम्भवति’ इति तथा चोक्तं तत्रैव—‘यदि तावद् गुणसमुदायः साधनम्, साधनमप्यनुमानगम्यम् । अथान्यद् गुणेभ्यः साधनं भवति प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां सम्भव’ इति ।

‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’ इति सूत्रे भाष्ये द्रव्यस्य साधनत्वमुक्तम् । तथा हि ‘साधनेऽयं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यते’ इति । ‘साधनशब्देनात्र शक्तयाधारो द्रव्यं विवक्षितम्’ इति च तत्र कैयटः । अस्यां स्थितौ शक्तिः कारकं शक्तिमत् कारकम् इति पक्षद्वयं भाष्यसिद्धान्तसिद्धम् । स च साधनव्यवहारो बौद्धो वाह्यश्च । तत्र बौद्धमेव साधनव्यवहारं परिकल्प्य बहूनां ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यादीनां सूत्राणां प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्घच्छते ।

एवं सति बौद्धया साधनव्यवहारोपपत्तौ एकस्यापि वस्तुनः शक्तिनानात्वं बौद्धं समुपपद्यते । तत्र द्रव्यव्यतिरिक्ता शक्तिः साधनमित्येकं दर्शनम् । द्रव्याव्यतिरिक्ता शक्तिरित्यपि दर्शनं केषाच्चित् । तथा च मीमांसकवैषेषिकदर्शनेन शक्तिः साधनमिति सिद्धम् । तथा च केषाच्चित्तु सहकारिसाधनोपकृतो भावः स्वरूपेणैव कार्यजनकः, अदृष्टशक्तिकल्पनं व्यर्थमिति आत्मैव भावानां शक्तिरिति ।

किञ्च यद् यदाऽनुगृहीतम्, तदा तत्र तत् साधनम् इति क्रियाया अपि साधनत्वं भाष्याभिमतम् । अत एव सम्प्रदानसंज्ञायां ‘क्रियाप्रहृणं कर्तव्यमित्युक्त्वा इह कश्चित् कश्चिदर्थं सम्पश्यति, स दृष्ट्वा प्रार्थयमानो व्यवसायं करोति अध्यवसाये प्रारम्भः, प्रारम्भे फलप्राप्तिरिति सन्दर्शनाभिराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति’ भाष्य उक्तम् ।

अपि च 'सामग्रीसाध्यत्वात् सर्वे एव कारकत्वं क्रियानिष्पत्तिविषयभेदेन प्रतिपद्यन्ते इति । यदा तु कः कथं पचतीति विवक्षा, तदा प्रधानक्रियानिष्पादनाद् विचित्रव्यापाराणि शब्दरूपाणि यथास्वं व्यापारातिशयवशेन करणादिसंज्ञाः प्रतिलभन्ते' इति । अग्रे तत्रैव सर्वेषां कारकाणां स्वरूपं यथा वाक्पदीये समुट्ठितं, तथा दर्शयामि—'यत्र हि अन्येषां साधनानां व्यापारो न भवति, स कर्ता । निर्वृत्तिविकार-प्रासिभिर्यस्य संस्कार आहितः, स कर्तुः क्रिया ईप्सितः कर्म । हेतुतामनुभवत् कारकान्तरव्यापारैरव्यवहितं व्यापारं यस्य तत् करणम् । प्रेरणानुमननिराकरण-व्यापारकर्मणा सम्बद्ध्यमानं सम्प्रदानम् अपायमवधिभावोपगमनेन साधयदपादानम् । कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारः अधिकरणम् । स्वतन्त्रः प्रेषयन् हेतुरिति सामान्यपूर्वकत्वात् विशेषस्य अवान्तरव्यापारोऽपि कारकत्वमनुवृत्तिकरणं कारकमिति करणं कारकमिति सामानाधिकरण्योपपत्तिः । अकारकस्य च विशेषसंज्ञाभावो वृक्षस्य पर्णं पतति' इत्यत्र यथा ।

कारकस्थले व्यापारद्वयं भवति । एको व्यापारो धातुवाच्यः, अपरश्च तदवाच्यः । यत्र च देवदत्तः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ देवदत्तादीनां कर्तृणां व्यापारो नापेक्ष्यते, तदा स्थाली पचति, एधाः पचन्ति, ओदनः पच्यते, असिश्छनत्ति इत्यादौ प्रधानक्रियानिष्पतिं कर्तृत्वं स्थाल्यादीनाम् । 'संप्रदानापादानयोः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षा नास्ति, द्वितीयस्य आदातुरपगन्तुश्चापेक्षणात्' ।

वस्तुतः सम्प्रदानापादानयोर्न कारकत्वम्

वस्तुतस्तु पाणिनेः पूर्वं सम्प्रदानापादानयोः कारकत्वमेव नासीत् । यतो हि यत् कारकं भवति, तदवश्यमेव कर्ता भवेत् । यथा कर्मकरणाधिकरणानि अविवक्षया 'ओदनः स्वयमेव पच्यते', 'असिश्छनत्ति', 'स्थाली पचति' इत्यादौ कर्तृत्वं भजन्ते, नैवं सम्प्रदानापादाने क्वचिदिदपि अविवक्षया रामो ददाति पर्वतः पततीत्यादिरूपेण कर्तृत्वमासादयतः । न च 'शृङ्गात् शरो जायते', 'अजाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते' इत्यत्रापादानत्वस्याविवक्षयाऽपादानमपि कर्तृत्वं भजते, इति, तस्यापि कारकत्वे न काचिद् वाधाऽप्यतति, प्रत्युत पूर्ववदत्रायेतस्य कारकत्वासादनादिति वाच्यम्, द्वयोरपि स्थलयोरधिकरणस्यं युक्तियुक्त्वात् 'शृङ्गे शरो जायते', 'अजाविलोमसु दूर्वा जायन्ते' इत्यर्थस्यैव तत्र प्रतीतेः । केवलं पञ्चमीविधानार्थमेवापादानत्वं तयोर्विधीयते । यदि हि अधिकरणे पञ्चमीविधानार्थं तादृशं किञ्चित् सूत्रं निरभास्यत्, तदा तत्रापादानत्वस्य न हि कश्चनोपयोगोऽभिव्यत् ।

अपि च यथा कर्तृकर्मकरणाधिकरणेषु कृधातुरनुस्थूतोऽस्ति, न हि तथा सम्प्रदानापादानशब्दयोः । एतेनापि न तयोः कारकत्वं युक्तियुक्तम्, वक्ष्यमाणवाक्य-

पदीयटीकासन्दर्भोऽपि अस्मिन्नंशे साहाय्यं भजते । किञ्च भगवान् भाष्यकारो ‘बहुगण-
बहुडति संख्या’ इति सूत्रे ‘एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह संख्यावदिति गम्यते’ इत्याह ।
एतेनापि स्पष्टं प्रतीयते यद् भगवान् पाणिनिः बहुपु स्थलेषु अतथाभूतेष्वपि तथात्व-
भूतत्वेन व्यवाहरत् । तथैवात्रापि भगवान् पाणिनिः अकारकं कारकमित्याह ।

निष्कृष्टार्थः

अत्रेदं रहस्यम् । आख्यातस्थले द्विविधा क्रिया प्रतीयते, एका धातुवाच्या,
अपरा च कारकाश्रया । तत्र धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मकरणाधिकरणेष्वपि वर्तते,
न हि सम्प्रदानापादानयोः । अत एव न हि तत्र कर्तृत्वेन विवक्षा भवति । तथा चोक्तं
वाक्यपदीये टीकायाम् ‘अनपेक्षिते कर्तृव्यापारे स्थाली पचति, एधाः पचन्ति, असिश्छ-
नत्तीति, प्रधानक्रियायामेवैपां कर्तृत्वम्, सम्प्रदानापादानयोः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षा
नास्ति द्वितीयस्या दातुरपगन्तुश्चापेक्षणात्’ । अत एव ‘सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्
पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः’^३ इति कारके सूत्रे वार्त्तिककृतोक्तम् । प्रधान-
क्रियार्थेषु यथास्वं कारकव्यापारेषु पचादीनामेव निर्वृत्तिर्वर्णिता, तदेतद् भाष्ये उक्तम्—
‘सामान्यभूता या क्रिया वर्तते, तस्या निर्वर्तकं कारकम्’ इति । एतस्य विषयस्य
स्कोरणार्थं भाष्यादिसन्दर्भः प्रदर्शयते । तत्रत्यं भाष्यं चेत्यम्—

‘अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः’^४ अपादानादीनां तु कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिः । यथा
हि भवता करणादीनां कर्तृत्वं निर्दर्शितम्, न तथाऽपादानादीनां निदर्शयते ।
प्रदीपः—‘न तथेति । न ह्यपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीति प्रयोगोऽस्ति’ । उद्द्योतः—
‘भाष्ये अपादानादीनामिति । आदिना सम्प्रदानं बहुवचनं तु प्रयोगवाहुल्याभिप्रायेण ।
एवं च तयोः कारकसंज्ञाप्राप्तिरिति भावः’ । ‘न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्योः पर्यायेण
वचनं वचनाश्रया च संज्ञा’ इति ।

भाष्यम्—‘न वा एष दोषः, कि कारणम् ? स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् सर्वत्रैव
स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम्, तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्यपार-
तन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति । तद्यथा
बलाहकाद् विद्योतते विद्युत्, बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतते’ इति ।

प्रदीपः—बलाहकादिति । निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्तते । बलाहके स्थित्वा
ज्योतीरूपा विद्युद् विद्योतत इत्यर्थः । बलाहक इति विद्युतो बलाहकस्य चाभेद-
विवक्षायामयं प्रयोगः’ इति ।

१. वा० प० ३१७।४६ ।

२. म० भा० १।४।२३ ।

३. तदेव ।

४. तदेव ।

तत्रत्यभाष्यप्रदीपोद्योतानामयमाशयः

यद्यप्यपादानस्थले तस्मिन्नेवार्थे कर्तृत्वमविवक्षया अपादानादीनां न भर्वात्, यथा हि करणादीनाम् । एवं ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः । शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चापादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्तते^१ इति । इति कैयटोक्ता धात्वर्थभूता क्रिया तयोर्न वर्तते इति कारकत्वं कथम् ? तथापि तत्र कारकत्वोपपत्त्यर्थं ‘वस्तुतस्तु अपादानस्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोऽस्ति’ सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीयमानोऽपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिवन्धनम् । यथा ‘प्रविश पिण्डीम्’ इति कैयटोक्त्या ‘धात्वर्थभावेऽपि ग्रामादिपदेरेव तस्य प्रतीत्या तन्निरूपितं कारकत्वं कारकशब्दघटककृधात्वर्थत्वात् तस्य व्यापारस्येति भावः’ इति । उद्योतोक्त्या च कारकत्वव्यपदेशार्थं तत्र कारकपदघटककृधात्वर्थक्रियाश्रयत्वाच्च कारकत्वं संप्रदानापादानयोर्व्यस्थापनीयम् ।

वस्तुतस्तु नेयं वस्तुस्थितिः; किन्तु कारकत्वप्रयुक्तकार्यसम्पत्त्यर्थमेव तयोः कारकत्वं व्यवस्थाप्यते । ‘संबन्धः क्रियाकारकपूर्वकः^२’ इत्यनेन शेषेऽपि क्रियायाः सत्त्वात् कारकत्वापत्तिः । तथा चोक्तं वाक्यपदीये—

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

थुतायामश्रुतायां वा क्रियया सोऽभिधीयते^३ ॥

अत्रैव टीकायां ‘कारकेभ्योऽन्यः कर्मादिविशेषपलक्षणेभ्यः पड्भ्योऽन्योयं संबन्धः, स शेष इति उपयुक्तेतरवचनशेषशब्दाश्रयेण ‘कारकाणामविवक्षा शेष’ इति भाष्यं व्याख्यातम् । क्रियाकारकपूर्वक इत्यनेन कारकत्वं व्याचष्टे ज्ञेपस्य । तथाहि—‘राज्ञः पुरुषः’, ‘वृक्षस्य शाखा’, ‘पशोः पादः’, ‘पितुः पुत्रः’ इत्यादावश्रूयमाणक्रियाविषये स्वस्वामिभावावयवायविभावजन्यजनकभावादौ सम्बन्धे ददाति-स्थिति-जन्यादिक्रियाप्रभाविते पूर्वभाविकारकत्वमुत्तरावस्थायामप्यनुगतमिति भवत्येव शेषः कारकम् । राजा हि पुरुषाय ददाति, यतस्ततो राज्ञः पुरुष इति स्वस्वामिभावोऽवतिष्ठते । तत्र क्रियाकारकभावः सम्बन्धः कारणभूतः । शेषसम्बन्धस्तु फलभूतः । क्रियाकारकसंबन्धो हि वृत्तः स्वाश्रये शेषसम्बन्धफलं निवेश्योपरमते । तत्र पूर्वं कर्तृसम्प्रदानरूपौ राजपुरुषावभूताम् । शेषसम्बन्धकाले तु कर्त्रादिविशेषरूपतानवगम इति तच्छेषभूतं सामान्यं कारकत्वमवतिष्ठत एव । अस्यां स्थितौ यथा संबन्धस्य न कारकत्वं तथैव सम्प्रदानापादनयोर्ज्ञेयम्^४ इति ।

वस्तुतस्तु पूर्वोक्त्युक्त्या चत्वार्येव कारकाणि अभ्युपगन्तव्यानि, तत्रैव धात्वर्थव्यापारस्य सत्त्वात् । सम्प्रदानापादानयोर्धात्विर्थो व्यापारो नास्तीत्यत्र भाष्यकैयटा-

१. महामा० १४१२२-प्रदीपः ।

२. वा० प० ३।३।१७ ।

३. वा० प० ३।३।१ ।

४. वा० प० ३।३।१-टीकायाम् ।

दीनामपि सम्मतिः । तस्माद् असंख्यायाः संख्या संज्ञेव कारकसंज्ञापि अकारकस्येति सर्वं सुस्थम् ।

हेतुसाधनयोर्भेदः

अत्र प्रत्येकसाधनविषयेऽनुकृत्वा साधारण्येन मया यत् किञ्चिद्गुरुम् । अधुना हेतुसाधनयोः प्रयोजकत्वसाम्भेदपि विषयभेदाद् भेदं दर्शयामि । तथा चोक्तं वाक्यपदीये-

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ।

कर्ता कर्त्रन्तरापेक्षः क्रियायां हेतुरिष्यते^१ ॥

एवं च हेतुर्द्विविधः, तत्र द्रव्यगुणक्रियान्यतमनिरूपितत्वे सति अव्यापारसव्यापारान्यतरवृत्तिरेकः, यद्यपि सव्यापारस्थले करणत्वस्यैव न्याय्यत्वादत्र हेतुत्वस्वीकारो न युक्तियुक्तः, तथापि तत्र सतोऽपि व्यापारस्याविवक्षया हेतुत्वमेव स्वीकार्यम्, न तु करणत्वम् । अपरो हेतुः, प्रयोज्यकर्तृशक्तिव्यवधाने क्रियाणामप्रयुज्यमानः प्रयोज्यकर्तारं प्रेषयस्तत्प्रयोजकः कारकविशेषो न त्वयं रूढो हेतुः । अयं कर्तृमंजश्च ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’^२ इत्यनेन सूत्रेण तस्य सेतुसंज्ञा, कर्तृसंज्ञा च विधीयते । इत्थं द्विप्रकारको हेतुः ।

अस्मिन् पाणिनीये व्याकरणे एतादृशी पद्धतिः परिदृश्यते, यद् भगवान् पाणिनिरसन्दिग्धां पद्धतिं नेच्छति । अत एव शाल्विकमूर्धन्योऽपि वहृपु स्थलेषु सन्देहोत्पादकानेव शब्दानुपन्यस्यति । यथा प्रकृत एव कर्तुः प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञैव कृता । तस्याः प्रयोजनं ‘हेतुमति च’^३ इति सूत्रेण णिजविधिः । ‘हेतौ’^४ इति सूत्रेणापि नृतीया विधीयते, तत्र च लौकिको हेतुर्गृह्यते । ईदृश्यामवस्थायां तादृश एव संज्ञाशब्दः प्रयोक्तव्यो यत्र संशयो मा भूत् । ‘उभयगतिः पुनरिह भवति’^५ इत्येतादृशस्य वचनस्योपयोगश्च नापेक्ष्यते ।

वाक्यपदीयकारमतेन तादर्थेऽपि हेतुहेतुमद्भावोऽभ्युपेयते । तथाहि हेतुर्द्विविधः, एकः प्रातिलोम्योपलक्षितः, यथा काष्ठैः पचतितरामित्यादौ । तत्र हि काष्ठरूपहेतोरवस्थाऽपचीयमाना इति प्रातिलोम्योपलक्षितो हेतुः । यत्र ह्युपचिततरमेव कार्यं जनयत् कारणं तत्रानुकूल्योपलक्षितो हेतुः । वीजादद्भुरो जायते इत्यादौ यथा वीजमुदकातपसंयोगेन आहितविशेषम् उच्छूनतरोच्छूनतमावस्थम् अङ्गुरप्रसवसमर्थम् इति द्वितीयः । तद्विशेषस्तु तादर्थम्, अनुकूल्येनोपलक्षितो हिरण्यरूपो हेतुः कुण्डलरूपं कार्यं जनयतीति तादर्थं हेतुहेतुमद्भावस्याद्भुतं रूपम् । अत्र हि कारणवाचकात् तृतीया न भवति चतुर्थ्येव कारणगतधर्मस्य बोधनादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् । तादर्थस्याविवक्षणात् तु षष्ठी एव भवति यथा गुरोरिदं गुरुर्थमित्यादौ ।

१. तदेव-३७१२५ ।

२. अष्टा० १४१५४ ।

३. तदेव-३११२६ ।

४. तदेव-२१३१२३ ।

५. तदेव-१११२३-५०९ ।

साधनविषये मतान्तराणि

साधनविषये वाक्यपदीयकारो मतान्तराणि निर्दिशति । तत्र प्रथमं तावद् अनित्यानां पदार्थानां स्वशरीरादेव शक्तीनामुद्भवः । नित्यानां तु स्वाभाविकी शक्तिः । यदा सहकारिसन्निधाने कार्योद्युक्ता भावाः, तदा ते साधनमित्युच्यन्ते इत्येके ।

केचित्तु क्रियायाः पूर्वं निमित्तान्तराच्छक्यो जायन्ते । एवं सत्यपि शक्ता-शक्तयोर्वस्तुनोः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् वस्तुमेद इति वदन्ति ।

केचित्तु येनैव कारणेन क्रिया जन्यते, तेनैव शक्तय इति सहजत्वं मन्यते ।

केचित्तु येनैव कारणेन क्रिया जन्यते, न तेनैव साधनमपि त्वन्येनैवेत्याहुः ।

(१) अपूर्वं धर्मधर्माख्यमदृष्टसंज्ञकं भावं केचिदाहुः । अदृष्टवशादेव सर्वं भवति, न च भवति । इति अदृष्टमेव सर्वकार्याणां निमित्तम् ।

(२) केचित्तु कालशक्तिमेव भगवतो ब्रह्मणः सम्बन्धिनः साधनमाहुः । काल-शक्त्या अनुप्राणितं हि सर्वं क्रियायै प्रभवति ।

(३) क्रियां वा राजसीमनन्तरोपवर्णितस्वरूपां साधनमाहुः । न तूत्तरकालभावि किञ्चन साधनं नाम शक्यं निरूपयितुम् । सर्वं क्रियामूलं साधनं व्याख्यातम् । तथा च पूर्वं साधनं क्रियामूलत्वेनोपन्यस्तम् । अधुना क्रियैव साधनमिति विशेषः ।

(४) कालमेव वा नित्यमेकम् इत्यादिलक्षणलक्षितं द्रव्यं कालवादिनः साधन-माहुः । कालवशाद्वि सर्वे भावाः प्रभवन्ति, कार्यसम्पत्तये इति काल एव साधनम् ।

शक्तिः साधनमिति मते तासां भेदः:

पूर्वं शक्तिः साधनमित्युक्तम् । तत्रैकेषां मतेन तासां भेदमाह । अन्येषां मते च अर्थेषु नित्याः षट् शक्तयः पृथग्लक्षणलक्षिताः कर्मद्या व्यवस्थिताः । ताश्च यदि भेदेन समन्वितास्तर्हि अर्थस्य शक्तिरहितत्वान्तीरूपता स्यात् । अर्थाभिज्ञाः कथ्यन्ते तर्हि विभिन्नकार्योदया नावतिष्ठन्ते । तस्माद् भेदाभेदसमन्विताः शक्तयोऽर्थजातिवदवस्थिताः । तासां च द्रव्यभेदादादानन्त्येऽपि तत्त्वं षट् शक्तीर्नातिवर्तते । द्रव्यभेदेन भिज्ञा शक्तिः, यथा दात्रमन्यथार्थं छिनत्ति खण्डोऽन्यथावयवी, दात्रं हृन्यथेति ।

द्रव्याकारादिभेदेन ताश्चापरिमिता इव दृश्यन्ते । तत्त्वमासां तु षट् शक्तीर्नातिवर्तते । तथा चोक्तं वाक्यपदीये—

द्रव्याकारादिभेदेन ताश्चापरिमिता इव ।

दृश्यन्ते तत्त्वमासां तु षट् शक्तीर्नातिवर्तते ॥

अत्रादिग्रहणाहेशकालभेदेन सेव दहनशक्तिरग्निवैचित्र्यमुपपादयन्ती वस्तुनः
स्वरूपं नातिक्रामति ।

अथवा एकैव शक्तिर्निमित्तभेदाद् विशिष्टरूपतया पोढात्वमापन्ना साधनम् ।
तथा चोक्तं तत्रैव—

निमित्तभेदादेकैव भिन्ना शक्तिः प्रतीयते ।

षोडा कर्तृत्वमेवाहुस्तत्प्रवृत्तेनिवन्धनम्^१ ॥ इति ।

यस्मात् कर्तृत्वमेव इष्टतमत्वादिना पोढावस्थितं सत् शक्तिभेदस्य प्रवृत्तेः कारक-
व्यवहारस्य निमित्तभूतम् । यथोक्तं पच्यन्तां विक्लित्यै, एधाः ज्वलिष्यन्तीति क्रिया
करणस्य पाक इत्यादिन्यायेन कर्तृत्वमेवावान्तरव्यापारविवक्षया करणादि-
व्यपदेशं भजते ।

शक्तिः भिन्ना

तथा च शक्तिविषये मतान्तराण्युपन्यस्य सा शक्तिर्वर्तिरिक्ता, अव्यतिरिक्ता
वेति विचार्यते । सर्वथा शक्तिशक्तिमतोभेदाभेदयोर्भेद एवेत्युच्यते । एवं च वैयाकरण-
नुसारिभिस्तत् सामर्थ्यं व्यतिरिक्तमेवोच्यते । लोकप्रतीत्यनुसारेण हि शब्दस्यार्थो
वितन्यते । अव्यतिरिक्ते हि सततं क्रियानिष्पत्तिप्रसङ्गः इति ।

इदानीं वैयाकरणमताद् भिन्नं मतमुपपादयति वैयाकरणयेन तत् सामर्थ्यं
व्यतिरिक्तमेवोच्यते । तथा हि—

परमार्थं तु नैकत्वं पृथक्त्वाद् भिन्नलक्षणम् ।

पृथक्त्वैकत्वरूपेण तत्त्वमेव प्रकाशते^२ ॥

इत्युक्तं वाक्यपदीये ।

परमार्थं तु पृथक्त्वव्यतिरिक्तमेकत्वं नास्ति, इति पृथक्त्वैकत्वरूपेण तत्त्वमेव
प्रकाशते । अविद्यादशायां पृथक्त्वेन प्रकाशते । अविद्याविलये त्वेकत्वेन प्रतीयते ।

असन्दिग्धं यत् पृथक्त्वं तद् एकत्वान्न भिद्यते । एतच्चैकत्वम्, तत् पृथक्त्वान्न
भिद्यते । तथा चैकमेव सञ्चिन्मयं शब्दब्रह्म आकाशः, पृथिवी, वायुः, सूर्यः, समुद्रः,
सरितः, दिश इत्यादिसर्वमप्यन्तःकरणतत्त्वस्य भागा बहिरवस्थिता इत्येवंरूपेण
प्रत्यवभासते ।

इदानीं वैयाकरणमतमेव सिद्धान्तयति । तन्मतेन अव्यतिरिक्ते सत्यपि प्रकृत्यर्थस्य
वृक्षे, वृक्षाय इत्यादौ विभक्त्यर्थस्य साधनलक्षणस्य भेदः ।

द्वयोः स्थलयोर्वृक्षरूपायां एकस्याः प्रकृतेः सत्त्वेऽपि विभक्तिभेदादर्थभेदप्रतीति-
रिति मन्यामहे ‘अस्ति कश्चिद् व्यतिरिक्तः साधनलक्षणशक्तिशब्दवाच्योऽर्थं इति
साधनसिद्धिः^३’ इति ।

१. वा० प०-३१७। २. वा० प० ३१७। ३. वा० प० ३१४३-टीकागाम ।

अद्यावधि साधनस्वरूपमभिधाय तद्विशेषस्य व्याख्येयस्य स्वरूपमाह
वाक्यपदीये—

सामान्यं कारकं तस्य सप्ताद्या भेदयोनयः ।

षट् कर्माख्यादिभेदेन शेषभेदस्तु सप्तमी ॥

तथा च कर्मादिभेदेन षट् कारकाणि सन्ति, शेषभेदेन सप्तमी शक्तिरिति सप्त शक्तयो
लक्ष्यन्तेऽधुनेति विशेषतो विवरणं प्रतिमायां भविष्यति ।

अस्मिन् साधनविचारे वाक्यपदीयानुसारं क्वचिच्च महाभाष्यानुसारमपि
साधनं प्रस्तुतम् । वाक्यपदीये हि न हि विशुद्धं वैयाकरणमतमेव समुपन्यस्तम्, किन्तु
'सर्ववेदपारिषदब्दम्' इदं शास्त्रमिति शब्दसाधुत्वविषयकं वाक्यपदार्थविषयेऽपि
सञ्चारितम् । भूमिकाया विस्तरभिया न हि मया विशकलिततया पदार्थः स्फोरिताः,
नाप्यस्मिन् साधनस्वरूपप्रदर्शने साधनविशेषाः समुद्रद्विताः, किन्तु अत्यन्तं संक्षिप्ततया
केवलं द्विदर्शनमेव कृतम् । प्रतिमायां भगवद्यया पूरयिष्यमाणायां वैयाकरणमतं
पार्थक्येनोपन्यसिष्यत इति साम्प्रतमेतावतैव सन्तोषव्यम् ।

• • •

क्रियानिरूपणाध्यायः

तत्रात्यन्तमपरिदृष्टायाः क्रियाया निरूपणमन्यनिरूपणपेक्षया दुष्करमिति तत्स्वरूपं प्रदर्श्यते । भूवादिसूत्रे 'पाठेन वा धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिवेधः', 'परिमाणग्रहणं च वा' इत्याभ्यां वार्तिकाभ्यां क्रमशः टावन्तयाशब्दस्य भवेध इति समुदायस्य च धातुत्वं वारितम् । ततः 'क्रियावचनो धातुः' इति वार्तिकमुपन्यस्य तद्वार्तिकद्वयं निष्फलीकृतम् । तथा ॥४॥ भवेध् इति समुदायस्य उक्तयाशब्दस्य च क्रियावाचित्वाभावाद् धातुत्वं न भवति^१ । तत्र का पुनः क्रिया ? ईहा^२ । का पुनरीहा ? चेष्टा । का पुनश्चेष्टा ? व्यापारः । तदनन्तरं सर्वथा भवान् शब्दरेव शब्दानाचष्टे, न किञ्चिदर्थजातं निर्दिशति एवंजातीयका क्रियेति उपहस्य 'क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टाऽक्षक्या पिण्डीभूता निर्दर्शयितुम्, यथा गर्भो निर्लुठितः । सासावनुमानगम्या' इति । द्रव्यस्थले अवयवप्रत्यक्षत्वम्, क्रियाया अवयवस्थापि न प्रत्यक्षत्वम्

तथा चावयवरूपक्रियाया अप्यप्रत्यक्षत्वमेव, अन्यथा घटावयवदर्शनेन लोके घटस्य यथा प्रत्यक्षत्वव्यवहारो भवति, तथैवात्रापि क्रियाया अवयवप्रत्यक्षत्वे क्रियाया अपि प्रत्यक्षत्वं स्यात्, भवति तु न हि । अत एव उद्द्योते—'इदं च योगिप्रत्यक्षविषयं तेषामेवावयवक्रियाप्रत्यक्षात् । अस्माकं तदव्यवहारपरम्परया सर्वथा विकल्पात्मक एव प्रयोगः क्रियापदानामिति बोध्यम्' । एतच्च 'वर्त्तमाने लट्ट^३' इति सूत्रे ध्वनितम् ।

१. 'भवेध' इति समुदायस्य धातुत्वापादनेन अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वं समायाति । परं 'चुदू' (१-३-७) इति सूत्रे माव्ये 'उबुन्दिर् निशामने', 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' इति कथनेन न हि सर्वोऽप्यर्थनिर्देश आधुनिकः; किन्तु क्वचिदेवेति भवेध इत्यत्रावयवानां वाचकत्वेऽपि दशदाढिमादिवत् समुदायोजनथकं इति माव इति कैयटः ।

२. मानसव्यापार इच्छारूप ईहा । 'इच्छाकाङ्क्षा स्यहेतुद्' इति कोशात् 'समानमीहमानानाम्' इति माव्यप्रयोगाद् 'ईहं चेष्टायाम्' इत्यर्थनिर्देशाच्चेति मावः ।

कैयटः—यावद् द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासङ्गावे प्रमाणं न प्रोक्तम्, तावत् पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न निश्चयत इत्यर्थः । उद्द्योतः—स्वरूपम्—द्रव्यव्यतिरेकः । अर्थति । अत्रेदं तत्त्वम्—कारकं न क्रिया, तस्यां कारकानन्वयापत्तेः कारकाणां मिथः सन्वन्धायोग्यत्वात् । तस्माद् द्रव्यातिरिक्तक्रियासिद्धेः सर्वथेत्युपहासः कारकातिरिक्तक्रिया प्रत्यक्षेण नोपलभ्यत इत्येवंपरो वाच्यः । स चेष्ट एवेति गूढाभिसन्धिप्रत्युपहासपरं क्रिया नामेव्यादि माव्यम् ।

३. अष्टा० ३२१२३ ।

यद्यपि कैयटे एकेकस्य क्षणस्य प्रत्यक्षत्वं दर्शितम्, तथापि तत्र क्षणशब्दस्य अधिश्रय-
णाद्यर्थत्वं मन्तव्यम् । अयोगिनां क्षणस्याप्रत्यक्षत्वात् ।

अधिश्रयणादिरपि समूहरूप एव

परे तु अधिश्रयणादिरपि नैकक्षणात्मकस्तस्यापि हस्तप्रसारणपात्रादानचुल्ली-
संयोजनादयोऽवयवाः सन्त्येवेति सोऽपि समूहरूप एव । यस्तु तेषामप्यवयवः परमाणु-
प्रख्यः, स तु शब्दशक्तिस्वाभाव्याक्रैव वाच्यो नापि प्रत्यक्षः । अनुमानं त्वेवम्—उत्तर-
देशसंयोगादिफलं कारणजन्यं कार्यत्वादिति । तत्र कारणं प्रसिद्धातिरेकि इतरवाध-
बलात् क्रियारूपमेव सिध्यतीति भाष्यतात्पर्यमित्याहुः । एवं स्थिती भाष्ये ‘कारकाणां
प्रवृत्तिविशेषः क्रिया’ इति लक्षणं कृतम् । अत्र हेलाराजः ‘सर्वेषां वा कारकाणामेकः
प्रवृत्तिविशेषः प्रतिकारकं भिन्ना वा प्रवृत्तिरिति आद्ये पक्षे फलभूता भूति—
पक्ष्यादिका अन्या वेति द्वैतम् । तत्र न तावत् सर्वेषामेकः प्रवृत्तिविशेषः, असम्भवात् ।
तस्मात् प्रतिकारकं भिन्ना वा प्रवृत्तिः क्रिया । इत्थं च क्रियावाची धातुरिति सकल-
कारकाभिधायी धातुः प्राप्तः । परन्तु कर्तृकर्मणोर्लकारोत्पत्तेस्तद्व्यापार एव लान्तात्
प्रतीयते’ इत्येकीयमतम् ।

करणादिव्यापारे एव धातोवृत्तिनं सम्प्रदानादिव्यापारे

अन्ये मन्यन्ते सम्प्रदानादिव्यापारे धातोर्न वृत्तिः, करणादिव्यापारे एव तु
वृत्तिः । तथा च करणादावेव स्वातन्त्र्यविवक्षा नापादानादौ । इत्थं चाधिश्रयणोदक-
सेचनादिना कर्त्रादीनामेव व्यापारः क्रियेति क्रियायाः स्वरूपमात्रं कथितं न तु धा-
वाच्यत्वम् ।

अन्ये तु विशेषपदे भरं कृत्वा प्रवृत्तीनां विशेषः प्रवृत्तिविशेष इति सकलकारक-
जन्या विक्लित्यादिरूपा भूतिः फलभूता कारकप्रवृत्तेः क्रियेति व्याचक्षते ।

कर्तृव्यापार एव सर्वत्र धात्वर्थः

अपरेषां पुनः कारकमत्र प्रधानं विवक्षितं कर्तृरूपम्, न पुनरप्रधानं करणादि ।
बहुवचनं त्वनेकक्रियाभेदेन कर्तृभेदात् । कर्तृग्रहणमेव न कृतं कर्मणि लकारदर्शनात्,
तस्य व्युदासो मा भूदिति । तेन यत्र सम्भवति कर्म, तत्र तद्व्यापारोऽपि क्रिया अग्रं
कर्मणोऽसर्वविषयत्वात् कर्तव ग्रधानं कारकमत्र विवक्षितमित्युक्त्वापि कर्तृव्यापार एव
सर्वत्र धात्वर्थ इतीदं दर्शनम् ।

सकलकारकानुयायिक्रिया

अन्ये तु ‘सामान्यभूता क्रिया वर्तते’ इत्येतद्भाष्यानुसारेण प्रवृत्तिमात्रमगृहीत-
विशेषं सकलकारकानुयायि क्रियेति मन्यते ।

व्यक्तिवादेन क्रियालक्षणोऽपोद्वारपदार्थः

‘षड् भावविकारा भवन्ति’ इति निरुक्तकारवचनाद् भावशब्दाभिधेयायाः सत्तायाः समस्तक्रियायोनित्वे मूलभूताया क्रियात्वं प्रत्यस्या न विवादः। तदेवं साधनेभ्यो भिन्ना क्रिया, साधनेभ्यश्चान्यद् भवद् वस्तु किमन्यत् साध्यात् स्यादिति साधनस्वभावा क्रिया धातुवाच्या ।

एवं तावद् व्यक्तिवादेन क्रियालक्षणोऽपोद्वारपदार्थो निर्णीतः। इदानीं जातिवादेनाहं वाक्यपदीये—

जातिभन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिर्वर्तनीम् ।

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलभ्यते^१ ॥ इति ।

क्रियासमवेता जातिर्धातुवाच्या

सर्वत्र प्रत्ययानुवृत्तिप्रमाणसाधिता जातिरिति पचतीतिप्रत्ययस्य कर्तृकर्मादिभेदेऽप्यनुवृत्तेः क्रियाव्यक्तिसमवेता जातिरवश्याभ्युपगन्तव्या । संव धातुवाच्या स्फोटवच्चास्याः क्षणैरभिव्यक्तिः ।

यस्याः क्रियाव्यक्तेरनन्तरं फलं निर्वर्तते, तत्र समवेता या जातिः, सैव क्रिया, पूर्वास्तु तादर्थ्यात् क्रियाः। स्वाश्रयनिष्पादनद्वारेण चास्या अपि साधनयोगः साध्यत्वं च । इयं च अपरा जातिः । परा सत्ता नाम ‘सम्बन्धिभेदात् सत्तैव’ इत्यादिकारिक्या प्रतिपादिता ‘भाव एव हि धात्वर्थं इति षड् भावविकारा भवन्ति’ इति वार्ष्यायिष्युक्त्या समुपोद्वलयते ।

बुद्धिः शब्दार्थं इति मते क्रियाव्यवस्थामाह—

बुद्धिं तज्जातिभन्ये तु बुद्धिसत्तामथापरे ।

प्रत्यस्तरूपां भावेषु क्रियेति प्रतिजानते^२ ॥ इति ।

अत्र बुद्धिपदेन बुद्धिकल्पिताकारो विवक्षितः। तस्यैव भावेष्वध्यारोपो दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात् । पूर्वोक्तरीत्या मतभेदेनात्र जातिव्यक्ती क्रियेत्। महासामान्यं वा सत्ता, बुद्ध्याकारसमवायिनी सत्ता क्रियाभावेष्वध्यारोपिता च । तदाश्रयेण साधनाकाङ्क्षा साध्यत्वं च सर्वमुपपद्यते । सत्तायाः क्रियात्वे ‘सैव भावविकारेषु षड्वस्थाः प्रपद्यते’ इत्युक्तम् । तथा चोक्तं वाक्यपदीये—

आविर्भावितरोभावौ जन्मनाशौ तथा परः ।

षट्सु भावविकारेषु कल्पितौ व्यावहारिकौ^३ ॥ इति ।

१. वा० प० ३।८।१० ।

२. तदेव-३।८।२४ ।

३. वा० प० ३।८।२५ ।

द्वयोर्भावविकारयोः षट्स्वन्तभाविः

सत्कार्यनये पदार्थानामाविर्भावः, अभिव्यक्तिरेवोत्पत्तिः । तिरोभावश्च ध्वंसः । असत्कार्यनये तु जन्म अपूर्वोत्पत्तिः, विनाशश्च लय इत्येतो दर्शनभेदेन भिन्नौ द्वौ भावविकारौ षट्सु मध्ये परिकल्पितौ = व्यवहारप्रसिद्धचारोपितौ ।

इदानीं पड् भावविकारा भवन्तीति निरुक्तसन्दर्भं वाक्यपदीये समुपक्षिसंदर्शयामि—

ताभ्यां सर्वप्रवृत्तीनामभेदेनोपसंग्रहः ।
जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरित्यभिधीयते^१ ॥ इति ।

अस्याः कारिकायाः स्वारसिकोऽर्थस्तु प्रतिमायां प्रकटयिष्यते । हेलाराजेन तु कारिकार्थं क्रोडीकृत्यातिविस्तृता व्याख्या प्रदर्शिता । हेलाराजस्येयं रीतिः सर्वत्रैव कारिकाव्याख्यानेऽवलोक्यते । सर्वः क्रियाकलापो जन्मनाशाभ्यामभिन्नः । उपचयापचयौ हि धमन्तिरस्याविर्भावितिरोभावरूपौ मन्त्यव्यौ । तथा हि पूर्वावस्थायाः परावस्थयाश्च मध्ये वर्तमानं वस्तु जायत इति पदेनोच्यते । अर्थात् सैव सत्ता यदा पूर्वावस्थां जहाति, उत्तरावस्थां चाङ्गीकुर्वती आस्ते, तदा द्वयोरवस्थयोर्मध्ये जायते पदेनाभिधीयते । आत्मलाभोन्मुखं वस्तु समासादितरूपं सव्यापारमिव अस्तीतिपदेनाख्यायते । तथा च अस्तित्वमात्मलाभपर्यायामाविर्भावरूपस्य जन्मन एवोत्तरावस्थाविशेषः । यावच्च सदृशसन्तानप्रवाहस्तावदलक्षितविवेको भावोऽस्तीत्येवमभिधीयते । अस्त्यात्मानं विभर्त्येव न ध्वंसत इत्यर्थः ।

विसदृशसन्तानोपजनेऽर्थभेदेन विपरिणमत इति व्यपदिश्यते, तत्त्वादप्रच्युतं वस्तु । यदाह निरुक्तकारः—“विपरिणमत इति अप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद् विकारमाचष्टे” इति । अत्रैवोपचयविक्षायां वर्धत इति यदाह निरुक्तकृत—वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं संयोगिनां पदार्थानामाचष्टे’ इति । वर्धते शरीरेण वर्धते विजयेन इति । अपचयविक्षायां तु पूर्वमपक्षीयत इति तदनन्तरं विनश्यतीति तिरोभावाभिधानमवस्थाद्वयेन यदाह, स एव अपक्षीयत इति स्वाङ्गापचयं संयोगिनामर्थानामाचष्टे, विनश्यतीति पूर्वभावस्यान्तमाचष्टे इति । पूर्वभावोऽस्तित्वमुच्यते । ताभ्यां द्वाभ्यामाविर्भावितिरोभावाभ्यां षट् व्यापासः । तत्राव्याप्तिर्भाष्यकृतोऽङ्गाविता । सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञान प्राप्नोति । बाह्यो हि एतेभ्यस्तिष्ठतिः इत्याशङ्क्य तिष्ठतेरपि क्रियात्वं ‘जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरित्यभिधीयते^२’ इति जायत इतिवत् तिष्ठति इत्यपि सिद्धम् ।

किं बहुना जन्मनाशावपि नार्थान्तरभूतौ, अपि तु सत्त्वं धात्वर्थः सर्वत्रेत्याह—

१. वा०५०-३१८२६ । २. निरुक्तम्-११२, पृ० २३-२४ । ३. वा० पा० ३१८२६ ।

जायमानान् जन्मान्यद् विनाशोऽप्यपदार्थता ।

अतो भावविकारेषु सत्तैका व्यवतिष्ठते^१ ॥

सत्ताया एव साध्यत्वं साधनत्वं च

धर्मातिरिक्तो धर्मी नास्ति, एवं सतो निरन्वयध्वंसविरोधाच्च विनाशोऽपि न व्यतिरिक्तः पदार्थः कश्चित् । एवं च पदम् भावविकारेषु सत्यभूता सत्तैव महासामान्यस्वभावा । तस्याश्च नित्याया अपि आख्यातवाच्यत्वेन साध्यत्वम् । नामपदवाच्यत्वेन तु साधनत्वम् । जातस्य वस्तुनः पूर्वावस्थाविशेषो जन्म कथ्यते । यद्वशादसौ पदार्थो जात इति व्यपदिश्यते । तच्च जन्म निमित्तत्वेन साधनानां सव्यापारत्वे विवक्षिते पूर्वापरीभूतं जायतेशब्दगोचरः क्रिया भवति । अनया रीत्या असौ साध्यरूपोऽर्थं आख्यातशब्दैर्जायित इत्यादिभिरभिधीयते । नामशब्दस्तु सिद्धरूपार्थाभिधानमनुसरणीयम् । यथा च जन्म पूर्वभागस्वभावम्, तथा विनाशोऽपि उत्तरभागस्वभाव इति केषाच्चिन्मतम् । तद्यथा—

फलं फलापदेशो वा वस्तु वा तद्विरोधि यत् ।

तदन्य एव पूर्वेषां नाश इत्यभिधीयते^२ ॥ इति ।

फलं कार्यरूपं कारणविरुद्धं विनाशपदेनोच्यते । यथा ग्रामं गच्छतो देवदत्तस्य यो व्यापारस्तस्य यत् फलम्, तस्य ज्ञानस्य विनाशो नान्यत् किञ्चित् । अनया रीत्या धर्माधर्मयोः सुखदुःखसंवेदनम् । अपरं फलापदेशो न तु वस्तुतः फलम् । यथा मुद्गराभिधाताज्ञायमाना घटस्य कपालादयः, शीर्णस्य पटस्य तन्तवः फलत्वेनापदिश्यमाना विनाशव्यपदेशमासादयन्ति ।

ननु वस्त्वन्तरं कथं वस्तुनो विनाश इत्याशङ्क्याह—

नैवास्ति नैव नास्तीति वस्तुनो ग्रहणाद् विना ।

कल्पते पररूपेण वस्त्वन्यदनुगम्यते^३ ॥ इति ।

यथा कस्यचिद्रूपस्यानुगमं विना अस्तीति व्यवहारो न कल्पते, तथा नास्तीत्यपि इति दृष्टान्तगर्भाभिधानम् । यथा संसर्गिवस्तुनो रूपस्याविवेकेन न कश्चिदपि वस्तुनो व्यवहार इति, यथा सत्ताभिसन्धानादिना अस्तीति व्यवह्रियते, तथा फलाद्युपजने नास्तीति व्यवहारोऽपि युज्यते । भावप्रतियोगी ह्यभावः, स च शून्यतारूपो न युज्यते अकिञ्चिद्रूपस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । न हि प्रत्ययश्च जायते प्रत्येतव्यं च नास्तीति युज्यते । तस्माद् वस्त्वन्तरं फलाद्येव विशेषनाश इति युक्तमुच्यते । पररूपेणैव हि वस्तुनो ब्रह्मकल्पस्यान्यरूपतया व्यवहारावतरणम् ।

१. तदेव—३१८२८ ।

२. वा० प० ३१८३१ ।

३. तदेव—३१८३२ ।

दर्शनान्तराश्रयेण व्यापकं प्रधानतत्वं क्वचिद् देशे काले वा तनुतामापद्यते, साऽवस्था नाश इत्युच्यते । क्वचित् तदेव व्यापकं वस्तु स्वनिमित्तवशात् सङ्घातरूपतां भजते, इति साऽवस्थाविर्भावात्मिका इति जायत इत्युच्यते । तदेवं निरुक्तकारमताश्रयेण भावविकारा व्याख्याताः, एतत् सर्वं परिणामवादेनोक्तम् ।

वाक्यपदीये हि क्वचित् परिणामवादः, क्वचिच्च विवर्तवाद इति द्वयोरप्युपन्यासात् कतर एको भर्तृहरेरभीष्ट इति निश्चेतुं न पायन्ते ।

यद्वा निष्क्रिय एको व्यापकः परन्त्रहाप्तिभावात्मिकानो भावोऽचिन्त्यप्रभावशक्तियुक्तो जन्मनाशव्यवहारमविद्यादशायां वर्तयति । न तु भावतो जन्मनाशी क्वचित् स्तः ।

अधुना विवर्तवादानुसारेणोच्यते—

सर्वरूपस्य तत्त्वस्य यत् क्रमेणैव दर्शनम् ।

भागैरिव प्रकल्पसित्त्वं तां क्रियामपरे विदुः ॥ इति ।

सर्वकल्पनातीततत्त्वमपि ब्रह्म समाविष्टसर्वशक्तिवात् सार्वरूप्येणावभासमानं कालाख्यशक्तिप्रवर्तितक्रमावभासं पूर्वापरीभूतावयवसमाहारात्मिकां क्रियाप्रतिपत्तिमुपजनयति साध्यस्वभावविषयाम् । सिद्धस्वभावविषये तु दिक्षक्तिप्रकल्पितभागभेदप्रकल्पनाद्, मूर्तिप्रविभागमारचयति । इदानीं सत्ताद्वैतदर्शनेन पद् भावविकारा भवन्तीति निरुक्तकारमतमेव निगमयितुमाह—

सत्ता स्वशक्तियोगेन सर्वरूपा व्यवस्थिता ।

साध्या च साधनं चैव फलं भोक्ता फलस्य च ॥ इति ।

इयं हि कारिका हेलाराजेन निरुक्तीकाकारमतानुकूल्येन व्याख्याता । तथा च सैव सत्ता सर्वशब्दानां विषयः । एवं च सैव स्वशक्तिरूपोपाधिनियमितशरीर सर्वात्मकत्वमनुभवन्ती सिद्धसाध्यरूपतया नामाख्यातपदवाच्यतामनुभवति, तद्भिन्नस्य पदार्थान्तरस्याभावाद् विचित्रशक्तिवाद् भोग्यभौक्तसाधनरूपतया विश्वयात्रामुद्भवति । सर्वत्र भोक्त्रादिषु सन्मात्रस्य संविद्रूपस्यानुगमात् तस्यैव सत्यता, विकल्पपरिघटितस्तु नानाव्यवहार इति सर्वाद्वैतिषु समानमेतत् ।

अनया रीत्या शब्दाद्वैतवादोऽपि स्वाभिमतत्वेन समुपन्यस्तः । एतावत्पर्यन्तं साधारण्येन क्रिया समुद्दिष्टा, विशेषतस्तु शुद्धं व्याकरणाभिमतं तत्त्वरूपं पक्षान्तरोपन्यासपूर्वकं प्रतिमायां प्रकटयिष्यत इति शम् ।

सूत्रादिषु कालसामान्यविशेषयोरूपन्यासः

क्रियानिरूपणानन्तरं ‘क्रियाभेदाय कालस्तु’ इति सदुक्त्यनुसारं कालो निरूप्यते । तत्र पाणिनिसूत्रे कालविषयकाणि वहूनि सूत्राणि वार्त्तिकानि च तदवान्तर-

भेदसंभिन्नानि सन्ति । यथा 'समां समां विजायते', 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च', 'दामहायनान्ताच्च', 'वर्षस्याभविष्यति३', 'वर्षाल्लुक् च३' इत्यादिसूत्रेषु, 'दामहायनान्तात् संख्यादेः४' इत्यादिपु वार्तिकेषु च वर्षतिमक्कालवाचकशब्दनिदेशः कृत । 'अयनश्च'५ इति सूत्रे अयनशब्दोपादानेन अयनात्मककालोऽपि निर्दिष्टः । 'अल्पाच्चतरम्६' इति सूत्रे भाष्ये 'शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ७'; इत्यनेन अवान्तरभूतमयनमपि निर्दिष्टम् । 'ऋतोरण्८', 'सन्धिवेलाद्यूतुनक्षत्रेभ्योऽण्९' 'ऋतुनक्षत्राणां समानाक्षराणामानुपूर्व्येण१०', 'ऋतोर्वृद्धिवद्विधावयवानाम्११' इत्यादिपु सूत्रवार्तिकादिपु ऋतुसामान्यानि निर्दिष्टानि सन्ति ।

'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि१२', 'हेमन्ताच्च१३' 'वसन्तादिभ्यष्टक१४', 'वर्षाभ्यष्टक१५', 'ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्१६', 'ग्रीष्मावरसमावृज्१७', 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यष्टच्च१८' इत्यादिपु सूत्रेषु वहृपु स्थलेषु भाष्ये च । ऋतुविशेषाः सङ्गृहीताः ।

'कार्त्तिवया आग्रहायणी मासे१९', 'मासाद्वयसि यत्क्षब्जौ२०', 'पद्म्नोमास२१', इत्यादिपु सूत्रेषु भाष्ये च मासस्योपादानं कृतम् ।

'पक्षात्ति२२' इति सूत्रे पक्षस्योदेशः कृतः । 'कालाः परिमाणिना२३' इति सूत्रे मासस्य त्रिशद्रावात्मकत्वमुपपादितमस्ति । किञ्च 'येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालसाहुः । तस्यैव हि कयाचित् क्रियया युक्तस्याहरिति च भवति रात्रिरिति च । कया क्रियया ? आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया मास इति भवति, संवत्सर इति च२४' । इत्यनया भाष्योक्त्वा कालस्वरूपं परिचेतुं शक्यते ।

'सास्मिन्पौर्णमासीति२५', 'विभाषा फलगुनोश्वरणाकार्तिकोचैत्रीभ्यः२६' इत्यादिभिः मासविशेषस्यापि सूचना सूत्रे भाष्यादौ च दत्ताऽस्ति ।

'फलगुनोष्ठपदानां च नक्षत्रे२७' इत्यादिना सन्धिवेलादिगणे अमावास्यात्रयोदशी-चतुर्दशी-पञ्चमी-पौर्णमासी-प्रतिपदातिथीनाम्, तथा 'अमावस्यदन्यतरस्याम्२८'

१. अष्टा० ४११२७ ।	२. तदेव—७।१।१६ ।
३. तदेव—५।१।८८ ।	४. अष्टा० ४।१।२७—वार्तिकम् ।
५. अष्टा० ८।४।२५ ।	६. तदेव—२।२।३४ ।
८. तदेव—४।४।४९ ।	९. तदेव—४।३।१६ ।
११. तत्रैव—१।१।७२—वा० ।	१२. तदेव—२।४।२८ ।
१४. तदेव—४।२।३६ ।	१५. तदेव—४।३।१८ ।
१७. तदेव—४।३।४९ ।	१८. तदेव—५।४।१०७ ।
२०. तदेव—५।४।८१ ।	२१. तदेव—६।१।६३ ।
२३. तदेव—२।२।५ ।	२४. तत्रैव—महाभाष्यम् ।
२६. तदेव—४।२।२३ ।	२७. तदेव—१।२।६० ।
	२८. तदेव—३।१।१२२ ।

इति सूत्रे अमावास्यायाश्च ‘साऽस्मिन्नीर्णमासीति’ सूत्रे च अमावास्यायाः पौर्णमास्याश्च
निर्देशः कृतः । ‘रात्राह्लाहाः पुंसि’, ‘रात्र्यहः संवत्सराच्च’ इत्यादौ रात्रेदिवसस्य
चोपन्यासः कृतः ।

‘सद्यः परत्परार्यषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरधरेद्युरभये-
श्चुरुत्तरेद्युः^३’ इत्यादौ ‘हैयङ्गवीनञ्च संज्ञायाम्’ इत्यत्र च गतवर्षाणां गतदिवसस्य च
ग्रहणम् । ‘श्वसस्तुद च’^४ इत्यादौ आगामिदिवसस्य चोपादानं कृतम् ।

‘ऊकालोऽज्ञास्वदीर्घप्लुतः^५’, ‘तपरस्तत्कालस्य’^६ इत्यादिसूत्रैस्तु मात्रापरि-
मितोऽपि कालो गृहीतोऽस्ति ।

एतावता पाणिनीयव्याकरणे कालविभागविषये बहूनि सूत्राणि पाणिनिना-
निर्मितानि सन्ति । ‘वर्तमाने लट्’, ‘भविष्यति’ इत्यादिभिः सूत्रैः कालोऽत्यन्तं संरम्भेण
सामान्यविशेषोपात्मकः संगृहीतोऽस्ति । स च भूतभविष्यद्वर्तमानभेदेन त्रिविधः । उत्पन्न-
ध्वस्ता यदा क्रिया भवति, तदा क्रियोपाधिः कालो भूत इति व्यपदिश्यते । यदा
संनिहितसाधनाः सम्भाव्यमानोदयाः क्रियाः, तदा तदुपाधिः कालो भविष्यत्तां प्रति-
पद्यते । ते च भूतादयः कालविभागाः पुनरखान्तरभेदेन एकादशधा भिद्यन्ते । कथ-
मिति चेद् ? वाक्यपदीयकार आह—

भूतः पञ्चविधस्तत्र भविष्यन्त्वा चतुर्विधः ।

वर्तमानो द्विधा ख्यात इत्येकादश कल्पनाः^७ ॥ इति ।

तत्र च हेलाराजेन सामान्यः प्रथमो भूतभेदः, अद्यतनो द्वितीयो भूतभेदः,
अनद्यतनस्तृतीयः । अद्यतनानद्यतनसमुदायस्ताभ्यामन्त्वाच्चतुर्थः^८ ।

‘आद्यन्तौ टकितौ’^९ इति सूत्रे ‘तेनायं विशेषेण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते’
इति भाष्येण अवयवात्समुदायोऽतिरिच्यते । ‘सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्’ इति ।
परोक्षस्तु अनद्यतनभेद एव इति न पृथग् गण्यते ।

१. अष्टा०—२१४१२९ । २. तदेव—५११८७ ।

३. अष्टा० ५१३१२२ । ४. तदेव—५१२१२३ । ५. तदेव—४१३१५ ।

६. तदेव—११२१२७ । ७. तदेव—१११७० । ९. वा० प० ३१३८ ।

टिं कारिकार्थलापने मार्गः—वस्तुतस्तु अस्याः कारिकाया अर्थो न हि समीचीनः । यतो हि
अद्यतनभूतः कश्चिन्नास्तीति तदर्थं नैव कस्यचिल्लकारस्य विधानम् । एतदर्थं सामान्यभूतः,
अनद्यतनभूतः, भविष्यति भूतवदतिदेशः अतिदिष्टो भूतः, क्रियातिपत्तिभूतः परोक्षानद्यतन-
भूतश्चेत्यनर्थं रीत्या तदभेदः स्वीकार्यः । एवं भविष्यन्नपि चतुर्विधः—सामान्यमविष्यः,
अनद्यतनभविष्यः, अतिदिष्टमविष्य इति क्रियातिपत्तिभविष्यच्चेति । वर्तमानः, अतिदिष्टो
वर्तमानवेति द्विविधो वर्तमानः । अनर्थैव रीत्या कारिकार्थोऽभिलापनीयः ।

१०. अष्टा० १११४६ ।

यस्तु भविष्यन्नप्यतिदेशाद् भूतकार्याणि लभते, स पञ्चमो भूतभेदोऽन्यागेपिन-
भूतभावो गौणः । भविष्यत्सामान्यम् । अद्यतनः, अनद्यतनः, अद्यतनानद्यतनसमुदाय-
श्चेति चत्वारो भविष्यद्भेदाः । यस्तु अनद्यतनवत्प्रतिपेधाद्भूविष्यत्सामान्यकार्याणि
प्रतिपद्यते, सोऽनद्यतनोऽपि शास्त्रव्यवहारे भविष्यत्सामान्यमेव ।

मुख्यो वर्तमान एकः । अमुख्यस्तु योऽतिदिष्टवर्तमानभावो भूतभविष्यतोः
'वर्तमानसामीप्ये'^२ इति सूत्रविहितः, स द्वितीयः । तदेते शास्त्रकार्यप्रविभागार्थं
कालस्य भेदाः कल्पिताः । न त्वसाविष्यत्संख्यः ।

अत्रेदं विचार्यते—स्वयमेव टीकाकारः 'तदेते' इत्यादिना कथयति । तथा च
कालस्य भेदकल्पना तत्त्वकालावच्छिन्नक्रियावाचकधातुभ्यो लकारविधानप्रयुक्तैवा-
भ्युपगत्वा । तत्र प्रथममनद्यतनभूते 'अनद्यतने लुड़'^३ इत्यनेन लड़् विधीयते । अद्य-
तने भूतेऽर्थे लकारविधायकं किञ्चित्सूत्रं नास्ति । तत्र अद्यतनत्वस्य भानं तेन रूपेण
भवेदेव नहि; किन्तु तत्र 'लुड़'^४ इति सूत्रेण भूते सामान्ये लुड़विधानेन भूतसामान्य-
त्वेनैव भानं स्यात् । अनद्यतनभूतस्य तु द्विधा भानं, परोक्षत्वेन शुद्धानद्यतनत्वेन च ।
एवं सति भूतस्य परोक्षानद्यतनत्वेन शुद्धानद्यतनत्वेन सामान्यत्वेन आतिदेशिकत्वेन
क्रियातिपत्तित्वेन वर्तमानसमीपत्वेन च भानात् पड़विधमेव भूतं ग्राह्यम् ।

भविष्यंश्च अनद्यतनत्वेन सामान्यत्वेन वर्तमानसमीपत्वेन क्रियातिपत्तित्वेन
चतुर्विधमेव मन्तव्यम् । वर्तमानत्वं तु द्विविधमस्माभिरभ्युपगम्यते । अस्यां स्थितौ
वाक्यपदीयोक्ता एकादशकालकल्पना चिन्त्या । एवं च द्वादशविधैव लकारविषयिणी
कालस्थितिर्युक्तियुक्ता प्रतिभाति ।

स्वातन्त्र्यापरपर्याया कालाख्या शक्तिः

अधुना सूत्रवार्त्तिकभाष्यवाक्यपदीयादिग्रन्थानां कालविषये सारांशो निर्दिश्यते ।
तथा हि 'स्वतन्त्रः कर्त्ता' इत्यादिवचनचर्यैः शब्दब्रह्मणः स्वातन्त्र्यापरपर्याया कलाद्य-
नेकावान्तरशक्तिविशिष्टा कालाख्या शक्तिः समुज्जृमभते । सैव शक्तिर्निमित्तरूपमुपादन-

१. युक्त्या कालभेदस्वरूपम्—अत्रेदं रहस्यम्—तत्त्वकालभेदे कि मूलम् ? यदि हि कालभेदः,
उपाधिकल्पितम्, न तु शास्त्रविहितं मत्वा व्यवस्थाप्यते, तदा तु अनन्ता भेदा भवेयुः ।
एतदर्थं शास्त्रकृद् यदि उपाधि परिकल्प्य तत्र लकारं विदधाति, तदा तत्प्रयुक्तभेदेनैव
भूतादिकालभेदः स्वीकार्यः । अनया रीत्या भूतस्तावद् अनद्यतनत्वेन, परोक्षानद्यतनत्वेन,
सामान्यत्वेन, अतिदिष्टत्वेन, वर्तमानसमीपत्वेन, क्रियातिपत्तित्वेन च भिद्यते । एवं
भविष्योऽपि अनद्यतनत्वेन, वर्तमानसमीपत्वेन, सामान्यत्वेन, क्रियातिपत्तित्वेन चेति दिढ़-
मात्रमेतत् । एवं वर्तमानः सामान्यत्वेन आतिदेशिकत्वेन चेति तदिद्विधा भिद्यते इति ।
विशिष्टोविचारः प्रतिमायां भविष्यति ।
२. अष्टा० ३।३।१३१ । ३. अष्टा०-३।२।१११ । ४. तदेव—३।२।११० ।

रूपञ्च धत्ते । एवञ्च जन्मादिमयः शक्तयस्तद्विज्जृम्भितमेव । सेवात्र अभ्यनुज्ञाशक्ति-
पुरस्कारेण विश्वं सृजति । प्रतिबन्धशक्ति पुरोधाय विश्वं विलापयति । तथा चोक्तं
वाक्यपदीये—

एकमेव यदास्नातं भिन्नं शक्तिव्यपाश्रयात् ।
अपूर्थक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ॥
अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाधिताः ।
जन्मादयो विकाराः षड् भावभेदस्य योनयः^१ ॥

इति वाक्यपदीयात् कालाख्यस्वातन्त्र्यशक्तया सर्वाः परतन्त्रा जन्मवत्यः शक्तयः समा-
विष्टाः । कालशक्तिवृत्तिमनुपतन्ति, ततश्च प्रतिभावं वैश्वरूप्यस्य प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां
शक्तयवच्छेदेन क्रमवानिवाभासोपगमो लक्ष्यते । ततश्च सेव कालख्या शक्तिः प्रतिबन्धा-
भ्यनुज्ञाख्यावान्तरशक्तिव्यपाश्रयेण विश्वं सृजति, संहरति चेति निष्कृष्टेऽर्थः ।

अपि च तत्रैव कालसमुद्देशे अभिन्नेन कालेन व्यवहृत्मशक्यतया क्रियोपाधिः
भूतभविष्यवर्नमानभेदाद् अभिन्नोऽपि कालो भिद्यते । एकस्यैव कालस्य तिस्रः शक्तयः
सन्ति । तत्र भूतशक्तिसम्बन्धेन प्रध्वंसाभावः, भविष्यसम्बन्धेन च प्रागभावः
प्रतिपाद्यते । वर्तमानशक्तिसम्बन्धेन सतां भावानामभिष्यक्तिर्जन्म कथ्यते । तत्र प्रथमं
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञातमकं शक्तिद्वयमुपन्यस्तम् । तत्र प्रतिबन्धशक्तिर्भूतभविष्यभेदेन
द्विधा भिद्यते ।

अभ्यनुज्ञाशक्तिस्तु स्वरूपसत्येव विद्योतते । अतीतानागतावध्वानौ भावावरण-
हेतुत्वात्तमःस्वभावौ । आवरणं हि तमोधर्मः ‘गुरुवरणकमेव तम’ इति सांख्यकारि-
कायामुक्तत्वाद् वर्तमानोऽध्वा प्रकाशतुल्यः सत्त्वसदृशः । ‘सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टम्^२’
इत्युक्तेः । रजस्तु प्रवृत्तिसामान्यं कालस्वरूपं सर्वत्रान्वयि । प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां
प्रवर्तकं प्रेरणानुरूपं रजः कालात्मकमेव । अज्ञेन एतत् सूच्यते यद् विश्वात्मा एक एव,
परब्रह्माभिधानः सत्यो भावः स एव नानाविधकार्यकारितया अनन्तशक्तिवेन व्यव-
हियते । तथा च क्रमिकांशक्तिभ्रमिवत् परावर्तमानान् भावान् प्रकाशयन् कालयति
भूतानीत्युच्यते । स विभुः स्वतन्त्रश्च । अत एव स्वातन्त्र्यशक्तिः काल इति ‘अध्याहित-
कलां यस्यै^३’ इत्यादिना सिद्धान्तितम् ।

कालसमुद्देशे च—‘शक्त्यात्मदेवतापक्षर्भिन्नं कालस्य दर्शनम्’ इत्यनेन
कालाख्या स्वातन्त्र्यशक्तिर्ब्रह्मण इति भर्तृहरेरभिप्राये सत्यपि व्याख्यातारः कारणशक्ति-
रेव काल इति व्याचक्षते ।

-
१. वा० प० १२-३ ।	२. सां० का० १३ ।	३. तदेव-१३ ।
४. वा० प० ३११३ ।	५. तदेव-३११६२ ।	

तथा हि वीजशक्तिरद्भुरोपलम्भमभ्यनुजानती काण्डप्रसवाच्च तदानीं प्रतिवधनती कालकार्यकरणात् कालः । एवमद्भुरादिशक्तावपि यथोत्तरमनन्तकार्यजननाद् व्यवहित-तत्कार्यप्रतिवन्धाच्च कालतत्त्वं वौद्वयम् । एतच्च अयुक्तमिति प्रतीयते । यतो हि नियतकारणा भावाः स्वकारणसान्निध्ये भवन्ति, नान्यथा इति कारणसामर्थ्यमेवेदम् । ततु नियतकालत्वात् सहकारी कालस्तदन्य एव प्रोक्तः । कारणपरम्परया भावानामुत्पद्यमानानां क्रमदर्शनाच्च क्रमाख्या कालशक्तिः भावोपाधिरित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च भावभेदावभासने प्रभुः स एव । स एव च तत्र तदनुयायिकमावभासनेऽपि समर्थं इति स्वतन्त्रस्य चिदात्मन एव जीवात्मगतेयं शक्तिः कालाख्या युक्ता ।

चिदात्मनः शक्तिः कालः

तादृशशक्तिविशिष्ट आत्मा पुरुषो जीवो वा कथ्यते । स एव यथातत्त्वमर्थवाच् प्रत्येतुमसमर्थः स्वाभासकालानुसारेण तत्र क्रममध्यवस्थ्यति । ततश्च कालभेदप्रकल्पसः स एवोपचारेण कालाख्यां प्रतिपद्यते । स एव हि कालशक्तेरविद्याशक्तिसहन्तारिष्याः फलभूमिः । तददुष्टादिवर्णेनैव च भावेषु प्रतिवन्धाभ्यनुज्ञे भवतः ।

विग्रहवती देवता कालः

अन्ये तु विग्रहवतीं महाप्रभावां देवतां कालत्वेन प्रतिपन्नाः । अत्रापि चिद्रूपस्य ब्रह्मणः शक्तिर्देवतैव सकलजगद्ग्रासघस्मरेत्येतदानुगुण्यमेवेतीदमेवात्र दर्शनम् । अत एवतत्कालदर्शनमविद्यायां संसारहेतुभूतायां प्रथमम् । भेदावभासमयो हि संसारः, भेदश्च देशकालाभ्याम्, तत्र च कालभेदो जगत्सृष्टेराद्यः । अक्रमा हि पश्यन्तीरूपा संवित् प्राणवृत्तिमुपारूढा कालात्मना परिगृहीतक्रमेव चकास्ति । आविर्भूतायां तु विद्यायां सर्वस्य भेदप्रपञ्चस्यापगमादयमप्यपैति । व्यवहारे सर्वस्यैवासत्यतया युक्तायुक्तिविचारो निष्फलः । तदेवमयं जन्मवतां पदार्थानां व्यवहारकाले उपयोगीति सिद्धम् ।

सत्त्वमेव तिरोभूतमसत्त्वम्

अस्माकं मते सत्त्वादसत्त्वस्य भेदो नास्ति, सत्त्वमेव तिरोभूतमसत्त्वमिति व्यवहित्यते । न त्वभावो नाम किञ्चित्पदार्थान्तरम् । तदुक्तं पातञ्जलेन ‘धर्मी त्र्यध्वा, धर्मस्तु त्र्यध्वानः । तल्लक्षितास्त्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्ते । अवस्थान्तरतो न ब्रव्यान्तरत इति’ इति । कथं तर्हि नित्यानां शब्दानां नित्येन कालेन कृतो हस्तव्यादिभेदः? कल्पित इत्येव ब्रूमः । तद् यथा चिरमिदं क्षिप्रमिदं कृतमिति ज्ञानयोः स्वतः समानकालत्वेऽपि विषयगतप्रचयापचयाभ्यां कालप्रतिभास इव स्वात्मनि

लक्ष्यते, तथा ह्रस्वादावपि शब्दतत्त्वस्य नित्यत्वात् समानकालत्वेऽपि समुपचरितः कालभेदः ।

तदुपचरितश्चेत्थम्—यावान् धणसन्तानः संकलनावुद्धया एकत्वेन गृह्णते, तावानेकः कालो दिनपक्षमासादिरूपेण व्यवस्थाप्तते । एव अपचयकाष्ठागतः क्षणः उपचयकाष्ठागतो मन्वन्तरादिरिति । तत्परिच्छेदिका नालिकाविवरादम्भःसूति । अन्यत्र घटिकायन्त्रादिकम्, चन्द्रसूर्यसञ्चारादिकञ्च तत्परिच्छेदकम् ।

योगिनः प्राणसंचारेण कालं कलयन्ति

योगिनस्तु प्राणसञ्चारेण कालं कलयन्ति । एव ऋत्वपुंसत्वाभ्यामपचयोपचयाभ्यामजन्मप्रवृत्तिभ्यां सर्वभावानां सम्बन्धः, अतश्च अतिक्रान्तेन्द्रियसम्बन्धं भूतम् । भविष्यदिन्द्रियसम्बन्धं भावि । वर्तमानेन्द्रियसम्बन्धं वर्तमानमिति संक्षेपः ।

यत्तु केनचित्, पाणिनिमहर्षिणा स्वप्रणीतायामष्टाध्यायाणां कालतत्त्वविषये न किञ्चिदभिहितम्, इत्याद्युक्तम्, तत्तु अयुक्तम् । ‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’^१ इति सूत्रयता भगवता पाणिनिना कालस्य लक्षणं नैव कर्तव्यमन्यत्र तस्य प्रसिद्धत्वादित्युक्त्वात् । सैव प्रसिद्धिः ‘येन मूर्त्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते, तं कालमाहुः’^२ इत्यनेन भगवता पतञ्जलिना प्रदर्शिता । कालविषये विस्तरस्तु प्रतिमायां द्रष्टव्यः ।

त्रयाणां पुरुषाणामाविर्भविक्रमः:

क्रियानिरूपणावसरे पुरुषविचारः समयप्राप्तः । तत्रास्मिन् व्याकरणे प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रयः पुरुषाः सन्ति । एषां प्रादुर्भवोऽपि ‘एकोऽहं बहु स्थां प्रजायेय’^३ इति श्रुतिमूलक एव । तथा हि अहमित्यर्थो यदा स्वात्मनि अनेकत्वं द्रष्टुं स्पन्दते, तदा स एवैको द्विधा भवतीति युष्मदर्थं प्रसूते । एवमहं त्वचेति द्वयोरुद्धूवो भवति । तत्र सन्त्वादुक्तमः पुरुषः, रजसो मध्यमस्तमसस्तु प्रथमः पुरु । उद्धूवति । अत एव ‘युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः’^४ इत्यादिसूत्रत्रयव्याख्यावसरे भगवान् पतञ्जलिः, युष्मदस्मदोरन्येषां च प्रयोगे अस्मदनुसारेणैव क्रियावाचकशब्दप्रयोगो भवति, तथा च स, च त्वं च, अहं च पचामः इति प्रयोगमेव सिद्धान्तसिद्धमसूचयत् । स च त्वं च पचथ इति च प्रयोगं निरदिक्षत् । एतदेव सूचयति यत् प्रथमस्य युस्मदि लयः, युष्मदश्च अस्मदि लयो भवतीति ।

किञ्च ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्^५, ‘तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति’^६ इति वृहदारण्यके । ‘त्वं वा अहम्, अहं वे त्वम्’, ‘कस्त्वमहमिति होवाच त्वमेवेदं सर्वं

१. अष्टा० १२४७ ।

२. तदेव-२१२५-महामात्र्यम् ।

३. तै० उ० ३८ ।

४. अष्टा० १४१०५ ।

५. वृ० उ० १४१२ ।

६. तदेव-१४१ ।

तस्मादहमिति सर्वाभिधानम्^१ इति तापनीये । ‘हंसः सोऽहम्’ इत्यादिश्रुतिजातिः सर्वेषां पुरुषाणामभेदेऽपि अस्मद एव प्राधान्यम् । अस्मत्सन्निधावन्येषां लोपात् । अनया रीत्या संक्षेपतः पुरुषव्यवस्था प्रदर्शिता । अहं च, त्वं च, स च, इति दशायां सहविवक्षायामेकशेषे वयमित्येव शिष्यते । तदगता संख्यापि केवलमस्मद्येव विश्राम्यति । स एवास्मत् पदवाच्यो युष्मदर्थमन्यपुरुषार्थं वोधयितुं क्षम इति च भाष्ये स्पष्टम् । किञ्च प्रत्यक्ता उत्तमपुरुषवाच्योऽर्थः । मध्यमपुरुषस्य तु परत्वम् । तथा च स्वपराधिष्ठानचैतन्यं भाविकमध्यारोपितमाभ्यामभिधीयते । चैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो न वर्तते । स च, त्वं च, अहं च, पचामः इति उत्तमपुरुषब्याणामपि पुरुषाणामर्थं वोधयितुं सहृते । अन्यान् पुरुषानात्मनि विलाप्य अस्मदर्थे एवावतिष्ठते ।

तथा च प्रथमपुरुषेण प्रकृतिः, अस्मदर्थेन परचैतन्यम्, युष्मदर्थेन त्वपरचैतन्यं ग्राह्यम् ।

द्वित्वादिसंख्या भेदव्यवहारे कारणम्

इदानीं संख्यां विचारयति । तत्र वैशेषिकाणां मते द्रव्याश्रिता गुणात्मिका संख्या । सर्वोऽपि सत्त्वभूतोऽर्थः संख्यायुक्तः प्रतीयते । यथा घटशब्देन एकस्य बहूनां वा घटानां प्रतीती एकस्मिन् घटे अभेदव्यवहारहेतुरेकत्वसंख्या विद्यते, द्वित्वादिका संख्या तु भेदव्यवहारे कारणां भजते, तथा च तादृशभेदाभेदव्यवहाररूपात् कार्यात् कारणीभूता संख्याश्रीयते । एवं च सर्वोऽपि सत्त्वभूतोऽर्थः संख्यावानेव प्रतीयते ।

आश्रयादव्यतिरिक्ता संख्या

धर्मो धर्मिणो नातिरिच्यत इत्यव्यतिरिक्तधर्मवादिन आश्रयादव्यतिरिक्तां संख्यां मन्यन्ते । समवायेन तिरोहितभेदत्वाद व्यतिरेकानवधारणाच्चेदं मतं सिद्धयति, तन्मते हि अत्यन्तभेदे तद्विशिष्टप्रत्ययानुदय इति काल्पनिक एव भेदः । अत्र हि ‘अस्माकं वैयाकरणानां पदार्थथिचारे नास्ति समादरः, अन्यशास्त्रप्रणेतृभिः पदार्थानां निर्णीतत्वात्, तदभ्युपगमेनैवास्माकं व्यवहारोदयात्’^२ इत्युक्तं प्राचीनैवक्यपदीयटीकाकारैः; परं ते व्याकरणरहस्यमजानानाः संग्रहरूपं नावागच्छन् । यदि अवागमिस्यांस्तर्हि नैवमवक्ष्यन् ।

अतो वाक्यपदीयकार आह—

स धर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा ।

भेदहेतुत्वमाश्रित्य संख्येति व्यपविश्यते^३ ॥ इति ।

१. वा० प० ३।३।३—हेलाराजटीकायाम् ।

२. वा० प० ३।१।२ ।

द्रव्ये समवेता संख्या आत्मनोऽपि भेदं साधयति

संख्यालक्षणो धर्मः, तेषां सत्त्वभूतानां संख्येयानामात्मैव अभिन्न एव वास्तु, व्यतिरिक्तो वास्तु किमनेन निष्प्रयोजनेन विचारेणास्माकम्, शब्दार्थस्येह विचारयितुं प्रक्रमात् । यदि द्रव्याश्रिता संख्या कथं गुणादीनां तन्निमित्तो व्यवहार इति चेत्, न, अस्माकं मते द्रव्ये समवेताऽपि संख्या आत्मनोऽपि भेदं साधयति शतम्, शते, शतानीत्यादि । एवं च गौणमुखभेदेन संख्याया व्याप्तिः सर्वत्र वर्ण्यते । अनया रीत्या त्रीणि रूपाणि इति व्यवहारोपपत्तये गुणेऽपि तस्याः सत्ता स्वीकार्या । अनया पद्धत्या सामान्येषु सामान्यम्, विशेषे विशेषः, संख्यासु संख्या, लिङ्गेषु लिङ्गमपि व्यवहारदर्शनादवकल्पते । तथा च भाष्यकारो ‘भावो भावेन पुज्यते, स्त्रीत्वं स्त्रीत्वेन’ इत्याह ।

अनया रीत्या एकविंशत्यादयः संख्यावाचकाः शब्दाः सन्ति । तत्र सा संख्या न हि संख्याद्वयारव्धा, किन्त्वन्यैव । एवमेव सितपीतनीलादिव्यतिरेकेण यथारूपमन्यन्नास्ति, तथैकत्वादिसंख्याभेदव्यतिरेकेण संख्या नामावयविनि काचिन्नास्ति, समाख्यामात्रमेषां सर्वेषां सामान्यभूतम् ।

वचननिरूपणम्

इदानीं वचनविधे किञ्चिद् विचार्यते । अन्यासु बह्वीषु भाषासु एकवचनवहुवचने इति द्वौ एव भेदौ समुपलभ्येते । तच्च नैव युक्तम् । न हि एकस्माद् द्वित्वं विना बहुत्वस्यास्ति सम्भव इति स्वीकारात् । अनित्यत्वेनावभासमानेषु पदार्थेषु यद्येकस्मादेकस्यैवोत्पत्तिः स्यात्, तदा सृष्टेर्विकास एव नहि भवेत् । अतो यथा शब्दतन्मात्रतः स्पर्शतन्मात्रमुदेति, तत्र वायो शब्दस्पर्शतन्मात्रे तिष्ठतः । तथा च एकस्माद् बीजाद् अङ्गुरो जायते । तस्माद् अङ्गुरादभिनवं पत्रद्वयं समुत्पद्यते इति कारणमिलित्वा तत्र त्रयं कथयितुं शक्यते^३ । एकवचनद्विवचनबहुवचनानामुपन्यासो युक्तियुक्तः । किञ्चास्माकं भाषासु तथा परिगणिताः शब्दाः सन्ति, यत्र द्विवचनं विहाय भाषाया व्याकृतिः कर्त्तुमेव न शक्यते । अतोऽस्यां देवभाषायां द्विवचनप्रयोगो युक्त एवेति सिद्धान्तः ।

इदानीमुपग्रहस्वरूपं समुपन्यस्यते

यद्यपि ‘व्यत्ययो बहुलम्^३’ इति सूत्रे सिद्धान्तकौमुद्यामुपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे इत्युक्तम्, तथापि वाक्यपदीये उपग्रहस्वरूपं यादृशं प्रकटितम्, तादृशं दर्शयामि ।

१. महाभा० ४।१।३ ।

२. अस्यां स्थितौ न हि वयं दर्शनान्तरमुखप्रेक्षिणः । अस्माकं मतं न हि भवान्तरमनुसरति ।

३. अष्टा० ३।१।८५ ।

व्यत्ययो वहुलमिति सूत्रे लादेशव्यज्ञयं स्वार्थत्वादि इह तत्प्रतीतिनिमित्ते परस्मैपदात्मनेपदे उपग्रहपदेन लक्षणयोच्यते । ‘तौ सत्’^१ इति सूत्र भाष्ये ‘उपग्रह-प्रतिषेधश्च’, ‘उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः’, ‘उपग्रहस्येति आत्मनेपदसंज्ञाया’ इत्यर्थः । ‘सर्वधातुके युक्ते’^२ इति सूत्रे प्रदीपः (उपग्रहोऽनेकप्रकारः, स्वार्थपरार्थत्वादिकः) । वाक्यपदीये तु आत्मनेपदपरस्मैपदव्यज्ञयः कर्त्त्वभिप्रायतदितरादिरूपो विशेषो यः क्रियायाः साधनस्य, स उपग्रहः, क्वचित्साधनं कर्म उपग्रहः, पच्यते गम्यते इति । आदिशब्दात्कर्ता भावश्च । तत्र कर्ता लादेशव्यज्ञयः एधते यातीति, भावे आस्यते सज्जयते इति आत्मनेपदव्यज्ञय एव । तथा च येन प्रकारेण यमेव वा क्रियाविशेषण-मर्थमन्तर्भाव्य अपरस्मैपदात्मनेपदे विधीयेते, स सर्वोऽप्यर्थं उपग्रहपदाभिव्येयः । परमत्र तद्वत् प्रत्यायकात्ममेपदपरस्मैपदे लक्षणया उपग्रहपदवोध्ये इति भंक्षेपः ।

लिङ्गविचारः

तत्र ‘ख्वियाम्’^३ इति सूत्रे का खी नाम ? इति प्रश्ने लोकत एते शब्दाः प्रसिद्धाः । खी, पुमान्, नपुंसकमिति प्रधन्ति के । किं लिङ्गमिति प्रश्ने—

स्तनकेशवती खी स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

इत्युत्तरिते स्तनकेशादेः कुमार्यामभावाद अन्यस्यापि खीप्रतिपत्तिनिमित्तस्य कुमार्यादिगतस्य योन्यादेष्पलक्षणम् । एवं लक्षणे भ्रूकुंसे टावापत्तिमुपपाद्य खरकुटीः पश्येत्यत्र नत्वापत्तिम्, खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गाभावं प्रदर्श्य क्वचन समाधाय तटे सर्वेषां लिङ्गानामसम्भवं निश्चित्य—‘तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्य-मेव कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः’^४ इत्यादिना पूर्वपक्षमुपसंहृत्य ‘संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः’^५ इत्यनेन स्वसिद्धान्ते लिङ्गलक्षणमुपन्यस्तम् ।

लिङ्गव्याप्तिः

यद्यपि लोकेऽपि संस्त्यानप्रसवौ एव खीपुंसां, यतो हि स्त्यायति अस्यां गर्भ इति खी, सूतेऽसौ पुमान् इति तदर्थो गम्यते । तथापि संस्त्यानप्रसवशब्दयोर्भविसाधनत्वेन तिरोभावप्रादुर्भावार्थक्त्वात् स्थितेश्च तन्मध्ये पाताद् गुणानामाविर्भविः पुस्त्वम्, तिरोभावः खीत्वम्, स्थितितदन्तरालावस्था नपुंसकत्वम् इति सर्वत्र लिङ्गत्रयावस्था न विरुद्ध्यते । अयं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु इति शब्दभेदेन त्रयाणामपि लिङ्गानां सर्वत्र व्याप्तिरायाति; तथापि शिष्ठव्यवहाराद् यत्र यो हि गुणाविर्भवति, तिरोभवति च, तेषां शिष्ठानां दृष्टौ तत्र तस्यैव लिङ्गस्य व्यवहारः ।

-
१. तदेव-३।२।१२७-महामाष्यम् । २. तदेव-३।१।६७ । ३. अष्टा० ४।१३ ।
४. तदेव-महामाष्यम् । ५. अष्टा० ४।१३-महामाष्यम् ।

ननु निर्गुणे पुरुषे कथं चैतन्यं चितिः पुरुष इत्येवं लिङ्गत्रययोग इति चेत्, न, विम्बप्रतिविम्बन्यायेन प्रकृतिगतलिङ्गानां तत्र प्रतिविम्बात् । एतच्च प्रतिमायां विशिष्टतया प्रस्फुटीभविष्यति ।

गुणानामुपचयः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वम्

वाक्यपदीयेऽपि अयमेवार्थो विस्तरेण प्रतिपादितोऽस्ति । सोऽत्यन्तं संक्षिप्ततया प्रदर्शयन्ते । तथा हि सांख्याः सत्त्वरजस्तमसां गुणानां सततपरिणामिनाम् उपचयः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वम्, साम्यावस्था नपुंसकत्वमिति भाव्यकाराभिमतं दर्शन-मङ्गीकुर्वन्ति । तथा चोक्तम् महाभाष्ये—‘संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् । सर्वाश्च मूर्त्यं एवमातिमकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः’^१ इति सर्वा इति वदता भाव्यकारेण वृक्षादावपि लिङ्गयोग उपपादितः, त्रिलिङ्गता च समर्थिता । परं क्वचिदेकं लिङ्गम्, क्वचिलिङ्गद्वयम्, क्वचन च लिङ्गत्रयमिति नियमे कारणं वक्ष्यते ।

तत्र संस्त्यानं संहननं प्रविलयस्तिरोधानमिति यावत् । इयमवस्था स्त्रीत्वम् । प्रसवः प्रवृत्तिरारम्भ आविर्भाव इति यावत् । इयमवस्था पुंस्त्वम् । न खीपुंसौ नपुंसक-मिति स्थितिनंपुंसकत्वमर्थालक्षितम् । तथा हि संग्रहकारः पठति—‘संस्त्यानं संहननम्, तमः निवृत्तिः, अशक्तिः उपरतिः प्रवृत्तेः, प्रतिबन्धः तिरोभावः खीत्वम् । प्रसवो विष्वग्भावः, वृद्धिः शक्तिः, वृत्तिलाभः अभ्युद्रेकः, प्रवृत्तिराविर्भाव इति पुंस्त्वम् । अविवक्षातः साम्यं स्थितिः, औत्सुक्यनिवृत्तिः अपरार्थत्वम् अङ्गाङ्गिभावनिवृत्तिः कैवल्यमिति नपुंसकत्वम्’^२ इति ।

अवस्थाविशिष्टा गुणा लिङ्गम्

अवस्थाविशिष्टा गुणा एव लिङ्गमित्यत्रैव दर्शने पक्षान्तरम् । ते हि कार्यान्तर-वत् स्थायद्यवभासमपि प्रत्ययमुपजनयन्तो भवन्ति लिङ्गव्यपदेशयाः । एकस्यापि वस्तुनः शब्दभेदेनार्थो व्यक्तिः वस्त्वत्रि लिङ्गभेदस्य दर्शनाद् वहिरसन्नेव शब्दस्तुपादित इव वाह्ये वस्तुनि लिङ्गयोग इति शब्दाभिधेयस्वभावं लिङ्गमिति केचित् ।

लिङ्गः शब्दसंस्कारमात्रम्

तटस्तटी तटभित्यभिन्नेनापि शब्देन अभिन्नं वस्तु त्रिलिङ्गं प्रत्याय्यते इति शब्दसंस्कारमात्रं लिङ्गमाश्रितं कैश्चित् । एवमपि बाह्यत्वेनावसायान्नोदात्तादिधर्म-वच्छब्दधर्मत्वं लिङ्गस्य; किन्तु ख्यियां पुंसि नपुंसके इति शब्दान्वास्याननिमित्तभाव-दर्शनाच्छब्दसंस्कारत्वमस्य । तथा प्रतिपादितम्—‘तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा यथाकाङ्क्षेन ज्योतिषः’^३ इति भाव्ये वर्णितम् ।

१. अष्टा० ४।१३—महाभाव्यम् ।

२. वा० प० ३।१३।२—टीकायाम् ।

३. महाभाव्यम्—४।१३ ।

सप्त विकल्पाः

एवं स्थितौ लिङ्गानां ग्रहणविकल्पाः सप्त सन्ति । तत्र विकल्पेन चत्वारः, संनियोगेन त्रयः । तथाहि विकल्पेन स्त्रीपुंसपुंसकानां शब्दैः प्रत्यायने चत्वारो भेदाः । ते च—

१. केचित् पुनर्पुंसकविषयाः शङ्खः, पद्मः, शङ्खं पद्मम् इत्यादयः पद्मशङ्खो निधौ पुंसि स्थितौ पुंसि च तोयजे इति ।

२. केचित् स्त्रीनपुंसकनियताः, भागधेयम् भागधेयी, भेषजम् भेषजी, अर्चिरित्यादयः ।

३. अन्ये स्त्रीपुंससाधारणाः । यथा इपुः अशनिः, वत्सः वत्सा इत्यादयः ।

४. अपरे त्रिलिङ्गाः । तटस्तटी तटमित्यादयः ।

सन्नियोगो नियमस्तेन त्रयो विकल्पाः—१. वृक्षादयः पुंस्येव नियताः, २. खट्वादयः स्त्रियामेव, ३. द्रव्यादयो नपुंसके एवेति सप्त विकल्पाः ।

पूर्वोक्तस्य भज्जन्तरेण समर्थनम्

तत्र प्रकाशः प्रसवः, आविर्भावः सत्त्वधर्मः । प्रवृत्तिः क्रिया रजोधर्मः । वरणं तिरोभावः, स्थितिस्तमोधर्मः । एत एव धर्मा लिङ्गम् । तथा हि आविर्भावः प्रकाश-नियमरूपसत्त्वतमोधर्मनिगतः प्रवृत्तिः क्रियाया रजोधर्मलक्षणाया विशेषः पुस्त्वम् । एवं तिरोभावः स्त्रीत्वम् । सामान्यरूपा तु प्रवृत्तिः तमोवहुला स्थितिर्त्तपुंसकम् इति लिङ्गत्रयं सार्वत्रिकम् ।

पुस्त्वादिरूपा लिङ्गजातिवैशेषिकाणाम्

वैशेषिकाः सर्वत्राभिन्नाभिधानप्रत्ययोन्नीतसङ्कावाजार्ति मन्यन्त इति स्तनाद्युपव्यञ्जनाभिव्यक्तविशेषस्त्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वरूपा लिङ्गजातिरित्याहुः । सा चाचेतनेष्वपि यथास्वमुपव्यञ्जनाभिव्यक्ता विद्यत एवेति । ननु स्तनाद्युपव्यञ्जनाऽपि जातिः कथमचेतनेष्वपि नहि तत्र स्तनादयः सन्ति । ‘स्तनकेशादिसम्बन्धो विशिष्टा वा स्तनादयः’ इत्यत्रादिग्रहणाद् यथायथं विशिष्टमेवोपव्यञ्जनम् ।

एवं सति स्तनकेशादिसम्बन्ध इत्यादि पूर्वोक्तमपि पक्षद्वयं नाव्यापकम् । अचेतनेष्वपि यथास्वमुपव्यञ्जनविशेषस्य ग्रहणात् । अस्ति हि खट्वादीनामपि किञ्चिन्निनिमित्तम्, यद्वशात् स्त्र्याद्याकारप्रत्ययप्रसवः । सत्यमेतत् । अर्थव्यक्तिवस्तुशब्दानां तु त्रिलिङ्गानां सर्वभावेषु अव्याहृतप्रसवत्वात् त्रिलिङ्गयोगस्तदाकारप्रत्ययान्यथानुपपत्त्यानुपीयते । तत्र च परस्परविरोधिनियतव्यञ्जनसम्बन्धरूपं लिङ्गत्रयं लौकिकं कर्थं स्यादिति तदवधीरणेन जातिपक्षावलम्बनम् । जातीनां हि सर्वगतत्वादेकाश्रय-समवायित्वं बह्वीनामप्युपपद्यते । एवं गुणावस्थानामपि लिङ्गानां सर्वत्राविरोधः । तथा चोक्तं वाक्यपदीये लिङ्गसमुद्देशे—

स्तनकेशादिसम्बन्धो विशिष्टा वा स्तनादयः ।

तदुपव्यञ्जना जातिर्गुणावस्था गुणास्तथा ॥ इति ।

लिङ्गं शब्दनिष्ठम्

तत्र लिङ्गं शब्दनिष्ठमर्थनिष्ठं वेति विचारे 'एकार्थं शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्' इति भाष्यपड्कः एकार्थं अर्थेऽपि शब्दान्यत्वात् शब्दभेदाद् वुद्धिः, प्रत्ययः, ज्ञानमित्यादौ लिङ्गान्यत्वस्य दर्शनाद् लिङ्गं शब्दनिष्ठमेवेत्यर्थकरणेन कश्चन लिङ्गं शब्दनिष्ठमेव मन्यते । पुराहमपि 'एकार्थं शब्दान्यत्वादित्यादेः' एकस्मिन्नपर्यं शब्दभेदेन लिङ्गभेदो दृश्यते, यथा व्यक्तिः पदार्थं इत्यादिशब्दभेदेन लिङ्गभेद एकस्मिन्नपर्यं वर्तते, तथा च शब्दनिष्ठमेव लिङ्गं सिद्ध्यतीति अर्थमवागमम् ।

अर्थनिष्ठं केवलान्वयि

परमधुना भाष्यपर्यालोचनया अर्थनिष्ठमेव लिङ्गमिति निरचिनवम् । नागेशभट्टा अपि 'ख्रियाम्' इति सूत्रे अचेतनखट्वावृक्षादिसाधारणं लिङ्गन्तु तत्त्वादीनां गुणानामुपचयापचयस्थितिरूपं क्रमेण पुंस्त्रीनपुंसकाख्यम् । 'एकार्थं शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्' इति भाष्योक्तेरर्थनिष्ठं केवलान्वयि, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, अयं पदार्थं इति त्रिविधव्यवहारस्य पदार्थमात्रै सत्त्वात् । केनचिच्छृद्देन किञ्चिद् वस्तु एकेकविशिष्टमेव केनचित् पर्यायेण लिङ्गद्वयविशिष्टं केनचिलिङ्गत्रयविशिष्टमिति लिङ्गानुशासनतो निर्णयम् इत्यादिना सत्त्वादिगुणानामर्थनिष्ठत्वेन तदुपचयापचयरूपस्य लिङ्गस्यार्थनिष्ठत्वमेव व्यवास्थापयन् ।

शब्दनिष्ठताखण्डनम्

श्रीमन्तो वैयाकरणमूर्धन्या राघवेन्द्राचार्या अपि लिङ्गं चार्थगतमेव, न शब्दगतमिति प्रकृतसूत्रभाष्यात् स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रस्थभाष्याच्च स्पष्टमेव गम्यते । स्त्रीपुंनपुंसकादिशब्दानां प्रवृत्तेनिमित्तमेव लिङ्गं न ततोऽन्यत् । तदपि प्रायेण शास्त्रीयमेव, सति सम्भवे लौकिकमपीत्यादिना प्रत्यपादयन् ।

तथा चोक्तं 'ख्रियाम्' इति सूत्रे 'शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामिति भाष्योपरि उद्द्योते भाष्ये शब्दस्पर्शोत्याद्युपलक्षणं सत्त्वरजस्तमःकार्यमात्रस्य' । अत एव रसो गन्धः पाक इत्यादौ लिङ्गव्यवहारनिर्वाहिः । पदावत्यादौ रूपादीनां सुखदुःखमोह-जनकतया तेषां सत्त्वरजस्तमोमयतायाः स्पष्टतया तत्कथनद्वारा सर्वं तत् कार्यमुपलक्षितमिति बोध्यम् । एतेन शब्दनिष्ठमेव लिङ्गमिति नव्योक्तं परास्तम् ।

भाष्योक्ता लिङ्गस्यार्थनिष्ठता

किञ्च 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सूत्रे 'अस्थ्यादिशब्दग्रहणम्' इति वार्त्तिकव्याख्याने भाष्ये 'अस्थ्यादिषु नपुंसकद्रहणं द्रष्टव्यम् । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नत्वनेनासंदिग्धेनार्थग्रहणेन भवितव्यम्, न हि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्ति । किं तर्हु-च्यतेऽस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमिति' । अत्राप्यर्थग्रहणमेवेत्यादिना भाष्यकृता लिङ्गस्यार्थनिष्ठत्वं कण्ठरवेणैवोक्तम् ।

• • •

वृत्तिनिरूपणाध्यायः

कृत्तद्वितसमासैकशेषप्रसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तय इति प्रसिद्धिर्विद्यते । अत्रत्यं तत्त्वं सोपोद्घातं विचार्यते ।

‘तत्रोपपदं सम्भीस्थम्’ इति सूत्रे ‘उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम्’ इति वार्त्तिकं मूत्रयन् वार्त्तिककारोऽत्र ‘समर्थः पदविधिः’ इति शास्त्रानुपस्थिति मनुते, संज्ञा-विधायकस्यास्य पदविधित्वाभावात् समर्थः पदविधिरिति शास्त्राविषयत्वात् ।

चतुर्वा एव वृत्तयः सिद्धान्तसिद्धाः

सिद्धान्तपक्षे तु भगवान् भाष्यकारः ‘समर्थग्रहणं कर्तव्यम्’ इति, न कर्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । धातोः कर्मण्यण् भवति, तत्र सम्बन्धादेतद् गन्तव्यं यद्वातोर्यंत् कर्मेत्यादिना । यावता चेदानीं पदगन्धोऽस्ति (पदसम्बन्धः) पदविधिरयं भवति । पदविधिक्ष्व समर्थनां भवति । तत्रासामर्थ्यान् भविष्यति’ इत्यादिना च तद् वार्त्तिकं प्रत्याचर्यौ ।

तथा च ‘आहर कुम्भं करोति कटम्’ इत्यत्र यद्वातोर्यंत् कर्म तस्मिन्नुपपदे इत्यर्थस्वीकारेण कुम्भरूपकर्मणः करोतिना सामर्थ्यभावाद् अण्प्रत्ययाभावे च उपपद-संज्ञापि फलभावान्नेति ‘उपपदसंज्ञायां समर्थवचनमनर्थकम्’ इति च तत्रोक्तम् । एवं सत्यपि च्यन्तस्थले अकुम्भं कुम्भं करोति कुम्भीकरोति मृदमित्यत्र अण्प्रत्ययोत्पत्तिमाशङ्क्य ‘न भवितव्यम्’ । किंकारणम्? प्रकृतिविवक्षितत्वात् । प्रकृतिविवक्षायां चिर्विधीयते । तत् सापेक्षम्, सापेक्षं चासमर्थं भवति’ इति भाष्योक्त्या विकारेण प्रकृतेरपेक्षणात् सापेक्षत्वेऽसामर्थ्यत् प्रत्ययोत्पत्तिर्भविष्यति ।

ननु नित्यसापेक्षत्वेन असामर्थ्यादित्र अण्प्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेरनपेक्षायां च्वेरभावेन च्यन्तस्य नित्यसापेक्षताया उपपादनादिति चेन्, न, नित्यसापेक्षत्वस्य वृत्तावप्रयोजकत्वेन गमकत्वस्यैव वृत्तिप्रयोजकत्वात् । अत एव कुम्भीकरोति मृदमित्यत्र अण्प्रत्ययाभावमुपपाद्य तत्समकक्षस्थले काशकटीकारमित्यत्र अण्प्रत्ययोभगवताभाष्यकारेण साधितः । उभयोः साम्येऽपि मृत्कुम्भीकारः, मृदः कुम्भीकार इत्यनयोरगमकत्वात् प्रत्ययानुत्पादः । काशकटीकार इत्यस्य तथाबोधजनकत्वेन संगृहीतत्वात् तत्समानार्थकस्य काशानां कटीकार इत्यस्य तु अगमकत्वादसाधुत्वमेव । तथा चोक्ततत्रैव भाष्ये ‘न तर्हीदानीमिदं भवति इच्छाम्यहं काशकटीकारमिति । इष्टमेवैतदगोनर्दीयस्येति’ । तथा च काशान् कटीकरोति इत्यत्र त्विष्ठाऽण् प्रत्ययो भवति । तस्मिन्नुपपदे काशशब्दात् कृद्योगे षष्ठी । तस्याः षष्ठीति समासः समासरूपस्यैव चेष्ट-

त्वेनोपात्तत्वात्, 'काशान् कटीकार्' इति काशानां कटीकार इति च न भवतीत्याहुः' इत्युक्तं प्रदीपे ।

यद्यपि सनः पदविधित्वाभावः, पदोहेश्यकविधित्वाभावात्; तथापि 'वा वचनान्नर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात् सनः'^१ इति वार्तिके 'वा वचनं चानर्थकम्'। किं कारणम्? तत्र नित्यत्वात्सनः^२। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। स्वभावतश्चैतद् भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च' तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन 'किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थं वावचनेन' इति भाव्ये 'वावचनान्नर्थक्यं चेति' इति प्रतीकमादाय 'वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद् व्यपेक्षाविषयत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वाद् बाध्यबाधकभावाप्रसङ्गात्' इति प्रदीपे वृत्तेरिति प्रतीकोपरि 'नन्वस्य पदविधित्वाभावात् समर्थपरिभाषानुपस्थितौ कथमस्यैकार्थीभावविषयत्वम् इति चेत्, न, भाष्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थीभाव एव प्रवृत्तेः' इति उद्घोतोक्त्या सन्नादीनामपि पदविधित्वमभ्युपगन्तव्यम् ।

तथा च 'तस्य भावस्त्वतलौ^३' इत्यादिपु तद्वितेषु सामर्थ्यस्याङ्गीकारात्, तद्वितस्यापि वृत्तित्वं स्वीकार्यम्। वाक्यपदीये मूले न हि कृत्तद्वितसमासेकशेषपसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयो निर्दिष्टाः सन्ति, किन्तु वृत्तिविचारप्रकरणपर्यालोचनया तद्वितसमाससनाद्यन्तधातुरूपास्तिस एव वृत्तयः प्रतीयन्ते। भाष्यसम्मतिरप्येतादृशी एव। यत्तु नागेशभट्टप्रभृतिभिर्विद्विद्वश्चतस्रो वृत्तयः प्रदर्शिता एकशेषं विहाय, तस्तु भाष्यविरोधाद्वयमेव। अस्माभिस्तु भाष्यसूचितरीतिरेवानुसियते, अत एव कृद्वृत्तिः परित्यक्ता, समासेनैव गतार्थत्वात् ।

एवं सति तद्वितसमाससनाद्यन्तधातुरूपास्तिस्रो वृत्तयोऽभ्युपगताः। तथा च कृतः पार्थक्येन गणनमयुक्तं प्रतिभाति। 'मूलकेनोपदंशं भुड़क्ते' इत्यादी समासाभावेऽपि कथं वृत्तित्वमिति केदुच्यते। वृत्तिसमानार्थकतया आरोपितवृत्तित्वमादाय तद्वितवहार इति। कुम्भकारादिष्वेव सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात्, तस्य च समासेनैव गतार्थत्वात्। भाष्यकृता तु 'समर्थः पदविधिः'^४ इति सूत्रं प्रत्याख्यातम्। प्रत्याख्याय च 'अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते, किं समर्थं नाम'^५ इत्यादिना वार्तिकानामुपोद्धातः प्रदर्शितः। इतः पूर्वं भाष्यग्रन्थो गोनर्दीयस्य स्वत्वम् ।

१. महाभाष्यम्—२। १। १।

२. ननु चोक्तम्—सोपसगंस्य कर्मन्त्वे धात्वधिकोऽपि सनोऽवधानमकर्मक्त्वाद् इति। नैष दोषः। कर्मण इति नैषां धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी कर्मणो धातोरिति; किन्तु अवयवयोगे एषा षष्ठी। कर्मणो यो धातुरवयव इति। यद्यवयवषष्ठी, केवलादुत्पत्तिनं प्राप्नोति चिकीर्षिति जिहीर्षीति। (पा० सू० २-३-९ महाभाष्यम्;)

३. अष्टा० ५। १। १। १। ४. अष्टा० २। १। २। ५. महाभाष्यम्—उदेव।

कैयटे उद्द्योते च समर्थसूत्रमवृध्योधनार्थमपेक्ष्यते । सर्वत्र गमकत्वागमकत्वे लक्षणैकच्छुष्टैर्दुर्जये अतस्तदर्थं सूत्रमावश्यकम् । प्रदीपोद्द्योतयोस्तु इतः पूर्वो ग्रन्थो वक्ष्यमाणग्रन्थस्य सारभूतोऽर्थं इति स्थिरीकृतम् । अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपक्षे महाविभाषा न कर्तव्या । 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इत्यादौ नित्यग्रहणं च न कर्तव्यम् । समासनिषेधशास्त्राण्यपि न कर्तव्यानि । व्यपेक्षायां वाक्यस्य एकार्थीभावे तु समासस्येष्टत्वात् । तथा च कार्यशब्दिकानामेव मते महाविभाषादिकं कर्तव्यम् । अथदिशश्च विवेयः । स एव पक्षोऽत्र प्रदृश्यते । तथा चोक्तम् 'अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति, किं त आहुः' भाष्ये । 'कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिनिष्पाद्यां मन्यमाना किं वृत्तेलक्षणं कुर्वन्ति इपि प्रश्नः । 'नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तविषये मन्यन्ते' इति च कैयटे ।

अत्रत्यभाष्यकैयटयोरयं भावः—ये हि एकार्थीभावरूपां वृत्तिं शास्त्रैकसमधिगम्याम्, न तु स्वाभाविकीम् मन्यन्ते, तेषां कार्यशब्दिकानां मते सुवन्तं सुवन्तेन सामर्थ्यवद् भवति, समर्थं च समाससंज्ञम् । एवं च विभाषाधिकारादि सर्वं चरितार्थम् । समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारात् ।

शब्दस्य नित्यत्वे तदर्थसम्बन्धस्यापि नित्यतया तन्मते उभयोरपि लोकत एव भिन्नविषयत्वेन सिद्धया एकोपस्थितिजनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तदगतिकोपस्थितिजनकतावत् सामर्थ्यं लोकतः सिद्धम् ।

स्वाभाविकत्वमते (नैत्यशब्दिकानां मते) एकार्थीभावरूपा वृत्तिर्लक्षितः सिद्धेति न किञ्चित् तत्र वक्तव्यम् । ये तु शास्त्रनिष्पाद्यां मन्यन्ते, ते किं तत्स्वरूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति प्रश्नतात्पर्यम् ।

तथा च कार्यशब्दिकानां मते शब्दानां शास्त्रकार्यत्वात् तेषां लोके सिद्धभावाद् अर्थसम्बन्धस्य लोकतो ज्ञानासम्भवेन तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यम् । एवं च तद्विकल्पादिवोधकतया विभाषापदादिचरितार्थम् । तथा च शास्त्रैकगम्यत्वात् सामर्थ्यरूपवृत्तेलक्षणमणि वाच्यम् । तन्मते परार्थाभिधानं वृत्तिरिति वृत्तेलक्षणम् ।

महाभाष्ये तु 'परार्थाभिधानं वृत्तिरिति' वृत्तेलक्षणं कृतम् । तदर्थस्तु परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यत्र शब्दान्तरेण प्रधानार्थकपदेन अर्थाभिधानं विज्ञेयत्वेन ग्रहणम्, सा वृत्तिरिति ।

यद्वा परार्थस्य प्रधानार्थस्य अप्रधानपर्दर्थत्र स्वार्थविशेष्यत्वेन ग्रहणम्, सा वृत्तिरिति लक्षणस्य 'परार्थाभिधानं वृत्तिरिति' भाष्योक्तस्य वृत्तेलक्षणस्यार्थद्वयं स्फोरितम् ।

तथा च राजपुरुष इत्यत्र परस्य शब्दस्य उपसर्जनार्थकस्य राजरूपस्य शब्दान्तरेण प्रधानार्थकपदेन पुरुषरूपेण अर्थाभिधानं विशेष्यत्वेन ग्रहणम्, सा वृत्तिरित्यर्थः ।

यद्वा परार्थस्य प्रधानार्थस्य पुरुषपदार्थस्य अप्रधानपदैराजादिपदैर्यत्र स्वार्थविशेष्यत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरित्यर्थः । एतावतैव एकार्थीभाव इति व्यवहारः ॥

तथा च परार्थाभिधानं वृत्तिरित्यनन्तरं भाव्ये ‘अथ तेषाम्’ (वृत्तिवर्तनवादिनाम्) एवं ग्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिभवति, आहोस्विदजहत्स्वार्था भवति? किं चातः? यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः; राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, औपगवमानयेत्युक्ते अपत्यमात्रस्येति । ‘अथाजहत्स्वार्था वृत्तिः’ उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । का पुनर्वृत्तिन्याया? ‘जहत्स्वार्था’ इत्याद्युक्तम् ।

तत्रास्मिन् पक्षे राजपुरुष इत्यत्र राजपदेन परार्थस्य पुरुषरूपार्थस्याविरोधित्वेन स्वगतविशेष्यत्वस्यैव विरोधित्वात् स्वगतं विशेष्यत्वमेव त्यज्यते, न तु राजरूपोऽर्थः । एवं पुरुषपदस्यापि इतरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयति, न केवलम् । अतो न भाव्यया इत्याद्यान्वयस्तत्र ।

अत्रायं भावः—पदानां तत्तद्विशेष्यताविशिष्टे शक्तिः, अत एव वोधे विषयताभानम् । एवं च राजपदादे राजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नं स्वार्थः, तत्र समासे विशेष्यत्वांशत्याग इत्येतावता जहत्स्वार्थत्वमिति । अत्र च वीजं समुदायशक्तिः । एवं चावयवशवितसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टेकोपस्थितिरिति तत्त्वम् । अयं प्रथमः पक्षः ।

भाव्ये हि तक्षदृष्टान्तेन जहत्स्वार्थमुपपाद्य अथवेत्यादिना धृतघटदृष्टान्तेन समाधानान्तरं कृतम् । राजपुरुष इत्यत्र राजपदं वाक्यदृष्टस्वजन्योपस्थितिविषयार्थनिमित्तं राजसम्बन्धरूपं विशेषं पुरुषपदजन्योपस्थितिविषये पुरुषे आधाय (पुरुषं

१. यदि बहुव्रीहावपि प्रधानं पदं समुदाय एव तदघटके च चित्रेति गुरिति च पदे अप्रधाने तत्र प्रधानपदेन चित्रगुरुपेण अवयवार्थक्रोडीकारेणैव स्वस्य समुदायरूपस्यार्थवोधनम् । पूर्वोक्तपक्षे त्वव्यवैः समुदायार्थक्रोडीकारेण वा वोधः, समुदायस्य प्राधान्ये च अवयवाप्रतिपाद्यप्रधानमूलान्यपदार्थवोधकवात् । द्वन्द्वेऽपि प्रधानं पदं यो हि समुदायः तदुपस्थाप्यस्य साहित्यस्यार्थाविस्कन्दनेन वोधः । समाहारेतरेतरयोगयोरपि साहित्यं विशेष्यम्, परं समाहारे अनुदमूलावयवभेदः, इतरेतरयोगे तु उदमूलावयवभेद इति विशेषः । एतन्मते तु यदा समुदायस्य विशेष्यत्वं तदा समाहारद्वन्द्वः । यदा तु तद्वैपरीत्यं तदेतरेतरयोगः । एतत्पक्षेऽव्यवगतसंख्यायाः समुदाये आरोपो नापेक्ष्यते । नापि च द्वन्द्वे हस्यवारणार्थं (मा० ११२१४८) ‘द्वन्द्वे च’ इति वार्तिकं कर्तव्यं भवति ।

तद्वैशिष्ठ्येन पुरुषपदेनोपस्थितिविषयं कृत्वा) राजरूपार्थस्य स्वजन्योपस्थितिविषयत्वं तद्वाक्यनिष्पन्नवृत्तौ जहाति । एवं च राजशब्दात् दर्थं प्रतीत्यभावेऽपि तच्छब्दार्थान्वय-मात्रेण वाक्ये यादृशविशेषणविशिष्टः पुरुषः शब्दात् प्रतीतः, तादृशस्यैवात्राप्युपस्थिति-रित्यनुमानात् पुरुषपदस्य तथा शक्तिग्रहः । राजपदकृतो वाक्ये पुरुषगतो विशेषो भविष्यति, न निवर्त्यत इत्यर्थः । एवं च राजो राजादिपदजन्योपस्थितिविषयत्वाभावेन जहत्स्वार्थत्वमिति वोध्यम् । भाष्ये घृतघटदृष्टान्तं विषम उपन्यास इत्यादिना खण्ड-यित्वा चम्पकपुटदृष्टान्तं उपस्थापितः । अयं द्वितीयः पक्षः ।

ततश्च ‘अथवा समर्थाधिकारोऽयं वृत्तौ क्रियते’ इत्यादिना समाधानान्तरं कृतम् । अयं तृतीयः पक्षः । अत्र पक्षे भेदः, संसर्गः, वा सामर्थ्यम् ।

अत्रायां भावः—समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितः संसर्गः समासेन प्रत्याय्यते । तथा च संसर्गपक्षे राजसम्बन्धवान् पुरुष इति राजपुरुष इत्यस्माद् वोधः । तादृशपुरुषाद्युपस्थितो राजपदं तात्पर्यग्राहकम् । राजकीयान्यनिरूपितभेदवान् अर्थाद् अराजकीयभिन्न इति भेदपक्षे वोधः ।

‘अथवाऽन्वयाद् विशेषणं भविष्यतीति’ द्वितीयपक्षे पुरुषपदं राजसम्बन्ध-वत्पुरुषत्वेनोपस्थापकम् । भेदसंसर्गपक्षे तु पुरुषपदात् पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भेदः । तथा च संसर्गपदेऽपि भेदप्रतीतिः, भेदपक्षे च संसर्गप्रतीतिः । एकोऽपरं न जहाति । एवं सति भेदः संसर्गाविनाभावित्वाद् अनुमीयमानसंसर्गः सामर्थ्यम् । संसर्गो वा भेदाविनाभाव्यनुमेयभेदः सामर्थ्यम्, तथा सति राजसम्बन्धवान् अराजकीयभिन्नः पुरुष इति वोधः । अत एवैकार्थीभावरूपं स्वाभाविकं सामर्थ्यमाश्रयताऽपि इदमवश्यं वक्तव्यम् । भेदसंसर्गवानेवार्थो वृत्त्योपस्थाप्यत इति । एवं च भेदसंसर्गवदर्थोपस्थाप-कल्पमेवैकार्थीभावत्वम् ‘अपर आहेत्यादिना’ भाष्येण भेदसंसर्गो यौगपद्येनाश्रीयमाणो सामर्थ्यम् । तथा च ‘अथवा समर्थाधिकारोऽयम्’ इति तृतीयपक्षेऽपि भाष्ये त्रयः पक्षाः सन्ति । ते हि भेदः, संसर्गः, यद्वा भेदसंसर्गो यौगपद्येनोभां इति ।

अत्रेदं तत्त्वम्—

- (१) जहदप्यसो नात्यन्ताय जहातीति प्रथमः पक्षः ।
- (२) अथवाऽन्वयाद् विशेषणं भविष्यतीति द्वितीयः पक्षः ।
- (३) अथवा समर्थाधिकारोऽयं वृत्तौ क्रियत इति तृतीयः पक्षः ।

एषु प्रथमः पक्षो युक्तियुक्तः; तत्र पक्षे राजरूपार्थस्यात्यागेऽपि स्वगतं विशेष-त्वमेव त्यज्यते इत्येतावतैव जहत्स्वार्थेति व्यवहारः । तथा सति महाबाहुरित्यत्र पूर्व-पदस्यार्थवत्त्वेन ‘आन्महत्’ इत्यादिनाऽत्त्वं सम्पद्यते ।

‘समर्थसूत्रे’ वार्त्तिकम् ‘पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम्’ इति ‘परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके’ इत्यपरं वार्त्तिकम् । तत्र समर्थशब्दस्य यदि संगतार्थः संसृष्टार्थ इति वा विग्रहः क्रियते, तदा एकार्थीभावः । यदा संप्रेक्षितार्थः शब्दार्थ इति वा विग्रहः करिष्यते, तदा व्यपेक्षायां सामर्थ्ये बहूनि वचनानि कर्तव्यानीति एकार्थीभाव एवाश्रयणीयः । एकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्वीकारेऽपि जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थेतिवृत्तिद्वयं भाष्ये दर्शितम् । तत्र पूर्वं जहत्स्वार्था वृत्तिमुक्त्वा पश्चाद् जहत्स्वार्था वृत्तिः प्रदर्शिता ।

तथा च इयमजहत्स्वार्था वृत्तिः वृत्तिवर्तनवादिनस्तदवादिनश्च तुल्या जहत्स्वार्था तु वृत्तिवर्तनवादिन एव । वृत्यवत्तनवादिमते तु अखण्डानि निरवयवानि पदानि इति उभयोः कदाप्यर्थ एव नासीदिति कथं जहत्स्वार्थत्वव्यवहारस्तन्मते स्यात् । वृत्तिवर्तनवादिनो मते तु जहत्स्वार्थत्वस्वीकारेण राजगुरुष इत्यत्र प्लक्षन्यग्रोधौ इतिवद् द्विवचनं न भवति । अक्षीहिणी रथान्तरादिपदे तु जहत्स्वार्थेवेति ।

वृत्तिवर्तनवादिनो मते यथा वृक्ष इत्यादिपदे वर्णनां न कश्चनार्थस्तथेव रथन्तरादिपदेषु तन्मते पदानां न कोऽप्यर्थ इति ।

‘परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमेके’ इत्यपि वृत्तिवर्तनवादिनामेव मते भाष्ये तत्सन्दर्भे एवोपन्यासात् । परमयं व्यपेक्षापक्षो न युक्तः, एकार्थीभावकृतानां विशेषाणां कृते नानाकारकान्निधातयुष्मदादेशप्रतिपेधाद्यर्थ वचनोपन्यासे गौरवात् ।

अतः ‘अथैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः, स वक्तव्यः’^३ इति भाष्यम् । ‘तत्र नानाकारकान्निधातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः’, ‘प्रचये समाप्तप्रतिषेधः’ इति वार्त्तिके च सङ्घच्छन्ते ।

परं नवीनैस्तु पदसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकसंज्ञाविधायकशाखीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छेन्नसम्पादकविधित्वम् । तच्च कृतप्रत्ययविभायके, तद्वितप्रत्ययविधायके, समाप्तसंज्ञाविधायके, सनादिविधायके चास्ति । तत्राद्यानां त्रयाणां पदसंज्ञाप्रयोजकसुप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकप्रातिपदिकसंज्ञाविधायकशाखीयोद्देश्यतावच्छेदककृत्त्वतद्वितत्वसमाप्तत्वान्यतमत्वावच्छेन्नसम्पादकत्वात् । सनादिविधायकस्य च पदसंज्ञाप्रयोजकतङ्गप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकधातुसंज्ञाविधायक ‘सनाद्यन्ता धातवः’^३ इत्येतच्छाखीयोद्देश्यतावच्छेदकसन्त्वादवच्छेन्नसम्पादकत्वात् । इत्थमेव ‘समाप्तेऽङ्गुले: सङ्घः’^४ इत्यत्र समाप्तग्रहणस्य ‘पदान्ताद्वा’^५ इति सूत्रस्थान्तग्रहणस्य च चारितार्थम् ।

१. अष्टा० २।१।—महाभाष्यम् ।

२. अष्टा० २।१।—महाभाष्यम् ।

३. तदेव—३।१।३२।

३. तदेव—३।१।३२।

५. तदेव—६।१।७६।

‘ओत्वोष्ठयोः’ इत्यादी चाप्रवृत्तिरूपपद्यते इति तत्र तत्र निष्पितम् । तिसृपु वृत्तिष्वत्र समासवृत्तिविषये किञ्चिद्गुच्छते । सङ्केतसम्बन्धेन समासपदवत्त्वमेव समासस्य लक्षणम् । समासवृत्तिविचारः

तत्र विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः । तत्र समासेति नामधेयवीर्जं तु व्यस्तानां पदानां समसनं नाम एकीभावेनावस्थानम् । एवमेव सङ्केतसम्बन्धेन अव्ययीभावादिपदवत्वं तत्तद्वान्तरभूतानां समासानां लक्षणमवसेयम् । पूर्वं पदार्थं प्रधानोऽव्ययीभाव इत्यादीनि लक्षणानि तु व्यभिचरितानि, अतो न मया तानि प्रदर्श्यन्ते । अव्ययीभावतपुरुषो, तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः, कर्मधारयभेदो द्विगुः, वहूनीहिः, द्वन्द्वः, इत्याद्यान्तरभेदानां विशेषरूपेण विचारः प्रतिमायां भविष्यतीति ततो विरम्यते ।

अव्ययीभावादि संज्ञानामन्वर्थताविचारः

केवलमेतासां संज्ञानामन्वर्थताऽस्ति न वेति विचार्यते । एतद्विषये किमुत पाणिनीयेऽस्मिन् व्याकरणे संज्ञामात्रविषये क्वचिदन्वर्थविशिष्टायाः, क्वचिदन्वर्थरहितायाः, क्वचिच्च यदृच्छाशब्दात्मिकायाः संज्ञाया ग्रहणम् । तत्र संख्यासर्वनामाव्ययोपसर्जनकारककर्मप्रवचनीयाव्ययीभावप्रत्ययोपदादिसंज्ञासु अन्वर्थत्वविशिष्टायाः पारिभाषिवयाः संज्ञाया ग्रहणम् । स्वरव्यञ्जनद्रव्यादिविषये तु अन्वर्थग्रहणम् । यद्वा पूर्वार्थाः सङ्केतितस्य ग्रहणम् । वचनविषये क्वचित् पारिभाषिक्याः, क्वचिच्च केवलमन्वर्थायाः । उदात्तादिसंज्ञा अपि मन्दवुद्दिव्युत्पादनार्था इति उदात्तस्वरितौ अन्वर्थै स्तः ।

‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’^१ इत्यत्र त्वनुदात्तपदमन्वर्थमेव, सर्वं पदमुदात्तरहितं भवतीति तदर्थस्य सत्त्वात् । अस्यां स्थितौ समासावान्तरभूतानां संज्ञानामन्वर्थत्वं वर्तते न वेति चिन्तायामुच्यते । भाष्यानुसारं केवलमव्ययीभावसंज्ञवान्वर्था । अन्यासामन्वर्थत्वे नैव प्रयोजनम्, न वा दूषणं पाणिनीव्याकरणतः पूर्वेषु व्याकरणेषु सम्भाष्यतेऽन्वर्थत्वम्, इति किञ्चिदनुमाय तदर्थः प्रकाश्यते ।

तत्राव्ययीभाव इत्यस्य अनव्ययस्य अव्ययीभवनमित्यर्थस्तेनाव्ययीभावस्याव्ययत्वविधानार्थम् ‘अव्ययीभावश्च’^२ इति सूत्रं न कर्तव्यम्, इति भाष्ये उक्तम् । तत्पुरुषशब्दस्य द्वयी व्युत्पत्तिः—एका तस्य पुरुष इति, अपरा स चासी पुरुष इति । (तत्र वैयधिकरप्ये षष्ठ्या द्वितीयासमासादीनां ग्रहणं भवति) स चासी पुरुष इत्यनेन कर्मधारयस्य तद्विशेषस्य द्विगोश्च । कर्मधारयशब्दस्तु धारिधातोः ‘अनुपसर्गालिलम्य’^३ इत्यादिसूत्रे शप्रत्यये निष्प्रब्रह्मस्य धारयशब्दस्य षष्ठ्यन्तकर्मशब्देन समाप्ते निष्पद्यते ।

१. अष्टा० ६। १। १५८ ।

२. तदेव—१। १। ४। ।

३. अष्टा००—३। १। १३८ ।

यत्र कर्मधारये विशेषणविशेष्ययोः समासो भवति, तत्र हि समासार्थं शब्दे नीलो घट इत्यादौ द्विविधा क्रिया विशेषणस्य विशेष्ये सम्पत्यर्थमपेक्ष्यते । एका च विधानात्मिका, अपरा च आरोपात्मिकेति । क्रियाया धारकत्वेन कर्मधारयत्वं भवति । यद्वा विशेषण-वैशिष्ट्यमेव क्रियेति व्युत्पत्तिः साध्वी । द्विगुशब्दस्तु अपूर्वं एव प्रतिभाति । यो हि अर्थो द्विगुना प्रतिपाद्यते, स एवार्थो यदि वहुत्रीहिणा उच्येत, तर्हि तत्र महान् भेदो भवति । यथा पञ्चवटी । अत्र पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटीतिरूपं द्विगौ भवति । पञ्च वटाः सन्तीत्यत्र विग्रहे पञ्चवट इति प्रयोगः सम्पद्यते वहुत्रीही ।

तत्र द्विगुशब्दे द्विशब्देन संख्यावाचकः शब्दो व्यञ्जनया गृह्यते इति, तथा च संख्या गोः यस्मिन् स द्विगुः । अर्थात् संख्यावाचकः शब्दस्तत्र पूर्वं भवति । एवं सति यथाकथश्चिद् द्विगुरित्यन्वर्थं नाम ।

‘परं संख्यापूर्वो द्विगुः’^१ इति सूत्रेण सर्वस्यापि संख्यापूर्वस्य द्विगुत्वविधाने द्विमुनि इत्यादावपि द्विगुत्वेऽव्ययीभावेन सन्निविष्टे द्विगुत्वप्रयुक्तः स्वर आपद्येत, तदर्थं पूर्वत्रिसूत्रीविहितस्यैव द्विगुसंज्ञा विधीयते, न तु सामान्यतः संख्यापूर्वस्य । अन्यथा पञ्च राजानो यस्यामिति बहुत्रीही पञ्चराजा इत्यत्रापि द्विगुस्वरः स्यात् । तत्रायं विशेषः—यन्न हि तत्पुरुषस्य द्विगुसंज्ञा विधीयते, किन्तु द्विगोस्तपुरुषसंज्ञा विधीयते ।

वहुत्रीहिरित्यत्र तु बहवो त्रीहयो यत्र स वहुत्रीहिरिति व्युत्पत्तौ लम्बकर्णेत्यादौ द्विपदे वहुत्रीहिसंज्ञैव न भविष्यति, अतोऽन्वर्थसंज्ञायां दोष आपद्येत, एतदर्थं नात्रान्वर्थत्वं युक्तम् । यद्वा वहुशब्दोऽनेकार्थकः । किञ्च पाणिनेः पूर्वेषु केषुचिद्व्याकरणेषु हिन्दीभाषायामिव एकवचनं वहुवचनमिति संज्ञाद्वयमेवासीत्, पाणिनिना मध्ये द्विवचनान्तशब्दप्रयोगः साधितः । आसीदेकस्मादतिरिक्ते वहुशब्दप्रयोगो यथा ‘एकोऽहं वहु स्यां प्रजायेय’^२ इति श्रुतौ । द्वन्द्वसंज्ञायामन्वर्थत्वं तु द्वन्द्वशब्दो ‘द्वन्द्वं रहस्यमर्यादा’ इत्यादिसूत्रेण निष्पाद्यते । तत्र द्वन्द्वम् अभिव्यक्तिः, साहचर्यं साहित्यं विद्यते यस्मिन् स द्वन्द्वः । तथा च वहूनामपि साहचर्यस्य सत्त्वात्तत्रापि द्वन्द्वपदप्रयोगो युज्यत एवेति सर्वं सुस्थम् ।

● ● ●

पञ्चमविश्वसंस्कृतसम्मेलनविशेषाङ्कग्रन्थमाल

[२]

अघोरदर्शनम्

लेखकः सम्पादकश्च

डॉ० सत्यव्रतसिंहः

भू० पू० कुलपति:

सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वै० सं० २०३६

PREFACE

The 'Aghoradarśanavimarśah' is being presented as a preamble to the 'Aghoradarśanakārikā', yet in the making. The 'Kārika' will be the result of my readings in the Vivekasāra of Aghorī Bābā Kinārāma of Kaśī of the 17th-18th century A. D. and also of my recollections of the teachings and preachings of Aughadā Bābā Bhagavāna Rāma of the same Kaśī of to-day.

Like the springs of all the systems of Indian Philosophy, the Āstika and the Nāstika Darśanas, the springs of the Aghorādvaita philosophy, termed here, as—Nirdvandvādvaya Darśana' be in the Vedic-Upaniṣadic-Puraṇic literature. The 'Āgamās of the Śaivas, the Śāktas, the Vaiṣṇavas the Bauddhas and the Jainas had made their own contributions to it. The main stream of the 'Nirdvandvādvaya Darśana flows in its majesty in the Śaiva-Śākta Advaita philosophers of Kāshmir called the Kramadarśana and the Pratyabhijñādarśana. The Aghora-Sādhana of the Aghora saints, has its rich heritage in the Kulācāra and the Vāmācāra way of life of the Śaiva-Śākta saints and savants of Kashmir.

Ths distinctive features of the Aghoradharma or the Aghora religion in its historical past have been the following :

(i) Making the spirit of toleration towards all religions. sects and sections of Indian society obligatory for the Aghora-Sādhaka.

(ii) Integrating the systems of the Haṭhayoga of all shades culminating in the 'Āstāṅga Yoga' of Aghorī Bābā Kinārāma and his spiritual predecessors.

(iii) Harmonizing the Haṭha Yoga with the Rājayoga of Patañjali and his predecessors for the realisation of 'Jivanmukti in life here and now.

The Aghoradarśana or the Aghora Philosophy shows the following characteristics :—

(i) Integration of the Vedic-Puranic philosophy of 'Brahman' and 'Māyā' with the Śaiva-Śākta philosophy of 'Śiva' as Prakāsa and Śakti as Vimarṣa.

(ii) Syncretisation of the Śaiva-Śākta concepts of Reality with the Vaiṣṇava concept of Reality.

(iii) Simplification of philosophical speculations for the philosophical enlightenment of the common man.

Criticisms and comments are invited for the formulation of the 'Aghoradarśanakārikā' to complete the picture of Aghoradarśana.

विषयानुक्रमणि

1. Preface	i-ii
2. अघोरदर्शनविमर्शः	1-8
3. अघोरदर्शनभूमिका	1-9

अधोरदर्शनविमर्शः

ॐ ॐ ॐ

कालचक्रे चलत्यत्र चित्रसर्गे हि भारते ।
 वहीन्द्रवरुणप्रख्याः देवा रुद्रात्मतां श्रिताः ॥१॥
 रुद्रभावनया ध्यार्याः भारतीयाः पुरा युगे ।
 भावितान्तहृदुल्लासाः शिवं रुद्रं हि मेनिरे ॥२॥
 वैदिकानामूषीणां या पुरासीदर्जिनसाधना ।
 देशकालपरीवर्ते सा जाताऽधोरसाधना ॥३॥
 आर्येषु रुद्र एको हि शिवश्चार्येतरेषु च ।
 ऐक्यं समायतुस्सत्यं सर्वेश्वर्यप्रसाधनम् ॥४॥
 'या ते रुद्र शिवा तनूरधोरा पापकाशिनी' ।
 इत्यादि रुद्रमन्त्राणामत्रार्थे सञ्ज्ञतिर्थुवा ॥५॥
 आधिभौतिकरूपसंस्तथा चैवाधिदेविकः ।
 आध्यात्मिकोऽथ रुद्रोऽर्जिनरेकं सदिति कीर्त्यते ॥६॥
 यज्ञानुष्ठानतो नैव न मन्त्रार्थोपचारतः ।
 तत्त्वसंवित्समुन्मेषात् स ज्ञातस्तु महर्षिभिः ॥७॥
 प्रज्वालितो हि यज्ञाग्निः प्रकाशपरमार्थकः ।
 ज्ञानार्जिन जनयामास कर्माडिम्बरघस्मरम् ॥८॥
 ज्ञानाग्नौ ज्वलिते दृष्टा श्रद्धैवाग्निसमिन्धनी ।
 हविर्हृत्री च श्रद्धैव क्रान्तदर्शिमहर्षिभिः ॥९॥
 भस्मीभूते च यज्ञाग्नौ ज्ञानाग्नौ प्रविजृम्भिते ।
 वैदेविवागमैज्ञातं ब्रह्माद्वैतं महोदयम् ॥१०॥
 वैदिका ऋषयोऽप्यासन् योगतन्त्रप्रवेदिनः ।
 इदं प्रथमतो दृष्टं यैर्वाचिः परमं पदम् ॥११॥
 पश्चादागग्मिकैः शैवैः शाक्तश्चेवाथ वैष्णवैः ।
 योगतन्त्रबलाद् ज्ञातं तद् यतो वाङ् निवर्तते ॥१२॥
 अग्रभूमिहि वाचो वै शिवो वा विष्णुरेव वा ।
 तच्छक्तिर्वा तदेकात्म्यभावनैव हि साधना ॥१३॥

भवो रुद्रः शिवः शम्भुः शङ्करो भैरवोऽथ वा ।
 एकस्य भावभेदेन ब्रह्मतत्त्वस्य वाचकाः ॥१४॥
 रुद्राद्याये यजुर्वेदे सर्वा रुद्रनमस्तुतिः ।
 रुद्रात्मैक्यपरामर्थस्वरूपैव विधीयते ॥१५॥
 नित्यर्नेमित्तिकैः काम्यैः यागंरभ्युदयावहैः ।
 निःश्रेयसपरैश्चैव रुद्रानिः सेव्यते वृद्धैः ॥१६॥
 रुद्र एव महादेवशशङ्करोऽधोरमूर्तिधृक् ।
 स एव भैरवशापि धोरमूर्तिधरावतः ॥१७॥
 स एव ब्रह्मा विष्णुश्च शक्तिमत्त्वव्यपेक्षया ।
 सर्वदेवमयत्वाच्च सच्चिदानन्दविग्रहः ॥१८॥
 नमो 'रुद्राय सोमाये'त्यादिका याजुषी श्रुतिः ।
 साधयत्येव शक्ति तामुमाख्यां रुद्रसङ्कृताम् ॥१९॥
 शिवभक्तिरत्ताः लोकाः विष्णुभक्तिरतास्तथा ।
 तच्छक्ति समुपासन्ते शक्तिसर्वेश्वरी हृतः ॥२०॥
 साऽधोरा रुद्रदेवस्य महेशस्यानपायिनी ।
 इच्छाशक्तिसमानाम्नी शिवभिज्ञा परात्परा ॥२१॥
 परापराऽथ वा धोरा ज्ञानशक्तिर्निर्गच्छते ।
 धोराधोराऽपरा शक्तिः क्रियाख्या भेदमातृका ॥२२॥
 शैवाः शिवां तथा शाक्ताः शक्ति लक्ष्मो च वैष्णवाः ।
 वोर्धि वौद्वाश्च तामेकां वदुधा पर्युपासते ॥२३॥
 कोऽधोरः शिव इत्यस्यां पृच्छायां रौद्रयामलः ।
 पटलोऽधोरमंजो यः स समाधानसाधकः ॥२४॥
 महामाया महाकाली तारा त्रिपुरसुन्दरी ।
 इत्यादिनामभिन्नूनं रुद्रशक्तिर्निरूप्यते ॥२५॥
 अघोरसाधनाऽऽरव्धा मत्स्येन्द्रेण महात्मना ।
 योगीश्वरश्च गोरक्षः पारिपूर्णं निनाय ताम् ॥२६॥
 महामाहेश्वरैः सर्वैः शारदादेशसम्भवैः ।
 महाशक्तैर्महाकौलैस्त्वै रूपान्तरी कृता ॥२७॥
 तथागतोऽपि भगवान् बुद्धशौद्धोदनिः पुरा ।
 महाधोरक्रियां चक्रे श्मशानेऽन्नितस्ततः ॥२८॥
 माहायानिकवौद्वानां ताराचाँ या पुरा युगे ।
 तत्राप्यधोरशक्तेवं परामर्शं विभाव्यते ॥२९॥

मत्स्येन्द्रनिर्गताऽघोरो
नानारूपस्तथा नानानामभिज्ञयितेऽयुना ॥३०॥

अघोरसाधनासिद्ध्योः परानन्दप्रकाशकः ।
दत्तात्रेयोऽपि विष्वंशोऽघोरभिस्मर्यते सदा ॥३१॥

स्वात्मसंविदभिव्यक्त्ये किनारामेण योगिना ।
विचित्राघोरचर्याणां सूत्रधारत्वमास्थितम् ॥३२॥

तत्तद्विधिनिषेधाभ्यां कुलचर्या सुदुःखदाम् ।
ज्ञात्वा योगी किनारामः सुखदां तां विनिमये ॥३३॥

अघोरसाधना सर्वा गुरुभक्तिपुरस्सरा ।
पूर्णाहं भावनोल्लासो गुरुभक्त्यैव भाव्यते ॥३४॥

पूर्णहिन्ता परामर्शः परानन्दो महोदयः ।
गुरुप्रपदनेनैव प्राप्यते न तु तद्विना ॥३५॥

स्वात्मारामप्रपत्तिर्या गुरोर्या शरणागतिः ।
तयोरैकात्म्यसंवित्तौ गुरुतत्त्वज्ञता मता ॥३६॥

‘गुह्यागमार्थतत्त्वार्थसन्धानाद्वोधनादपि
रुद्रादिदेवरूपत्वाद् गुरुरित्यभिधीयते ॥’

इति कोलार्णवप्रोक्तं गुरुतत्त्वं महात्मना ।
किनारामेण भाषायां देश्यां सम्यङ् निरूपितम् ॥३७॥

‘त्रहानन्द सुवोधमय आत्म अनघ अकाम ।
छंदरहित आकाशवत अलख निरञ्जन नाम ॥

सतगुरु निरखत शिष्य को भयो परम उत्साह ।
चरन वंद बोलत भयो लह्यो सबैको लाह ॥’

इत्यत्र देश्यां भाषायां दोहावृत्तेन देशितम् ।
किनारामेण प्रथममाघोरं साधनापदम् ॥३८॥

गुरुस्तवनमित्याख्यं तद् यस्मात् संप्रसिध्यति ।
अनामरूपचिन्मात्रस्वात्मदैवतभावनम् ॥३९॥

यथा पातञ्जले योगे परमो गुरुरीश्वरः ।
ईश्वरप्रणिधानम् सर्वकर्मार्पणं गुरौ ॥४०॥

तथैवाऽघोरयोगेऽपि किनारामेण देश्यते ।
स्वात्मनः प्रत्यभिज्ञानं गुरुस्तवनसम्मितम् ॥४१॥

विना चित्तमलक्षालं गुरुतत्त्वं न वेद्यते ।
परतत्त्वस्वरूपं तत्स्वात्मरूपं च तत्तथा ॥४२॥

शैवे शाके तथा कौले बौद्धे जैनेऽथ दर्शने ।
 मलप्रक्षालनानाच्च विस्पष्टा देशनाः कृताः ॥४३॥
 तप आदि क्रियायोगं युच्जानस्याधिकारिता ।
 निर्मलीकृतचित्रस्य सदगुरुस्तवने मता ॥४४॥
 चिदात्मरतिकामो यस्तेनान्वेष्यो गुरुर्यतः ।
 चिदात्मा शास्त्रसंवेद्यः शास्त्रवेदी च सदगुरुः ॥४५॥
 तद्बोधाद् ज्ञानसंप्राप्ती गुरुप्राप्तिर्भवेद् ध्रुवम् ।
 ततश्चास्त्रात्थेशाच्च गरीयान् गुरुरुच्यते ॥४६॥
 गुरुस्तवेन नश्यन्ति ह्यनिज्ञतिप्रकामनाः ।
 निज्ञताभीष्टचिन्ताश्च स्वात्मशङ्काश्च मूलतः ॥४७॥
 आधोर्यस्साधनाया यत् द्वितीयं पदमुच्यते ।
 ज्ञानसंज्ञं स्मृतं तद्वै गुरुस्तवनसत्कलम् ॥४८॥
 नेदमागमिकं ज्ञानं नानुमानिकमेव च ।
 ध्यानाभ्यासात्मकं ह्येतत् क्लेशपञ्चकनाशनम् ॥४९॥
 निश्चङ्कं त्वात्मज्ञानं यज्ञित्यमानन्दनिर्भरम् ।
 भैरवीयं महस्तद्वै यद् ज्ञानाङ्गतयोच्यते ॥५०॥
 गुर्वनुग्रहसंसिद्धश्रद्धाभक्तिप्रसाधितात् ।
 विवेकाज्ञायते ज्ञानं यत्तद् ज्ञानमिहोदितम् ॥५१॥
 जगत्प्रपञ्चसारार्थप्रतिपत्तियंतः स्फुरेत् ।
 जगदात्मस्वरूपश्रीसंवित्तिरुदियाद् यतः ॥५२॥
 आत्मतत्त्वार्थिता प्रोक्तानात्माकाङ्क्षावहिष्कृतिः ।
 किनाराममहायोगे सा ज्ञानैकचमत्कृतिः ॥५३॥
 ज्ञाने समुदिते मायात्मिकाप्रक्षयो भवेत् ।
 भावानां निःस्वभावानामाभासानां तु का कथा ॥५४॥
 अनात्मनोऽपि पर्यन्ते चिज्ज्योतीरसभावितान् ।
 ज्ञानेनैव विजानीयाच्चिदानन्दात्मरूपिणः ॥५५॥
 ज्ञानं विज्ञानसहितमिति गीताप्रमाणतः ।
 आधोरयोगे ज्ञानं वै विज्ञाने पर्यवस्थति ॥५६॥
 आत्मत्वेन प्रतीतोऽपि शरीरी पञ्चकञ्चुकी ।
 मलोपेतश्च ज्ञातव्यो जीवन्मुक्तिप्रसिद्धये ॥५७॥
 अविज्ञाय शरीरं तु सर्वधर्मेकसाधनम् ।
 आत्मनो ह्यशरीरस्य सम्यग्ज्ञानं न संभवेत् ॥५८॥

अघोरयोगिनोऽतो वै गुरुभक्तिप्रसादतः ।
 पिण्डान्तवर्तिब्रह्माण्डं विजानन्ति स्वरूपतः ॥५९॥

ज्ञानं ब्रह्मात्मविज्ञाने परमोपाय उच्यते ।
 साक्षात्कारं स्वसंवित्तेविज्ञानं हि प्रगल्भते ॥६०॥

अतो ज्ञानं हि गीताम् राजविद्येति गीयते ।
 शुद्धसंवित्स्वरूपात्मा तत एव विचिन्त्यते ॥६१॥

अघोरयोगे ज्ञानस्य साधनं निश्चलं मनः ।
 मनसो निश्चलत्वञ्च प्राणनिश्चलताकृतम् ॥६२॥

शिवसङ्कल्पतासिद्धैः मनसोऽघोरयोगिनः ।
 युञ्जन्ते कायशुद्धयन्तं हठयोगं महाफलम् ॥६३॥

हठेति प्राणापानैक्यं प्राणायामोऽथवोच्यते ।
 मत्स्येन्द्रादिमहात्मानो सिद्धा यत्सिद्धिशक्तिः ॥६४॥

स्वभ्यासो हठविद्याया उत्साहात् साहसातथा ।
 धैर्याति सतत्त्वविज्ञानाद् महाविश्वासतो भवेत् ॥६५॥

ब्रह्मज्ञो हि हठस्तत्र पूर्वाङ्गं त्वासनं मतम् ।
 तत्र सिद्धासनं साध्यमुन्मन्युन्मेपकारकम् ॥६६॥

प्राणायामस्य संसिद्धिः शरीरमलनाशिका ।
 धौत्यादिकर्मपट्कञ्च प्राणायामोपकारकृत् ॥६७॥

श्वासोच्छ्वासक्रियाशून्ये देहे चित्तं निराकुलम् ।
 पूर्वरङ्गायते नूनं समाध्यानन्दनर्तने ॥६८॥

उन्मन्यवस्थासिद्धयर्थं कुम्भकाश्वकमिष्यते ।
 कुम्भकप्राणरोधान्ते भवेच्चित्तं निराश्रयम् ॥६९॥

दशमुद्वादृद्वाभ्यासस्तदाढ्येऽत्युपकारकः ।
 महासिद्धाः महामुद्रास्त्वाध्यन्त्यत एव हि ॥७०॥

यो मनः सुस्थिरीभाव संवावस्था मनोन्मनी ।
 तामवस्थामवाप्नोति प्राणसंयमसाधनात् ॥७१॥

हन्त तस्यामवस्थायामापन्नायां महेश्वरी ।
 सुप्ता प्रवृद्ध्यते शक्तिः कुण्डली या निगद्यते ॥७२॥

तत्संप्रबोधसिद्धयर्थं मुद्राभ्यासं महाफलम् ।
 कुरुतेऽघोरयोगी यस्स मुक्तौ देहवानपि ॥७३॥

अघोरेशः किनारामो ज्ञानसिद्धेरनन्तरम् ।
 निरालम्बाह्वयाङ्गस्य साधनामुपदिष्टवान् ॥७४॥

विचित्राऽपि साधिता मुद्रा राजयोगं विना वृथा ।
 इति मत्वा किनारामो निरालम्बं समादिशत् ॥७५॥
 विज्ञानसिद्ध्या सिद्धिः स्यान्निरालम्बस्य नान्यथा ।
 राजयोगो निरालम्बं जीवन्मुक्तिस्वरूपकम् ॥७६॥
 निरालम्बनस्कत्वं शिवव्योमनि संस्थितिः ।
 खेचर्या सिद्धिमायान्त्यां मुद्रायां रिघ्यति ध्रुवम् ॥७७॥
 पातञ्जले राजयोगे निर्वैजिति निरूपितः ।
 समाधिस्ता निरालम्बसाधनाऽत्र निगद्यते ॥७८॥
 स्वात्मस्वरूपावस्थानं निरालम्बनभावनम् ।
 स्वभ्यस्तखेचरीमुद्रासम्मितं योगिभिर्मत्स् ॥७९॥
 निरञ्जनो निरालम्बो महादेवशिश्रो यथा ।
 तदैकात्म्यानुसन्धाता शिवस्साक्षात्तथा मतः ॥८०॥
 निरालम्बनसंसिद्धिशून्यता साधनाऽथ वा ।
 मनोविलासविरमान्निविकल्पात्मभावना ॥८१॥
 एतस्यां हि सुसिद्धायां ब्रह्माहिति भावना ।
 अहं ब्रह्मेति सविद्वा योगिहृदव्योम्निं भासते ॥८२॥
 यद् ब्रह्म ज्योतिषां ज्योतिस्तन्निरालम्बसाधनात् ।
 विन्दतेऽधोरयोगी यो जितप्राणमनोदयः ॥८३॥
 सोऽवधूतस्समाप्नोति शिवमव्ययमद्वयम् ।
 जायते धूतसंसारभयस्तद्वूपरूपितः ॥८४॥
 आधोर्यास्साधनाया यत्पञ्चमाङ्गं तदुत्तरम् ।
 समाधिसंज्ञं तत्प्रोक्तं किनारामेण योगिना ॥८५॥
 स्वात्मन्येव सुसंवित्तिः स्वात्मनो या समुल्लसेत् ।
 समाधेस्सा पराकाष्ठा स्वात्मारामपदप्रदा ॥८६॥
 यत्तु पातञ्जले योगे समाधिद्वयमिष्यते ।
 ततो भिन्नं समाध्यञ्जमाधोरे योगदर्शने ॥८७॥
 सबीजाद् भिन्नमेवैतन्निर्वैजाच्चैव भेदवत् ।
 यतो ह्यात्मलयोऽत्रास्ते शिवैकमयताऽथ वा ॥८८॥
 हृष्टशोकप्रणाशो यो जीवतो विदुपो मतः ।
 निरायासं संसिध्येत् समाध्यञ्जे सुसाधिते ॥८९॥
 एतस्त्वाधीं संसिद्धे योगी मृत्युजिद्व्यते ।
 देहसत्त्वेऽपि हन्तैषा गुरुशक्तिचमल्कृतिः ॥९०॥

आधोरागमतन्त्रेषु यदञ्जं स्मृतमुत्तरम् ।
 तदजपाजपसंज्ञाङ्गं स्वात्मसंविल्लयाह्वयम् ॥९१॥

‘ओं रों सो हं स हं’ मन्त्रः एक एवात्र जप्यते ।
 एतन्मन्त्रलये सिद्धे सिद्धे एवाऽजपाजपः ॥९२॥

प्रणवोऽत्र शिवो ज्ञेयस्तत्र चित्तेकतानता ।
 शुद्धाहंभावना द्वैताद्वैतद्वन्द्वनिषूदनी ॥९३॥

चिदानन्दात्मदेवान्तः समावेशप्रसन्नता ।
 प्रकाशपरमानन्दध्यानधाराधिरूढता ॥९४॥

पराहन्ताचमत्काररसमंपीतिनिर्वृतिः ।
 इत्यादि सिद्धयः सिद्धाः सिद्धे सत्यजपाजपे ॥९५॥

अजपाजपसिद्धेश्च परं शून्याङ्गमुच्यते ।
 यत्साधनासमुल्लासे सर्वमात्मतयोल्लसेत् ॥९६॥

स्वात्मा विश्वम्भरो देवो विश्वात्मा स्वात्मरूपवान् ।
 इत्यभेदसुनिभसि शिवैकत्वं प्रसिद्धति ॥९७॥

अष्टाङ्गेऽत्र महाघोरयोगे रक्षाङ्गमष्टमम् ।
 आत्मरक्षणरूपं तद् भुक्तिमुक्तिद्वयप्रदम् ॥९८॥

शुद्धबोधैकरूपोऽहं शिवो मत्स्फाररूपवत् ।
 जगत्सर्वमिति ज्ञानं ह्यात्मरक्षाभिधं मतम् ॥९९॥

एतज्ञानोदये जाते दयोदेति महेश्वरी ।
 लोकपीडाप्रशान्त्यर्थं विवेकश्च प्रजायते ॥१००॥

चित्तविक्षोभशान्त्यर्थं विचारश्चोद्भवेत्सुनः ।
 शिवलीलाचमत्कारसारसर्वार्थभावकः ॥१०१॥

तत्काष्ठा तु परा सा स्याद् या सत्सङ्गतिरूच्यते ।
 सर्वत्र शिवदृष्टिर्थं यतः संसिद्धमृच्छति ॥१०२॥

किनारामो महाघोरः एतद्योगनिरूपणात् ।
 आत्मप्रदाता लोकेभ्यो नन्तव्यो भक्तिभावतः ॥१०३॥

सत्सङ्गतेस्समारभ्य सत्सङ्गत्यां समाप्यते ।
 अघोरयोगस्सोऽयं वै सर्वयोगविलक्षणः ॥१०४॥

शिवात्मनि समासक्तिः स्वात्मरामेऽथवा रतिः ।
 सत्सङ्गतिः सुखं सिद्धयेत् सता सङ्गाद्विस्वात्मना ॥१०५॥

ममायं विभवस्सर्वशिशवस्येति यदा मतिः ।
 तदाह्यघोरसिद्धस्य दयादृष्टिर्विजृम्भते ॥१०६॥

लोककल्याणकाम्याभिशक्तिभिर्बृहितो हि सः ।
 दयापारमितासिद्धोऽघोरयोगी महेश्वरः ॥१०७॥

तत्तद् योगमहातन्त्रमेलनान्नवतां गतः ।
 जयत्यघोरयोगोऽयं किनारामप्रवर्तितः ॥१०८॥

विजृम्भितमहाघोरयोगेश्वर्यो जयत्यसौ ।
 'औघड़ो भगवान् रामः' किनारामसदृग् वलः ॥१०९॥

सर्वेश्वरी समानेशस्फूर्जद्वीर्येण येन सा ।
 पुरी काशी कृताऽथत्वे शिवयोः सुस्थिरं स्थलम् ॥११०॥

तत्सान्निध्यासिसंयोगादाघोरे दर्शने कृता ।
 भूमिकेयं मया नूनं स्वान्तःसुखसमीहया ॥१११॥

● ● ●

अघोरदर्शनभूमिका

—ः—

शिवायै शिवानन्दसंवित्कलायै
परायै परामर्शभूतिप्रदायै ।
अघोरागमज्ञानदार्ढिसिद्धयै
नमस्तान्नमस्तान्नमस्तादुमायै ॥

अघोरदर्शनस्य निर्दन्वाद्वयदर्शनरूपतासमर्थनम्—

सर्वदर्शनतत्त्वार्थसारसंग्रहसंभूतम् ।
आघोरं दर्शनं तूनं निर्दन्वाद्वयदर्शनम् ॥ १ ॥
वेदेषु दर्शनस्यास्य वीजावापो निरीक्ष्यते ।
यत्स्तम्बकरिता प्रत्नशैवशाकागमेषु च ॥ २ ॥
आगमेष्वपि तद्रक्षा वैष्णवानां विधितिस्ता ।
तत्संवृद्धिसमृद्धौ च पुराणान्यपि जाग्रति ॥ ३ ॥
प्रातिपक्षेऽपि तत्सेवा वौद्धैस्तन्त्रैश्चकीर्पिता ।
जैनागमैश्च सिद्धेश्च भोटचीननिवासिभिः ॥ ४ ॥
सर्वेषामेव तन्त्राणां तेजोराश्चिसमुद्ध्रवम् ।
आघोरं दर्शनं जातं तत्तद्विद्योपवृहितम् ॥ ५ ॥
सत्तैकताया विज्ञानं वेदैर्विश्रावितं पुरा ।
मायाविभूतयश्चैव वेदैश्चास्मै समर्पिताः ॥ ६ ॥
जगज्जीवेशविज्ञानं पुराणेरागमैस्तथा ।
दत्तं तस्मै महाज्ञानं यदहृदग्रन्थ्यप्रभेदकम् ॥ ७ ॥
तत्त्वैकत्त्वैऽपि तत्त्वामनानात्वज्ञानमर्पितम् ।
ऋषिभिर्मुनिभिर्श्चैव सिद्धसाध्यैश्च योगिभिः ॥ ८ ॥
कर्म - ज्ञान - प्रविज्ञानं भक्तिज्ञानमनुत्तरम् ।
तत्तदर्शनप्रस्थानैस्सर्वं तस्मै समर्पितम् ॥ ९ ॥
तत्तदविद्यारसैः सिद्धं तत्तद्विद्यावलोजितम् ।
आघोरं दर्शनं ह्येकं भुक्तिमुक्तिद्वयप्रदम् ॥ १० ॥
इत्यघोरदर्शनस्य निर्दन्वाद्वयदर्शनस्वरूपतासमर्थनरूपा
प्रथमपुण्यिका ॥

सच्चिदानन्दरूपं यद् ब्रह्माचिन्त्यमनुत्तरम् ।
 अधोरं शिवरूपं तत्तत्त्वं परमिहोदितम् ॥ ११ ॥
 स्वात्मज्ञानं हि तज्ज्ञानं ततोऽज्ञेयं हि तन्मतम् ।
 यो वेद वेदमयहं ब्रह्म तस्याज्ञानं विजृम्भितम् ॥ १२ ॥
 सिद्धाधोरः किनारामो यथा तत्तत्त्वमुक्तवाच् ।
 स्वकृतायां चतुष्पदां तदधस्ताद्विलिख्यते ॥ १३ ॥

“जिन्ह गाया तिन्ह गाया नाहीं, अन गाया सो गाये माहीं ।
 जिन्ह जाना तिन्ह जाना नाहीं, अनजाना सो जानेहि माहीं ॥
 जिन्ह वूझा तिन्ह वूझा नाहीं, अनवूझा सो वूझेहि माहीं ।
 जिन्ह देखा तिन्ह देखा नाहीं, अनदेखा सो देखे माहीं ॥
 जिन्ह लेखा तिन्ह लेखा नाहीं, अनलेखा सो लेखेहि माहीं ।
 जिन्ह समुझा तिन्ह समुझा नाहीं, अनसमुझा सो समुझेहि माहीं ॥
 जिन्ह पाया तिन्ह पाया नाहीं, अनपाया सो पाया माहीं ।
 जिन्ह चाखा तिन्ह चाखा नाहीं, अनचाखा सो चाखे माहीं ॥”

(किनाराम रचित विवेकसार रक्षा अंग)

इत्यादेस्सद्वितेतद् यन्निरानन्दमनामयम् ।
 सच्चित्स्वरूपं ब्रह्मैकं प्रकाशानन्दनिर्भरम् ॥ १४ ॥
 तज्ज्ञानैकघनं चैव ज्ञातृरूपश्च शाश्वतम् ।
 योगीश्वरः किनारामो निर्वाणं शून्यमूर्च्छिवान् ॥ १५ ॥
 “व्यापक व्याप्त्य प्रकाश मंह चिदानन्द सुखधाम ।”
 बहिरन्तर जंह तंह प्रगट वन्दी आत्माराम ॥
 इत्यत्र यत् किनारामो ब्रह्मविज्ञानमुक्तवान् ।
 ततोऽपि सिद्धं यद्ब्रह्म चिदानन्दात्मकं महः ॥ १६ ॥
 अनाख्यं तत्थाऽमेयं संविन्मयमनन्तकम् ।
 शिवशक्तीति विज्ञातं विश्वस्यावविभासया ॥ १७ ॥
 गर्भीकृतानन्तशक्तियथेच्छाशक्तिरूच्यते ।
 शाक्तः कौलैस्तथेवेयं किनारामेण देशिता ॥ १८ ॥
 “नाम रूप एकी नहीं नारि पुरुष नहि चीन्ह ।
 लेख अलेख सुवेष में वास निरन्तर कीन्ह ॥
 कछुक दिवस ऐसो रही अविनासी अवधूत ।
 तेहि में इच्छा प्रकट तब कीन्हों शब्द अभूत ॥

प्रथम शक्ति जो प्रनव मंह भई कहों शिव तोहि ।
वेद मानु ता कहं कहिय नित इच्छा संग सोहि ॥
इच्छा क्रिया शक्ति संग शोभित भये अनन्त ।
पाँच तत्त्व गुण तीनि लौ कर्यो जगत को तंत ॥”

(किनारामकृत विवेकसार, ज्ञान अङ्ग)

इत्यादि दोहावृत्तेन देश्यां वाचि यदुक्तवान् ।
किनारामो महाधोरस्तद्वेदागमसम्मतम् ॥ १९ ॥
वैदिका ऋषयः पूर्वे यत् परं ब्रह्म मेनिरे ।
तत्र यद् वृहणं तद्धि चित्परामशंरूपकम् ॥ २० ॥
सिसृक्षात्मा परामर्शः प्रमातुश्चिन्मयस्य यः ।
परस्य सा भगवती शिवशास्त्रेषु कीर्त्यते ॥ २१ ॥
सच्चिदानन्दरूपे यद् वृहणं ब्रह्मणि श्रुतम् ।
मायीयं तद्धि निष्कृष्टं शाङ्कराद्वैतदर्शिभिः ॥ २२ ॥
स्वस्वरूपपरामर्शः शुद्धसंविन्मयस्य यः ।
परमस्य शिवस्यासी शक्तिशौर्वैर्निगद्यते ॥ २३ ॥
किन्त्वाधोरनये नास्ति पक्षपातो नयद्वये ।
ततो नयद्वयाद्वैतं किनारामस्य वाञ्छितम् ॥ २४ ॥
“सर्वालम्बनधर्मेश्च सर्वतत्त्वैकरशेषतः ।
सर्वक्लेशाशयैः शून्यं न शून्यं परमार्थतः ॥”
इति नागार्जुनोपज्ञे शून्याद्वयनयेऽपि नो ।
किनारामस्य विद्वेषः शून्यं ब्रह्मेति वादिनः ॥ २५ ॥
“बहम दया संतत मत सांचा । ताप तीन की लहै न आंचा ॥
हंस जासु नहिं होइ विनासा । नहिं दुख सुख जैह एको त्रासा ॥
शून्य सो परम सून्य करि देखो । यह विज्ञान बीज दढ़ लेखो ॥”
“सुषमनि को नाहीं निमनि । सुन्य माँह तब निरंजन जाना ॥
“सून्य करे जो जीवन अहई । शिव सो सदा निरंतर रहई ॥”

(किनारामकृत विवेकसार, विज्ञानांग, निरालम्बाङ्ग)

इत्याद्या याश्चतुष्पदः किनारामकृतास्ततः ।
शून्यब्रह्म-शिवादीनां तत्त्वैकत्वं प्रसिद्धतिः ॥ २६ ॥
ब्रह्म सत्यं महाशून्यं निष्प्रपञ्चं च तत्पुनः ।
शिवः स्वानन्दनैर्भर्यत् शक्तिश्चेच्छाविलासतः ॥ २७ ॥

शक्ति: शिवे शिवत्वान्नो कथच्छ्रद्ध्यतिरिच्यते ।
 शिवश्च शक्तेशक्तित्वादैकात्म्यमुभयोस्ततः ॥ २८ ॥
 तत्त्वमेतत् प्रकाशाख्यं संविन्मात्रं स्वरूपतः ।
 स्वभावतस्तथा चैतद्विमशच्छ्रुतिं सदा ॥ २९ ॥
 माहैश्वर्यं तदीयं तु स्वातन्त्र्यमिति कीर्तितम् ।
 पारिपूर्णं च सर्वंत्र शुद्धार्द्धताचमत्कृतिः ॥ ३० ॥
 तत्त्वमेताहशं ह्येकं परमात्मस्वरूपकम् ।
 कामकामेश्वरीभावो योगिभिर्हन्त्रं भावितः ॥ ३१ ॥
 महायोगी किनारामो दोहावृते ह्यधस्तने ।
 अतस्स्त्रीपुंमयं होतदुक्तवान् सर्गहेतवे ॥ ३२ ॥
 "पुनि विहंसत एक नारि भइ सुमन कमल निर्मान ।
 ब्रह्मा विष्णु महेश सुर भये सकल यह जान ॥
 निज इच्छा तेहि देइ करि आपु आपु मँह होइ ।
 रमत दिग्म्बर वेष में सदा निरंतर सोइ ॥"
 स्त्र्यंशस्तत्र विमशत्मा प्रकाशश्च पुमंशकः ।
 शिवशक्तिरिति ह्येकं तत्त्वं मिथुनमुच्यते ॥ ३३ ॥
 चिद्घनान्मयुनादस्मात् किनारामो महायतिः ।
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तब्रह्माण्डवर्किमूचिवान् ॥ ३४ ॥
 अध्यस्तं वा भवेत्सर्वं वाच्यवाचकवेभवम् ।
 ब्रह्मण्येवेति का हानिर्न किञ्चिद् ब्रह्मणो वहिः ॥ ३५ ॥
 ताभिस्ताभिर्वर्यपेक्षाभिः परब्रह्मैव कीर्त्यते ।
 शिवो वा विष्णुरथवा तच्छक्तिवर्जिनपायिनी ॥ ३६ ॥
 स्वात्मसाकृतप्रपञ्चस्तत् पूर्णहंभावनिर्भरः ।
 परस्मात्मा परानन्दपरज्योतिः स्वरूपकः ॥ ३७ ॥
 उपादानं निमित्तं च प्रपञ्चस्यास्य तत् स्मृतम् ।
 तदेवाहमिति ध्यायन् भुक्तिमुक्ती भजेन्नरः ॥ ३८ ॥
 एतत्प्रतीकमोङ्कार उद्गीथः प्रणवोऽथ वा ।
 यस्योपासां किनारामो ब्रह्मविद्यामुपादिशत् ॥ ३९ ॥
 अकारो ब्रह्मवाच्यं वाऽनुत्तरार्थंपरोऽथ वा ।
 ईक्षणार्थोऽथ वोकारः स्यादथोन्मेषवाचकः ॥ ४० ॥
 तत्संयोगो मकारो वा तत्संक्षोभोऽथ वा भवेत् ।
 नान् भेदं किनारामस्समदर्शी न्यरूपयत् ॥ ४१ ॥

तथैव वेदवेदान्तोत्तीर्णः शैवागमो न वा ।
 इत्यादिशङ्कातङ्कान्नो विभेत्याघोरदर्शनम् ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मनिःश्वासभूतेभ्यो वेऽभ्योऽभिन्नदर्शनाः ।
 प्रकाशात्ममहेशानविमर्शत्मिगमाः सदा ॥ ४३ ॥
 इति मत्वा किनारामो ब्रह्मात्मकत्वभावनाम् ।
 शिवात्मैकत्वसिद्धिं च मिथो भिन्नां न मन्यते ॥ ४४ ॥
 देशीभाषामुपादाय किनारामो महेश्वरः ।
 विवेकसारमारच्य दिदेशाघोरदर्शनम् ॥ ४५ ॥
 विवेको ब्रह्म प्रज्ञानं निर्विमर्शप्रकाशवत् ।
 विवेकस्सविमर्शश्च प्रकाशात्मा परःशिवः ॥ ४६ ॥
 उपेयो हि विवेकाख्यः उपायश्च स एव हि ।
 आघोरं दर्शनं हृष्टवं विवेकाख्यं विराजते ॥ ४७ ॥
 बौद्धागमैरप्येवं विवेकः प्रविचिन्त्यते ।
 निर्वाणरूपो यस्यान्यन्नाम निस्सरणं मतम् ॥ ४८ ॥
 निर्वाणाख्यो विवेकोऽयं विवेकादेव सिद्ध्यति ।
 कामस्य चेतसः किं चोपाधेऽविक्त्यचिन्तनात् ॥ ४९ ॥
 निःसारे सत्यसारोऽयं संसारो नश्यति क्षणम् ।
 दुःखात्मा क्षणभङ्गात्मा तथानात्मा हि यो मतः ॥ ५० ॥
 निस्सारात्मविवेकस्य निर्वाणस्य परस्परम् ।
 पर्यायित्वं यदत्रोक्तं तत् किनारामसम्मतम् ॥ ५१ ॥
 “अति अगाध अतिसय अगम व्यापक सर्वसमान ।
 बिनु गुरु कृपा न कोउ लहै रामकिना निरवान ॥
 बानी बहुत प्रकाश हित सिता राम समुदाय ।
 यह रवि सार विवेक लहि संशय निशा नसाय ॥”

(किनारामकृत विवेकसार, दोहा संख्या २८३, ३८४)

“इन्द्रियजित गतवासना प्रेम प्रीति परकाश ।
 तेहि प्रिय सार विवेक यह नित नवनेह हुलास ॥”
 (किनारामकृत विवेकसार)

इत्यादिदोहागाथासु निर्वाणस्य निरूपणम् ।
 अग्रभूमितया चाथ विवेकस्योपदेशनम् ॥ ५२ ॥

सन्मार्गत्वेन यत्सत्यं किनारामो विवेकवान् ।
 निवृत्तश्च दिशत्यत्र निर्वाणं ब्रह्मवेदनम् ॥ ५३ ॥
 अधोरदर्शनं ज्ञेयं ततो ब्रह्मात्मदर्शनम् ।
 शिवात्मदर्शनञ्चैव तथा शक्त्यात्मदर्शनम् ॥ १४ ॥
 किनारामः परं तत्त्वं स्वानुभूत्येकमानतः ।
 अनामकमनाख्येयमलक्ष्यं चोक्तवान् मुहुः ॥ ५५ ॥
 सर्वतोऽपि समुत्तीणि सर्वात्मकमनामयम् ।
 व्योमवद् व्यापि सर्वत्र शुद्धाहंभावभावनम् ॥ ५६ ॥
 सांख्ये शैवे प्रसंख्याताः शाक्ते ब्राह्मेऽथ दर्शने ।
 तत्त्वव्राताः हि यावन्तस्तेऽत्रान्तर्भाविमागताः ॥ ५७ ॥
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणत्रयपरिग्रहात् ।
 पञ्चतन्मात्रभूतादेजंगत्कारणकल्पनात् ॥ १८ ॥
 प्रकृतेः परिणामिन्याः पुरुषस्य पृथक्स्थितेः ।
 आधोरदर्शनं सांख्यच्छायाच्छुरणवन्धुरम् ॥ १९ ॥
 प्रकाशानन्दरूपत्वं चिदघनस्यात्र कीर्तितम् ।
 आत्मनोऽहंपरामर्शादि विश्वस्याभासनं तथा ॥ ६० ॥
 परं ब्रह्मैव सर्वज्ञं सर्वश्वर्यसमन्वितम् ।
 सर्वकर्तृं सदापूर्णं सर्वव्यापकमिष्यते ॥ ६१ ॥
 अत्रापि शैवागमवद् ब्रह्मात्मानुभवश्च यः ।
 शिवशक्तिसमावेशरूपस्सोऽप्यत्र सम्मतः ॥ ६२ ॥
 सर्वेः शाक्तैः समान्नाता शब्दानां जननी यथा ।
 शब्दब्रह्मात्मिका देवी तथा साऽत्रापि कीर्तिता ॥ ६३ ॥
 यच्छब्दब्रह्मसर्वार्थविवर्तनसहिष्णु सत् ।
 बिन्दुनादात्मकं नित्यं स्फुरज्ज्योतिस्स्वरूपकम् ॥ ६४ ॥
 वर्णनाञ्च पदानाञ्च मन्त्राणाञ्चैव वैभवम् ।
 यत्स्फुरत्ता समायत्तमाघोरैस्तदपीष्यते ॥ ६५ ॥
 परमार्थधिया तत्त्वं ह्येकं ब्रह्माहमात्मकम् ।
 शिवोऽहमिति यद्भक्त्याऽघोराचार्या उपासते ॥ ६६ ॥
 शिवोऽहमिति शब्देन शिवशक्तिरिति स्फुरत् ।
 तत्त्वमेकं महाशाक्ता अघोरा मन्वते परम् ॥ ६७ ॥
 भैरवोऽहमिति ध्यानादप्येतत्त्वमेव हि ।
 अघोराः संविजानन्ति चिज्ज्योतिः प्रज्वलत्प्रभम् ॥ ६८ ॥

आधोरे दशंने तत्त्वं परं यत्तत् परं हितम् ।
 विश्वोत्रीण् हि यच्छश्वद् विश्वरूपम् पि स्मृतम् ॥ ६९ ॥

स्वात्मरामस्वरूपं तत्स्वात्मशङ्कररूपवत् ।
 स्वात्मशक्त्यात्मकं चोक्तमधोराद्वैतदर्शिभिः ॥ ७० ॥

पुरुषार्थस्वरूपश्च भाव्यते भक्तिशक्तिः ।
 भिन्नत्वे पुरुषार्थेभ्यो वृथा तत्परिकल्पना ॥ ७१ ॥

तदेव परमो धर्मपुरुषार्थस्तदेव च ।
 अर्थेति पुरुषार्थश्च परमो यो हि सम्मतः ॥ ७२ ॥

तदेव कामरूपश्च पुरुषार्थः परः स्मृतः ।
 यतो हि योगिभिस्तदै निष्कामैरपि काम्यते ॥ ७३ ॥

साक्षात्मोक्षस्वरूपत्वं निविवादं हि तस्य वै ।
 सच्चिदानन्दरूपाहं प्रत्यभिज्ञाप्रभावतः ॥ ७४ ॥

अधोरदर्शनेतो न स्वपक्षपरपक्षयोः ।
 स्थापनोत्थापनारूपं मल्लयुद्धं निरीक्षयते ॥ ७५ ॥

हितस्य पुरुषार्थस्य तत्त्वस्यैतस्य भावना ।
 भक्त्या या शक्तिरूपिण्या सापि तत्त्वान्तरं न वै ॥ ७६ ॥

स्वात्मरामपरामर्शं दयोल्लासो निरर्गलः ।
 स्वतः सिद्धो यतो रामो दयाधर्मधुरन्धरः ॥ ७७ ॥

अहं ब्रह्मेति वा ज्ञानं महामायिनि ब्रह्मणि ।
 परिपूर्णं कुतो यायात् दयाविज्ञानमन्तरा ॥ ७८ ॥

अद्वयात्ममहाज्ञाने दयासंवित्स्वतः स्फुरा ।
 वाङ्मनः कायवैप्लव्ये वक्वाऽद्वयज्ञानसंभवः ॥ ७९ ॥

सर्वभूतसमत्वं यत्तद्याशक्तिवेभवम् ।
 विनैतल्लभ्यते नात्मा विश्वात्मा विश्वविग्रहः ॥ ८० ॥

दयापारमितैश्वर्यं लब्ध्वा वुद्धस्तथागतः ।
 पूर्णबोधिप्रभाभास्वान् भगवान्निति भाव्यते ॥ ८१ ॥

‘या देवी सर्वभूतेषु दयारूपेण संस्थिता’ ।
 तत्परामर्शसंसिद्धिदंयासिद्धयैव संभवेत् ॥ ८२ ॥

‘शरणागतदीनातं परित्राणपरायणा’ ।
 नारायणि स्वभक्तेऽपि निर्दये न दयामयी ॥ ८३ ॥

अत एव किनारामोऽधोरयोगाङ्गमन्तिमम् ।
 स्वात्मसंरक्षणप्रस्थं रक्षेत्याख्यं न्यरूपयत् ॥ ८४ ॥

अधोरदर्शनभूमिका

स्वात्मसंरक्षणं	नाम	पूर्णहंभावभावनम् ।
यद्विना न	विनश्येयुयोगिनो	भेदवासनाः ॥ ८५ ॥
'शिवोऽहं	भैरवश्चाहं	गुरुपादरतोप्यहम्' ।
इति	भावनयाऽधोरी	स्वात्मसंरक्षणक्षमः ॥ ८६ ॥
सर्वभूतसुहृत्स्वात्मा		भेदलक्षणसङ्कटात् ।
स्वभक्तांस्तारयत्येव		स्वशक्त्याऽनुग्रहाख्यया ॥ ८७ ॥
गुरुदैवतमन्त्राणां		प्रकाशैकवपुष्मताम् ।
याऽभेदचिन्ता	सा नूनं	स्वात्मरक्षापटीयसी ॥ ८८ ॥
स्वात्मनः	परमात्मैकरूपत्वेनैव	भावनात् ।
स्वात्मसंरक्षणं	सिद्धं	सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ ८९ ॥
स्वात्मस्वाभाव्यतस्तिद्वा		सद्योभूतदयामतिः ।
माहैश्वर्यं हि देवस्य न	सिद्धं	स्याद्यां विना ॥ ९० ॥
सत्यमाह महाज्ञानी	कीनारामः	स्वभापया ।
तदुक्तिर्लिख्यतेऽथस्तात्	प्रमाणत्वेन	सम्मता ॥ ९१ ॥
"आत्म रक्षाचार विधि है शिप सहज सुवोध ।		
दया विवेक विचार लहि सन्तसंग आरोध ॥"		

(विवेकसार, रक्षा-अंग)

आत्मरक्षाविधी	योऽयं	विवेकः	परिकीर्तितः ।
दयासब्रह्माचारी	सः	सांख्यशास्त्रेऽपरिश्रुतः ॥ ९२ ॥	
इत्युपर्युद्धृतायां	यच्चतुष्पद्यां	विवक्षितम् ।	
ततोऽभोग्ये	विवेकस्य	दिव्यं	रूपान्तरं त्विह ॥ ९३ ॥
'निविकल्पं	परं	तत्त्वं	स्वात्मत्वेनाविशाम्यम्' ।
इति भावोल्लसच्चित्तं			विवेकस्याभिधान्तरम् ॥ ९४ ॥
'संग कुसंग जानि ठहरावै ।	सो विवेक श्रुति कर्हि अस गावै ॥'		

(विवेकसार, रक्षा अंग)

इत्येवं हि चतुष्पद्यां	किनारामेण	गीयते ।
विवेकमहिमा	स्वान्तः	प्रसादनमहार्थकः ॥ ९५ ॥
सङ्गो नूनं परित्याज्यः	यतोऽसी	कामजन्मदः ।
कुसङ्गोऽपि च कामो यो	पर्यन्ते	वुद्धिनाशनः ॥ ९६ ॥
वुद्धिनाशे समापन्ने		ह्यात्मनाशस्सुनिश्चितः ।
क्व भोगो वा क्व मोक्षो वा		यद्यात्मा नाभिगम्यते ॥ ९७ ॥

अत्राथर्नितरमुन्नेतुं शक्यं तच्चापि सार्थकम् ।
 सङ्गः सुसङ्गः दुःसङ्गः कुसङ्गः इति रूपकम् ॥ ९८ ॥
 ततश्चैषा विवक्षाऽत्र किनारामस्य संभवेत् ।
 यत् कुसङ्गपरित्यागाद् विवेकाभ्युदयः स्फुटः ॥ ९९ ॥
 यः स्वभ्यस्तविवेकः स्यादघोरी स तु निर्मलम् ।
 स्वानुभूत्येकमानं च स्वात्मानं सर्वदाऽमृशत् ॥ १०० ॥
 हृदाकाशे विवेकस्य चन्द्रस्योदयनं तु यत् ।
 तस्यैव परिपूर्णत्वं विचार इति कीर्त्यते ॥ १०१ ॥
 नवोदितोऽपि चन्द्रो वै तमसां नाशकारकः ।
 पूर्णोदितस्तु संस्तेपामपुनर्भवकृन्मतः ॥ १०२ ॥
 'संग गहै कुसंग विसरावै ।
 यह विचार गहि लेह सो पावै ॥'

(विवेकसारः—रक्षा अंग)

इत्युपर्युद्घृतायां यत् चतुष्पद्यां विवक्षितम् ।
 किनारामेण तत्त्वेतद् यद्विवेको हि वीजवत् ॥ १०३ ॥
 विचारो फलवच्चैवाघोरयोगे महायते ।
 स्वात्मसंवित्समुन्मेषपस्तदभरो हि यतो मतः ॥ १०४ ॥
 दयायाः यद् विवेकस्य विचारस्य समुद्भवः ।
 ततो दयेच्छाशक्तिर्वै ज्ञानशक्तिविवेचनम् ॥ १०५ ॥
 विचारश्च क्रियाशक्तिस्त्रिकोणं तदिहोदितम् ।
 संविद्वेवी त्रिकोणाऽतः कीर्तिताऽघोरदर्शने ॥ १०६ ॥
 त्रिकोणां त्रिपुरां देवीं सर्विदं पर्युपासते ।
 येऽघोराः सदयाः संस्युस्सविवेका विचारकाः ॥ १०७ ॥
 आत्मक्षाविद्ये: काष्ठां परां प्राप्तं न्यूपयत् ।
 सत्सङ्गं यत् किनारामस्तत् परं स्वात्मरक्षणम् ॥ १०८ ॥
 सत्सङ्गतिर्मताऽघोरयोगिनां सिद्धिरन्तिमा ।
 आत्मरत्येकरूपत्वाद्रामरक्तेरूपतः ॥ १०९ ॥
 शिवात्मभावनादाढ्यति स्वात्मसाक्षात्कृतैस्तथा ।
 सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यद्वैतप्रवर्तनात् ॥ १०० ॥
 अहं सर्वमिदं नान्यद् यदिदं परिवृश्यते ।
 मय्येवेदमिति ज्ञानं जयत्याघोरदर्शनम् ॥ १११ ॥

